

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

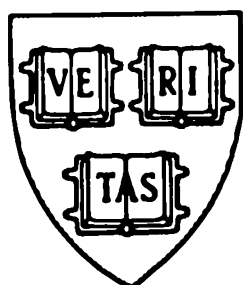
We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

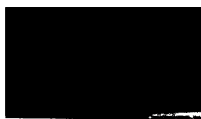
Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

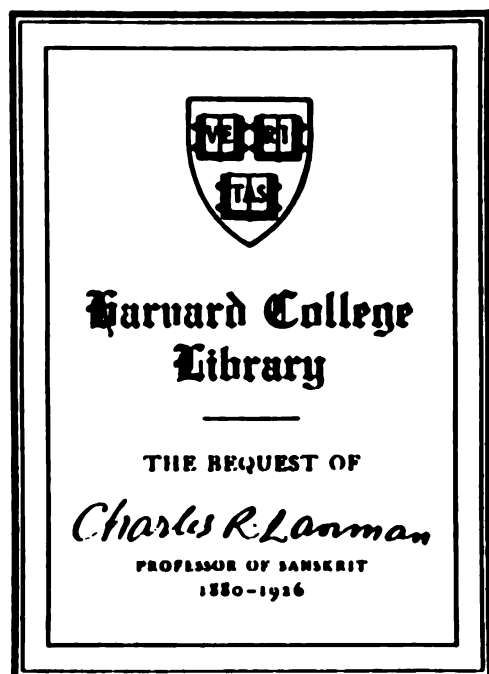

.

~~IndL 1206.10.10~~

Dacca college, Dacca, Bengal, India.
July 11, 1905.

Professor Lauman,

My dear Sir, — your favour of June 12, 1905 with a money order for 14s. 6d. is thankfully received. I send you today my publications by Book-post unregistered. The mail will leave Bombay on July 15, 1905.

I am ashamed to send my books to such a highly cultured Savant as you, as they have been disfigured with innumerable misprints. There was no help. Though India is the land of Sanskrit, our printers are veritable devils. In my case they were especially so, as I could not personally be by them. Being a poor Brahmin and serving under the Government of the country for £ 8½ per mensem, I had to stay at Dacca while they were printed at Calcutta. There is only this consolation that the kind public forgave me this fault and accepted my books in all parts of India. They command a tolerable sale amongst the Sanskrit Students, teachers and professors.

The ancients had, as far as I am aware, left no commentary on the Ratnavali. Only about 30 years ago, a Bengalipundit printed a commentary of his own written with Bopadeba's Moogdhabodha grammar. So its circulation was very limited. For this grammar is not deemed authoritative outside Bengal. But mine is written entirely with Pāṇini's grammar and hence the

the Brahmins and other Sanskrit scholars of India probably approved of it. I had the luck of receiving my lessons on Sanskrit from a profound scholar Benares, who was a religious mendicant (सुब्राह्मण) and vastly learned in Panini's Grammar, Rhetoric and the six celebrated Indian philosophies (षड्दर्शन).

I had written also an original Sanskrit commentary on that Grammar with English and Bengali translation of the aphorisms and exhaustive notes thereon in English and Bengali under the name Aṭaḍhyāyī = Prabodha. (अष्टाध्यायीप्रबोधः) I had to pay 165. per form for every polyglot publication of mine besides the costs for paper, binding &... But as its printing will not cost less than £150, I am too poor to afford to undertake it and hence could not print it yet.

please to kindly excuse me for this personal talk. Your edition of Raja-Sekhara's Harpoon Manjari we have read with extreme wonder and delight. Every page of the book displays your extraordinary ability, proficiency, erudition and acquaintance with our sacred Sanskrit and Prakrit languages. We are anxiously waiting for your Mis-Sakalika, translations of the Bedas and other works.

With my cordial thanks and profound gratitude for your kind notice of my publications
yours truly -

Sris Chandra Chakravarti

Professor

C. R. Lammam

Cambridge, Mass., U. S. A.

0

THE
RATNAVALI
A SANSKRIT DRAMA.
BY
SRIHARSHA.

रत्नावली ।
नाटिका ।

श्रीश्रीहर्षविरचिता ।

EDITED
-With English and Bengali Translations, a Sanskrit
Commentary, and Anglo-Sanskrit Notes

BY
SRIS CHANDRA CHAKRAVARTI, B. A.
Lecturer on Sanskrit, Dacca College.

चक्रवर्त्युपाधिकेन श्रीश्रीशचन्द्रदेवशर्माणा
संस्कृता ।

PUBLISHED BY
HARI RAM DHAR, B. A.
ASHUTOSH LIBRARY, DACCA,
BENGAL

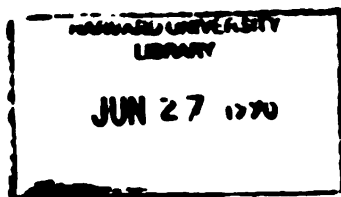
1902.

Ind 1206.10.10

~~Ind 1206.10.10~~

HARVARD COLLEGE LIBRARY
F. D. M. STATE OF
CHARLES D. WHEELER
MARCH 15, 1948

F

PREFACE.

The *Ratnavali* has been prescribed as a text book for the B. A. Examination of the Calcutta University. It is also read by many students preparing for various Sanskrit Examinations. At the request of some friends to write a commentary on it, I make this humble attempt.

The Grammatical matters here are all, of course, in accordance with *Panini's* Grammar. The citations from the works of *Amar Sinha*, *Hemchandra*, *Halayoodha*, and *Medinikara*, have been carefully verified. Besides, *Poorooshottam's Haravoli* and *Trikanda Sesha* were consulted. Other lexical quotations are picked from the writings of *Mallinatha*, *Raghava Bhatta*, *Ujjal Dutta*, &c. &c.

The Notes on Grammar, Lexicon, Rhetoric, Prosody, &c... have been divided into separate paragraphs with a view that the students may easily select or omit what they require for their preparation. Their predilections had also to be considered, as in fact, to compare great things with small, “सुबन्ति गूर्वाभिविद्येयसम्पदं विद्युद्विस्तुलेरपरे विपश्चितः । इति स्थितायां प्रतिपूरय' इषी सुदुर्लभाः सन्त्येवमोरसा निरः ॥”

It is needless to say I undertook the task with diffidence. Moreover, the book is printed at Calcutta and the editor has to correct the press at Dacca, over a distance of about 260 miles. So corrections and suggestions from teachers and students, will be thankfully accepted.

January 1, 1920.

DACCA.

} SRIS CHANDRA CHAKRAVARTI,

INTRODUCTION.

I. THE DRAMA.

(1) The Author.

The prologue of the *Ratnāvali* declares *Sriharsha*, a king, to be its author (a). According to H. H. Wilson, this *Harsha* reigned over Kasmir. The *Rajtarangini* calls him a poet (b). But it does not name any of his compositions. Besides, he flourished about 1100 A. D. whereas illustrative passages from the *Ratnāvali* are quoted in the rhetorical work *Saraswati-Kanthābharana* by *Bhoja Deba* who was a contemporary of *Harsha's* grandfather *Ananta Deba*. Extracts from the *Ratnāvali* are also found in the *Dasa Rūpaka* by *Dhanika* and *Dhananjaya* courtiers of *Munja*, king of *Mālava*. *Munja* preceded *Bhoja* who was reigning in 1042 A. D. (c). So the opinion that *Harsha* of Kasmir composed the *Ratnāvali*, seems to be untenable.

Another *Harsha* reigned in Konouj about 625 A. D. to 650 A. D. The Chinese traveller Hiouen Tshang came to his court in 638 A. D. *Bāna Batta* the author of the *Kadambari*

(a) "...चङ्...राजः श्रीहर्षदेवस्य पादपद्मोपजीविना राजसमूहिनोक्तः यथाजन्तु-
स्त्वामिना श्रीहर्षदेवेन...रत्नावली नाम नाटिका कृता...तत् तस्मैव राज्ञो बहुमानात्...
नाटयितव्या ।" Again — 'श्रीहर्षो निपुणः कविः—'

(b) "स्रीशिवदेवमावायः सर्वमावायु सत् कविः ।

कृतकविव्यानिविः प्राप ख्यातिं दीशान्तरेष्वपि ।" (रा० त० अ० १११)

(c) Some assign 469 A. D. some 535 A. D. to *Bhoja*, others 665 A. D. If this be true, the contemporary of *Ananta Deba* must be another *Bhoja*.

Parbatiparinaya and *Chandisataka*, composed a work, *Harshasharī*, on this king who subsequently became a Buddhist. The *Ratnavali* is according to some, connected with this *Harsha*: *Madhoosoodan*, a commentator of the *Mayoorasataka*, who flourished about 1658 A. D. mentions in his commentary, called *Bhābabodhini*, that *Sriharsha* described by *Bana*, was the author of the *Ratnavali*.

On the other hand *Sriharsha's* authorship is questioned on *Mammata's* remark—"वीरवादिर्वाक्यदीपानिबधनम्"—on the Dictum वाच्यं वचनैः प्रकृतं &c. &c.... in his *Kāvya-prakasa*. It means that *Dhāvaka* and others got money from persons like *Sriharsha* for composition, upon which, many of *Mammata's* commentators (e. g. *नारीच* भट्ट in his *वाच्यव्याख्यानटीका*, *वैद्यनाथपाकपट्ट* in his *वाच्यव्याख्यानभाष्य*, *नट्ट* in his *वाच्यव्याख्यानटीका* and *कुवराज* in his *वाच्यव्याख्यानटीका*) assert that *Dhāvaka* composed the *Ratnavali* and sold it to *Sriharsha*.

The passage has different readings. One is *वीरवादिर्वाक्यदीपानिबधनम्*, which is adopted by another commentator of *Mammata*, in his work named *वाच्यव्याख्यानटीका*. But he does not speak of any thing regarding the *Ratnavali*. Another reading is *वीरवादिर्वाक्यदीपानिबधनम्*. This *Bhasaka* is likely the same as *Bhasa* mentioned by *Bana* (d) and the writer of the *Sarn-gadharapaddhati*. (e). A passage in the *Malavikagnimitra* (वाचस्पतिकविनिबध) contains according to some, the name of *Bhasaka*, viz.—"नक्षत्रव्याख्यानं वाचस्पतिकविनिबधनाद्विदुषादीनां व्यवधानमिति वाचस्पतिकविनिबधनात्."

(d) "वृत्तवाचस्पतिकविनिबधनात् ।

वृत्तवाचस्पतिकविनिबधनात् ।"

(e) "वाचस्पतिकविनिबधनात् । वाचस्पतिकविनिबधनात् ।

वाचस्पतिकविनिबधनात् । वाचस्पतिकविनिबधनात् ।

वाचस्पतिकविनिबधनात् । वाचस्पतिकविनिबधनात् ।

वाचस्पतिकविनिबधनात् । वाचस्पतिकविनिबधनात् ।"

कवेः काचिदासस्य ज्ञाती किं ज्ञातो वज्रनामः ?" Though others read it as प्रचितयग्रसं चावकसीनिहकविपुनादीनाम् &c. &c....

Some say that as the stanza होपादम्भजात् &c. (f) of the *Ratnavali* occurs in the *Harshacharita*, it is *Bana* who composed that drama and passed it off in the name of his hero *Harsha*.

This *Sriharsha* of the *Ratnavali*, is, of course different from *Sriharsha* the writer of the *Naishadhacharita*. The latter describes himself as the son of *Srihira* and *Mamalla Debi* and says he was honoured by the king of *Kanauj*, with a roll of betel leaves at audience, supplied with a horse, and allowed a seat near the king. This surely ill befits the wearer of a crown.

(2) The Author's other Works.

Sriharsha is introduced also in the prologue (प्रस्तावना) of two other dramas as their author. These are the *Nagananda* (नागानन्द) and the *Priyadarsika* (प्रियदर्शिका) Their antiquity is indisputable as they have been referred to in the *Dasarupaka* more than once. But tradition again ascribes them, like the *Ratnavali*, to *Dharmapala*. Judging from the thoughts and expressions common to all, the style, internal structure, and other evidence, it is certain that the *Ratnavali*, *Nagananda* and *Priyadarsika* are the works of the same poet.

In the *Nagananda*, Buddha instead of *Siva* and his consort, is invoked in the Benediction (मन्त्रोक्तौ). *Sriharsha* is mentioned in the prologue almost in the same words as in the *Ratnavali*. The story of *Jimootabdhana* (जीमूतबाधन) and *Malayabati* (मलयवती), rendered familiar by the *Katha-saritsagar* (कथासरित्सागर, B IV. Ch. 22) supplies the dramatic

(f) In some printed editions the stanza is not given.

incidents. Buddhist sentiments based on kindness, pervade its description. This probably indicates a religious change which might subsequently come upon *Harsha*. The *Priyadarsikā* is founded on the love of *Udayana* king of *Batsha* and *Priya Darsanā* (प्रियदर्शना) or *Priya Darsikā* (प्रियदर्शिका) daughter of *Drirha Barman* (द्रिह्यबर्मन) king of *Preyaga* (प्रयाग). She happens to be one of the maid servants of *Bāsabā Dattā* wife of *Udayan* and queen of *Batsha* and is called *Aranyikā* (आरण्याका). The king gains her company by a stratagem. An underplot (कर्तव्य) is introduced in Act III. (g) in which *Bāsabā Dattā*'s maids *Manorama* (h) (मनोरमा), *Aranyikā*, *Kānchanamālā* (काञ्चनमाला) and *Indibarikā* (इन्दो-वरीका) are to entertain her by acting before her, some of the scenes of her unmarried state, when she was under the tuition of *Udayana* who had been captured and kept as a prisoner by her father, in his court until her elopement and marriage. *Manoramā* acts the part of *Udayana* and *Aranyikā*, on account of her superior beauty, personates *Bāsabā Dattā*, the others representing the servants. Now the king having secretly arranged with *Manoramā*, boldly appears in the scene assuming her role, to enjoy *Aranyikā*'s company. The jester *Basantaka* blurts out the secret and *Bāsabā Dattā* detects the king while he is with his new sweet heart. She restrains and secludes *Aranyikā* who drinks poison. The queen is afterwards pacified by her friend *Sāṅkṛityayani* (साङ्कृत्यायनी) a female ascetic and comes to know that *Aranyikā* is no

(g) “—यस्य राजावकाशं यद्वयवचरितं नाम नाटकं द्विधाः पुरतो वर्तमानम् । तत्र आरण्याका बासवदत्ता अभिजाति । यद्वयवचरितं यत्प्रयागः—” (प्रियदर्शिका, Act III)

(h) The *Dasarupaka* puts the name *Soosangata* (सुसङ्गता) for *Manorama*.

other than her cousin, *Priyadarsand*, daughter of her maternal aunt. She is then rescued and formally given in marriage to the king.

The piece was probably the author's first attempt at a dramatic composition. It is, as it were, the shadow of the *Ratndvali*. The plot is weak and unimproved whereas in the *Ratndvali*, it is more vividly and powerfully expanded and the poet shows his skill more strikingly. The incidents of the *Priyadarsikd* are, in many points, the same as those in the *Ratndvali*. Its prologue is almost an extract from that of the latter. In the benediction, *Gouri* and her spouse are invoked. The concluding stanza (सरतवाक्) is identical in both. *Udayana* is the hero and his first wife *Basaba Datta* keeps unknowingly the heroine *Priyadarsand* under her, with the name *Aranyikd*, like *Ratndvali* with the name *Sdgarihd*. Both *Aranyika* and *Sagarikd* attempt to commit suicide and are secluded by the queen. They turn to be relations to her and are married to the king by the queen herself.

The story is also recounted in the *Kathd-Sarit-Sdgar* (B. II. Ch. 14) in which *Gopaloka* (गोपालक) brother to *Basaba Datta*, is described to have captured a certain princess *Bandhoomati* (बन्धुमती) and sent her as a present to his sister. The queen changed her name to *Manjoolika* (मञ्जुलिका) and concealed her from the king's view. *Udayana* helped by *Basantaka* his confidant, saw and made love to her. The queen was angry and put the confidant in fetters. At the request of the king, *Sankrityayani* a female ascetic and friend to the queen, who had come to her from her father's court, interceded and appeased *Basaba Datta's* anger. She was then induced to formally present *Bandhoomati* to her husband as his new wife.

(3) The Source of the Play.

Basaba Datta the queen, *Jougandharayana* (वीरशरावत) the minister, *Roomanvat* (रुमन्वत्) the General, *Basantaka* (बसन्तक) the boon companion and *Kanchanamala* (काञ्चनमाला) the maid, are all generally found assigned, as companions to *Udayana* the king of *Bathsa* with its capital *Kousambi*, almost in all works where he is the main subject for description. These personages occur in the *Katha-Sarit-Sagar* which was compiled, about 1088 A. D., by *Shoma Deba* for *Surjabati* a queen of Kasmir, grandmother to *Harsha* who flourished about 1100 A. D. as stated before. Its materials were taken from the *Brihat-Katha* (i), the oldest collection of tales then extant, from which the subject-matter of the *Ratnavali*, *Nagananda* and *Priya Darsika* might have been drawn. This may explain why the name *Pradyota* stands in the *Ratnavali* (j), *Priya Darsika* (k) and *Megha Doota* (l), for the father of *Basaba Datta* and the king of *Avanti* with its capital *Ujjein*, in opposition to what we find in the *Kathasaritsagar* in which the name of this personage is *Chanda Mahasena* (चन्दनमहासेन) and *Pradyota* is the king of *Magadha* (मगध) whose daughter *Padmavati* (पद्मावती) is the second wife of *Udayana*. She was procured for him by *Jougundharayana*, as it is detailed in the

(i) c. f. :—"सुतभाषामयीं प्रादुःश्रुतायीं उदयनकानिधिं दृष्ट्वा ।—"अस्मि उदयनकचाक्षणे रिपुं जयन्मन्त्रिणां दैते वंशमन्त्रिपद्मोन्मिन्तं कुबजपुत्रं नाम मन्त्रिमन्त्रि कचवदनायीं सुवन्मन्त्रेणः ।—राजाववादि च विज्ञात्वा उदयनकचाक्षेति दम्बपञ्चम् । उदयनका युवाव्यभिर्चिन्तिमि तद्दीक्षायां चमिकः ।

(j) —"अयोधया युता वन्दनवन्दनकाक्षेति—"Act I. Again—"कच जयन्मन्त्रिपद्मोन्मिन्तं"—Act IV.

(k) --"सुतं जया वन्दनादु परिचर्यः अयोधयमन्त्रिपद्मं वन्दनराजः वीर्या-जीवायतः—"again "दीक्षां पञ्चविंशत्यनन्तं न पुनः अयोधयुवा युवाय्" Act I.

(l) "अयोधया प्रियदुहितरं वन्दनराजोव जडे ।"

Katha-sarit-sagar, by proclaiming that *Basaba Datta* was burnt to death at *Lavanaka* in a conflagration. The minister was actuated to take this step, as the king of *Magadha* had declined to make his daughter, one of *Udoyan's* subordinate wives. Besides, as the husband of *Padmavati* was destined to be an emperor in accordance with the prophecy of a seer, she must needs be obtained for his master.

So the story of the *Ratnavali* only partly tallies with that of the *Katha-Sarit-Sagar*. The heroine *Ratnavali*, her father *Bikromabahoo* (बिक्रमबाहु) the king of Ceylon and maternal uncle to *Basaba Datta*, the incident of the ship wreck and *Ratnavali's* dwelling with *Basaba Dutta*, are not mentioned here. It is *Basaba Dutta*, herself who, according to the *Katha-Sarit Sagar*, resides with *Padmabati*, under the false name of *Avantika* (अवन्तिका) until *Udoyana* marries *Padmavati*.

(4) Implication.

The gist of the whole drama is to be inferred from the benediction. (नाम्नी काव्यायैश्वर्यम् ।) Hence its first stanza implies the incident described in Act I., of *Sagarika's* worshipping the king as the God Cupid, throwing flowers at him from a distance, just as the daughter of the Mountain does at her husband.

In the second stanza, *Gouri*, urged by her companion, comes to her lover with hesitation. This represents that *Sagarika* urged and supported by her confidante, lovingly advances, with hesitation, towards the king, as described in Act II.

The remonstrances of the goddesses of wealth and power in the third stanza, represent the expostulations of *Basaba Datta* and *Sagarika* with the king as he is constantly oscillating between them, described in Act III.

The fourth stanza describing the hurry and confusion incident to the sacrificial fire of *Dakṣa*, foreshadows the commotion occasioned by the magical fire stated in Act IV. The last containing the statement *विश्वतुष्यति* &c., "The moon has gained", implies the final union of *Sagarika* with the king. Some suppose either this or the previous stanza to be an interpolation, as it violates the rule that the benediction shall not contain more than sixteen poetical lines (चौदश).

(5) Similarities.

Some situations and dialogues are found similar in the *Bikramorvasi* and the *Ratnavali*. We get in the former (Acts II and III) —

"श्वेती ।—चखीअं छिं नवा महीं विद्यावितपूर्वा ।"

"श्वेती ।—नाछि वनवतीऽपराधः । चखीवाजापराधा । क वसिष्ठवद्वर्जना
सूक्त चखी मयामि । निपुचिअं वस एहि ।"

"विदूषकः ।—वर्षावदीयानवद्येय वनवती नवा । तत्तादुचिछोचि ।"

"राजा ।—वर्षावदीदरिद्राज्यवद्वर्जना वस विषयः ।"

Passages almost in these words occur also in the latter.

The queen (चोखीवरी काजीराजदुहिता) betrays her jealousy like *Basaba Datta*. A worship of the moon's rays and of the king, together with the act of offering rewards to a Brahmin (the jester), for chanting holy verses (*सूक्तिवाचन*) on the occasion, is introduced in Act III, like the queen's worship of Cupid in Act I of the *Ratnavali*. The king *Pooroorabas* (*पुवरवः*) describes the queen then, as

वितादका मन्त्रनामसूचका विचित्रदूर्वापुत्रकाज्जिमाचका ।

वतापदीशोच्छ्रितकर्मठमिना मम वचका वपुवेय चखीते ।

which compares well with *वन्धवमन्त्रनविशेषविचित्रकानि*; &.....

The plot of the *Malvikagnimitra* (*मावविवाहनिमित्त*) is in some details, similar to that of the *Ratnavali*. There the

heroine *Malovika* (मालविका) is thwarted in her assignations with the king *Agnimitra* (अग्निमित्र) by his second wife *Irabati* (इरावती ।) She is jealous of *Malovika* who is put in fetters by the queen *Dharini* (धारिणी) the first wife of *Agnimitra*, as *Sagarika* is by *Basaba Dutta*. She is then released by a trick and the queen herself gives her in marriage to the king.

In the *Biddha-Sala-Bhanjika* (विद्धशालभञ्जिका), a drama by *Rajshekhara*, the king (विद्याधर महाराज) and the heroine (यशोदा-वती), daughter of the king of *Lata*, meet, and are enamoured of each other, through the contrivance of the minister. His object in effecting a marriage between them, is to secure to his master an empire, as it had been prophesied by a seer that the husband of *Mrigankavali* would be a universal monarch. The lovers meet in the garden, but the interview is broken off by a cry that the queen is coming. The queen who is the senior wife of *Bidyadhar Malla*, at last gives the girl in marriage to her husband the king.

(6) References.

उदयन is thus mentioned in the सूक्तिक—

“उत्तेजयामि सुहृदः परिमोक्ष्वाय यौगन्धराय च । उदयनस्य राज्ञः ।” (Act IV.)

In the मेषदूत—

“प्राप्यावन्तीमुदयनकक्षाकोविदयामहम्”—

on which मल्लिनाथ remarks “उदयनस्य वत्सराजस्य कक्ष्यानां वासवदत्ताद्वरणा-
द्युत्तीपाख्यानानां कोविदाः” &c....In another of its stanzas (said to be an interpolation by some) we have—

“प्रद्योतस्य प्रियदुहितरं वत्सराजोऽत्र जङ्गे”—

The allusion in the मालतीमाधव is—

वासवदत्ता च राज्ञे सञ्जयाय पित्रा दत्तमात्मानमुदयनाय प्रायच्छदिति ।” (Act II.)

There was also a drama, named वत्सवत्सराज, on the marriage of उदयन and यशोदावती । It is referred to in *Ananda*

Bordan's अन्नाखीच (m) and *Bhoja's* हरकलीकण्ठभरव (n) and appears to contain in its plot, all the incidents pertaining to that marriage, described in the अन्नाखरिन्नावर ।

अभिषेकवृत्त quotes in his commentary on the अन्नाखीच, a stanza from a drama called the अन्नवाचवदना (o). He also seems to refer to the रत्नाचलो under the name of वत्सराजपरित viz—"अन्नापरतो रत्नमङ्गलैस्तुरागमन्वो वदन्त्या एव विहितिर्वापापत्तरवर्धने वत्स वत्सराजपरिते (p) चतुर्थेऽङ्के रत्नाचलीनामधेयमन्वपद्वयो विभववर्धनान्ना-कर्मणि ।" Besides अन्ना names in his दम्भदण्ड, a certain work as

(m) We transcribe here some stanzas from the वापवत्स-राज quoted by अभिषेकवृत्त in his अन्नाखीचटोका (वाचन)—

- "(i) कर्मन् अस्मिन्नेषु वेद्यन्तु भवादाखीचये विदुते
वाचोत्कण्ठविद्वत्तया प्रतिपदं दैव्या पतन्त्या मया ।
हा माधेति मुहुः प्रकापपरया दम्भं वराया तथा ।
आनोमपि वक्तुं तेन दक्षिणायापि दक्षानये ॥" (Act III)
- "(ii) दैवो लोकात्मनामकम् निवत्त अन्नात्मनामक मे
तद्वीजवद्वत्तारिषं वृषदना आवात् कथं न अन्नाम् ।
इत्य वत्सवत्ता कथं कथनपि खीचा निम्ना आसती
वाचिन्वोपदतेन हा प्रियतमा अत्रेऽपि नावादिता ॥ (Act IV).
- "(iii) तत्तादृते तस्मिन् मुनिवत्तस्मिन् आतामवि नवि
ववाधेऽनर्गुदा वत्सपमता मे प्रियतमा ।
वलीदिति प्रोक्त न क्वचु कुपितेऽस्मिन्निविधुः
वत्सुहिता पीतेमैवमवत्तियेः काकति पुनः ॥ (Act V)"

(n) "किञ्च दम्भात्मनि वाचवदन्तादा वैरप्रतिचिह्नितं वत्तावती मयोद ।
अवस्ति च वलीदृते तया विना अन्नापि न जीवालीअविज्ञातवाचवदन्तावत्तिवेर्त्त-
राजकाश्चिद्वैवाध्यवसायः विवाहद्वयो अलीकमन्वस्तुवत्तामैति वापवत्सराज्ये ।"
(हरकलीकण्ठभरव)

(o) "हृदयवत्तवत्ताटं नवमवारं अन्नापचक्षतेन ।

वदन्त्या वा वपिता वदन्त्या मे वपतन्त्या ॥"

(p) cf. —"लोके द्वारि च वत्सराजपरितम्—"(रत्नाचलीकण्ठवत्ता ।)

उद्यनचरित—“यद्योद्यनचरिते क्लिप्तसहितप्रयोगः” । This is repeated by विश्वनाथ in his साहित्यदर्पण ।

वासवदत्ता is also the name, and heroine of a work by सुवन्त, nephew to वरदक्षि । But it has nothing else in common with the story of उद्यन and वासवदत्ता or any other of his wives, such as पद्मावती, वन्मसती, विरचिता, रत्नावली and प्रियदर्शना, described in the कथासरित् सागर or elsewhere. Of these *Birachita* (विरचिता) was an attendant of the harem, with whom उद्यन had previously had an intrigue. One day, by mistake, he addressed वासवदत्ता by her name. He had thereupon to conciliate the queen by clinging to her feet.

The illustration वासवदत्तिका: given by भास्कर (४१।१५०) and thence taken in कालिका. कैयट, पद्मसूरो...&c... refers to some वास्तविका but what it was cannot now be definitely ascertained.

(7) Opinions (on the Ratnavali.)

“The story is romantic, the incidents are well contrived, the situations are eminently dramatic, and although the spectator is let into the secret of the plot from the beginning, the interest is very successfully maintained. The intrigue corresponds perfectly with the definition given by Schlegel; it is the union of unexpected combinations, resulting from the contending operation of accidental occurrences and premeditated designs.

“In the circumscribed limits of the action, we have no right to expect much contrast or development of character and it is enough that all the individuals introduced preserve their identity. This is true even of the chambermaids and the obliging confidant on the heroine is distinguishable from the termagant adviser of the queen.

• • • • •

"All the personages are derived from Hindu history, they are wholly of mortal mould, and unconnected with any mystical or mythological legend and the incidents are not only the pure inventions of the poet, but they are of an entirely domestic nature. In this latter respect the *Ratnavali* differs from the *Mrissakatika*, *Malati Madhab*, and *Mudraraksas*, while its exemption from legendary allusion distinguishes it from the *Bikramorbashi* and *Uttar-Ram-charita*.

"The belief in vulgar magic or common conjuring, which is repeatedly expressed in the drama, is worthy of remark, as it is something new. The supernatural powers described in *Malati-Madhab* are of a different description from the art that makes a flower blossom out of season, or covers a building with illusory flame.

"The author is under considerable obligation to his predecessors, and especially to *Kalidas*, from the *Bikramorbashi*, of which writer several situations, and some of the dialogues even are borrowed. At the same time the manners described are very different, and the light and loose principles of *Batshe* are wholly unlike the deep, dignified passion of *Poororabis*,"

——H. H. WILSON'S THEATRE OF THE HINDUS.

"The *Ratnavali* or 'Jewel necklace' is a short play in four Acts. There is nothing of the supernatural about this drama. It may be called comedy in which the characters are all mortal men and the women and incidents quite domestic. The plot of the *Ratnavali* resembles in its love intrigues that of the *Bikramorbashi*, *Malabika-nimitra*, &c...and in like manner presents us with a valuable picture of Hindu manners in medieval times."——MONIER WILLIAMS' INDIAN WISDOM.

II. छन्दः । (PROSODY.)

(१) पद्यं चतुष्पदी, तच्च इत्तं जातिरिति विद्या । इत्तमक्षर संख्यातं जातिर्जातिज्ञता भवेत् ।

A Sanskrit stanza (श्लोक) consists of four verses (पादाः or feet). The metres are divided into two classes इत्त and जाति । The first is measured by अक्षर and the second by मात्रा ।

(२) सममङ्गसमं इत्तं विषममेति तत् विद्या ।

इत्त is further divided into three classes viz :—समइत्त, अङ्गसम इत्त and विषमइत्त ।

(३) समं समचतुष्पादं, भवत्यङ्गसमं पुनः । आदिसूतीयवद् यस्य पादस्युभौ द्वितीयवत् । भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्तितम् ।

The समइत्त is what has all its four verses (feet) similar e. g. वसन्ततिलकं, मिश्ररिचौ, आर्द्रं विप्रकीर्तितम् &c....

The अङ्गसम has the first and third feet like to one another and the second and fourth like, though different from the first or third. e. g. पुष्पिताद्या &c....

The विषमइत्त has all its verses (पादाः) unlike to one another. e. g. उद्गता ।

(४) त्रैयः पादचतुर्धाः, यतिर्विच्छेदसंज्ञिता (इति इत्तरमाकरः) ।

(यति र्जिह्वेऽविश्रान्तिस्थानं कविमिदञ्चत इति छन्दोमञ्जरी) ॥

The fourth part of a श्लोक is called a पाद (foot or verse). यति (pause or caesura) is that part of a verse where the reader is required to stop his breath and then proceed on. It serves the purpose of a comma or semicolon in the matter of punctuation.

(५) सानुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गश्च नुबर्भवेत् । वचः संयोगपूर्वश्च—

The vowel followed by अनुस्वार or विसर्ग, and that preceding a combination of consonants and all दीर्घ (long) vowels are नुब (heavy).

(६) तथा पादान्तोऽपि वा ।

The vowel when पादान्त (i. e. at the end of a पाद) is optionally नुब or लघु as required.

(7) षडे वा । The vowel followed by ष वा ड is also optionally वृष wherever it may stand. All other vowels are डक्ष (light.)

(8) न क्षिप्रुद क्षिप्रुष नकारो आदिप्रुषः प्रुषपरिषप्रु षे ।

जी प्रुषनक्षप्रुतो रक्षनक्षः क्षीनप्रुषः क्षक्षिप्रुषप्रु षः ।

प्रुषरेषो नकारप्रुष नकारो क्षप्रुषप्रुषी ।

If there be a consonant or combination of consonants with a vowel followed by two such, their contiguous position forms what is called a षष । They are न, ण, ञ, ष, ष, र, ष, त, ष and ष with respect to डक्षप्रुषः । Of these the last two ष and ष contain each only one vowel with a consonant or more ; e.g.—न=ना क्षी वा । ण=न षष । ञ=र्षि षष । ष=षरा वा । ष=षदा ष । र=रारक्षः । ष=प्रुषवा । त=ता ते ष । ष=क्षी । ष=ष ।

(9) रक्षमाक्षी षषेड डक्षो विमाक्षी क्षीर्ष डक्षते । विमाक्षप्रु ड्रुषो षेक्षी षक्षनक्षार्षमाक्षप्रु षति प्रुतर्षीर्षे ।

As for क्षतिप्रुषः, a डक्ष (short) vowel is counted as one माक्ष, if it be क्षप्रु (light) e.g. षि । A वृष vowel is counted as containing two माक्ष e.g. नाः, षः &c... ।

There are three stanzas in the प्राकृत portion in Act I. viz:—

- (1) ड्रुषमाक्षप्रु षि वृष षो &c...., (2) विरक्षिष रक्षवा क्षीष षो &c....and
- (3) वृष वृषन नक्षमाक्षो &c...

The first two are in वृषा विपदिषा गीति । The Rule is:—

“षषेड विपदिषा गीति षेरतेन षक्षीर्षिता ।। षक्षी षप्रुर्षि षरक्षीर्षीर्षमाक्षप्रुषः । वृषा षक्ष ष माक्ष ष षप्रुर्षेति षप्रुर्षिषा । क्षीर्षी षरक्षवाक्षोष ताक्षेन विपदी तक्ष ।” षक्ष means माक्ष as defined above. When विपदी is वृषा, it is also called षक्षीर्षिषा । “वृषा विपदिषा गीतिः षेष षक्षीर्षिषीर्षी ।” It is a kind of song in which each line is once or twice sung and no pause is to be allowed between the chorus and the next line.

The third is in what is called वृषमाक्षप्रुषः for the *Prakrita* poetry. The Rule is—

“वृषाक्षे वृषवाक्षे माक्ष निरक्षिषि वृषवाक्षः वृषप्रुषिष । वा वृषवाक्ष वृषः विपदिषः षक्षक्षीर्षा वृषिमाक्षी ।”

One stanza, occurs in Act II. (viz दुग्गज्जननचन्द्राक्षी &c.) in the गायत्री metre. In Act IV. four more stanzas are given in *Prakṛita*, the two of which are in उद्गाथा and the rest in the गायत्री. The Rule for the गायत्री is :—“प्रथमं चाद्वयमात्रा द्वितीयं चट्वादशेन संयुक्ता । यथा प्रथमं तथा तृतीयं द्वापञ्च विभूषिता गायत्री ॥” The Rules for the गायत्री and उद्गाथा metres are also quoted in प्राञ्जल । (Vide the notes on the magician's speech, P. 109 Act IV.)

III. नाटकीयं परिभाषा ।

(DRAMATIC PECULARITIES.)

काव्यं विद्या । इच्छं प्रव्यञ्च । इच्छं रूपकमिति (Representation) कथ्यते । रूपकं पुनर्द्वयम् ॥ यथा नाटकम् (Drama) । प्रकरणम् । भाषः । प्रवचनम् । डिमः । व्यायोगः । समवकारः । वीथी । अङ्कः । ईडावगच्छ ।

इत्येकान्वयेषु उपरूपकञ्च अष्टादश्या । यथा—

“नाटिका मोटकं मोट्टी सट्टकं नाट्यरासकम् ।

प्रख्यानीकाप्यकाव्यानि प्रेङ्गलं रासकं तथा ॥

संलापकं श्री-गदितं शिल्पकञ्च विलासिका ।

दुर्मेङ्गिका प्रकरणी इङ्गोशी भाषिकेति च ॥”

अत्रेयं रत्नावली नाटिका । तल्लक्षणञ्च यथा द्वादशैः—

“लक्ष्यते नाटिकाप्यत्र सङ्कोचान्वितमिति ।

तत्र वस्तु प्रकरणं नाटकाद् भाषको रूपः ॥

प्रख्यातो चौरललितः शङ्करोऽङ्गो सल्लक्षणः ।

दीपो तत्र भवेज्ज्योत्स्ना प्रगल्भा रूपवञ्जना ॥

गन्धोरा मानिनो ज्ञानात् तद्व्याप्तेऽसङ्गमः ।

नायिका ताड्यो मुग्धा दिव्या चातिमनोहरा ॥

अनःपुरादिसन्ध्यादासना मुतिदम्बिनैः ।

अनुरागो नवावली नेतृसखा यथोत्तरम् ॥

नेता तत्र प्रवर्तते दीवीवासेन ब्रह्मिनः ।

कीर्तिकर्तृवस्तुर्भिष युक्ताक्षेरिव नाटिका ॥”

Hence नाटिका is a minor drama. In actual representation the conductor (सूत्रधार) is to recite the पूर्ववक्त्र which includes the गान्दी । Then the prologue or explication (प्रस्तावना) should be

एवम् विना एकादशे च उपरि, एवम् विना : । i. e. There should be a plot, a hero and some prevailing sentiment. The story of the drama need not be historical. It may be fictitious or mixed. Some technical points are noticed below :—

- (3) **हफिज:-**माटवै हफज: (style of procedure) बोझा हतखो माखः
बैद्विजि:। भारती खीजिबी वेव हाचकारभटी तथा ।

(4) यहः—An act of a drama—“यदा तु सरसं वक्षुः सुधादिव प्रवर्षते ।
पादादिव तदाहः आदासुखादिवलम्बः । मलयद्विजपरिनी । विद्युन्माहिषपुरज्जुतः ।
यतो नामावकाशैस्तद्विधानरसावयवः ॥” (दण्डरत्नम् ।)

- (6) **ବୀଜମ୍**—Germ—“ବକ୍ସମାଣଃ ଉତ୍ପତ୍ତିଃ” ବହୁବା ବଞ୍ଚିବଂତି । ବକ୍ସମାଣଃ କ୍ରିୟାର୍ଥେ ନବଜିଯୋକୀ ।”—Seed, ବକ୍ସ ବହୁବ୍ରାହ୍ମ୍ୟ ପରାବର୍ତ୍ତୀବିଧିନୁ-
ର୍ଦ୍ଧିବାନୁବକ୍ସ୍ୟାଦିନି ବୀଜମଧ୍ୟବକ୍ସ୍ୟାପାରୋ ବିକ୍ଷୟଃ ଶ୍ଵଃ ବକ୍ସେ ଶ୍ଵଃ । ଶୋପାଦ୍ୟକାଦିଆ-
ଦିନା କାମିନି ଉଚ୍ଚିତ୍ତେନାବିକ୍ଷୟେନ ବକ୍ସଃ ।

- (7) बिन्दुः = Drop = बरानसार्थबिन्दो दे बिन्दुबिन्दुकारणम् ।
 बरानसार्थजननदुष्मानो बरानसिन्दो दे "बलसिन्दु व उदवनो बलो बलं सतीव
 इत्येति वावरिकावाक्यम् ।

(8) पताकाखानकम् = Pro-episode = “यद्यर्थे प्रस्तुतेऽन्वाखानं तद्विज्ञीऽन्यः प्रयुज्यते । आगत्यैव भावेन पताकाखानकम् तत् ॥” यथा आलोच्य पञ्चमयज्ञ इति उद्घातोत्कलिका विपाख्युच्यमिति च ।

(9) पूर्वरङ्गः = Preliminary Induction (Literally play-house) = “यस्माद्वान्तरागः पूर्व रङ्गविज्ञोपशान्तये । कुत्रोक्तवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते ॥”

(10) नान्दी = Benediction = आशीर्वचनसंयुक्ता निम्नं यस्मात् प्रयुज्यते । देवविज्ञानादीनां तस्मान्नान्दीति कथ्यते ॥ नान्दी तु कथनीया—“अष्टाभिः ईशमि-
शैवमर्कैः षोडशभिः पदेः ।” अत्र पदत्रयस्यार्थे नैकमन्त्रम् ।

तथाहि—“श्लोकपादं पदं केचित् सुपुतिष्ठन्तमथापरे ।

परेऽवान्तरवाक्यं पदमाहुर्विशारदाः ॥”

अन्वयः—“आशीर्गमस्त्रिषादपः श्लोकः काव्यार्थसूचकः ।

नान्दीति कथ्यते सर्वैर्गान्ध्याख्यविचयधेः ॥”

(11) प्रस्तावना = Prologue = “सूत्रधारश्च संहिता संक्षेपं यत्र कुर्वते । गटो विदूषको वापि पारिपात्रिक एव वा ॥ आमुर्द्धं नाम तस्यैव भाषा प्रस्तावनापि सा । उद्घातकः कथोद्घातः प्रयोगातिशयस्य वा । प्रवर्तकावलम्बिते पञ्च प्रस्तावनाभिदाः ॥ अत्र रत्नावल्यां वीपादम्यादिख्यादिभिः कथोद्घातो नाम प्रस्तावना । तथाहि—

“सूत्रधारस्य वाक्यं वा समादायार्थमस्य वा ।

भवेत् पात्रप्रवेशश्चेत् कथोद्घातः स उच्यते ॥”

(12) विष्कम्भकः = Prelude or Explication = “उत्तवर्तिष्यमात्राणां कथाशानां निदर्शकः । संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ॥” (दशरूपकम्) । अर्थ इति वा । यद्वाः सङ्कोचश्च । “यद्वा मध्यमपात्रेण संस्कृतीकृत्य निबध्यते ।” पात्र means a “dramatic person.”

(13) प्रवेशकः = Prelude (or according to some, digression) = “तद्विद्वानुदात्तोक्ता नीचपात्रप्रयोजितः । प्रवेशोऽङ्गव्यख्यानः शेषार्थलोपसूचकः । होनाभ्यामिव पात्राभ्यामङ्गादौ यः प्रवर्तते । प्रवेशकः स विज्ञेयः श्रीरसिन्धादिभाषया ॥” The difference between the विष्कम्भक and the प्रवेशक is also that the first may appear at the beginning or at the end of an Act, the second only between the Acts.

(14) प्रकाशम् = Aloud = “सर्वश्राव्यं प्रकाशः स्यात्” = “यत्तु सर्वजनश्राव्यं प्रकाशं तन्निमयते ।”

(15) स्वनतम् = आत्मगतम् = Aside = यत्तु श्राव्यं न सर्वस्य स्वनतं तदिष्टी क्यते ।

: (16) जगन्निबन्धनम्—Aside to some one—विपतावहरीषाणाम्
 अपवासात्तरा कथाम् । जगन्निबन्धनम् कम् जगन्निबन्धनम्—Or
 “जगन्निबन्धनम् कथाम् पात्रेभ्योः जगन्निबन्धनम् ।” अर्धवर्गद्वयः जगन्निबन्धनः
 विपतावहः ।

(17) अपवासरितम्—एवम् कथ्यतेऽप्यत्र परावृत्त्यापवासरितम्—This also
 is intended for some one to be spoken to aside.

(18) वाक्यान्निबन्धनम्—utterance from the void—“किं ब्रवीत्येव-
 निबन्धनं विना पात्रं ब्रवीति नम् । मुनेषामुक्तमप्यत्र कम् जगन्निबन्धनम् ॥”
 —speech from the air.

(19) स्वधारः—Chief actor—the stage manager—conductor
 —“नाटकीयकथायां प्रथमं क्षेत्रं स्वधारः । रङ्गभूमिं स्वधारः स्वधारः च कथ्यते ॥”
 —“रङ्गभूमिपूजायां स्वधारः उदीरितः ॥” —“स्वधारः चारुतीक्ष्णः स्वधारो नदी
 पुत्रः ॥” स्वधारः—“नाटकीयकथायां प्रथमं क्षेत्रं स्वधारः ॥” —“नाटकीय
 कथायां स्वधारः ॥”

(20) विद्वक्कः—The jester—the buffoon—“कुतुम्बकस्यावधिः
 स्वर्गपुत्रेण जगन्निबन्धनः । जगन्निबन्धनः स्वर्गपुत्रेण विद्वक्कः कम् कथ्यते ॥”

(21) कपुटो—Chamberlain—“क्षेत्रं स्वर्गपुत्रः स्वर्गपुत्रः स्वर्गपुत्रः
 स्वर्गपुत्रः । स्वर्गपुत्रः स्वर्गपुत्रः स्वर्गपुत्रः स्वर्गपुत्रः ॥”

(22) प्रदीपारो—दीपारो—Warder—“स्वर्गपुत्रः स्वर्गपुत्रः स्वर्गपुत्रः
 स्वर्गपुत्रः । स्वर्गपुत्रः स्वर्गपुत्रः स्वर्गपुत्रः स्वर्गपुत्रः ॥”

(23) नटः—Actor । नटी—Actress । वैताडितः—Herald । चेटी
 —A maidservant । शेषम्—The part of the playhouse behind
 the scene—the dressing-room.

(24) The hero (नायक) can be of the following classes :—
 उद्यम (Gallant), शान्त (Placid), लोभ (Lolty), उद्यम (Impetuous)
 and the heroine can be mainly either कवी, परकीया, or साधारण
 कवी । “स्वर्गपुत्रः स्वर्गपुत्रः स्वर्गपुत्रः स्वर्गपुत्रः ॥” स्वर्गपुत्रः स्वर्गपुत्रः
 स्वर्गपुत्रः स्वर्गपुत्रः । स्वर्गपुत्रः स्वर्गपुत्रः स्वर्गपुत्रः स्वर्गपुत्रः ॥

(25) “नाट्यविषयं जगन्निबन्धनं नटः ॥” Before entering a
 character, an introduction is necessary. Dramatic matters
 which are unfit for representation, or insipid, may be expressed

in five ways "विष्णु-कृतिका-हासा-हावतार-प्रवेशकेः ।" In a drama one sentiment (रस) must be main. There may be others leading to its development. Journeys, massacres, wars ; &c....are not to be represented in a Hindu drama. Nor any kind of death. "विद्योगालं न रूपकम् ।" And hence we have no tragedies in Sanskrit. The play is to end with some benedictory verses (as it has commenced) to be spoken by a principal character. The Hero, the higher and more learned characters speak in Sanskrit. Females generally and other lower minor personages are to speak in *Prakrita* or country dialects.

IV. प्राकृतनियमः । (RULES ON PRAKRITA).

अथानिचित् प्राकृतस्याकारचतुष्टयादियते वरदक्षिणमक्षदक्षदियन्तेभ्यः ।

(1) तवादी वर्णविचार (On letters)

(1) अ लृ वर्णयोरभावः ।

प्राकृते इत्यधिकारः । अक्षरं कदाचिदस्मिन् । यथा लृक् तच् । वृत्ता चत्ता । अतम् मर्च । वृत्तः वृद्धो । क्वचिदस्मिन् । यथा अक्षिः रक्षो । इष्टिः दिष्टी । इदयम् द्विचर्च । क्वचिदुत्तम् । यथा अतुः उत्तु । संवतम् संवुदं । अक्षालः सुक्षालो । क्वचिदुत्तम् रि । अक्षम् रिच । अक्षः रिद्धो । अक्षः रिष्ठा । लृकारस्य इति स्थात् । कृतम् किलितम् ।

In प्राकृत, अ is sometimes replaced by अ, sometimes by इ or उ or रि । लृकार is replaced by इति ।

(2) ऐतच् ।

प्राकृते अभावः । ऐकारस्य क्वचिदेत्त्वं क्वचिद् अभावः क्वचिदस्मिन् क्वचिदीत्त्वं वा । यथा श्रेयः सेलो । केलासः कैलासो । देव्यः दक्षो । चैवः चक्षो । चैतवम् चक्षवो । सैववम् सिवव । धैर्यम् धीर ।

There is no ऐकार in प्राकृत । It is replaced by ए, अइ, इ or ई ।

(3) औत्तत्वा ।

औकारस्याप्यभावः । क्वचित्स्य औत्वं क्वचिद् अभावः क्वचिदुत्तम् । यथा

कीतुरी कोतुर । बीरनन् बीरन । बीरान्नी कोरनी । पीर पडरी । बीरनः पडरनी । बीरनन् चूँर । बीरारिषः दुष्मारिषी ।

No बीकार in प्राकृत, its purpose is served by बी, ब or उ ।

(4) न इतक-याः ।

इता वचीः ककार-नकारी च प्राकृते न भवति । तथाहि—

“ए बी करी ततथापि क च क च भवः कराः ।

कच कच विहमैव प्राकृते नेव कर्तुं चित् ॥”

तर्हि भवद्विनाभावनाविधि “कचै कचकचानं परिहर रचोव तुच कंरकन् । विरुं विरुकाकं चोद, तव चित्तनकचं मे” इति भावतीमाचये (Act VI) तुचकचन केचुते तु चतुस्कारक्य वति परचकचं इति (८३३८) न एव । प्राकृते विद्युः ।

There can be no इत or क, or न in प्राकृत ।

(5) नी कः कर्षण ।

नटी कर्ष । कनकन् कचचं । नतुचः नाकरी ।

न is changed to क wherever it may be.

(6) नचोः कः ।

निमा चिमा । नचनः चंङ्गनी । नचः कंठो । नचावन् कचचं ।

न and च are changed into क wherever they may stand.

(7) बी नः ।

नकरी ननरी । नकचन् ननचं ।

न replaces क ।

(8) कचचचनो कः ।

तुचन् तुचं । निचवा निचवा । निचः निचो । नचनः नचनी । नावा नावा । नचः कचनी । रावा रावा । वचिरः वचिरी । कना कना । रावमः रावनी । नाकचयेव । नकच पचनी । नचकचनन् पचचनं । चरीरः चरीरी । चचनः चचनी ।

क replaces क च च च and न generally.

(9) टो बी वचुचन् ।

नटः नचो । विटपः विचरी ।

ट is generally changed to क ।

(10) ठो कः ।

नठन् नठं । नठरन् नठरं । नठोरन् नठोरी । ठ is replaced by क ।

(11) हरिद्रादीनां री कः ।

हरिद्रा इत्यद्वा । चरचः चरचो । मुखरः मुखो । कचचम् कचुच ।

च replaces र in such words as हरिद्रा, चरच, &c...

(12) आदि र्जो जः ।

यटिः जट्टी । यज्ञः जज्ञो । यचः जचो ।

The यकार in the beginning of a word is changed into जकार ।

(13) कगचजतदपयवां प्रायो षोपोऽयुक्तानामनादी ।

मुकुलः मकुलो । सागरः सागरी । नगरम् नगरं । वचनम् वचनं । सूची
सूरी । गजः गजो । रजतम् रजतं । ज्ञतम् ज्ञतं । वितानम् विताचं । नदा
नचा । मदः मचो । कपिः कच । विपुलम् विचलं । वायुना वाचवा । नयनम्
नचनं । जीवः जीचो । दिवसः दिचहो । अयुक्तानां किम् ? अज्ञः सञ्जो ।
मार्गः मचो ।

The letters क, ग, च, ज, त, द, प, य, and व generally vanish if they be not at the beginning of a word or joined with other consonants.

(14) अत्यारिषु तो दः ।

अयुक्तानादी च । अतुः उट्ट । आगतः आचदो । निर्मतिः चिन्मुदि । इतः
इदो । संयतः संजदो । संप्रति संपदि ।

त is replaced by द generally if it be not joined with any other consonant or at the beginning of a word.

(15) पो वः ।

तथा । आपः साचो । अपवः सवहो । उपसर्गः उवसणो ।

पकार if अयुक्त and अनादि changes generally into वकार ।

(16) नो विन्दुः ।

अन्यास इत्यो मकारस्य विन्दुर्भवति । विन्दुरित्यस्यानुस्वार इत्यर्थः । भट्टम् भट्टं ।
वनम् वचं । वनम् वचं । इदञ्च प्राकृत एव । संस्कृते तु “नोऽनुस्वारः” (अष्टाध्यायी
८।१।२१) इति इति एव । न जातु वाक्यान्तविरासि । अतएव “एकाकी इत्यमाचञ्च
जगाम नहनं वन” इत्यादी वाक्यान्तेऽनुस्वारस्यापनं न साधु । “वाचं वारिसमूहं संगच्छ
पुराचचादृष्टावासमित्यादी (११।१०) भट्टिमावासमावेशेऽपि प्राकृत एव नो विन्दुः ।
संस्कृते त्वनुस्वारस्य प्रयोगः अपाचिनीयः ।

अनुस्वार must be substituted for a final मकार । This is to be enforced in प्राकृत and not in Sanskrit where the अना

अकार at विराम cannot be an अनुकार। No such rule is there in
विहितम् ।

(2) संयोजः । (On combination of letters).

(17) बांघि चित्तम् ।

उदीभवन्तं वापि चरित्रक दितं ज्ञानं वदन्तम् । The remaining consonant, when some vanishes from a combination, is generally doubled.

(18) उपरि कोषः कवचतदपवशाम् ।

वृक्षोपरिष्ठितामी वादीनामदानां वीयः कान् । मन्त्रन् मन्त्रन् । विष्णवः
 चिन्तयन् । सुभ्यः सुभ्यो । विभ्यः विविहां । खड्गः खड्गो । वक्त्रः वक्त्रो । वक्त्र-
 वक्त्रं वक्त्रवत् । वक्त्रवातः वक्त्रावो । सुहृः सुह्यो । सुहृवः सुह्यरी । सुवः सुवो ।
 वय्यातः वय्यतो । मोही मोही । निहुरः निहूरी । अक्षितम् अक्षितं । वेशः वेशो ।
 क, ख, घ, त, द, प, ब, and च, if followed by other consonants
 in संयोग (combination), vanish.

(19) यथो नमसाम् ।

बुद्ध्याः क्षितानां नकारनकारवकाराणां बोधः क्षान् । बोध्यः बोधी । रक्षिः
रक्षी बुध्यन् बुध्यन् । नक्षः नक्ष्मा । बोध्यः बोध्या । न, न or ब if preceded by
other consonants in combination, vanishes.

(४०) सर्वत्र साराम् ।

बुद्धानां शेषः । अस्मा उच्यते । बलवत्तमं बह्वर्धं । विह्वयः विह्वयो । कुम्भकः
लोहलो । मासकः शास्त्रो । यदः यदो । ब्रह्मः ब्रह्मो ।

अ, इ and ए vanish if joined with other consonants.

(੨੧) ਦਲ ਠੀ ਬੁਝਨਾ ਵਧੁਯਮ੍ ।

उद्धिः दिही । निहृः निहृः ।

ॱ changes into ॱ generally.

(22) कलकत्ता ।

इहः इहो । वनसः वनसां । क्षतिः क्षुरं । वयसः वयसो । वीरुनः वीरुनी ।
The तकार of स is changed to व often.

(23) कवचपा वदन्ताः ।

मित्रम् मित्रं । प्रपन्नम् पश्यन् । रक्षा रक्षा । मित्रा मित्रा । पश्यन् पश्यन् ।
मित्रा मित्रा । वेद्यः वेद्यः ।

बहुवचन replace त व ह of न य स respectively.

(24) ध्वञ्चो ऋः ।

मध्यम् मज्झं । अध्यायः अजम्भायो । वाङ्मन् वरुणं । गुह्यकः गुह्यञ्चो ।
ऋ replaces च and व of ध्व and ञ्च ।

(25) कस्त्वस्य खः ।

निष्कः चिक्खो । स्तम्भः खञ्चो । स्तम्भनम् खंदव । चतः खदी । यचः जक्खो ।
The क of क्, स्त and च changes into ख ।

(26) अचयादिषु हः ।

अचि अहो । लक्ष्मीः लहो । चुचः चुहो । चीरम् चीर । इषुः उहू । मन्त्रिणा
मन्त्रिणा ।

But क of च changes into ह in such words as अचि, इषु, &c.

(27) ऋ-ख-च-च-त्रा-च-हः ।

वह्निः वचही । खानम् ख्वाचं । प्रवृत्तम् पवृद्धं ; विष्णुः विवृह । जम्बः जवही ।
त्रचक्षम् सचक्षं । तीक्ष्णम् तिक्खम् । मन्त्रः पवही ।

चह replaces ऋ, ख, च, च्च and त्र ।

(28) पयस फः ।

पुष्पम् पुप्फं । शयम् सप्फं ।

फ replaces प of य ।

(29) स्पस सर्वस स्थितस ।

फः स्थात् । स्पष्टः फंसी । अन्धनम् फंदव ।

फ replaces प of स्त ।

(30) च त्स-सां ह्री वज्जलम् ।

पश्चिमम् पक्खिमं । आश्चर्यम् आह्वरं । वत्सः वहो । वत्सरः ववरी । विष्ठा विह्व ।
सुगुप्ता सुगुहा ।

ह replaces generally च ; त्स and ह ।

(31) न्नी नः ।

जम्ब जम्ब । मन्त्रयः मन्त्रही ।

न्नी is replaced by न्नी ।

(32) च-त्र-पञ्चाशत्-पञ्चदशेषु चः ।

प्रवृत्तः पवृहो । यत्रः जवो । विज्ञानम् विज्वाचं । पञ्चाशत् पञ्चाश ।
पञ्चदश पञ्चदही ।

च replaces च and त्र and च in पञ्चाशत् and पञ्चदश ।

(3) विभक्तिः । (On case-endings.)

(33) विषयमस्य बहुवचनम् ।

There is no dual number in शास्त्रम्, plural is used for it.

(34) चतुर्थीः वही ।

शास्त्राय ईदृक् बहुवचनम् ईदृक् । शास्त्रेभ्यो ईदृक् बहुवचनम् ईदृक् ।

There is no चतुर्थी विभक्ति in शास्त्रम्, वही replaces it.

(35) अतः चोः चोः पुंलिङ्गम् ।

अतः वचोः । पुंस्यः पुंसि ।

The affix वृ of the वचना विभक्ति is changed to चो in the masculine after चकारान्त words.

(36) लिङ्गो लिङ्गम् ।

पुंस्यः पुंसि ।

The affix लिङ् (plural of वचोः) is replaced by लिङ् after चकारान्त words.

(37) चोः कः ।

पुंस्यः पुंसि ।

कः replaces कम् (singular of वचोः) ।

(4) प्रत्ययः । (On affixes).

(38) क्तः क्तम् ।

क्तः क्तम् । क्तः क्तम् । क्तः क्तम् । क्तः क्तम् ।

The affix क्तः is replaced by क्तम् ।

(39) क्तम् क्तम् ।

क्तम् क्तम् । क्तम् क्तम् । क्तम् क्तम् । क्तम् क्तम् ।

क्तम् क्तम् । क्तम् क्तम् । क्तम् क्तम् । क्तम् क्तम् ।

क्तम् क्तम् । क्तम् क्तम् । क्तम् क्तम् । क्तम् क्तम् ।

क्तम् क्तम् । क्तम् क्तम् । क्तम् क्तम् । क्तम् क्तम् ।

The affix क्तम् (क्तम्) and क्तम् are respectively replaced by क्तम् and क्तम् । क्तम् is replaced by क्तम्, क्तम्, &c.... ।

(40) क्तम् क्तम् । क्तम् क्तम् । क्तम् क्तम् । क्तम् क्तम् ।

বন্ধবা। তম পেত্রাখোমানম্বো: প্রকৃতি: শ্রীরসীনী। মহারাষ্ট্রীশ্রীরসীন্যো: সংকৃতম্।
তথাচ—

সংকৃত প্রাকৃতভৈষ্যপঞ্চমীষ পিপ্রাখিকা।

মানখী শ্রীরসীনী অ'বক্ মাধা হি প্রকৌশিতা: ॥”

তম শ্রীরসীন্য তকারস বা দকার:, পেত্রাখ্যা অকারস নকার:, রেকস অকার:,
ফল অ:, জামল্যস তুল মানখ্যা বসো: অ:, অর্থ:, জামল্যস দাখি, হৃদয়ল্যস
হৃদক অস অ:, বঁজ্যো অ:, রেকস অকারসেখিতি আদিয়া: বিব্রিবা:।

There are different kinds of প্রাকৃত e. g. মহারাষ্ট্রী, শ্রীরসীনী, &c....
মানখী and পেত্রাখী have sprung from শ্রীরসীনী। In মানখী there is
neither অ, nor স। The প্রাকৃত with অ is sometimes called অকার-
মাধা। Some differences of these are noted above.

V. ব্যাকরণ (GRAMMAR.)

ভারতীয় শাস্ত্র সকলই ঐতিহ্যিক। নচেৎ উহাদের আশাশ্রয় সর্ববাসিসম্মত হয় না।
লোকের বিশ্বাস ঐতিহ্য বিবাক্তান এবং কৃত্তবিবাক্তানি বিষয়ে অত্যন্তবর্ণা।

“বাবির্ম্মমজ্ঞানানামনুপমু, তস্মৈতস্মান্।

অতীতানামনামান্ প্রত্যক্ষান বিম্বিষ্যতি ॥

অতীন্দ্রিয়ানসংবিদ্যান্ পক্ষ্যন্ত্যর্থেষ অশ্ববা।

যি মাধান্ বচনং তেহা নানুমানিন বাধ্যতে ॥”

অতএব তাঁহাদের বাক্য শাস্ত্ররূপে পরিগণিত হইয়াছে। এদেশের শব্দানুশাসন বা
ব্যাকরণশাস্ত্রও ঐতিহ্যিক। এখন পানিনিপ্রণীত শব্দানুশাসন বাতীত অত্যন্ত ঐতিহ্যের
ব্যাকরণ লুপ্ত হইয়াছে। পানিনি সিজেরে শাকলা, কাক্তগ, শাকটায়ন, আপিশনি,
কোটায়ন, চাক্তবর্ণণ, গালব, ভারখান, গার্মা ও সেনকের নাম করিয়াছেন। গুণপাঠে
ভৌলদিক্রমে (২৪৩১) গৌড়রসাদি, উপকাষিতে (২৪৩২) কানকুৎন, ঐক্যার্থ্যাবিতে
(৩২২৫৩) হাক্তায়ন এবং কৌড়াদি (৩২২৬০) গহাদি (৩২২৬০) ও হাক্তায়ন (৩২২৬০)
বাড়ি বৈয়াকরণের নাম আছে। পানিনি ব্যাকরণের বার্তিককার কাতায়ন, বাজপায়ন,
বাড়ি ও গৌড়রসাদির নাম করেন। পতঞ্জলির মহাভাষ্যে হাক্তায়ন, বার্মারনি, কান-

“अथर्वः सामान्यसापिण्डी शब्दटावः ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

পানিবিহীন চিত্ত নৃপাঠ, বাতুপাঠ, বপপাঠ ও দিগ্‌নৃপাসন, কাভ্যাসন, সন্ধি
 বিবরণ, বাত বা বাস্তবিক ও পদপ্রসিদ্ধ বহুতাল একত্র ত্রিভুজি ব্যাকরণ মনে পাত এক
 ইহা এইকণ ব্যাকরণের মূল বা ভবিষ্যক আকরগ্রন্থ।

ਬਾਬਾਬਾਰੀ ਜ਼ਰੀਐਥੇਂ ਤੇਜਾਹੁਦਾਸ ਆਖਦਾਨ ।”

ଶିବବକ୍ତ: “ସବିନୟ” ଗୁଣୀନା ନାମାନ୍ତର୍ଗତ ବୀରବ୍ରତ ଅନୁସାରେ ଦୟାକାର ଓ ସାହିତ୍ୟ-
 କଳାରେ ସର୍ବୋତ୍କୃଷ୍ଟେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ହୁଅନ୍ତି । ସାହିତ୍ୟକଳାରେ ଏକ ଉଚ୍ଚ ଉଚ୍ଚରେ ବା ଏକତରଫରେ ନିହିତ
 ତାଳକରରେ ଶିରୋବହୁରେ ତାବାକାରରେ ବାସନ୍ତୀର ବ୍ୟବହାର କରାଯାଏ । ଏହି ସିମ୍ବୋଲିକ୍ ବାକ୍ୟର ମନ୍ତ୍ର
 ଅନ୍ତରେ ବାସନ୍ତୀର ଶିରୋବହୁରେ ପଡ଼ିବ ଓହା “ଅପାମିତ୍ୟ” ବଳିଆ ଉପାଦାନ ହେବ । ସତ୍ୟତଃ
 ତଦ୍‌ବିବାକ୍ୟତୀତ ପାମିନି-ତାନ୍ତ୍ରୀୟ-ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ-ବାସନ୍ତୀବିକଳ ଶିରୋବହୁରେ ଅନ୍ତର୍ଗତ ଅପମିତ୍ୟ
 ହେବ । କେବଳ ଉଚ୍ଚତ ସହାୟତାପ୍ରାପ୍ତ ହେବା ପାଇଁ—“ସବୁ ଶିବଦେବତାସି ଅମରାଣ୍ୟ-
 ବ୍ରହ୍ମେଣ ନାମାଦିତ୍ୟସି ସର୍ବବ୍ରହ୍ମ ।” ଯଦି ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକସାହିତ୍ୟାବଲମ୍ବନସିଦ୍ଧହେବ:

ब्रह्मविषये कश्चिदस्ति ।” (१।२।१०० श्रुतार्थावलीप) । आचार २।१।२७ श्रुतार्था-
वाच्यार्थं वन। इहेन्द्रादि “मुनिव्यास भाष्यकारः प्रमाद्यतरमधिकल्लघ्यादर्शित्वात् ।”
पुनक्त १।२।२१ श्रुतार्थाविवरणे आपिशलिक्काश्रुतल्लघ्योक्तयन्ते इति वचनद्वयम्
प्रतिषेधाभावः । नियतकालाच्च कृतयो व्यवस्थापितव इति मुनिव्यमतेनाद्यत्वे साध्य-
साधुप्रविभागः ।” तटोच्चि वीक्किठ ठाहार भक्कोक्तते १।१।२१ श्रुतार्थावार्थं वाच्ये
१२।१० त्रोटके “व्यासा इयेवानपि सिद्धिनीभूताम्” इति “इयेवान्” पदेन सर्वनामता-
विचारे कलम “यत्तु कश्चिदाह आत्मवर्त्मव्याकरणे इयमब्दस्यापि सर्वनामताभ्यु-
पगमात् तद्वील्यार्थं प्रयोगः तदपि न । मुनिव्यमतेनेदानो साध्यसाधुप्रविभागः । तस्यै-
वेदानोत्तममिष्टे वेदान्ततया परिगृहीतत्वात् । इत्यने हि नियतकालाः कृतयः ।
यथा कलौ पाराशरी कृतिः ।” आचार ओष्ठमनो व्रमार्थं बहुलुक्किरावाचाने वनेन
“यत्तु प्राचोक्तं चातुयङ्कोक्तं यत्तुकि वेति केचिदिति नेतत् त्रिमुनिमतमित्यु-
पेक्षितम् । अर्वाचीनमतानामेवैव गतिः । किं बहुना काश्रुतल्लघ्यादिमतानामपि
मुनिव्यवविरोधे इदानीमयङ्कनीय । एतच्च कैयटहरदत्तादियन्ते स्पष्टम् । मुनि-
व्यमम्येऽपि यद्योत्तरं प्रामाण्यमात्रित्व भाष्यानुरोधेनैव व्यवस्थेति तत्त्वम् । एतच्च
मर्त्यैकैरि-कैयट-हरदत्तादि-सकल-सम्मतम् । अतोऽर्वाचीनं यत् किञ्चिद्वचनं पुरस्तुत्या-
नेकदोषोद्देश्या मनो न खेदनीयम् ।”

पानिनि व्याकरणेन सन्धानं नूतनं नरे । वरर पठञ्जलि ७।१।११ श्रुतार्थावर्थावलीप—

“नित्ये च यः ब्राह्मणभाक् समासे

तदर्थमितिह भगवांचकार ।

सामर्थ्ययोगाद्वाङ् किञ्चिदस्ति

पश्चान्नि ब्राह्मे यदनर्थकं स्यात् ॥”

आचार १।१।१ श्रुतार्था “प्रमाद्यभूत आचार्यं दर्भपवित्रपाणिः सुचावकाशि प्राङ्-
मुख उपविश्य मङ्गता यजेन सुतं प्रचयति । तन्नामकं दर्भेनाप्यनर्थकेन भवितुम् ।
न पुनः साध्यनुशासनेऽस्ति ब्राह्मेऽसाधुत्वमनेन क्लियते ।” एहे आठ नृणां वननवि भाष्य-
कारेण वचनपत्रिकत्वं नरे । एतत्त वांशेट काहारठ आनका ना हर एहेन्द्र टैकरट
ठिका कश्चिदेहम् “एतच्च सर्वमानमात् ।” पुनक्त “प्रमाद्यकृतमाचार्यस्य ब्रह्ममक-

"কুন্" (৪।১।৭০)। এই লভ্যে ন্যেব তট নমন "অনন্তকামিনীম্ব জম্বারমণা-
 জ্যামদর" নামে পু, জিনহুতাঈদর" মদুজারবন্। তম হুতাঈদবীজিব
 বিখ্যারদরন্। তর্কম জম্বাজ্যামদবদরব। অম্বজাম্বাভানামপি খ্যারবতে কক-
 যববেম মনমম খ্যামিনীম্বজম্বাজ্যামজাম্বজম্বি: জাম্। জিভিহুতাঈদবী-
 বন্। জিভিহুতাঈদবীদবন্। তর্কজামদবীজ ন জিভিহু। (মদীকুজিহু)। হুন্
 কবা, পানিনিম্বজিহু তপ অ জাকবজতম বেবাভ। পানিনিম্বজ পায়াজপে পূত-
 জেট, পূর্কম জাকবদেব এই বিবাস প্রবম জিন। তম। বাহ, কানিকা, ভাস প্রকৃতি
 মৌদ বা মৈম প্রেহ অ হম পূতজম্বাভা বিকৃতি বটোতে জাকবদা উহার ববাভীতি
 জম্বয়ম বা জম্বাপনা কজিতম বা। কানিকাপ্র:হে হিন্দুবতে হরবতমিহ ককৃক পব-
 মজ্জী জিকা বিহচিত হইলে এই আপতি কিতংপরিবামে হুগীকৃত হব। বজত: পানিনি
 জাকবদেব এইকল সর্কোপমি প্রাবাপহেহুই সাহিজ, অমভার, স্তুতি, জোডিম, কর্ম
 প্রকৃতি পম্বে পম্বাখিবিবক ককৃকির্মে প্রাবামতে উহার ভববা জামিত হইয়াহে।

কাজায়, বাকায়, ব্যাকি, দুনি একটি আচার্যের পাবনি কাকরংর ঠিক।
কয়ে। পূর্বে এবান এবান বৈদ্যকরণ গ্রন্থকারবিশেষ আচার্য বলা হইত। কতকগুলি
অসিষ্ট্যাবিকা ব্যাকৃতি নামক বৈদ্যকরণের রচিত। কানিকতে পক্ষপকার, মায়-
বিশি, বৈদ্যপ্রণা (৭১১২০) আচার্যের নাম আছে। কৈরট ও হরবন্ধ, দুনি নামক
বৈদ্যকরণের উল্লেখ করিয়াছেন। সাধনবান ও ভট্টাচার্য গ্রন্থে ভাটরি ও ভীকসনের
নাম পাওয়া যায়। বাতুপাঠে “তু নভারায়” একটি অর্থনির্ধেণ ভীকসনকৃত। পত-
প্রসি মহাভারতের আরম্ভভাগ পশপাতে সংগ্রহ নামক গ্রন্থের নত বহুসংখ্য উল্লেখ করিয়া-
ছেন। আবার ২৫৬০ সূত্রবিভাগ্যাকিটর “ভীকসনা ভদ্র বাহ্যবক্য ভবদক্য ভ্রমি:।’
উদাহরণ বিব্রাছেন। বাকাপদ্যকার ভট্টাচার্য ব্যাকিটই সংগ্রহের রচয়িতা করেন।

(੨) ਸੂਝਾਵ ਅਭਿਆਸੀ, ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਸਹਾਯਾ ।

(ক) মহাজাতের ঠিকাকার ভবুহরি। ইহার অপর প্রহর নাম বাকপথীর।
শিকড়িহাঙ্গপুত্র হোমারাজ বাকপথীরের ঠিকাকার। গ্রহ প্রকীর্ণকান।

(৭) মহাভারতের অপর ঠিক মহাভারতগ্রন্থ। রচয়িতা উপাখ্যার বৈষ্ণবপন্থ কৈবট। বা কৈবট। ইহার ঠিকাকার নরসিং বা নরসিংগি ভট্ট। এই ভাষা-গ্রন্থিপোকাভ। উৎকোভের আখ্যা প্রভা। এইকার নরসিংগের হার বৈষ্ণবপন্থ পরিভূত। ভাষ্যগ্রন্থিদের অত আখ্যা ভাষ্যগ্রন্থিপরিভূত। রচয়িতা বৈষ্ণবপন্থ।

- (৪) মহাত্মাবার অস্ত্র টীকা সৃষ্টিগতাকর। গ্রন্থকার শেখনামার।
- (৫) অষ্টাধ্যায়ীর অস্ত্র টীকা কাশিকা বৃত্তি। রচয়িতা বামন ও জয়ানিতা নামক জৈন পণ্ডিতদ্বয়। প্রথম, দ্বিতীয়, পঞ্চম ও ষষ্ঠ অধ্যায় বামন-কৃত। অবশিষ্ট জয়ানিতা-কৃত। প্রৌঢ় মনোরমা ও শঙ্করদেব এই বিভাগের উল্লেখ আছে।
- (৬) কাশিকার টীকা কাশিকাবিবরণপঞ্জিকা বা পঞ্জিকা। গ্রন্থকার জৈন। নাম জিনেন্দ্রবুদ্ধি, জিনেন্দ্রবুদ্ধ বা জিনেন্দ্র। এই গ্রন্থের অস্ত্র নাম ভ্রাস। ইহার টীকার নাম বৈদ্যেররচিত। টীকার নাম দুর্ধটবৃত্তি বা ভ্রাসোদ্যোত।
- (৭) কাশিকার অস্ত্র টীকা পঞ্চমঞ্জরী। রচয়িতা হিন্দু। নাম হরদত্ত মিশ্র।
- (৮) মূলের অস্ত্র টীকা ভাবাবৃত্তি। গ্রন্থকার পুরুষোত্তম দেব। টীকা ভাবাবৃত্ত্যর্থ-বিবৃত্তি। গ্রন্থকার হট্টধর।
- (৯) অষ্টাধ্যায়ীর অস্ত্র টীকা শব্দকৌমুদ্য। রচয়িতা ভট্টোজি দীক্ষিত। গ্রন্থ সম্পূর্ণ না হইতে ভট্টোজির মৃত্যু হয়। তৃতীয় অধ্যায়ের দ্বিতীয় পাদ পৰ্য্যন্ত সম্প্রতি মুদ্রিত হইয়াছে। চতুর্থ পাদ পৰ্য্যন্ত পাওয়া যায়। টীকার নাম এতা। গ্রন্থকার বৈদ্যানাথ পারভত।
- (১০) বৃত্তি সংগ্রহ। মূলের ব্যাখ্যা। নাগেশ-হাজ-রামচন্দ্র কৃত।
- (১১) বৈরাগ্যরপসর্ব্ব। মূলের ব্যাখ্যা। গ্রন্থকার ধর্মপীথর কান্দীনাথ নামক হুই পণ্ডিত। ১৭৩১ শকে (১৮০৯ খ্রীষ্টাব্দে) কোলকাতা সাহেবের অমুদ্রিতমতে বিরচিত।
- (১২) প্রক্রিয়াকৌমুদী। অষ্টাধ্যায়ীর, ব্যাখ্যা। কিন্তু ইহাতে একরপ্যমুসারে অপেক্ষিত হানে মূল উদ্ধারপূর্ব্বক ব্যাখ্যাত হইয়াছে। মূলকারনিবদ্ধ শ্রেণী রচিত হয় নাই। রচয়িতা রামচন্দ্রাচার্য। টীকার নাম এসাদ। গ্রন্থকার রামচন্দ্রের পৌত্র বিটল। অস্ত্র টীকার রচয়িতা শেখ মুসিংহ মুরির পুত্র কৃষ্ণাচার্য। অস্ত্র টীকার নাম তৎসংগ্রহ। গ্রন্থকার কৃষ্ণাচার্যের ছাত্র, নাম জয়ন্ত। তাত্ত্বিকগণ একাংশপুত্রীদিবাসী মধুসূদন মিশ্রের পুত্র। তৎসংগ্রহ ১৮৩১ খ্রীষ্টাব্দে রচিত হয়। ভট্টোজিগ্রন্থে এই রামচন্দ্রাচার্যই “প্রাচী” “প্রাকঃ” ইত্যাদি নামে উল্লিখিত হইয়াছেন।
- (১৩) অষ্টাধ্যায়ীর অপর ব্যাখ্যা সিদ্ধান্তকৌমুদী। প্রক্রিয়াকৌমুদীর ভ্রাস ইহাতেও বিপর্য্যস্তভাবে মূলের মূল উদ্ধৃত হইয়াছে। টীকা প্রৌঢ়মনোরমা। উত্তরেরই রচয়িতা ভট্টোজি দীক্ষিত। প্রৌঢ়মনোরমার টীকা শব্দরত্ন। টীকার ভট্টোজির পৌত্র হরিশীক্ষিত। প্রৌঢ় মনোরমার অস্ত্র টীকা ভাবপ্রকাশ। টীকার বৈদ্যানাথ

ପାରଦର୍ଶକ । ଏହାଙ୍କର ଶିକା ଚେରବୀ । ଗଠିତା ଚେରବ ମିଶ୍ର । ନିନ୍ଦାକୋହୁର ଅନ୍ତ ଶିକା ଅବେଲୁନେବର । ଏହାଙ୍କର ହରିବୀକିରେ ଛାନ୍ଦ ନାମେନ ବା ନାସୋଗିଡ଼ । ଅବେଲୁ-
ନେବର ଶିକା ଡିବିହିବାଲା । ଶିକାଙ୍କର ବୈବାନାସ ପରିଦର୍ଶକ । ନିନ୍ଦାକୋହୁର ଅନ୍ତ ଶିକା ଡବ୍‌ସୋବିନୀ । ଗଠିତା ବାକ୍‌ସେନାସାମିନ୍ଦ୍ରା ଡାକ୍‌ସେନାଡ଼ିକୁ ବା ଡାକ୍‌ସେନାମରବତୀ ।
ନିନ୍ଦାକୋହୁର ଅନ୍ତ ଶିକା ଗଢାକରୀ, ଗଠିତା ଗଢାକର ମିଶ୍ର ।

(୧) ନିନ୍ଦାକୋହୁର ମାରାମେନ ବାକୋହୁର ଓ ଲୁକୋହୁର । ଏହାଙ୍କର ଡ଼ାକିର ଛାନ୍ଦ ବରବରାଜ ।

(୨୦) ପାମିବିର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ମୁନିକ୍‌ମେର ଅନେକ ମୁଦ୍ର ପରିତାବା ଜ୍ଞାନ ଏବଂ ଗଠିତ ।
ଓବରକେର ବେଢ଼ାଲିକେ ଡାବାକାର ଏହା କହିଗାରେନ ଡାହାଣ ପାମିବିର ଗ୍ରାହ ହେ । ଓଡ଼
ପରିତାବା ମୁଦ୍ରକେର ଡାବାଏହ ପରିତାବାବୁଡ଼ି । ଏହାଙ୍କର ଶୌରବେ । ଅନ୍ତ ଡାବା ପଢ଼ି-
ଡାକ୍‌ସେଲୁନେବର । ଗଠିତା ନାମେନ ଡ଼ି ।

(୨୧) ବାହୁମାଟର ବାବାକାର କେନ୍ଦ୍ର ଗଠିତ । ଏହା ବାହୁମାଟର ବା ଗୁରୁମାଟର ।
ଅନ୍ତ ଡାବାକାର ବେଢ଼ାଲିକେର ମାରାମାଟାର୍ଡ଼ । ଏହାଙ୍କର ନାମ ବାବୀରାହୁବୁଡ଼ି । ଏହି
ଏହାଙ୍କର ନାମେନ ହିମି ବାବେ ନାମେ ମାଟିରାମେନ ଗଠିତ ହେବ । ଏକ ମାଟିର ବୋମ୍‌ବେ
ବୋମ୍‌ବୀର ମୁଦ୍ରକେର ବାକ୍‌ମେନ ମର୍ଦ୍ଦେ ଗଠିତ ହେବା ବାକ୍‌ମେର କାମିକା ଗାଏ ମୋମ କହିଗା-
ହିଲ । ବାବବାଟର ବାହୁବୁଡ଼ି ଏକାମେ ବାବା କାମିକାର ଗଠନେ ମାଟିରାମେନ ହେବ । ଏହି
ଗଠିତ ହିମିବତୀ

“ବୀପଦିବ-ନିନ୍ଦାକୋହୁର-ବତୀ ବାଲନ-ବିନ୍ଦାମେ ।

ଜୀର୍ଣ୍ଣବେ ମହତ୍ତ୍ବେନ ମାଧବୀନ ମନାସିନେ ।”

(୨୨) ଓପାମିକ ମଧ୍ୟ “ଡାକ୍‌କୋହୁର ବାହୁମାଟର ମାଟିରାମେନ ହେବ । ତାଙ୍କ ମାଟିର
“ନାମ ବା ବାହୁମାଟର ମାଟିରାମେନ ଗଠିତ ବା ମାଟିରାମେନ ।” ଗୋଟିଏ ହେବେ
। ବାକ୍‌ମେର ଗଠିତ—“ବାହୁମାଟର ବାହୁମାଟର ବାହୁମାଟର ବାହୁମାଟର ବାହୁମାଟର
(ଡାକ୍‌କୋହୁର-ବତୀ) । ମାଟିରାମେନ ଗଠିତ ହେବେ । ଗଠିତ ବାକ୍‌କାର ଡାକ୍‌କୋହୁର
ଓହାର ଓହାର ହେବ । ଗଠିତ ବାକ୍‌କାର ଡାକ୍‌କୋହୁର ଡାକ୍‌କାର । ଓହାର ବାକ୍‌ ଏକ ବାକ୍‌
ଡାକ୍‌କାମି ।

(୨୩) ବାହୁମାଟର ବାବା । ବାହୁମାଟର ବାବା । ଏହାଙ୍କର ବାହୁମାଟର ଏହା ବାହୁମାଟର, ବା-
ମାମ, ବାହୁମାଟର, ବାହୁମାଟର, ବାହୁମାଟର ମାଟିରାମେନ ଏହାଙ୍କର ଏକ ବାହୁମାଟର, ମାଟିରାମେନ,
ଡାକ୍‌କାମି ଗଠିତ ଏହାଙ୍କର ବାହୁମାଟର ବାବା ।

(১০) উদাত্তাধি স্বরবিধায়ক হ্রস্ব,সহ শান্তনব নামক বৈশাকরণ কর্তৃকপ্রণীত ।
তদ্যতীত অষ্টাধারীতে—বিশেষতঃ প্রথম,ষষ্ঠ ও অষ্টমাধারের বহু হ্রস্বে স্বর ব্যবহা আছে ।
শান্তনবের হ্রস্বগুলিকে কিট হ্রস্ব বলে । কিব্,শব্দের অর্থ আতিপথিক ।

VI. MISCELLANEOUS NOTES.

(i) Geography.

Batsha (বত্শ) is the name of a province—"অসি বত্শ ইতি
জ্যাতী ইয়ঃ..... । কৌশাম্বী নাম তত্রাসি মধ্যমাসি মহাপুরী ।" (কশা-
সরিত্সানর) It was near Modern Allahabad. Its capital
Kousambi occurs in *Panini's* লঘাঙ্গিনা (৪।১।২৩) and also in the
মহাভাষ্য (১।১।১৮) It was near the junction of the Ganges and the
Jamuna and is identified with the modern place *Kassam* or
Karra. উজ্জয়িনী is Ujjein, কৌশল Oude, সিংহল Ceylon. This
name সিংহল occurs in শ্রীমহানবন, মহাভারত, also in some ancient
works on Astronomy. *Lavanaka* (লাবাক, লাবাক বা লাবাক) as
mentioned in the কশাসরিত্সানর, was a district near *Maghadha*
or Modern Behar. But no particular place can now be traced
in the Maps for *Lavanaka*. শ্রীপর্বত, also called শ্রীশৈব *i. e.* the
mountain of শ্রী, was a locality near the river *Krisna* in the
Deccan. It contained a temple with an image of *Siva*, being
one of the twelve celebrated জ্যোতির্লিঙ্গ of the aforesaid god.
The others were গৌমল in *Patan* (Goozrat), মহাকাল in উজ্জয়িনী,
বিশ্বেশ্বর in Benares, &c....

(ii) Genealogy—

The Genealogy of Udayan is thus given in the কশাসরিত্সানর
—পাশ্চ-অর্জুন-অমিনম-পরীক্ষিত-জগদীজয়-মহানীক-সহস্রানীক-উদয়ন agree-

ing with the chamberlain's statement in Act IV. "नरसङ्घं
संन्यस्तुमानारीपितम् ।"

(iii) Cupid

नरसङ्घं पञ्च वाचा से च पीप्साः इति कविजनकः । तथाहि—“नीवीं रोचन्-
माणा चतुरस्र विमिश्राः क्षीमनाः पुष्पक्षेयोर्निष्ठं जादया बाधेदेवमनहदं स्त्री
कटाक्षेण तद्वदिति काङ्क्षित्यर्थः । ते हि—“वरविन्दमन्त्राच्च चतुस्र मयमङ्गिका ।
नीलोत्पलस्य पद्मेते पञ्चवाचस्य जायका इति । कैचिदाचक्षुः पदमि—“वरविन्द-
मन्त्राच्च द्वितीयं नीलसुतपञ्चम् । चतुर्थेति त्रयोदशे पञ्चवाचस्य जायकाः । किञ्च-
विमिश्रजननैव च तेषां मालाम्बराणि—कन्धादमलापनस्य स्त्रीस्यः कन्धमन्त्राः । कन्धोदमस्य
कान्तस्य पञ्च वाचाः त्रयोसिंताः ॥ “कन्धोदममालादनी च स्त्रीस्यकापनकता ।
कन्धमन्त्रेति कान्तस्य पञ्चवाचाः त्रयोसिंताः इति पाठान्तरम् ।

(iv) Music.

वीणावाहुवरसि चर्चरीजनिः—यत्र (१) चर्चरी करजम् इति कैचित् । (२)
वीतिविशेष इत्येके । तथाचोक्तम् “हुतमभ्यवृत्तं समामिता पठति मेनमराष्टरी वधि ।
वतिवच्छत्रपुरकेच वा हुतमभ्यवृत्तता हि च रेरी ॥ इति । अतः सामानिकनरः । च च
विशेषः । “हुतमभी विचल्य चक्षोहि विविधो मतः ।” इतिवाक्यानिचाप्य पञ्चार्थे
वतिवच्छत्रपुरकेच वा हुतमभ्यः वचसाहि चर्चरीति पठित्वा तत्र “क्षोणी वा वति-
मच्छत्रः । चक्षुःविनामो क्षोणी वीणा इत्यभिधीयत इति व्याचक्षते । (३)
चर्चरी तावद्विशेष इत्येके । तथाच भरतः—विश्रामात् हुतस्य चक्षुःक्षोणी च चर्चरी”
ति । The term चर्चरी is differently explained :—(1) clapping
noise, (2) a kind of song, (3) a musical time or measure. In
the dancing scene in Act I, the jester's request to be ins-
tructed with the maids' songs erroneously supposed by him
to be a चर्चरी, makes the first meaning doubtful here. Accord-
ing to the second sense, it is a strain sung by a female (or a
chorus), under the influence of passion, in a tone either low,

middle or high (or low or middle only with the chorus.) In the third sense the beating time is marked “— — — — —” ताक् ताक् चिन्ता, ता चिन्, ता चिन्, ता चिन्, ता चिन् ता चिन् ता” as explained by some musicians.

(v) ‘मन्ये वदति सारिका—(Act II)

काव्येषु वृज्जो हि युक्तादीनामनुवादवर्णेना दृश्यते—तथाहि—“अयमपि च निरं न स्तनं प्रबोधप्रयुक्ता मनुवदति युक्तो मञ्जुवाक् पञ्जरस्त्र” इति रची। “दम्पत्यो निश्चिन्त्यतोर् गृह्युक्तैनाकर्तितं यद्वचः प्रातस्तद् गुरुसन्निधौ निगदतस्तस्योपहारं वधूः। कर्त्तव्यकृतपद्मरागशकलं विन्यस्य चक्षुषुष्टी ग्रीष्मार्तां प्रकरोति दाक्षिण्यकल्यण्येन वाङ्-वन्धनम् ॥” इत्यमरः। “राधे मय्युं परिहर हरिः पादमुखे तवायं जातं देवादसङ्गमिदं वारमेकं चमस्व। एतानाकच्येयसि नयवन् कुञ्जकोरातुवादान् एभिः क्षुरैर्वयम-विरतं वक्षिता वक्षिताः अः ॥” इत्युल्लवदृते। The description of the talking of a parrot or starling, is found often in Sanskrit poems.

VII. नाटकीय वस्तु (Plot)

प्रथमादौ—वत्सराजमन्त्री यौगन्धरायचः देवानुकुलमनुष्मरन् समुद्रे यानमङ्गेन निमज्जनात् मुक्तायाः कौशान्द्योयेन वक्षिजा समानोताया रत्नावल्या देवीदस्ये प्रदानं वच्यन् पद्मोरजातलेन स्वकमेचि आत्मन आश्रयां सूचयति। मदनमङ्गीतुसवप्रवृत्तं राजानमामन्त्र्यते दृष्ट्वा गृहं गच्छति च। ततः कामोत्सवरतयोः परिचारिकयो विदूषकस्य च नर्तनम्। राजा च कन्दर्पपूजादश्रैणाव मकरन्दोद्यानं प्रविशति। तत्रानङ्ग-पूजा सागरिकास्त्राया रत्नावल्या राज्ञो दर्शनम्। अथ वेतालिकस्तुतिं निजस्य रूपः साधनम् चन्द्रं वच्यति।

द्वितीयादौ—सागरिकायाः कामसन्तापः। तद्विनीदय राजप्रतिष्ठतेरङ्गनम्। तस्मिन् चित्रपटे सागरिका च तस्याः सख्या चित्रिता। अथ मन्दुराज्यवामनरासेन पलायमानायां तस्यां नवमालिकासन्दर्शनकालो रूपः सविदूषकस्तानामन्वति। तत्र

हारिकातुल्यैश्च हारिकारिण्डनमयं पुनवता तेन विपद्यककल बाणः । सुकलसया
हारिकाकलपारकापनीतेन हारिका करिष्य, यहीता च । अस्मिन्नेव कले
पाण्ड्या वासवदत्तायाः कलकलमयैश्च राज्ञः अङ्गनाम्परातुरावका प्रतीतिः । अष्टपी-
काश्चक्षिनाम्न प्रक्षितिष्व ।

इतीकले—विदूषकैश्च हारिकया कल रूपका शिवमनियन्ता क्लीच तत्कलीये
वासवदत्ता चानेता । राजा सा हारिका मन्त्र तत्पद्यकवाचका चानातुराव
प्रकटयति । अपनीतावबुद्ध्या राज्ञी च तदाश्वरक्षकान्कलं रूपमप्रतिभं कल्प्य प्रति-
क्री । ततः प्रविष्टा वनवतिकया कलमुपयन् प्राचीनकलमुपलब्धनाया हारिका
राजा निवारिता । पुनरपि वासवदत्ता राजानमनुमैतुमावच्छन्नी हारिका कलकलं
आहरन् हुल्ल क्लीयेन विदूषकनायका हारिकाक यहीत्या कलवर्ण यता ।

अतुर्वाक्ये—हारिका उज्ज्विनी मेधितेति श्वशरेण राज्ञः परितापः । ततः
क्रीमापतिप्राप्तिमैवेन वनवदत्ताया कोमला जिता कलुपय रणे हत इति राज्ञे कथितम्
अथ कविदेवजातिव चामन्य वल्लविचमह, तच्च वस्तु दर्शयति । ततः कलुषी शिष्टय
मक्षिका वस्तुभूतिना कलामच्छति । वासवदत्ताया मःमुलका शिष्टयराजका कल्प कलुषे
शार्ङ्गजङ्घेन निपतितेति वस्तुभूतिना कथितम् । अन्तःपुरमहिना दल्लत इति कलका
जयाना कलकलः तच्च राज्ञः प्रवेशः । निमङ्गलं कला हारिका च तेन परिज्ञाता कदा
वस्तुभूतिना हुल्ला कदा लेव शिष्टयवपनया रवाचचीति परिज्ञाता । वासवदत्ता
या कलवर्ण यता । तेन च परिचीता ।

"The first scene introduces a curious description of the sports and practical jokes practised at the spring festival. *Sagarika*, otherwise called *Ratnapoli* from her jewel-necklace, a princess of Ceylon, is accidentally brought to the king's court, falls in love with him and paints his picture. The king is, of course, equally struck with her. His queen's jealousy is excited by the discovery of the picture. She even succeeds in imprisoning *Sagarika* and putting fetters on her feet, and

more than ordinary impediments threaten to stop the progress of the love affair. All difficulties however are eventually removed and the play ends, as usual, by the king's conciliating his first wife and gaining a second."—Monier William's Indian wisdoms.

VIII. नाटकीय पात्राणि Dramatic Persons.

पुरुषः — Men.

उदयनः = राजा = बत्सराजः = The king of *Batsha*.

योगेश्वराय चः = मन्त्री = The Prime Minister.

वसन्तकः = विदूषकः = The jester.

वसुभूतिः = सिंहसुराजमन्त्री = The minister to the king of Ceylon as an ambassador to *Udoyana*.

वाचस्पतिः = कञ्चुकी = *Udoyan's* chamberlain sent as an envoy to the court of the king of Ceylon.

संवरसिद्धिः = ऐन्द्रजासकः = A magician.

विजयवर्मा = सेनापतिभानुजितः = An officer in the king's army, nephew to his general *Roomanwat*.

सूत्रधारः = The stage manager.

स्त्रियः — Women.

वासवदत्ता = राज्ञी = उदयनस्य पत्नी = चवन्तिनाथस्योज्जयिनौराजस्य प्रथमतस्त
कन्या = The queen of *Batsha*, daughter to *Prodyota* king of *Ujjein* the capital of *Abanti*.

रत्नावली सा च सागरिका = सिंहसुराजकन्या उदयनस्य द्वितीया भार्या = A princess of Ceylon, second wife of *Udayan*.

काचनमाया = वासवदत्ताया दासी = A maid-servant to the queen.

सुवहसा = दाया: परिचारिका = सागरिका: सखी = Another maid
servant in charge of *Sagarika*.

निपुत्रिका	}	परिचारिका: = Three female attendants.
पुत्रवति		
मदनिका		

बन्धुवरा = प्रतीहारो = The female warder.

बटो = The Actress, wife to the stage manager = स्वधारका सखी ।

नाटके उल्लिखितानि पात्राणि विस्मयाद् विदुष्वराजः । वनच्छाद् वीज्यवतिः ।
जयवर्मा वनच्छादोऽपरो भाविनिवः । श्रीमन्नराजः । स्वधारका सखा, माता, मामाया च ।
नाटकीयं ज्ञानं वीज्यवती । बटमायास्य चानिषिद्धानि ।

The persons spoken of are *Brikramabahoo* the king of Ceylon, *Roomanwat*, the General of *Udayan*, *Jay Rorman* the elder nephew of *Romanwat*, king of Oude, a daughter, a son-in-law, and a brother of the stage manager. The scene is *Kousambi*, king's road, garden and the harem. Time—
"Three days" (Wilson).

श्रीमः ।

रत्नावली ।

प्रथमोऽङ्कः ।

नाम्दी ।

पादाग्रस्थितया मुहुः स्तनभरिषानीतया नम्रतां
ग्रंभोः ससृङ्खलोचनत्रयपथं यान्ताग्रा तदाराधने ।
होमत्वा शिरसोहितः सपुलकस्त्रेदीप्तमोक्षम्यया
विस्मिन् कुसुमाक्षसिर्गिरिजया चित्तोऽन्तरे पातु वः ॥
प्रचम्यान्नागविध्वंसि पवित्रं ब्रह्म वाङ्मयम् ।
क्रियते वास्ततोषाय रत्नावली-प्रदीपनम् ॥

(3) चरणेन अग्रतः कृत्वा (अथवा नक्षत्रं गीतां) शिला, स्तनभरिषानीतया नम्रतां
गुणः अवनता, निराश्रयत्वेन उदात्तं नम्रतां स्तनभरिषानीतया, नम्रतां चित्तोऽन्तरे
नम्रतां गीतां कर्तुं नक्षत्रं नक्षत्रं अक्षरं अक्षरं अक्षरं अक्षरं अक्षरं अक्षरं अक्षरं
चित्रिणे (अथवा नक्षत्रं अक्षरं) इति वागनामिकां कृत्वा कृत्वा ।

(2) May you be blessed by the flowers scattered in their way,
having been intended for, and cast at, the head of *Sida* by the bash-
ful daughter of the Mountain, who was standing, while worshipping I
him, on tiptoe (or at his feet) and thus exposed to his wistful glance
causing her tremor, perspiration and horripilation.

(3) पादाचक्षितया जननीयं सुपुन्यमानानीयया प्रचीः सप्तृचचीचनय
वर्षं वाचया, सुपुन्यवर्षं दीदवनीत्कन्यया श्रीमन्ना विरिजया सदापयमे विरति
ईदितः चितः सुपुन्याचक्षिः चयरे विरिजन् वः पातु ।

(4) रवाचकी नाम नाटिका चिचीवंन् चयिरजेवविद्विधायाव मङ्गल
सुविप्रति पारिति । पादवीचरचवीरवाया पूर्वमानाया मूलसंज्ञपाचिंया चरवा-
न्नामितार्थः क्षितया (यथा पादवीरवे क्षितया उपविष्टया प्रचीरितिप्रः) ।
तथा जननीयं सुपुन्याचक्षिः मङ्गः पुनः पुनर्मन्त्राजयनसिमाजीतया प्रापितया । तथा
प्रचीः शिवका च्छुडवा कामिन सङ्ग वर्यमानानां कीचनानां नवमानां नवका पन्थानं
वाचया वच्यया । तथा पुन्यवर्षं दीदवनीत् कन्यया श्रीः सङ्ग वर्यमाना सचीका तथा । तथा श्रीमन्ना च्छावन्ना विरिजया
पार्वया तत्र प्रचीरापयमे पूजायां विरति नूर्पमि ईदितः वाञ्छितः, ईदीचनवाञ्छ-
वीरिति उल्लङ्घनः । ततः चितः शिवाय प्रहितः सुपुन्यानां पुष्पाचानक्षिः चयरे
चयवाच्ये जननयवे इति वाचन् विरिजन् विमिजन् विदुर्मि जनमानः शिचिची-
नयविति वाचन् वी पुचान् पातु रचतु । अथ पुचवादिभिः पार्वयाः कामिजनयाः
प्रकटिताः । ते च यथा—सच-प्रच-वरीमायाः को ही वैवर्ष-वैवर्ष । अनु वैवर्ष-
मिजवरी कामिकाः परिचीर्षिताः इति । (चयरे शिवनायनये चित इति वाच्यः) ।

(5) अचवाच्यवद्वचवा (चयवा प्रचीचरचवनीचयर्षिंया) सुपुन्याच पुनः
पुनरकर्मि प्रापितया शिवोपायनायां तत्र कामिवाचनजननार्थं वच्यया चर्ष-
पीमाया-पुमिपुञ्जया च्छावन्ना पार्वया नूर्पमि वदानामिकायेव जनर्षितः पुष्पाचक्षि-
रपवाच्यवे वचक्यनाययनानी पुचान् रचतु ।

(6) प्रचीः—मज् + च् + छुः । तत्र । म नञ्च मावयन्पादववीति
मिज इति उपसंज्ञानमिति कुः (१।१।१८०, वा) । चनमार्पितच्छवीं ऽव नवति-
रिति मङ्गीभिः । In this case, the root म् has a causative sense.
Hence literally one who causes welfare is प्रचः ।

वचवाच्—वच् + वच् + टाप् । वाच् । There is a difficulty to derive it

from नसा as नसा + तच् + टाप् because पुंवङ्गाव in such cases is objectionable. ल-तत्त्वोर्गुणवचनस्येतिवक्तव्यम् (१।१।१५, वार्तिक) does not apply. “सङ्गादय एव इह गुणा” इति प्रौढमनीरमा । हरिद्वीक्षित clears the point in his ब्रह्मरत्न :—“अमावशिवीजन्तु संज्ञा-जाति-कृदन्त-तद्धितान्तसमस-सर्वनाम-संख्याशब्दातिरिक्तः शब्दो गुणवचन इति” and so नागेश in ब्रह्मेन्दुशेखर “अनसंज्ञा-जाति-कृदन्त-तद्धितान्त-समससर्वनाम-संख्याशब्दव्यतिरिक्तः शब्दो गुणवचन शब्देनोच्यते । आकङ्कारपूर्वमाश्रित सधेवलाभात् । Hence in the Rule स्त्रियाम् (4.1.3) कैयट uses “व्यापिनीत्वात् प्रवृत्तेः” and again in Rule पुं योमात् &c...(4.1.48) “स्त्रियाः संविधानीत्वात् ।” In माध-काव्य we get नेष्टं पुरी दारवतीत्वमासीत् (3.69), On the other hand such प्रयोग is abundant :—“ज्ञातमन्त्रधरसा ब्रह्मैः ब्रह्मैः सा मुनीष रतिदुःख शीलताम् ।” (कुमारसम्भव ८।१३) । “उपेत्य सा दीहददुःखशीलताम्” (रघु) । “भिरौच्य मेने ब्रह्मदः कृतार्चता” (भारवि ४।८) जीवतामुपनतास्तनुवेषमिति वृष्टता रक्षसि मर्तुषु तामिः (माघ) । Accordingly the grammarians justify this by सामान्ये नपुंसकमिति वाच्यम् (१।४।१७।१८ वा) । Hence here नवसमाधः नवता ताम् । So we have in (4.1.33) पद्मा कक्षप्रतिपक्षीढत्वात् used in काशिका on which हरदत्त remarks “कर्मत्वमात्रं विवक्षितं न तु स्त्रीत्वम् ।” In the Rule 1. 4.109, माध्वकार himself uses, “एकैक-वर्चवर्ति लाहाचः ।” on which कैयट—“सामानेनोपक्रमान् स्त्रीप्रत्ययामावः ।”

सङ्गृह्योचनपद्यम्—“अक् पुरश्चुः पद्यामानच्” इति पद्यिन् शब्दे अप्रत्ययः समासात्तः सानभरेच=भृ+अप्=भरः । अदोरविति (१।१।५७) अप् । The roots ending in दीर्घ अ and उवर्च take अप् and not सच् । न भर्तुं सने । भरचेऽपेक्षैतिव्यादिः । सञ्जाति । अमासीत् । अमारि ।

याव्या - या + अट् + ऊप, तथा । आच्छोगधीर्गुमिति वा तुम् । Followed by स्त्री (the dual of प्रथमा and द्वितीया in neuter gender) and नदी

(i.e. affix डीप्) ग्रह will optionally take तुम् if it be preceded by अवर्णान् चङ् । एवे वाती । वाति । वती । अपावीम् । वाकति । वाकते । अपावि । वावः । वातुम् । वात्वा । वान् ।

डीमन्वा=डी+मनुप्+डीप् । वडा । डमितवेति डीप् । मिहृति अववेति डीः । डी+डिप् । मिहृति । मिहृत्, मिहृवान्-वन्-वाङ्-वकार । डमति । अहृवीम् । डीवते । अडावि डेवति । अमिडिचन् डीचन् डीतन् । हृत्तुम् । डीत्वा । मिडिचन् ।

ईडितः—ईङ्+ङः । ईडते । इडान्-वन्-वाङ्,—वङ् । ईडिचते । ईडिष्ट । ईडते । ईडि । मिडिचन्=मि डिप्+ग्रह । डिचति । मिहृत् । डीडा । डीकति । डिचतु । अडिचन् । डिचन् । डिचान् । When आडिचन् is indicated, it is to be conjugated with क् in कृक् otherwise पुषादिमाङ् । अडिचन् क्वा ईकचः । अडिचन् काङ् कतु । कर्मलोच एवमेव सर्वेन चिप् । अङ्गे वि । आडिचन् क्वः । अडिचान् क्वि । ईकचनेन । अकच चिप् । अमडिचन् क्मन्मि काङेन । डिष्टः । डेष्टुम् । मिहृत् ।

पातु—आमिषि चिङ् ङीटापि चिङ् in the sense of benediction. वाति । वपी । पाकति । अपावीम् वृषः । पावते । अपावि । पावन् । वात्वा । पातुम् । पान् । पारचकचन्वादिः । The आदि root वा वावे has चिचति । वीत्वा । अपान् । अपातान्, चतुः । वीतम् ।

(7) लुङ् पुनः पुनः अचदमीकुनकङ्गन् कमाङ्मनरः । अकनमवकाङ्गान् परिचानाकधिमेदसादर्थं । डिङ्गाकीवपिनावडिरवडरमधेनपाकानिमेमनरः ।

(8) ईडितेन...चिडेन...मिडिचता कुकुनाडिचिना दूधं पावन् ।

(9) ग्राहृन्विषीदितं नामरुचम् । ह्यार्थवैदिनः कवी कसवता ग्राहृन्-विषीदितमिषिचकवान् । i. e. वति (pause) shall be at the end of the twelfth (ह्यै) vowel and then again after the seventh

(चन्द्र) and the नक्ष shall be in the order न-स-ज-स-त-न- in each line.

अपि च ।

शौक्ष्ण्येन कृतत्वरं सहभुवा व्यावर्तमाना क्रिया
तेस्तेर्वन्धुबधूजनस्य वचनेर्नीताभिमुख्यं पुनः ।
दृष्ट्वापि वरमाप्तसाध्वसरसा गौरी नवे संगमे
संरोहत्पुलका हरिष हसता स्निष्टा शिवायास्तु वः ॥

(१) आशु—नूतन मन्त्रेण उ०गाहयेत् ऋतमिति अथ वातावरिक नकाहरेषु पत्रावर्तमाना, गन्तां द्रव्यध्वजनेन वाक्यमहं वाता गम्येति नीता गौरी अत्रे पत्रि-
पेठाके वर्णन करिषां उगाहनां प्रसूतसंवेने हाउत्तु निव कर्तुं आनिजिता इहेना वाता-
पुनकावहात आप नाविनेन वजनकाविनी हउत ।

(2) Moreover—may for your prosperity be *Gouri* who at the time of her first intercourse, being propelled through eagerness yet receding back for natural coyness, had to advance by the entreaties of her friend's wife and thus seeing before her the bridegroom was attached as well as frightened, with her hairs on end, when embraced by the smiling *Siba*.

(३) अपिच—नवे सङ्गमे शौक्ष्ण्येन कृतत्वरं सहभुवा क्रिया व्यावर्तमाना पुनर्वन्धुबधूजनस्य तेस्तेर्वचनेराभिमुख्यं नीता अथैव वरं दृष्ट्वा आपसाध्वसरसा गौरी हसताहरिष स्निष्टा संरोहत्पुलका वः शिवाय अस्तु ।

(४) नवे नूतने प्रथमे इति यावत् सङ्गमे मेलने रमण इति यावत् शौक्ष्ण्येन कृतत्वरं कृतत्वरं दृष्ट्वा तथा सह भवति जायत इति सहभूतया सामाविक्या क्रिया सख्याव्यावर्तमाना प्रत्यानन्दनी तथा पुनर्भूयः वन्धोः सङ्गदी वधूवजन-

अत्र तैत्तिरीयैः समसैर्वचनैर्वाक्यैः 'आभितुक्तं' अनीपं नीत्वा प्रापित्वा इती चर्चं पुरस्कान्
 वरं वीद्वारं इत्यादिभिर्यथा यदीति शास्त्रं सर्वं एवै रावसेति तौ वेमातु-
 मावादिभ्यः यथा वा अन्त्यवराणां नीरी इत्यत्र अन्त्यवराणां इति च त्रिविधं द्विष्टा
 आभितुक्ता इती अतएव संरीडन् नावमानः पुत्रवती रीमाचः यथाः वा अन्त्यव-
 मानरीमाचा वी पुत्राच' शिवाय नञ्चाय अस्तु भवतु ।

(5) मूलमे अनावमे औत्तुकेन मरमाचा भित्तुं अवा अन्त्यवरा परावर्चमाना च
 पुनः अनीपकिं परावर्चमाना अनीपमता अन्त्यवराणां पार्थवी अन्त्यवरा इति-
 यद्वा अन्त्यवराणां पुत्राच नञ्चाय विदधातु ।

(6) 'तैत्तिरीयैः—निम्नरीचरीरिति (८।१।१०) वीक्षाये हिमन् । तैः is doubled
 in the indication of वीक्षा i.e. pervasion, hence तैत्तिरीयैः=by all
 the words—नवीडां तुम्हा यन्तुः अनीपं वेरवितुं वीतिः यद्युक्तेः समसैर्वचनैः
 अतएव इतीति ।

आयवाध्वरहा—आङ् + दा + कः । अथ उपसर्गाच्च इति (७।१।१०) तकारः
 i.e., the अच् of the root दाच् or दाच् preceded by अन्त्य उपसर्ग
 is replaced by त् if the root be followed by तकारादि चित् नञ्च ।
 Cf:—अनञ् (अ + दा + कः) रावसेतु औक्तेषु नाङ्मन्त्रादिभ्य एत इति नञिः ।
 How is then "अदच्" to be justified ? अ in अदच् is to be supposed
 as an उपसर्गमितिदपच निपात and not the उपसर्ग । The शार्थिक—
 "अदच्" विदच् अदच् आदिभ्यश्च अदचमनुदचच विदचमिति चेत्ते ।" is for
 आदिभ्यश्च i.e. commencement of action and not for other cases.
 In आभितुक्ता and औत्तुकी "वेचते" is the reading, ददाति दचे । इदी
 इदी । अदात् अदि । दीवते । अदाति । दचन् । दस्तुन् दत्ता । ददन् ददानः ।
 इदवी ददाना ।

संरीडन्पुत्राच—संरीडन् पुत्रवती यथाः वा । अङ् + दच् + अह—संरीडन्
 But why अह, Since the Rule is अहः अहमानावमन्त्रावमानाविहारे

(3. 2. 124) ? Hence such समास is objected to. It is however justified thus ;—“अङ्गितुवर्त्तमाने पुनर्लङ्कारमधिकविधानार्थम् । तेन प्रथमा सामानाधिकरन्ध्रेऽपि कश्चित् स्यादेव ।” i. e. though लट् exists in this Rule being drawn from वर्त्तमाने लट् (3. 2. 124), still it is again used here, to indicate that sometimes लट् and जानच् can be used also in प्रथमासामानाधिकरण्ये । रीदृति । रीदृ । रीदृति चदचत् । दृष्टते । चरीदृ । दृष्टः । दृष्टा । रीदृम् ।

वः—वङ्गवचनस्य वचनसाधिति (८।१।११) पदात् परस्य अपदान्ती स्थितस्य युष्मद् ब्रह्मस्य द्वितीयाचतुर्थी वङ्गीवङ्गवचनानस्य वस् । वस् replaces optionally युष्माकम् , युष्मभ्यम् or युष्मान् if it be after a पद and not at the beginning of a श्लोकपादः ।

त्रिवाच—कृपि च सन्त्ययमान इति वक्तव्याचतुर्थी ।

कृतलरा—कृता लरा यथा सा । किलरा संघम इति आदिः बिच् । It is a root from which कृत् is supposed to have disappeared. So by the Rule बिद् मिदादिभ्यश्च the affix कृत् being joined लरा is derived. लरते । तलरे । लरिष्यते । अलरिष्ट । लरयति । अतलरत् । लरितम् तूर्णम् । लरितुम् । लरित्वा । लर्यते । अलारि । अलर्यते । अलरि अलारि वा ।

(7) वरी नामात् वीङ्गाराविति विद्मः । दरमासी नीतिर्भोः साध्वसं मय-
मिष्यमरः । साध्वस्यतीत्यच्=साध्वसम् । पुण्यो रीमाचे हरिताखी नमान-
पिष्येच मय्यं इति मीदिगी । रसः सादे अक्षीवीर्ये मङ्गारादी विने द्वे । वक्षे-
रानि देहवाती तिक्तादी पारदिपिचेति हेमचन्द्रः ।

(8) कृतलरवा—आवर्त्तमानया—नीतया...आतसाध्वसरसया—नीत्या—सं-
रीदृत् पुण्यकया—स्त्रिष्टया—भूयताम् ।

(9) आर्द्धं विधीकृतं कृतम् ।

ଅପି ଚ—

ସନ୍ଧ୍ୟାସ' ମନ୍ଦରାଧ୍ୟକ୍ଷେନ ମଦନଂ ତ୍ବମୀ ମହର୍ଷେ ପୁରୀ

ତଦୁପାସ' ବହୁମାର୍ଗମା ମମ ପୁରୀ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଶୈଳୁକ୍ତାୟ ।

ତାମିବାହୁନୟନଭାବକୁଟିଳା ହେ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାକୃତସର୍ପ

କୁଚେ ଶ୍ବାହ ବଦା ଯମଦ୍ଵିତନୟା ଶଙ୍ଖୀୟ ପାଦାଞ୍ଜ ଚ : ॥

(୧) ଆସତ—(ହେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଶୈଳକୃତ ! ମୁଁଙ୍କ ଆସାର ଉପକଳେ ତୋରା ହୈତେ କର୍ମଣ୍ୟ ସିନାମ ଶାନ୍ତ ହୈତାତ୍ତେ । ଆସାର ମନ୍ଦୁରେ ବଦାବର ତୋରାୟ ହୈତା ବୁଝ ଚଢ଼େ ।) ବଦାବରଣ ଭାବରେ କହୁଅଛନ୍ତି । ଆସାର ଶ୍ରୀମତୀ ପରିଚାୟ କର । ମାର୍ଗଶୀରୀଶାନ୍ତେ କେବଳ ଏହି ଶ୍ରୀମତୀ ବଳିତେହେନ ଶ୍ରୀମତୀ ଆମବାସିବଦେ ହଳା କହନ୍ତି ।

(ମତ୍ତ) ହେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ୍ୟ କୁଚ ! ଆସାର କୁଚ ମନ୍ଦୁର ତୋରା ହୈତେ ବଦନ ଶାନ୍ତ ହୈତାତ୍ତେ । ଆସାର ମନ୍ଦୁରେ କେବଳ ମଦନୋପାସିନୀ ବାସିନୀ (ମଦନୋପାସିନୀ) ମଦନୋପାସିନୀ (କେବଳ କେବଳ-କାବେଶମୟାତ୍ତା । କୁଚାର ମାତ୍ର) ତୋରାୟ ହୈତା ବୁଝ ଚଢ଼େ ।) କର୍ମଶୈଳୀ (କେବଳ ମଦନୋପାସିନୀ) ତାହାତ୍ତେ କହୁଅଛନ୍ତି । ଆସାର କୁଚ ଶ୍ରୀମତୀ ପରିଚାୟ କର । ମଦନୋପାସିନୀ ଶ୍ରୀମତୀ ବଳିତେହେନ ଶ୍ରୀମତୀ ଆମବାସିବଦେ ହଳା କହନ୍ତି ।

(2) Moreover—O impudent blue-necked one ! It is indeed proper for you to bear the *Ganges* before me, having killed Cupid in yore, at my expense !! Do humour her who is crooked by nature and leave me. May the god who was thus spoken to by *Gauri* in anger, protect you.

(or) O impudent Krisna ! It is indeed proper for you to marry the goddess of knowledge (or to lead away the humpbacked maid who goes astray) before me, having churned the ocean for my sake | Do humour her who is crooked in meanings (or crooked by body) and give up my embrace. May the god who was thus spoken to by the goddess of wealth in anger, protect you.

(3) ହେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାକୃତ ! ପୁରୀମହର୍ଷେ ମନ୍ଦରାଧ୍ୟକ୍ଷେନ ମଦନଂ ତ୍ବମୀ ମହର୍ଷେ ପୁରୀ ବହୁମାର୍ଗମା ଶୈଳୁକ୍ତାୟ ସହସ୍ରକ୍ରମ୍ । ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାକୃତାମିବାହୁନୟନ । ବଦନଂ କୁଚେଶ୍ବରାୟନୟା ବଦା ବଦାତ୍ତ ଚ ଚ : ପାଦାୟ ।

(ପଦ୍ୟ) ହେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନା ! ପୁରୀମହର୍ଷେ ମନ୍ଦରାଧ୍ୟକ୍ଷେନ ମଦନଂ ତ୍ବମୀ ମହର୍ଷେ ପୁରୀମହର୍ଷେ ।

मम पुरी बहुमार्गं वीढुस्तव तदयुक्तम् । । भावकुटिलां तामिवातुनयस्य । कच्छ-
वहं मुञ्चेति लज्जीव रूपा यमाह स वः पायात् ।

(४) हे निलम्ब ! प्रीतिरहित । लज्जः लज्जीयस्य स लज्जकच्छः तत् सम्बुद्धौ
हे नीलकण्ठे त्वर्थः । समुद्रमन्वनीभूतहृत्पादलपामिन कच्छस्य नीलतात् । पुरा
पूर्वखिन् काले मम चर्पः विषयः मर्त्यस्य मर्त्यये अथवा मन्निमित्ते । अथो विषयाथै
नयोर्धनकारचवस्तुविति मेदिनी । मकरध्वजेन मोगध्वजेन कन्दर्पेणेति यावत् त्वत्ती
भवती मयनं विनाशः संप्राप्तं लब्धम् । अतो मम पुरः अयतः बहुभिर्मानैः स्वर्गमर्त्य-
पाताखरूपैः पथिभिर्गच्छतीति बहुमार्गं तां विचिंतयन् मन्नामिति यावत् वीढुं चार-
यतः शिरसीति शेषः तव तत् (कामिन विनाशस्य प्रापकं) युक्तमिति परिहासः ।
अन्यासक्तस्य तव मर्त्ययेतु शेषः सर्वथा युक्त एवेत्यर्थः । अथवा युक्तमुचितं किमिति
काकुः । मर्त्यये तव शेषः सर्वथा न युक्त इत्यर्थः । तयाच स्वभावेन कुटिलां वक्तां
तां मन्नामिवातुनय प्रीत्य । वहं यद्वहं ममेति शेषः मदाखिन्नं मुञ्च त्वजेति चर्द्रेः
हिमाख्यस्य तनया कन्वा रूपा कीचेन यं शिवमाह कवयति स वी युक्तं पायात्
रक्षतु । आशिषि लिङ् ।

(पथे) हे निलम्ब लज्ज । पुरा पुर्वखिन् काले मर्त्ये मन्निमित्ते समुद्रमन्वनेन
समुत्थिताया लज्जा विचिता यद्वत्तात् । मकरो ध्वजं चिह्नं यस्य स मकरध्वजः
समुद्रक्षेपेन त्वत्ती भवती भवत्साहाय्येनेत्यर्थः मयनं विखीकृतं संप्राप्तम् । अतः मम
पुरीयतः बहुभिः युतिभ्युत्पादिभिः मार्गैर्गच्छति विचरतीति बहुमार्गं तां वाचीं
वीढुः परिचेतुः (अथवा वदन् मार्गवति अनुसन्धय इति बहुमार्गः । कच्छस्य
तत्सम्बुद्धौ हे बहुमानं बहुविधासिन् लज्ज । नां भारतीन् । नीर्नादित्वे वक्षीवदे
क्रतुभेदविभेदयोः । स्त्रीतु ह्याह दिशि भारतां भूमौ च सुरभावपि । पुंस्त्रियोः
स्वनं वज्राभ्युदितं वाचसीमस्ति । केशवः । वीढु रूपयच्छमानस्य) अथवा-
वदन्तां मार्गः अन्वयं तच्छिन् नक्षतीति बहुमार्गं तां अनेकवक्त्रभा-
वे विधीम् । मार्गो घनपदे मासि सौम्यर्चोऽन्वयेऽध्वनीति यादवः वेष्मा कुम्भमि-
त्यर्थः । कंसवैरिन्प्रीत्यावहवह्नभामित्यर्थः । वीढुः कामिन रक्षति नयतः । तदः

(8) संशयवान् मकरध्वजीमयनम्—तेन युक्तेन (भूयते)—सा अशुनीयताम् भावकुटिला...यहीमुच्यताम्...इति उच्यते यः अद्रितमयवा लज्जयाच पासीध्वं तेन युयम् ।

(9) ब्राह्मं लघिनीकृतं वृत्तम् ।

(10) यच्च ज्ञेयालङ्कारः । नानाव्यंशयः ज्ञेयी वक्ष्यावक्षीभयान्वित इति लक्षणात् ।

(13) पुरा किञ्च हिमाक्षयमिच्छरे तपस्ततः स्थायीः समाधिभङ्गाय प्रेषितः काम लाज्यं सन्धोद्वनं नाम सायकं सन्दधानः शिवनेत्रवह्निना भस्मावशेषमदाहोति । पुराकिञ्चावतलामाय सुरैरसुरैश्च समवेतैरप्युनिधिमन्त्र्यैः । मध्यमागाह मलधेवतृपद्मः कावकूटी इरेव पीतसत्कण्ठं गीकतां गिनाय । लज्जीवील्लिता विष्णुमाश्रित्यवेति च पीराचिकी वार्ता ।

अपि च ।

क्रोधैर्दृष्टिपातैस्त्रिभिरुपशमिता वज्रयोऽमी त्रयोऽपि

त्रासार्ता ऋत्विजोऽधश्चपस्रगचङ्कतोष्णीशपट्टाः पतन्ति ।

दक्षः स्तोत्रस्य पत्नी विस्रपति कक्षं विद्रुतं चापि देवैः

शंसन्नित्यात्तहासो मखमयनविधौ पातु देव्यै शिवो वः ॥

(5) यजमानं किञ्चिदेव क्रोधादौघं दृष्टिगांठजं वात्रा ये वक्त्रिणापि अविजयं
उपनिविष्ट—उद्धत एवम् कर्तुं कृतकितौटैवत्र अउएव डौड वाजिकर्णन अपःगडित
—वक्त्र उवकात्रो—उरुगडौ कर्णरौवनमिष्टा—वेवगण (वा विद्यगण) गनावनगाराय
—वेवौत्र गवौटग एदेवग वरनाकात्रो वहावेव आगनाविगके वक्त्रा कर्णन ।

(2) At the destruction of the Sacrificial ceremony, all the three fires were quenched by three glances full of anger ; the frightened priests fell down, their turbans (or caps) having been pulled off by the unrestrained goblins ; Daksha prayed, his wife wept sorrowfully and the gods (or Brahmins) fled"—recounting this to the goddess with (loud) laugh, may the god *Siva* protect you.

(3) मञ्जुमकरपिपी कीचेहेकिमिहं टिपाते रती तदीचि वञ्च वचन-
मिहाः, अपचमचट्टीचीपपहाः माहाताः अचिचः अचः पचयि, दचः चोचि, अच
रती वचचं चिचपचि दीचैचाचि विट्टमिति दीचै वचन् चाचहाचः मिपी वः पातु ।

(4) मञ्जुम वञ्चम मचनमिच विचिः वचं मञ्जुमकरपिचि अचिन् वञ्चविचं
किवावा कीचेम दीचैच इहेः वदीनै किमिहं टीनां मचमानां पाते मिचैचै रती
मदी दचिचवाचैपमाचमदीवा अचि पचकाचि न मिचार इमचि मचचं ।
वञ्चदीपच वचममिता मिरकाः । तथा अपचैदचतै मचैः मचचैर् वृता अपदीवा
चचीचाचां चिरीटानां वहा वकाचि वेषां मे तचीकाः उहसमनचापनीचकिरीट-
वकाः । मचिम मचिम अताः पीडिता अते च वदीवा वनाचै इति वचम्यादूचिः ।
अदी वचनीति अचिमः अचीमचो पचमि अचचि । दचः मचापचिः चोचि
मीति । अच दचम पको मावां वचचं वचोचं वचासवा चिचपचि मचति ।
दीचैः वृदीचाचि विट्टमं पचाचितमिति दीचै पाचैचै मनु वचै दचतमवाचै तथा मन्-
चाच दच दीचम आवात् । वचन् वचवन् वन् चाचः यदीतः वचमचैः हादी
मिम च तचीकाः अहाचइति पाठे अहः अचचौ हादी वचैचिविचः । अहाचिमच
चीमाचिति वाचवः । अहं मचो च वचैना चीमचैचै यहापर इति मदिदी ।
मिपी पी पुचाम् पातु अचतु ।

(5) मचादीचः दीचवदीमचमवाते मंजाचीपचमिमवात् । अचचैः मचचै
अंमिचां चिरीटवकाचि अपचतानि । ते च मूचिताः । दचः चाचचः
मन् वदी वचोचं वरीद । दीचापचताः इमेतत् वचविमाचचटममिति पाचैचै
वचं विता मिपी पुचाम् पाचतु ।

(6) कीचेहेः—कीचेम इहाः कीचेहा चैः । मिचम्यी दीमाचिति वचाचिः ।
इमे । इमाचके इमाचाव इमाचधुव । चीचिदिचिमचतिमाचैचि (१।१।६)
इमेः परम चिटः किच विचाः मजाचौहाचीचिचमिचमि । तदिमे चम्यी-
चिचमवाह सुदीवृकी मचमादिमादिमाचवाचिमचिरीचापुचैममिति मिचैचः । (i.e.
According to some दच may take चाच् optionally in चिट—but .

that is in the Vedas and not in the वीजिक संस्कृत, since it is so regulated in भाष and वार्त्तिक) । इन्धिता । इन्धिते । इन्धाम् । ऐन् । इन्धित । इन्धिवीट । ऐन्धिट । ऐन्धित । इन्धते । ऐन्धि । इन्धः । इन्धित्वा । इन्धितुम् । इन्धानः ।

विद्रुतम्—वि + द्रु + क्तः । भावे । द्रुवति । द्रुत्वा । द्रुवति । अद्रुवत् । द्रुवते । अद्रावि । द्रीतुम् । द्रुत्वा । द्रवत् । अलिङ्गः—अत् + लङ् + क्तिन् । ते । अलिङ्गद्दृक् अन्दिगुणिकचतुर्भुजिकाचेति क्तिन् निपातितः ।

द्विभ्यः—त्रिवशा वनमिषीति वीपिसम्प्रदानमिति चतुर्थी ।

(7) वचः प्रवचसंस्थीया इति वैजयन्ती ।

(8) वीषेकाग्रवी इटिपादा उपपन्नमिवसी वहीनन् नोम् । भाषार्थः अलिङ्गमि वचसमचकतोवीपपट्टः पठ्यते । इत्येव न्युयते । पठ्या विचक्षते विद्रुतवचः द्विनाः । अंसता पापकासेन पावर्ध्वे निवेन दूयम् ।

(9) अन्तरा नान इत्यम् । अन्तराणां नवेच विमुनिवतिपुता अन्तरा वीजितेवमिति लक्षणात् । The वति will be at the end of the seventh (मुनि) vowel and so again and again. There will be thus three pauses in each पद, The वच will stand in this order न-र-म-न व-व-व ।

(12) विद्रुतं वीचिदेवै रिति वा पाठः । तत्र वीचि-देवै मूर्तिदेवै आकाशे रित्यर्थः । मुद्रुपपन्नमिता इति वा पाठः । तत्र मुद्रुः पुनः पुनरित्यर्थः । अयमेव साधोयाम् ।

(13) आमातरं विवेचनाद्वय भावनमुत्तिष्ठता इत्येव अदानाद्वयता स्वकन्या विवपदी सती यज्ञस्यैव इटा, तदा तेन विनिन्दितमर्तुका सा दीर्घं तत्काल । तस्यान्विष्यसेन तस्य यज्ञीविध्वंसितः अलिङ्गोऽपमानिताः । अ च इत्येव इति वीपचिकी वार्त्ता ।

विष्णु ।

जितसुहृपतिना नमः सुरेभ्यो

विजयवभा निरपद्रवा भवन्तु ।

भवन्तु च पृथिवी सख्यशक्त्या

प्रतपन्तु चन्द्रवपुर्नरैश्चन्द्रः ॥

(१) इत्युक्तम् । देवतादिनाम नमस्तुते । येषां विजयं निर्दिष्टं दृश्यम् । पृथिवी
उपद्रवेण हर्षितम् । सावेत्युक्तं तत्रैव हरेण अस्मान् वान् कुरुम् ।

(2) The lord of the stars (i. e. the moon) is victorious. Bow to
the gods. May the great Brahmins be without any danger. May
the earth be full of fertility. Let the moonlike king with a soft
body as that of the moon, show his power.

(३) उक्तं पतिना जितम् । सुरेभ्यो नमः । विजयवभा निरपद्रवा भवन्तु ।
पृथिवी च सख्यशक्त्या भवन्तु । नरैश्चन्द्र चन्द्रवपुः (चन्द्र) प्रतपन्तु ।

(४) उक्तं नमस्तुते पतिना चन्द्रेण जितसुहृद्वैद्य इत्यम् । उत्तरवभा-
वति विजयम् । सुरेभ्यो देवेभ्यो नमः । नमः साधनासाधनाद्यर्थवत् । बीजाद्येति
अनुर्थम् । विजयवभा निरपद्रवा विजयवभा निर्माणा उपद्रवे विधां न तथीया
निर्दिष्टा भवन्तु कम् । पृथिवी पृथिवी सख्यशक्त्या भवन्तु । सा तथीया सख्यशक्त्या
भवन्तु । नरैश्चन्द्र नरैश्चन्द्रः च चन्द्रवपुः स्वपतिप्रतपन्तु । चन्द्रवपुः स्वपुत्रेति
चन्द्रवपुः चन्द्रवपुः । चन्द्रवपुः स्वपतिप्रतपन्तु । चन्द्रवपुः स्वपुत्रेति
चन्द्रवपुः । प्रतपन्तु विजयं वभा तवा साधनाद्यर्थः ।

(५) चन्द्रवपुः स्वपतिप्रतपन्तु । देवान् नमस्तुते । विजयवभा विजय निर्दिष्टा
साधनाम् । पृथिवी सख्यशक्त्या भवन्तु । नमः प्रीतवपुः स्वपुत्रेति विजयम् ।

(६) विजयवभा—विजयवभा इति विजयः । वि + जम् + षः । नै । एवं हि
जाह्नवीत्यर्थे विजयं नौजीव्यनादिति कृतेः । उपनिषद् व्याख्यादिभिः साधना-

प्रयोग इति समासः । व्याघ्रादि is considered as an *आज्ञातिगण* i.e. according to अभियुक्तप्रयोग words besides those counted in the गण can also be reckoned as व्याघ्रादि ८.५., चन्द्र in नरेन्द्रचन्द्रः । Here too we take उपमित तत्पुरुष as the समास, under the above rule, which means that if सामान्यधर्म be not used उपमित तत्पुरुष can take place. “चन्द्रवपुः” is not taken as an expression of सामान्यधर्म otherwise the समास will be नरेन्द्रवपुः चन्द्रः i. e. a रूपककर्मधारय by मयूरव्यंसकादयश्च । But the common attribute here is मनीरम-त्यादि cf.—भाष्याभिः क्वाति मनीर इति शेषः । Though मनीर is used, they maintain here उपमिततत्पुरुष, मायमभिरिवेति अतिविततदुर-वाह्यादि-सामान्यधर्मत्वात् (vide मीढमनीरमा शब्दकोशम्) Of course नागेश makes here मयूरव्यंसकादि but higher authorities go in the other direction.

सस्रजश्ला—सस्र शब्दो दन्तादिः । अस्रजश्लायादादिकात् । मा-हा-ससि-श्ली यइति सस्रमिव माधवः । सस्रं फले गुणे पिवेत्सुखलदयः । हरदत्तश्च “सस्रश्ली शान्दरी । मायायां प्रयोगेन साधुः भाष्यवार्तिककारी चेत् प्रमाणमिति” (पदमञ्जरी) So its conjugation is useless. But the word सस्र is permissible under the Rule “उपादयी बहुलम् । Some derive it from अस्रुहिंसायाम् । अस्रम् । अस्रिगुहिदुहिभी वेति आश्रिका, thus by क्त्वं, अस्रम् and by चेत, अस्रम् from अस्रुती । In Bengal they accept तावत्यादि form—“तावत्या अपि वन्त्याश्च अस्रं शूकरं धात्रिः ।”

(7) मयवमयचर्म तारा तारकापुत्रु वा जियामिलमरः । उपादीनां फलं अस्रमिलमरः ।

(8) जितवागुदुपतिः । विलम्बमेः निरुपद्रवेर्मूयताम् । इधिव्या सचरन्तं कथा । मयवदा चन्द्रवपुषा नरेन्द्रचन्द्रश्च ।

(९) पुष्पिदासा नाम चर्चसम्पन्नम् । यदुमि मनुमरिचली वरानी पुष्पि
मयीवरदास पुष्पिदासविद्ययाचाम् । In odd lines the order is क-क-र-
and in even क-क-क-र-क ।

इति नाम्नी ।

प्रस्तावना ।

(नाम्न्याम्ने)

सूत्रार्थः—अक्षमतिप्रसङ्गेन । अद्यापि वरन्तोषवे वरद-
मानमादूय तानादिन्द्रे मादान्तीन रात्रः खोडर्चदेवस्य पाद-
पद्मीपञ्चोविना राजसमूहेनोक्तः । वद्याज्ज्यामिना खोडर्च-
देवेनापूर्ववत्तरचनासंज्ञता रत्नावली नाम नाटिका कृता ।
या चाज्यामिः खोडपरम्परया कृता । न तु प्रकीर्तनी इहा ।
तत्तत्तयैव रात्रः वरदसमूहदद्याद्वादिनो बहुमानादप्याह
वानुवहवुदया वद्यावत्पुङ्गीय त्वया नाटयितव्येति (परि-
व्यावखोष्य च) तद्यावदिदानीं नेपथ्यरचनां कृत्वा वद्यामि-
कथितं संपादयामि । (परिव्यावखोष्य ।) अथ, आवर्ति-
तानीय वरदसमूहमाजिह्वानां मनांसोति मे निवृत्तः । वतः ।

(१) सूत्रार्थः—(वाचस्पत्ये अजिह्वानां कृतान्ताय नाटिः । अथ कृतान्ताय
आदि अक्षम नवान्ताय मरिच वाह्य इति वाचादिभ्यश्च श्रुतं वाच्यं इति
लेखेन नाचनान्तावलीनां वाचनं कर्तुं उक्तं इति वाचि २५ वाच्येन अथ
कृतान्ताय वरदपरिचयनां अक्षम इति वाच्यं नाटिः । इति इति वाचि । अथ
वाचादिभ्यश्च कर्तुं नाचनान्ताय अथ इति वाचि, किञ्च अक्षम इति वाचि । अथ

মহামহাশয়ক সেই রাণার আঁখিরে এতি অত্যন্ত আঁখর ও মনুষ্য-বুদ্ধি-বৈভূ
খিতবানুগারে ভোবা করুক উহা অভিনীত হউক । (পরিগ্রহণ ও অবলোকন) অতএব
এখন আমি বেশ রচনা করিয়া (উহারে) অভিনাভানুগণ কার্য সম্পাদন করিতেছি ।
অহো মনুষ্য নানাজিহের মনই বেশ আকৃষ্ট হইয়াছে । ইহা নিশ্চয় । বেহেতু—

(2) Chief actor—(after benediction) no use of a long discourse.
I have to-day on the festival in honour of Spring been with high
respect called and requested by the vassals come from different
countries and quarters who live under the protection of the
king *Srikarsha*, to duly perform before them, the *Ratnabali*, a
drama of unequalled plot, composed by that pleasing king of
ours. It has been heard of but not yet seen acted. So now I, after
dressing myself properly, am going to perform it. (Moving
and seeing). O it is certain that the audience is all attentive.
Since—

(3) সূত্রকারঃ—অচ্যুতীতিশ্রীঃ । অমিতাক্ষম্ হৃদম্ । এবমথপি । অতি-
প্রসঙ্গে—বাক্যপ্রসঙ্গে । অর্থঃ ভূম্যচ্যুতীতিশ্রীবারচবাচকমিত্যম্বলঃ । অস-
মীতস্বৰ্গ—বাসনাসমারোহে, অসম্বলস্বৰ্গে প্রসীদে । অস্বাসাদিহিত্ব বচী-
স্বনাথঃ প্রজতিবিক্তেরাভাবাৎ । অস্ববুলানাম্—অস্বলস্ববুলানাম্ । পাদিতি
—পাদী বচঃ ইব তথোবগীযতীতি তথীক্সলোম—অরচপস্বজানথিৎ সুখং নিবসতা ।
রাজসমূহে—রাজা নৃপাচা অমিতাক্ষা বা সমূহে নথেন—নৃপমিত্যেব । রাজা
প্রসীদে অহে অহে অমিতাক্ষমীতি বিখঃ (অমিতাক্ষমীতি বা পাঠঃ) অপর্যোতি—
অপর্যমহৎ বহুতু তস্য রচনবা প্রবলেন অলঙ্কতা—আস্বৰ্গ্যসুপ্রবলমুখিতা ।
মীতি—মীমাংসা কার্যমাং পরম্পরসা মীমাংসা—অস্বাদ্যস্বল অস্বৰ্গ্যমীমাংসা ।
পর-
ম্পরা পরিপাচ্যাং বিংশাসনানমোরপীতি মীমাংসা । প্রসীদতঃ—অমিতাক্ষমিত্যঃ ।
পাঠকিতম্বা—অমিতাক্ষমিত্যঃ । মীমাংসেতি—মীমাংসস্বল বেদস্বল রচনা করণং পারমিত্য
আবত্ । সা মীমাংসরচনা তাম্ । আস্বল্যী বেদী মীমাংস প্রতিফলং প্রসাদনমিত্যম্বলঃ ।
আবর্তিতানি—আবর্তিতানি—আবর্তিতানি ইত্যর্থঃ । অস্ববুলানামিত্যম্বলঃ—
অস্ববুলানামিত্যম্বলঃ ইতি । তেহাম্ । রচতীতি (৪।৪।১১) সমবায়াম্ সম-

परिवत् । सदिरपनेरिति वत् । संसृष्टं गुणानां बाह्वी नन्दिबहिषादिभ्यो
बहुविध्यश्च इति चिनिः । गुणबोधवती । वत्सालां राजा वत्सराजः । राक्षसः
सखिभ्यष्टिजिति टच् समासान्तः । तस्य चरितं चरित्रस्य ङीक् भुवने ङीक् भुवने
जन इत्यमरः हारि मधुरम् । वयस्य नाट्ये अभिनये दद्याः प्रवीणाः । अत इह
एकेकं प्रत्येकं मिल्यतीत्येवमिति हिते एव बहुव्रीहिवदिति (८१।२) सुबन्तीपादिकम् ।
अपि वत्स विषयी बाण्डितस्याभिलषितस्य फलस्य प्राप्तेर्लाभस्य पदं स्थानम् । पद
ध्वंसितस्थानमात्रलक्षाङ्गप्रिवक्तुम्वित्यमरः । किं पुनर्मम भाग्यस्य भागधेयस्य उपपत्त्या
वेहेतोः अयं सर्वो गुणानां मन्त्रः समूहः समुदितः समुपस्थितः । अतः सर्वः सर्वेषां
सुकरः सुफलश्च भविष्यतीत्यर्थः ।

(5) श्रीहर्षस्य कविलमव्याहतम् । समास्थिताः परिदर्शकाश्च गुणयज्ञ-
चमाः । उदयनवाचां अस्माकं कृतिता च सम्यक् परिज्ञाता । यत्र एकीपि गुण-
वृत्तफलपदाने समर्थतदा सर्वेषां समुदये बाण्डासिद्धिः सर्वेष्वेव भवितव्येति तत्र कः
सन्देहः ।

(6) परिवत्—परि+सद्+क्लिप् । सीदति । ससाद् । सत्ता । सत्-
सति । सीदतु । असिदत् । सीदेत् । सयात् । असदत् । असत्सत् ।
सन्नः । सक्तुम् । सत्त्वा । सीदत् । सयते । असादि ।

बाह्वी—सन्नेभ्यो ङीविति ङीप् । The words derived with affixes
from which क्कार disappears and the words with न् at the end
take ङीप् in the feminine gender बाह्विन्+ङीप् ।

एकेकम्—If the word एक be doubled it will be as if in
बहुव्रीहि समास so the सुप्, of the previous part vanishes and संज्ञिता
is compulsory.

समुदितः—सम्+सत्+इच्+क्लः । एति । इयाय । एता । एषति ।
एतु । ऐत् । इयात् । ईयात् । अमात् । ऐषत् । ईयते । अगाधि ।
अगासातां यामी ईवदत्तेन । इतः । एतुम् । इत्ता । इत् ।

(७) वरीये विपुषामिषमिषमिषामिषमिषा इत्यनन्तरः ।

(८) वीर्येव विपुषेन वविनः (पूयते)...परिवदा ववदा वृषवादिषा...
कारिषा वृषवराजपरितेन...ववैरवामिः...ववुना ववैरेन वदेन...ववेन ववेव
वचन ववुवितम् (वा ववुवितेन पूयते) ।

(९) वार्ध्वविषीषित इत्यम् ।

(१०) वन ववुवरी वामावहारः । ववव वि—ववुविहिदेववेवविम्
ववामवतवुवरी ववेत् । ववववीवी वववा वुववद वा ववविषेति ।

(११) वन वरीयना वान वाटवीवनम् । वववीवरवं वन वववातः
वरीयतेति वववान् ।

तथावद्भूतं मत्वा वृद्धिचोमाद्भूय संनोतकमनुतिष्ठामि ।
(परिक्लम्य नेपथ्याभितुल्यमवलीक्य च ।) इदमप्यदीयं वृद्धम् ।
वावत्प्रविशामि । (प्रविश्या ।) आर्ये, इतस्तथावत् ।

[प्रविश्या ।]

मटी—वज्रवत्त, इत्यन्ति । वावववेदु वज्रो वी विषो-
वी ववुविहिदेवुति । (क)

सूत्रधारः—आर्ये, रत्नावलीदर्शनोक्तुकोऽयं रावलीकः ।
तद्वृद्धतां नेपथ्यम् ।

मटी—(निष्पन्न वीदेनम् ।) वज्रवत्त, विविधो दाधिं
वि तुमम् । ता वीव च वववि । मव मवमावाव
वव एवा वीव वुविदा । वा वि तुए वविंवि देववदे
दिवा । वव ता एव वृद्धदेवहिदेव वामावुवा वव वी

পাশ্চিমদিক্ ভবিষ্যদি তি ইমাং চিন্তাং অস্মা বি ব মে
পডিভাদি । কিং চত্ব চন্দ্রিদম্ । (স)

সূত্রধারঃ—আর্যে, দুরস্বেনেত্বলসুদেগে । পশ্য ।

(স) আর্যপুত্র ইয়মসি । আশ্রাপয়স্বার্থঃ সৌ নিবোধীঃসুচীযতামিতি ।

(স) আর্যপুত্র, মিথিষ্য ইদানীমসি তম্ । তত্ক্ষণাত্ বসতি । মন
পুনর্মন্দ্যম্বাষা যসৌ ব দুহিতা । সাপি তবা ভ্রূষাপি দেবানসে ইত্য । তদেক
দুরদেবস্বিতেন নর্গা সত্ব সত্ব তস্যাঃ পাশ্চিমদিক্ ভবিষ্যতীত্বনবা চিন্তাবাস্যাপি স
ন ব্রতিমাসি । তত্ক্ষি পুনর্নামিতম্ ।

(১) অভএব এখন গৃহে বাইরা গৃহীকে আস্তান পূর্বক সঙ্গীতের অনুষ্ঠান করি।
এই আশ্রাপের গৃহ । অবেন করি । (অবেন) আর্যো এখন এবনে আসিতে হইবে ।

ননি ।—(অবেন পূর্বক) আর্যপুত্র, এই আসিতেছি । আর্য আজ্ঞা করন কি
আবেন অনুষ্ঠান করিতে হইবে ।

সূত্রধার—ভয়ে এই রাজসন রত্নাবলীবর্ণনোৎসুক । অভএব যেন গ্রহণ কর ।

ননি ।—(বিদ্যান ভাগ ও উষ্মের সহিত) আর্যপুত্র আপনি এখন নিশ্চিত
আছেন । অভএব কেন নাড়িবেন না ? বন্দ্যভাগিনী আমার কিন্তু একটা মাত্র কন্যা ।
ভারত আপনা কর্তৃক কোনও ভিন্ন দেশে প্রেরণ হইরাছে । অভএব এইরূপ দুরবৈ-
ষিত পতির সহিত কি প্রকারে ভারত পাণিগ্রহণ হইবে এই চিন্তাতে আমার আত্ম
বিস্মৃতি হইরাছে । অভএব আমি আমার বিকল্পে মৃত্যু করি ?

সূত্রধার—ভয়ে দুরবৈষিত্যে উষ্মের প্রয়োজন নাই—বেশ—

(2) So now going home I call my wife for a song. This is
my house. I enter. (Entering) My dear, come here.

Actress—(Entering) Love, I am come ; please to direct what is
to be done.

Manager—My well-behaved dear, these princes are curious for
beholding the performance of the Ratnabali. So put on your dress,

Actress—Husband, you are now without any care. So why will
you not dance ? But unfortunate as I am, I have only one daughter.
She too is betrothed by you in a distant country. So my mind is
not at ease almost with the care as to how she will be married to a
bridegroom at such a distance. How can I therefore dance ?

Actor—My dear, no use of being anxious because of distance.
See—

(3) उद्योतकम्—वादिवादिजनितं मानम् । उद्योताद्यम् । अनुदिशामि
=चारमे । अद्योदीयम्—अद्य+उद्यः । उद्योतयति उद्यः । The word with
the first vowel long take क (i.e. ईव) after them in certain meanings,
देवायरे=अद्यादेशः देवायरे तस्मिन् । भिन्नदेशे । मधुरमधकादयश्चेति तन्
पुनरपः । दद्या=वाङ्मयमयः । वसिष्ठाति=कुरति=प्रवृत्तौ भवतीति वाच्यम् ।

वसिष्ठकम्—वत् + तम् । माये । वसति । मनसं । वसिता । वसिष्ठाति
मन्त्रं कति । कृतम् । अकृतम् । वस्येत् । वस्यन् । वस्योत् । वसयिष्यत् । वसन्तम् ।
कृत्यते । वसति । वसन् । वसितुम् । वसिष्या ।

होपादम्यस्यादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।

आनोय भ्रष्टति चटयति विधिरभिमतमभिसुखीभूतः ॥

(1) एतेन जलं दृष्टेन अथ हीन दृष्टेन वा मयूषं यथा दृष्टेन अपवा विनष्टं दृष्टेन, उ
पानिषा नैव अतिथिः एव पठादित्वा वाच्यम् ।

(2) If the fate be propitious, it can unite one with the desired
object bringing it even from another island or from the middle of the
ocean or from the end of the quarters.

(3) विधिरभिमुखीभूतः अथवादपि हीनात् जलनिधेरपि जम्बान् दिशोऽपि
अन्तात् आनीय भ्रष्टति अभिनतं चटयति ।

(4) विधिरं व अभिसुखीभूतः प्रवृत्तः कम् अथवादपरकाद हीनात् अपि
जलनिधेः उत्तुङ्गत्वादि जम्बान् दिश आन्तात् अपि अन्तात् हीनायाः आनीय
भ्रष्टति हुम्भम् अभिनतं लुहिष्टं वक्तुं चटयति निवृत्तयति ।

(5) प्रवृत्तं ईव अन्त्यमन्त्रकम् चटयितुं कर्तव्यम् ।

(6) अभिसुखीभूतः—अभिसुख + चि + भू + कः । अभिवर्तौ लुब्धमभिसुखः
अभिसुखः अभिसुखः अन्त्यमन्त्रकम् । भूतः अभिसुखीभूतः ।

(৭) দিবং দিষ্ট' ভোগ্যেয়ং ভাষ্যং স্তৌ নিষতির্ বিধিরিষ্যমরঃ । দ্রাঘাক্ষটিক্য-
সাক্ষাৎসপদি দ্রাক্ষ্ মক্শু চত্ তনিস্বমরঃ ।

(৮) স্ক্যতে বিধিনা অমিসুখীভূতেন..... ।

(৯) আর্থ্যনাম জাতিচ্ছন্দঃ । যথ্যা., পাদে প্রথমে চাদ্রমাণা স্যাদা ততী
যেপি । অচাদ্র দ্বিতীয়ে চতুর্থকে পচদ্র স্যাম্বৈতি লক্ষণাৎ ।

(১০) অপ্রসূতপ্রসংসাংস্কারঃ । অমিসুখীভূতেন বিধিনা অমিমতস্য ঘটনা-
ব্যপারসুতবর্জনে প্রসুতস্য স্বথারক্কায়া বরস্য দূরদেবদানয়নসম্মাননাসা-
ন্যিকাব্যাস রজাবল্যা: সমুদ্রমধ্যাদানয়নস্বাবনতে: । সন্তস্য অপ্রসূতাং প্রসুতচৈদ
নম্যতে পচচাতত: অপ্রসূতপ্রসংসাম্বাদিতি ।

(নেপথ্যে) সাধু ভরতপুত্র সাধু এবমেতৎ ক: সন্দেহ:
(স্বোপাদিত্যাদি পঠতি) ।

সুত্র । (আকর্ষ্য নেপথ্যাভিসুখমবলোক্য) আর্ষ্যে
কিমত:পর' বিলম্বসে । নন্বয়ং মম যবীযান্ ভ্রাতা গৃহী-
তয়োগন্ধরায়ণভূমিক: প্রাপ্ত এব তদেহি বয়মপ্যনন্তর-
করণোৎবেশবশেনাপরভূমিকয়া সজ্জীভবাম । (ইতি নি-
ষ্ক্রান্তো) । ইতি প্রস্তাবনা ।

(১) (সেগথো) সাধু রে নটে, সাধু । ইহা এইরূপই বটে । সন্দেহ কি ? (বীণ হইতে
ইত্যাদির পুন: পাঠ) ।

পূজধার—(ওনিয়া সেগথোর দিকে বৃষ্টিপাত পূর্বক) ভয়ে অতঃপর বিলম্ব করি-
তেছ কেন ? ভাল এই আবার ছোট ভাই বৌদরারপের বেশ গ্রহণপূর্বক আর
উপস্থিত । অতএব এস আসরাও অতঃপর কার্ধাভূষণবেশ দ্বারা অপরনটতাব
গ্রহণপূর্বক সজ্জীভূত হই । (নিষ্ক্রান্ত) ইতি প্রস্তাবনা ।

(২) (Within) Well said, O actor well said. This is really so. There
is no doubt in it. (Repeats "from another Island &c.)

Manager—(Listening and looking into the dressing room) My dear,

why do you delay after this ? Well, my younger brother, just after putting on the dress of the minister, is almost come. So come along. We two also shall be ready by wearing the dresses of others, suitable to the subsequent performance (Exeunt).

THE END OF THE PROLOGUE.

(3) भरतपुत्र - भरतपुत्रीतमाजीपजीविष - नट इति यावत् । काका-
जीवी भरती नट इति वृत्तापुत्रः । वरीवान् - कपीवान् - पुत्रम् + ईवत्तम् ।
किंवा वरीवरी वा कपीवरी । वरीतेति - वरीता वीरभरावत्तम् भूमिका
वीरी वेन च वरीतः - चरकभिवरीवभरावत्तम् । पुत्रभरावत्तम् पुत्रान्
वीरभरावत्तम् । महादिभ्यः कृतिवि चम् (४११८८) । चकारकावत्तम्
(४११९) । भूमिका रचनायां काह वेमाकर परिवर्ते इति वेदिनी । प्रायः - उच-
क्षिप्तः । चरकभरावरीववेमवेन - चरकभरावत्तम् पुत्रवरीवभरावत्तम् । चर-
भूमिका - वेमाकरेण । इति वृत्तावना ।

विष्णुभक्तः ।

(तस्यः प्रियवति इरी वीरभरावत्तम् ।)

वीरभरावत्तम् - एवमेतत् । काः संदेहः । (वीरादिति
पुनःपठित्वा ।) चम्पका च विवादेनमनितप्रत्यवार्थितायाः
विंशतीवारदुहितुः समुद्रे वानमङ्गलमिच्छायाः कलकावा-

হনম্। স চ কৌশাম্বীয়েষ বসিষা সিংহলেভ্যঃ প্রত্যা-
গচ্ছতা তদবস্থায়াঃ সম্ভাবনম্। রক্তমালাচিহ্নায়াঃ
প্রত্যমিশ্রানাদিহানয়নং চ। (সহর্ষম্) সর্বথা স্প্রগ্নন্তি নঃ
স্বামিনমভ্যুদয়াঃ। (বিচিন্থ্য।) ময়াপি চৈনাং দেবোহস্তে
সগৌরবং নিষ্পিতা যুক্তমেবানুষ্ঠিতম্। যুতং চ ময়া বাস্ত-
ব্যোঃপি কাম্বুকৌ সিংহলেষ্বরামাত্যেন বসুভূতিনা সহ কথং-
কথমপি সমুদ্রাদুত্তীৰ্য্য কৌসলোচ্ছিস্তয়ে গতবতাঃ সমস্তুতা
মিস্তিত ইতি। তদেবং নিষ্পন্নপ্রায়মপি প্রমুপ্রয়োজনং ন মে
ধৃতিমাবহতোতি কষ্টোঃ্যং স্তু ভূত্ব্যভাবঃ।

(১) যোগেশ্বরানন—(হর্ষেণ সহিত অবেন) —হৈহ এই একাত্তরে বটে। মনে কি ?
(কৌশ হইতে ইত্যাদি পুনঃ পাঠ) তাহা না হইলে সিংহলে কনিষ্ঠ বিবাহ হেতু
আপিতা, সমুদ্রে বাসভবননিবাস। সিংহলরাজকন্যার কাঠখণ্ড আনিই বা কোথায়
আর কোথাও নিবাসী সিংহল হইতে অত্যাশ্রয়কারী বণিক্‌বর্গ, তাহার তৎপরায়
আনিই বা কোথায় ? (উত্তরেই নন্দীবা অনভাবিত।) আর রক্তমালা-চিহ্না সেই
কন্যার পরিচয় ও পক্ষাৎ ১২২২ সালে আসন্নই বা কোথায় ? অত্যাশ্রয় সকল একাত্তরেই
আমাদের অঙ্কে লক্ষ্য করিতেছে। এই সিংহলরাজকন্যাকে রাজ্যের হাতে মিলে
করিয়া আনিও উপযুক্তই অনুষ্ঠান করিয়াছি। আর আরও তুমিরাহি যে কক্ষী
বা অবা সিংহলরাজকন্যার বর্নভূতি সহিত অতি কষ্টে সমুদ্রে উত্তীর্ণ হইয়া কোন-
বিশ্বাসার্হ পয়সকারী রত্নপুণ্ড্র সহিত মিলিত হইয়াছে। অতএব অঙ্ক এরোজন আর
নিশ্চয় হইয়াও আমার সন্তোষ উৎপাদন করিতেছে। - ভূতাত্যাব বর্ণাধি কঠিন।

(2) Minister—(entering joyfully) This is so—There is no
doubt ; (repeats "from an island &c.") otherwise how strange and
improbable is the obtainment of a piece of wood in the ocean by the
daughter of the King of Ceylon, who was drowned by ship-wreck,
having been asked in marriage (for the king of *Batsha*) owing to
implicit faith in the prediction of a sage and then her being over-
taken by a merchant of *Kausambhi* returning from Ceylon. So

महिः (भ१२) । But वृत्तिनाथ appears to make a distinction reserving the latter Rule for the cases where the चतुर्विंशत्य words are not compounded, हरिदोषिण proceeds farther assigning this Rule to the cases where by the substitution of तुमुन्, no other words are liable to change. So in such cases as दिवा विद्याताय विद्यातुमिच्छतः (भारवि) he adduces दादर्थे चतुर्वी (vide ब्रह्मरव) । कोशच = modern province of Oudh कोशचग्रन्थी इत्यादिग्रन्थः । समस्तता = समस्तानि नामधेयान् वत्सराज सेनापतिना । सङ्गुम्भे प्रधाने इति वक्ष्यता समस्तत्वात् is derived by सवच + मनुप् under ३. २. १३ आसन्दीवदित्वादि । संज्ञावागिपात्यति । सवचा समत् + मनुप् । मन्वीषामावीचलस्य । संज्ञाभावे सवचवान् समवान् वा । इतिमैष्टी श्रियांतुष्टी योनमिह वेद्यधारण इति मीदिनी । आसदति = जनयति । कथं कथनपि = नवीयसा कटेन । कथमादि तवाद्यन्तं यवनोत्पत्त्यादयोऽपि-
कथनः । इति कथन्दी कथन्वाऽसम्भावितघटनं सूचयतः । निष्पन्नप्राप्तम् = निष्पन्नस्य प्राप्तं तुल्यम् । प्राचीनरचानग्रने सन्ती ननु तुल्यतुल्ययोरिति मीदिनी । निष्पन्नम् = सिद् + पद + ण । घात् पदानादिति न चलम् ।

भारम्भे ऽस्मिन्स्वामिनो वृत्तिहेतौ

दैवेनेत्यं दत्तद्वस्तावसम्भे ।

सिद्धे भ्रान्तिर्नास्ति सत्यं तथापि ।

स्वेच्छाचारी भीत एवास्मि भर्तुः ॥

(१) सिद्धवाक्ये वाचि नाहं नञ्, तथापि दैवम् कर्तुम् एवेत्यनेन वृत्तान्तायां चाभीरं अज्ञानेन वेत्तुं नञ् इति वृत्तान्तायां आधिक्येन कार्यं वीक्ष्य अज्ञानावस्थां कश्चिन्नेच्छाचारी भर्तुः अज्ञानेन भीत इति वाचि नञ् ।

(२) Though it is true that there can be no error in the prophet, I am afraid of my master having acted independently though, for the work which will be the root of his prosperity and which has thus been helped by fate.

(3) छिहें जागिर्नासि हवन् । तवापि देवेन हव् दसदसावसथ्ये जागिरी
हविरीती पथिन् नारथे केप्याचारी अर्जुनीस दवापि ।

(4) किंहे पक्षीककसान्धे जमे भागिधनः नाथि इति कथं वयाथे
मयापि हेवेन विविना इत्यनमेन प्रकारेण अनुभवतमाहवयादिना कभी उच्यते
पक्षकस्य वायवीयं यन्त्रं च तथोक्तकान्त्रं परितकरावधं ज्ञानिनी पक्षराजस्य
हृदेरन्वयस्य हेतोः कारणे यन्त्रं प्रारब्धते इति प्रारब्धः । यन्त्रं च कारणे
हेतुभावमिति वच् । अथेवमपिटीरिति मुञ् । तन्निम्नं कर्मणं रवायवीयान्धये विवधे
इत्यर्थः । कस्य इत्यवायव्यमाचरतीति विनिः कस्यवाचारी जमे यमिधेय रवा-
यवीयान्धये यतमान इत्यर्थः । अन् अन्तुः प्रवीर्णपक्षराजान् जीवावांवां मन्त्रहेतु-
रिति वक्ष्यी । भीतः प्रहित एव यन्त्रं मयामि । यन्त्रादिद्वयान् जीवी-
र्णकर्मणापनयेत्यर्थः ।

(5) विषयबोधः— अतुल्यतमैव अस्माकमात्मनः, यथात् यमात्मनैव च देवैर्देव यजन्तु ज्ञानिनः साहाय्यं कृतम् । तस्माः प्राप्ता अतुल्यतमैव अस्माकमात्मनः अस्ति अविच्छिन्ना विद्या याम् यद्यपि अन्धेहो मासि तथापि प्रतीकादेव ज्ञापनव्यवस्थैव सर्वव्यवस्थिता नवा प्रकृतिर्देवैव कृतम् ।

(6) इज्जम् = इज्ज + वत्तु । जीतः = जी + तः । विसेति । विभाव,
विभवान् - वाक् - वचनम्, - वत्तु । जेषति । जयेयीत् । जीत्वा । जेतुम् ।
विज्जम् । जीवते । जगामि । हिंसे सेतुं गतिं चक्षिम् मारये मानिभः । सेति
क्षेपितम् । तन् - हिंसे इत्येवात्र तावत् धृत् वसेति (१।१।११ अविच्छिन्नम्) तः
तथाच अवत्तुतां ज्ञप्तिमपेक्षमात्रा इति मारयिः (१।१८) अवता करिष्यमात्रा
भिज्जयिः । जीभिरेवास्तुपावत्ता इज्जम् तथा वत्तुं मानि ।

(8) ...वाक्या न भूयते...उभेन...संवाचयित्वा भीतिम्...ब्रूयते ।

(9) आदिनी नाम इत्यम् । आदी बी चैस्त्रादिनी चैदधीर्गिति चत्वारः—
the order of the vowels is अ—इ—उ—ए and the ऋ is after वेङ्
(fourth vowel) and thence ऌ (Seventh vowel)

(10) अथ स्त्रीव्याचारेण भवमिति काव्यलिङ्गमख्यारः । हेतीर्वाक्यपदो
बले काव्यलिङ्गमुदाहृतमिति लक्षणात् ।

(11) चारुमीनाम नाटकीयावस्थां यचिता । चीतुसुखमावमारुहः फल-लाभाय
भूयसे इति लक्षणात् । कः सन्देह इत्यादि च प्रारम्भेऽभिहितिज्ञीकस्यानेन वत्सराजस्य
रत्नावलीप्राप्तिहेतुरमुकुलदेवो यौगन्धरायकव्यापारः नाटकीयवीजरूपेण व्यसः ।

(12) स्त्रीव्याचारीति दम्बरपक्षतः पाठः ।

(नेपथ्ये कलकलः)

(आकर्ष्य) । अये, मधुरमभिह्वयमानमृदुमृदङ्गानुगत-
संगीतमधुरः पुरः पीराचामुच्चरति चर्चरीध्वनिः । तथा
तर्क्याभि यदेनं मदनमहमहोयांसं पुरजनप्रमोदमवलोक-
यितुं प्रासादाभिमुखं प्रस्थितो देव इति । (जर्द्धमवलोक्य ।)
अये, कथमधिरुद्ध एव देवः प्रासादम् । य एष

(1) (नेपथ्ये कल कल उचिता) —आह। उचितायान् सुवक्त्रमजडमजोडमनोहर
गौरवपिण्डे ८८त्री नच उकारित इहेउहे । अउएन बोध इहेउहे । एहे काट्यांसव-
नशीताम् पौत्रजनअयोध वर्णमेव । अउ राणा आसाधेव विके प्रमन करिउहे । (उहे
वर्णन) एहे ये नशीताव आसाधे आसाधेन करिउहे । एहे उचि -

(2)—(Noise within—listening) O, the sweet notes of the people
mixed with songs to the sound of soft tabours gently played upon,
are heard. I think the king is going to the palace in order to see
their grand amusements in honour of the festival of the god Cupid.
(Looking up) O, the king has gone up on the roof of the palace.
And—

(3) मधुरेति = मधुरं मनीहरम् अभिह्वयमानस्य ताव्यमानस्य सदीः कीमलस्य
सदृशस्यानुगतमनुकम् यत् सङ्गीतं तदिव मधुरं उपमानानि सामान्यवचनैरित्युपमान
सत्पुरुषः । पीराचां नगरस्यानां जनानां चर्चरी एवध्वनिः शब्दः । चर्चरी जीति
निशेषः ।

(১) 'বঙ্গের কথা নৃত্য (অঙ্গ বাঁধারহিত ও রঙ্গকথানৃত্য) রত্নাবলী (প্রেমিক ও প্রতিদ্বন্দ্বিতা), জনচিত্তনিবাসী (প্রজারজননীল ও লোকমনোভব), শ্রীরবসন্ত, সাক্ষাৎ কুন্দব চাপের ভার বৎসরাজ পদ্যগুচ্ছ হইয়া নিজমহোৎসববর্ণনের লক্ষ্যে আসিতে-ছেন। অতএব আমি গৃহে বাইরা অবশিষ্ট কার্য চিন্তা করি। (নিত্রাঙ্ক)। ইতি বিদম্ভক।

(2) After the war talk has ceased, that loving king, dear to his people and like Cupid incarnate, beloved of his boon companion (Basantaka) is coming, as it were, to see his own festival, being full of zeal. I too go home and meditate on what is to be done (exit) (The end of the prelude).

(3) বিশ্বাসবিষয়কঃ রত্নাবলী জনম বিদ্যেবসন্ত প্রিয়বসন্তকঃ সাখাত্ কুসুমচাপদ্বয় বৎসরাজঃ পদ্যগুচ্ছকঃ নিজমহোৎসবদর্শনায় যব অমুপৈতি ।

(4) বিশ্বাসা নিরাসা বিষয়কঃ যুদ্ধল পথে কায়ল্য কামলানন্তরাত্ম কথ্য আলাপঃ পথে হস্তালাঃ যল্য স তথোক্তঃ । বিশ্বকী যুধি বিচারে প্রদিশানন্তরীতরী-রিতি হেমচন্দঃ । রত্নাবলী প্রচয়যুক্তঃ পথে সমার্থঃ রতিঃ স্ত্রী অরহরিণু রানি সুরত গুল্মধীরিতি মৌলিনী । জনম লোকল্য চিৎসনমসি বসন্ত তিষ্ঠন্ সন্ম প্রজারজনাত্ম পথে মনসিজল্যাত্ম । সাখাত্ সূচিসামিব প্রিযী বসন্তী মধুঃ পথে বসন্তকল্যাম খেদী বিদূষকী যল্য স তথোক্তঃ । শ্রেয়সিমাধেতি বহুধৌকী পথে কপ্ সমাসানঃ । কুসুম চাপী যল্য সঃ মদন ইব । অরবিন্দমল্লীকল্য সূতল্য নবমল্লিকা । গৌলীত্-পল্যল্য পল্যেতি পল্যল্যল্যল্য সাবল্য ইতি প্রসিদ্ধেঃ । বৎসরাজঃ সত্বনঃ পদ্যগুচ্ছকঃ কুসুমচাপকঃ সন্ম নিজল্য স্নানুচিতল্য কামপথে আকল্য মলীত্বল্যল্য প্রজারজনীত্ব-সবল্য দর্শনায় অবলীকনায় এবৈতি অবধারণে । [মলীত্বল্যল্য ইতি মলীত্বল্যল্য । আকল্যল্যতঃ সমান্যবিষয়করজনাত্মীয়ধীরিত্যল্যল্য । অমুপৈতি আনন্ত্যতি ।]

(5) রচকথা সমাসা । রামবান্ বৎসরাজঃ কামল্য আকল্যমলীত্বল্যল্য দর্শনায়ৈব আসতি ।

(6) প্রিয়বসন্তকঃ = বা প্রিয়ল্যেতি বসন্তল্যল্যল্যল্যল্য প্রিয়বসন্তল্য বা পূর্বনিপাতঃ অমুপৈতি = অমি + উপ + ইচ্ছ + লট্ তিপ । পল্যল্যল্যল্যল্যল্যল্যল্যল্যল্য । i. e

in उप + इति the Rule इति इतरद्वयम् intervenes and therefore the aforesaid special Rule which means if चवर्च is followed by the roots इप् and एच beginning with इकार or the चादिभ्य ऊट्, उटि i. e. ऐ or औ as the case may be shall take place.

विद्यमहीतृचपदार्थमाह—तादर्थ्ये चतुर्थी कर्त्तृति चतुर्थी । As to तुमवैद्य जावचमात्, vide the note above. Some say that this कर्त्तृति is an interpolation and accordingly they give for विनिताच चतुर्थी the जापच इप् given in the चतुर्थी समाह viz :—चतुर्थी तदर्थीवैयविहित वृत्तरचितेः ।

(8) विद्याकविचक्रुषेव रतिमता...वृत्ता विद्यवचकहेन...पर्वत्तुहेन पत्नीचरीच...कृत्तुनचापेन...चम्रापेवति ।

(9) वचकतिवर्च उचम् । त्रैलोक्यवचकतिवर्चं तमजावलीव इति वचचात् ।

The order of the वच is त-व-व-व-व in each line.

(10) उपनाहकारः । हावन्तेतुवमा मेव इति वचचात् ।

इति विश्वनाथः ।

প্রথমোক্তঃ ।

(ততঃ প্রবিশত্বাসনস্থী গৃহীতবসন্তীতবর্ষৌ রাজা বিদূষকঃ)

রাজা—(সহর্ষমবলোক্য) সখ্যে বসন্তক ।

বিদূষকঃ—আশ্বষেদু ভবং । (ক)

রাজা—রাজ্যং নির্জিতশ্চ যোগ্যসচিবে ন্যস্তঃ সমস্তী মরঃ

সম্যকপালনকালিতাঃ প্রশমিতাশ্চোপসর্গাঃ প্রজাঃ ।

প্রখ্যোতস্ব সুতা বসন্তসময়স্বং চেতি নান্মা ধৃতিং

কামঃ কামমুপৈত্বয়ং মম পুনর্মন্যে মহানুতসবঃ ॥

(ক) আশ্রাপযতু মবান্ ।

(অর্থবাদ—রাজ্যাসাদ । পক্ষাৎ উদ্যান ।

(আগনহ ও গৃহীতবসন্তোৎসববৎ রাজা ও বিদূষকের আবেশ ।)

রাজা—(সহর্ষে অবলোকন) সখ্যে বসন্তক ।

বিদূষক—কি আবেশ, মহারাজ ?

রাজা—রাজ্য নির্জিতপক্ষ । সবল কার্যকার উপলক্ষ বজীতে সংস্থাপিত । সকলোপজবন্ত অর্থাৎ উৎকৃষ্ট পালনে পরিণোবিত । অশ্বোত্তর কড়া, বনভ সবল, ও ভূমি (অথবা অশ্বোত্তর কড়া ও বনভকালের জ্ঞান আচরণবিশিষ্ট ভূমি) বিদ্যমান । অতএব নান্য বারাই কাম, পর্ব্যাণ্ড সন্তোষ লাভ করুন । আমি কিছু এই বর্ষান্ উৎসবকে অনবারই উৎসব বনে করিউছি ।

(2) — (Act 1 — Scene 1) — (The palace — then a garden.)

(Enter the king and the jester seated and with garments fit for

Spring festival).

King—(Looking joyfully) Friend Basantaka—

Jester—Please to command your majesty—

K.—My kingdom is rid of all enemies. All works have been entrusted to the able minister. My subjects with their difficulties removed, are prosperous under good control. I have now Pradyota's daughter, yourself and Spring (or yourself with spring-like behaviour). So let Cupid be fully satisfied with the name (only) of this festival. But it is, as I consider, really mine.

(3) राज्यं निर्विघ्नम् । समस्तो धैरः शीघ्रचरिषु सखः । ब्रह्मविद्या-
धीर्यवत्तमः प्रजाः समस्तवाचनवाचिताः । वशीकृतं तुला वसन्तकर्मः सख
इति नामा कामः इति कामतुषैतु । सर्वं पुनर्मेव महानुत्तमः मन्त्रे ।

(4) राज्यं मन्त्रावनामना मूनिः । निर्विघ्नः परामृताः श्रवणी रिचरी वशिन्
सखं निर्विघ्नम् विप्रवितरिषु । समस्तः वशीकृतो मदी मारः शीघ्रचरिषु वसन्तकर्मणि
शीघ्रचरावसे सखः विवितः । ब्रह्मविद्या विचारिता जनेषाः समस्ता वसन्तः वसन्तः
काशी काशीकाः । प्रजाः ब्रह्मसखः जना इति वाचत् । समस्तं वाचं वाचनं तेन वाचिताः
वीथिताः । वसन्तः पुनर्मेव शीघ्रचरिषु वशीकृतो मदी मदी । वशीकृतं वशीकृतं
इति नाम वशीकृतं वशीकृतो मदी मदी तुला वाचकता । वसन्तकर्म समस्तः वाचक सख
विजयानः । मदी वसन्तकर्म वसन्त विविधकर्म समस्त वाचार इव समस्तो वस व वशीकृतः
समस्तः समस्तवाचनवाचितामवशिष्टं वसन्तः । इति वशीकृतः कामो मदी नामा
कामनामनेव इति वशीकृतं कामं वशीकृततुषैतु समस्तम् । सर्वं पुनः विन्तु मदी
महानुत्तमः वसन्तः सख इति मन्त्रे मन्त्राणि । वशीकृततुषैतु कामना नाम-
वाचककर्मः व वशीकृत । वाचककर्म जनेषां सर्वं वशीकृतकर्मः । राज्यादीनां निर्व-
णमादिति वाचः ।

(5) निष्कट्यकमाधिपत्यम् । योग्येऽमात्यश्चासन्निरतः । विप्रहीनाः प्रकृतवः सम्यक्पालनवर्हिताः । वासवदत्ता त्वं वसन्तसमयश्च । अतः काममहीत्सव इति नाश्वेव कामसुखतु । अयम् ममैवोत्सवः । सर्वथासुखमवत्वात् ।

(6) राज्यम्—राजन् + यक् । पत्न्यपुरोहितादिभ्यो यगिति (५।१।१२८) यक् । न सङ्घित इति (६।४।१४४) टिप्पणीः । If followed by a सङ्घित affix, टि of भ (i. e. अपदान् part of a base) vanishes. Though the term literally means राज्ञो भावः कर्म वा, it indicates kingdom—“स्वात्मनाम्नो पुरं राष्ट्रं लोचदक्षी तथा सुहृत् । सप्तैताभिः समस्तानि लोकेऽस्मिन् राज्यमुच्यते इति मनुः ।

योग्यसचिवे—योग्यश्च सचिवश्चेति कर्मधारयः । तस्मिन् । पुञ् + क्तत्—योग्यः कृत्स्नीकृत इति (3. 1. 28) क्तत् । चवीः कुचिच्यतीरिति कुत्वम् । क्तत् is added to the roots ending in क् or क्तवर्च in the कृत्वाधिकार । The affixes dropping च and the affix क्तत्, alter च and क् into क and ग्, in the roots.

चक्षुः—नि + चस् + ञ् । समञ्चः—सम् + चस् + ञ् । अस्ति । आस । अभिष्यति । आस्यत् । चक्षुः । चक्षुः अभिष्यत् । असितुम् । अस्सत् । अस्सति । आशि । सम्यक्—सम् + यक् + क्तिन्—सम्यक् । Then, पदान्ते सप्त्यक् । चोः कुरिति कुत्वम् । क्रियाविशेषणम् । सत्यं तत्त्वचक्षुः सम्यगित्यमरः ।

वसन्तसमयः—वसन्तश्च समयश्चेति कर्मधारये विशेषणं विशेष्येण बहुलमित्यङ्ग (२।१।५०) बहुलवचनपाद तत्त्वकः सप्यः इति कर्म समासप्रसङ्गः । तथापि मल्लयाद्रिः व्याकरचक्राक्षं तर्कविद्या कैलासपर्वतः शिखपाण्ड्य इत्यादि बहुप्रयोग दर्शनात् कक्षविद्वयं सोद्वयः । अथवा, वसन्तनिर्देशी समग्र इति प्राकृपाणिनादीनां सिद्धये चीनरमदक्षीपइति वक्तव्यात् तत्पुरुषः । तथाच—“अथ अथाय शुद्धमहीभूत इति भारविः (५।१) । स द्विदाबद्धमवेदिकायामिति कालिदासः । एतानि विभक्ति सुरारिचवेर्भावीति सुरारिः । अथप्राकृतकारपादपादिति कुरदत्तः तत् सत्यं अयदेवपक्षितकमे;

कीर्त्तिः पिष्टातकीर्त्तिः कृतदिवसमुखैः कुङ्कुमचोदगौरै-
 र्हेमालङ्कारभाभिर्भरणमितशिरःशेखरैः कैङ्करातैः ।
 एषा वेशाभिलक्ष्यस्त्रविभवविजिताशेषवित्तेशकोषा
 कौशाख्यो ग्रातकुम्भद्रवस्त्रचित्तजनेवैकपीता विभाति ॥

(१)—राजा (महर्षे चात्रिविधे जयलोकम् पूर्वक)—अहो गौरविवेक आस्तां
 अद्भुत उरुर्गर्वाद्यु इहेतेह । येतेह—

विभवमारुतकुम्भाकारी कुङ्कुमचूर्णम् मोर, विकिण्ठ गौड चूर्णानि च वर्णलङ्कारगोष्ठि
 एव किङ्किरातपूनाद्विध तावन्नवित्तनिष्कृष्टा चान्ना एकत्राय पीतवर्णा एहे परिष्कृष्टा-
 नूनेनवचित्तमिति उक्तेनरत्नानां कोषावी येन वर्णव्यवहितलोकपूजा इहेत
 मोता पाहेतेह ॥

(2) King—(Looking joyfully on all sides)—O the delight of the
 people is rising to the highest point, since—

This *Kousambi* which exceeds the treasures of *Kubera* (or of
 rich men) as guessed from her apparels, is entirely turned
 yellow like the dawn, by scattered mass of saffron-like yellow-dust
 and also by the brightness of the golden ornaments and the crowns
 made of Amaranths which stoop down by the burden of their fore
 parts and thus she appears as if her inhabitants are besmeared with
 golden liquid.

(३) कृतदिवसमुखैः कुङ्कुमचोदगौरैः कीर्त्तिः पिष्टातकीर्त्तिः हेमालङ्कारभाभिः
 कैङ्करातैर्भरणमितशिरः शेखरैः एकपीता एषा वेशाभिलक्ष्यस्त्रविभवविजिताशेष-
 वित्तेशकोषा कौशाख्यो ग्रातकुम्भद्रवस्त्रचित्तजनेव विभाति ।

(४) पराम् = चत्वनाम् । कीटिम् = उत्कर्षम् । कीटिभूतवर्षसंख्यो-
 रिति उच्चायुषः । अचिरोदति लभते । प्रमोदः = उल्लासः । कीर्त्तिरिति । कृत
 प्रापितं दिवसस्य मुखं प्रारब्धः प्रातरित्यर्थः वैखे तथोक्ता येः प्रापितप्रातःसमं
 ओम् । पीतीकृतदिवसमुखैरित्यर्थः । कुङ्कुमानां चास्त्रीरमानां चोदेः रजोमि मोदेः
 पीदैः । मोदः व्रतेऽवचे पीते विष्टे चन्द्रमखपीति दिनपद्मः । कीर्त्तिर्विजितः

विद्यालयाणां संरक्षणवीतपूर्व विवेकादान्, चीचेः वनूरेः । ऐनमिर्मिमानावकडा-
राणां भागिर्द्विभिः । विद्विरातानां छुरकडानां वीतपुचविर्वावाभिवर्तः
विद्विरात सुविर्वा छुरकडमिति उवाचुचः (A Species of Amaranth)
कल्पविभिः विद्विरातपुचविविः । मरीच मरीच मनितानां विरवां वीचरैः
विद्याभिः अवाचार्विनिवाचत्, विद्यावाचीकर्वे वराभिव्यमरः । एका वीचवा च
वीक्षा च वचवीता । एके सुव्यावकीचवा इत्यमरः । एवा वीचेः परिच्छेदरमिचवी
निर्वेचः छाया विमय वीच्यै तेन निमित्तः चतिष्ठमनः चमिचः कल्पः विवेककवीरव्य
(वचवा विवेकानां चमिनां) वीची रक्षावाचवा वा मवीक्षा । वीक्षावी
इवं राजवाचीव्यैः । मातपुचव्य सुवर्चमव्यैच वचित्ता विहित मना मरा वच वा
मवीक्षा कर्चव्यमचित्तवीका इव । विभाति चकावि मोमरवतिवाचत् ।

(5) विद्यालयादिभिः सर्वं पोटमनापचमाना वीक्षावी ऐनमकवीमिवमनेच
वीचते ।

(6) वीद्विरातैः—विद्विरात + वच् । वीः । तत् इदमिवच् ।

(7) वृत्तैः वीच इत्यमरः । वृत् + वच् । वृत्ति वृत्ते । वृत्तै वृत्ती
वीचा । वीत्तति ते । वृचन्, वृचान् । वृचवन्, वृचन् । वृचान्, वृचवीच ।
वृचान्, वृत्तवीच । वृचवीचीत् वृचव वृचवत् । वृचवीचवत् । वृचते ।
वृचोदि । वृचन् । वृचत्, वृचान् । वीचन्, वृचान् । मातपुचं सुवर्च-
वान्, मातपुचवीऽवमारव इति मीदिनी । अवमारवः वरवोरवचव्यैः वीचीऽवी
वृचव्यै वृचव्यविद्यामिऽवी वदिव्यवीरिव्यमरः ।

(8) एतवा...वीक्षावा...मनवा...वचवीतवा विभावते ।

(9) वचवरा वचन् ।

(10) वृत्तै वाचदारः । वचावनमवीत्तै वा वृत्तव्य वनेन वदिव्यवचवात् ।
अपि च ।

वारावम्वित्तुसंनतप्रयः पूरव्युमे कर्ततः

वचः वाम्विमर्दकर्मवृत्तवीचे वचं प्रावृचे ।

सैन्दूरोक्रियते जनेन चरणन्थासैः पुरः कुट्टिसम् ॥

(5) सर्वनात्, ज्ञानिमप्रसवमिनेतमिन्नारसखिमप्रहापूर्णे, तत्त्वच मादः
नहितपदविहितमोके चलेरि प्ररी वतंभूमिः संज्ञानप्रवीथिरीमिन्नार

विष्णुस्मृतिसमाप्तविवाहीः स्त्रीष्वेव चरन्ती कथ्यते । पापान्न (water pipes) ।
विश्वेतेन जलैव परिश्रुते पादकचनीत्, एतेन कर्तुमीनं कृतवीर्यं शास्त्रे वा वदन्मि
वाहीत्, ताम् उद्गाहयन्नामां रजनीनां उपायपुनरुद्धारयति वा स्त्रीष्वेव चरन्तीत्यर्थः
विष्णुस्मृतिः अत्रः ।

(6) कथयः - कन् + यन् + क्तः । एवै कथयः । 'अर्थदयकानः कृते तुन्,
कामनयतीरपि । कनी वा हितवसवीर्नीकस्य पश्चिपुञ्चनीरिति । i. e. if
कथयन्त्यव i.e. तन्, तन्वत्, कनीवर, कथ्, यत्, क्त etc follows, the last
letter of कथयन्, is to be dropped ; if कान् or कनक् follows that
of तुन् is to be dropped. If हित् or तत्, that of कन् and if
पुञ्जन् or कनक् पश्चि follows the last letter of कान् is to be dropped
इति इच्छन्ती आदिः । इयते । पुत्रुषे । डीयते । अडोड । इयते । अडादि ।
इयमानम् । डीयन् । इयन् । इयन् । इति इति वाडे । स्त्रीति तुच्छाय । अवाहीत् ।
अविचति । शास्त्रे—य + चि + क्तः । तच्चिन् । पूर्ववदात्, उद्गाहा
नयति कनक् । शास्त्रं चरन्तीरे इत्यन्तरः । The word has a
technical meaning and hence इतिः अनुक्तः being a निबन्धन does
not obstruct its चय । Neither does the prohibition चयः prevail
here ; the meaning of the Rule as it stands in the सिद्धान्तोक्तौ
is misleading (either through an oversight of the grammarian or
misprint) as चयः qualifies पूर्ववदात् । Besides चयः is rejected
by एतच्चि ।

(7) पूर्वी जलकर्मणे कारं प्रचलं हविष्ठापयतीति शिदिनी । चयं निरन्तरं
वाच्यमित्यन्तरः । विवाहिरुक्तकर्मणं आवादी प्रचलं चरीः । कारकादीच वाचः
आवाहकं एवै पुनरिति अर्थार्थः । इति वदन्मिदमिति इत्याहुः । A
separated pavement, कथाचः—This word appears to mean here
forehead—but in Sanskrit if it be used in that sense the rhetor-

icians call it शम्भतादीय as it does not mean खडाट or भाव. So some read here कपोलमिपतत् i.e. falling from cheeks—कमरसिंह gives 'स्नातः कपैरः कपाचीऽस्त्री' । ईमचन्द्र—कपालं कुष्ठवन्मेदि घटादि-
जकसे नवे । त्रिरीखनि ।" इत्यायुष gives "त्रिरीखि करीटिः स्नातः कपालं
जकलचतत्" ।

(8) ...सेन्द्रीकरीति जनः ।

(9) शार्दूलविकीर्णितं वृत्तम् ।

विदू । (विलोक्य) एदं पि दाव सुविश्वजलपूरिद-
सिंगकजलपहारमुकसिक्कारमणोहरं बारविलासिनीविल-
सिदं चालोएदु पिम्वम्वसुसो । (क)

राजा । (विलोक्य) वयस्य सम्यक् दृष्टं त्वया ।—कुतः

(क) इदमपि तावत् सुविदग्धजनापूरितमृकजलप्रहारमुकशीतकारमणोहरं
बारविलासिनीविलसितमालोकयतु प्रियवयसः ।

(1) विद्वक्—(वर्णनपूर्वक) एहे त्रिगुणजनपूरित जलवत् (पिठकात्रि) जलापात
मूक-मोहकार मनोहर, वेडाडलिर कोड़ा उ शिखरवत् अवलोकन करन ।

राजा—(वर्णन पूर्वक) वरुण वेन देवेह । केनन—

(2) Jester—(Looking) Dear friend, look also at the sports of
the harlots, which are charming owing to the hissing sound produced
by the strokes of water from syringes filled by the gallants.

King—(Looking) you have seen well, friend, since.—

(3) सुविदग्धेति=सुविदग्धैःरसिजैर्नैरापूरितस्य मृकजलप्रहारमण्यस्य
जलस्य प्रहारिण्य निनती यः सीत्कारेण स्नेह मनोहरं मनोज्ञं बारविलासिनीनां
वेद्यानां विलसितं क्रीडाम् । विदग्धम्हे कृतव्यत इति इत्यायुषः । i.e. a shrewd
clever, knowing person. हेक is हेकी श्रद्धावितव्यनपथिनीर्नानरे विधिवि
भेदिनी । So by "नानर" a libertine also is indicated. This meaning

is traced from the implication of a domesticated bird or beast
cf. :—*यथाशक्तं यद्विवर्तयन्ते शक्यं यथावत् तद्विवर्तयन्* । Hence विवर्त is
a *विवर्त* who is somewhat like a cat after having burnt (*दग्ध*)
its paws.

असिन् प्रकीर्णपटवासङ्गताव्यकारे

इष्टो मनास्रविबिभूषवरमिवाद्यैः ।

पाताळमुच्यतया जतिगुह्यकोऽयं

मामय संस्वरयतोय शुभङ्गयोः ।

(১) বিকি-প্রদত্ত-কৃত্যকার এই দ্রব্য, ব্রাহ্মণ্যবীজিন্দ্র্য বাজা কিনি
 হুই, উদাহরণ্যকৃত্যকার, কার্য মোক (পক্ষ মর্দন) আদ্যক অথ
 কথ্যকৃত্যকার।

(2) These libertines raising up their syringes like the hoods of snakes, being seen slightly through the brightness of their adorning gems in this place darkened by the scattered powders, are making me to-day remember the nether world.

(3) बचीचं पट्टावळनाथकारे बळिचू नबिभुववरमिनाचें लेनाचू हयः
उत्तमबवावळिमिहयः बचें हुंमकुचीवः बच नां वाताचें बंकरबचीव ।

(4) वशीर्विशिष्टः पटपादः कवः अथकारः तनी वशिन् वन् वशीर्षं वशिन्
वशिन् ज्ञाने इति शेषः विशिष्टविज्ञानवज्ञवशिनिरे । नववः एवमिदं विभूषणानि
अवधारणयोर्वा एवमीनां विरचनानां भावः कर्तुर्हैः । आद्यं नववः आनानि कावते
कवते नव इति यावत् । एकावधारविरचनकर्तुर्हैः । नवाक्षयः इवः अक्षयः
उत्तममि वषाकविरेव आकविर्वा तमि वषाकवीमि वषाकानि वषाकानि शेष
व वशीकः । वशीकविनीववद्वयं वषाकविनीववः । अथं वषाकानां विषाकानां
वशीवाच वीवः वषः वषाकः वषाकविनीवविनि ईववः । वषाकविनीववः
आविष्टः वषाकः कव इति वषाकवः । वषाकवः वषे वषाकः । अथ वा वषाकं
वषाकवः ।

(5) कासुचैः पटवासधेयैश्च सर्वैः तमसाकृतं कृतम् । मृदुकायां कथाकारत्वात्
स्थानमिदं पातालमिव मी प्रतिभाति ।

(6) संस्मरयति=सम् + स्मृ + चिच् + क्कट् + तिप् । स्मृ आध्यान इति भिन्नात्
बुद्धः । अन्वय आरयति । आध्यानस्तु क्कटापूर्वकं स्मरयन् । अस्मरन् । अस्मिन्ने
स्मरति स्मर । स्मरयति । अस्मादीयम् । स्मर्यते । अस्मादि । स्मृतम् स्मृतम्
कृत्वा । माम्—मतिबुद्धीत्यादि सूत्रे (१।३।५२) इति चेति वार्तिकेनात् सूत्रे ज्ञानसामान्या
यानामिव यद्वचम् । ननु ज्ञानविशेषादीनामिति ज्ञाप्यते । तेन स्मरति जिज्ञासी
त्यादीनामस्मिन्कर्तुर्बिज्ञाने कर्मेत्वं न । अतएव भट्टोजि आरयति प्रापयति इव
इत्येनेत्युदाहरणम् । अथनान्यत्र मामिति द्वितीया ? अतस्तु स्मृ आध्यान इत्युदाह
रणादेः स्मरयामिति सूत्रे (१।३।५७) स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति भाव्यकारप्रयोगेन
प्रामाण्यात् कर्मेत्वं । तथाहि—स्मरयति स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवे-
त्युदाहरिते तद् भाव्यप्रयोगादेव कर्मेत्वं बोध्यम् । इति प्रोद्धमनीरमा । “आध्या-
नार्थकघटादिभिन्नस्मरतेरेव योगे तद्भाव्यप्रामाण्यात् कर्मेत्वाभावे घटादिकु
भवेत्येव कर्मेत्वमिति शब्दरूपे हरिदीक्षितः । “स्मरयत्येनं वनगुल्म इत्यत्र तु स्मरणा-
विति सूत्रे भाव्यप्रयोगादेव कर्मेत्वं बोध्यमिति तत्त्वबोधिनी । *i.e.* Since भाव्यकार
in १. ३. ५७ allows प्रयोग्य कर्त्तुं to स्मरयति (*vis.* स्मरति वनगुल्मं कौकिलः—
स्मरयति एनं *i.e.* कौकिलं वनगुल्मः स्वयमेव), the root स्मृ when meaning
आध्यान may have its अस्मिन्कर्त्ता as कर्मेत्वाकारक in its अस्मिन् state.
Otherwise there is an objection to द्वितीया in माम् here. द्वितीया
ought to have been used. For, in the Rule मतिबुद्धि &c.
(१. ४. ५२) the वार्तिक इति चेति indicate that the word बुद्धि does not
include any special kind of perception. So स्मरय, प्राप &c are
not comprised in it. Therefore माम् ought to have been
मया । दुर्गादास asserts. “गुरुः शिष्यं शीघ्रं स्मरयति । एवञ्च
स्मरयन्मपि ज्ञान विज्ञेयः । But we have shewn above that भट्टोजि

(भतः प्रविशतो मदनलीलां नाटयन्ती हिपदीक्ष्यं
गायन्ती चेत्यौ ।)
(मदनिका गायति ।)

कुसुमासहपिपदूषणो मल्लारददबहुपूषणो ।
सिठिलिपमाचमहचणो वाचद दाहिपपवचणो ॥
विचसिचवचलामोचणो कंक्लिचपिचचमेचणो ।
पडिवालचचसमत्यणो भण्यद सुवईसत्यणो ॥
इह पठमं महुमासो जचसुस हिचभाइं कुचद मिदुसाइं
पचा विचद कामो लहप्यसरैहिं कुसुमवाणेहिं ॥ (क)

(क) कुसुमायुधप्रियदूतको मुकुलावितवदुचूतकः ।
त्रिचिखितनानयदुचको वाति दचिचपवनकः ॥
विकसितवकुलामीदकः काङ्क्षितप्रियजनमेखकः ।
प्रतिपालनासमर्थको भाम्यति युवतिसार्थकः ॥
इह प्रथमं महुमासी जचसुस हृदयानि करोति चदुलानि ।
पचाद्विध्यति कामो लहप्यसरैः कुसुमवाचेः ॥

(१) (रत्नलीलां अतिशय ७ दिग्वी वहु गान करिते करिते
इहे नागीन अवेन ।)

मदनिका—(गान) गुलाबूधर (कावेर) शिरदूत, अत्रियूकन अकारक ७ गान-
ऊत्रविचारक चकिण पवन बहिउतेह । विकसित वकुलनेर आश्लारक अतिमवित-अत्र-
अन-मदन, सुवतिमदूह अवन करितेह । अवन छेउ गान अत्रे मोदकर हवन कोवन
करे पन्ना ९ ह्योणे कांन गुलाबान चारा विदु करे ।

(2) (Enter two maids acting amorously and singing love snatches)

Madanika—(Singing) There is blowing the south wind which is
the messenger of Cupid, the bringer of blossoms of many manggo

trees and remover of ill feelings. There are wandering the young females who create delight to the blossomed *Bakul* trees, who are desirous of union with their lovers and who are unable to wait. Here Spring makes first the heart of people soft and then cupid getting an opportunity, pierces it with his flowery arrows.

(4) वृषदिवाचैः—वृषदीनां वाचैः । वृषः । वृषव्यावागिनि वृष् (१।१।७५) । एष मन्त्रवापि । वाचो वरिष्ठवृष्टे जावपि संवातनामके इति मेदिनी । वाचवचरैः—वाचाववाचैः । to which an opportunity has been given—ननुनाहः—येवनाहः वचन इति वाचत् । वाचायैवैमिचीनपुरि ज्वनरः । इतिवाचनावचनैः—इतिवाचनवा वृषमानमै अपेक्षाया वचनवैचः वचवचः । —वाचवचतः विवचनमैवच । वमिवाचितः विवचनवा मैवचः वचनो येन वः । मैवचः वृषवृषनामिद्वनरः । विवचितवचनानीदवः—विच-चित्तानां वचनानां वानीदवः वाचादवः । “वाचावचः वनदवा विवचनवृष्टः वीचं ववापि वचवी वृषवीधुविचः । वाचीचितः वृषवचः वृषने ववाचं विवी-इतिविचव वत्वाविची विमातीतिवकिज्वनवविचे । वानीवृष इति वीवचवाः वनाहः । वृषदीवचन—वीति विमेषन् । “मवेत् वृषदिवाचीतिमैरतेन वची-थैवा । वृषावगुमिं वरवैववीदवववाविमैतिवचववृषा विवदिवा नाम वीतिः—Snatches of songs, called वृषी in Hindi. वचा means वाचा । वीची—वाचा ।

(6) वृषवाचिः—वृषवचनवाच वाचावाचैवच । ततः वृषवै वृष् । ततः वः । वृषव + वच—वृषवाच, वृषवाच + वृष्—वृषवाचि । वृषि वृषवाचवचि । वचनवाच वृषि वृषवाचवै ।

वाचवि—वा वाचवाचववृषवृषविवृषि वृषि (१।१।७०) वचरि वा वच-तेन दिवाची वृषि वाचति । वृषि वचनम् । वृषी वचति वचति । वृषि वचनीम् जावे वृषि वचति । वाचः । वचिगुम् । वाचा वचिवा ।

वृषवि वाचैः—वृ + वचिन्—वृषम् । वृषा । वृषवि (१।१।७०) विवा

তিপ্রত্যয়ঃ বুৎ + তি = বুততি : । 'ত্রিষিত' বুততিনৈপুণ্যং তথেতি কুমারি (৮।১৩) ।
 বুততীতি তু বীতি: স্তম্যনাত্ জীপি বীচ্যন্ ইতি মটীজি: । কুদিতি জীপ্ ইতি
 চম্ব্যলদন্ত: । বুততীচরনির্মিত' দ্ব্যতীতি । বিববিচনা মদুপা হি বুতন্ ইতি অ
 মত্ৰোন: । কচনর্হি যুগী কামমলী দুনীতি অ মলী বৈচম্ব্যমাষাচরু' রিতি । অযাচি-
 নৌবন্ । ইতিকারন্তু যুগলিরিত্যম্ব কটমাচ জীপীপবাদ ইতি । (The state-
 ment of চম্ব্যলদন্ত is of course, like that of মাচর, based on the
 ব্যর্থিক 'সর্ববৌদ্ধিগ্ৰবাৎসিদ্ধে' otherwise তি is not a ক্রত্ but a তদ্বিত
 প্রত্যয়: ।) অযাচি obstructs the application of চম্ব্যলী জীপ্ by
 distinctly asserting জীপী পবাদ: । বিধতি—বিদ্যাধ । অদ্যা । অতত্বতি ।
 বিধতু । অবিধত । বিধেত । বিধ্যত্ অত্যাশ্বীত । অত্বত্বত । বিধতে ।
 অত্যাধি । বিদ্বন্ । বিধত । অদ্বত । বিদ্বা ।

রাজা—(নির্বর্ষণ) অহী, মধুরোঃসমাঙ্গা নির্মল:

ক্লোড়ারস: । তথাহি ।

স্রস্তু: স্রগ্দামগোভা ত্বজতি বিরচিতামাকুল: কেশপাশ:

স্বোবাধা নুপুরৌ চ দ্বিগুচতরমিমৌ ক্রন্দত: পাদসম্মী ।

ব্যস্তু: কম্যানুবন্ধাদনবরতমুরৌ হন্তি হারোঃসমস্রা:

ক্লোড়ম্বা: পোড়য়েব স্তনমরবিনমস্বাধ্যমঙ্গানপেচম্ ॥

(১) রাজা—(নির্বর্ষণ) আহ! এই রমণীকে প্রাণ জীভাঙ্গার মনোহর
 বটে । আরও—স্তনভাববিনয় পরীরমণ্যভাগ তব হয় হটক এবিধে অগেকানুভ
 হইল। ক্লোড়াকবিশি এই মনিকার ক্রেশ বর্টিতেছে যেতুই বেন প্রভ ও আকুল কেনসমূহ
 বিরঙিত পুণ্যমালাসমূহের শোভাকে পরিভ্রাণ করিতেছে । পাশের নুপুরের বিভা-
 যিক নব করিতেছে—মনবরত কম্পনহেতু বিচলিত হার বন্ধে আঘাত করিতেছে ।

(২) King—(looking) O how sweet is the earnest attention of
 these women to the sports. Moreover—being entirely reckless
 about the breaking asunder of her waist stooping down by her

burdensome heaving breast, this intoxicated woman is playing in such a way that out of grief for her as it were, her scattered and dishevelled hairs have allowed the beauty of their garlands to fade away—and—her anklets are making more than double noise and her necklace owing to constant movement is striking against her breast.

(3) सनभरविचनम् मज्जमङ्गलमेव' कीदृश्याः श्रीवावा चलाः मदमिकावाः
वीदृवा इव चलाः पादुकाः शैलपामः विरचितं कम्पनमयीनां भवति । पादचङ्गी-
दमी मूदुरी च विनयतरं कथ्यतः । सन्धानमवाहयताः चरं चारः चरः इति ।

(4) निर्वर्णं = इष्टम् । निर्वर्णं तु निष्कान् दम्भनालोचनेचमिन्नरः ।

निर्वर्णः = चमनः । कीदृशः = कीदृशपुरातः । वावा = मदमिकादीनाम् ।
कुसेति सनवीः कुचवीर्षेय मारिच विनयतः निर्वर्णतः मज्जम कटिदेशक मते
दिवानवने नाति चवेवा मदमिकावैः कथिन् तम् मयीकम् । कुचमावावीनवम्
कटिमज्जममवर्णं मवातवा कीदृश्याः शैलपामः श्रीवावाः मवावा चला मदमि-
कावाः वीदृवा क्रीमि वेतुना इव चलाः विरचितः चतस्र पादुकाः विरचितं शैलपामः
मिरीचकमूदः पामः पचव कसव चलापावाः मवाग् पर इमजरः । विरचितं कम्पनं
मूदः पुचमावावा हावः मूदक मीमां कथिन् भवति परिहरति । मवा वादचङ्गी
परचङ्गीती दमी मूदुरी मयीरी विनयतरं विनयविचं कथ्यतः भवतः । सन्धान मरीर
पाचनम् मज्जमङ्गलमेव' हावः चलाः चलाः चरं चारः चरो वची इति इहरति ।

(5) सनभरमज्जकटिदेशी मज्जम मवेममविना इवमिन्न कीदृशि वदताः
क्रीमादिन विचलाः शैलपामाः कुचमयीमादीनः । मूदुरी पाविचतरं नादकुची ।
विचमचलात् चारव चलाः मवारः ।

(6) चलाः = चल् + लः । चलेते । चल्'ते । च'मिचते । चल्'तिष्ठ
चल्'तम् । च'लमानम् । मवा च'लिता । च'लिगुम् । च'लति । चल्'ति ।
श्रीवावाः = श्रीव् + ल + टाप् । ललाः । लली मीचे । मज्जममवाङ्कुचवीव-
क्रीमादिना इति (८११११) निपातने । The word श्रीव is irregularly
derived by ल to the root श्रीव । श्रीवति । पिशीव । चवीवीम् ।

दिगुचतरम्—दिगुचशब्दात् तरच् । But the word दिगुच has intensive meaning so how can there be further comparison ? Says the काशिका in 5. 3. 55—“यदाच प्रत्ययवता पुनः प्रत्ययो विवक्ष्यते तदा-
तिव्याधिकानादपरः प्रत्ययो भवत्येव ” and then quotes two illustrations one from वेद *vis.*—“ईषी वः सविता प्रार्थयतु श्रेष्ठतमाव कर्मणे ।” and the other from the लौकिक Sanskrit “युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुक्ष्याम् ।”

(7) मत्त शोचोत्कटचावा इत्यमरः । पादाङ्गदं तुलाकोटिर्महीरोगुपुरीऽ-
स्त्रियमित्यमरः ।

(8) सखेन...श्रीभा लज्यते विरचिता चाकुलेन कैवलाग्निम् । नूपुराभ्याम्
चाभ्यां क्रन्दाते पादलघाभ्याम् । व्यसनेन उरःकन्दते हारेचानेन ।

(9) सुगन्धरा इत्यम् ।

(10) उत्तमोच्चावहारः ।

विदू । (सहर्षम्) भो वक्षस्व अहमि एदाशं वक्षपरि-
भराशं मज्जे चञ्चन्तो गाञ्चन्तो मञ्चमहसूस्सवं सन्ना-
चइसं । (क)

राजा । (सस्मितम्) वयस्य एवं क्रियताम् ।

विदू । जं भवं आचवेदि । (इत्युत्थाय चेत्योर्मध्ये
नृत्यति) । (ख)

भोदि मञ्चणि ए भोदि चूदलदि ए एदं चञ्चरिभं मम्मि
सिक्खावेध ।

मद । (विहस्य) इदास च होदि एसा चञ्चरी । (ग)

विदू । ता किं क्लु एदं । (घ)

(क) श्री वसन्त चन्द्रमणि वलादां वसुपरिकराणां मर्त्यं वसन्तं वासन्तं वसन्त-
महीनृत्यं वसन्तमिवामि ।

(ख) वसन्तमात्रावसति । अस्मिन् नदमिहै अस्मिन् वसन्तमिहै इमां चर्चरिणां
मानसि निचवसन् ।

(ग) वसन्तं न अस्मिन् वसन्तं चर्चरी ।

(घ) वसन्तं चिं वसन्तम् ।

(1) विदूषक—(मदरे) उदे वसन्तं आसि ७ एहं वसन्तमिहै वसन्तमिहै अस्मिन्
मात्रिका ७ नदमिहै कावन्तमात्रावसति नदमिहै कवि ।

मात्रिका—(मर्त्यं) वसन्तं, कवि ।

वि—वासन्तं वसन्तं मात्रिका (वसन्तमिहै वसन्तमिहै वसन्तं वसन्तं) उदे
वसन्तं, अस्मिन् वसन्तमिहै, एहं वसन्तं मात्रिकावसति ।

वसन्तिका—(वसन्तमिहै) उदे वसन्तं । एहं वसन्तं वसन्तं ।

वि—उदे एहं कवि ?

(2) Jester—(Joyfully) My dear, I too shall honour this festival
of Cupid by dancing and singing in the midst of these women who
have girded up their loins.

King—(Smiling) do it friend.

J.—As you direct—(goes and dances between the maids).
Respected *Madanika*, respected *Chootalika*, teach me too this
high-toned song.

Madanika—(laughing) Disappointed, this is no high-toned
song.

J.—What is it then ?

(3) वसुपरिकराणाम्—वसन्तमात्रावसति । वसुपरिकराणां इति वसन्तं
परिकराणामिहै वसन्तम् । वसन्तं परिकराः वसन्तं परिकराणां । वसन्तमात्रिका-
वसन्तं वसन्तमात्रिकावसति इति वसन्तम् ।

मद । वसन्तं वसन्तमात्रिकावसति । (क)

विदू । (वसन्तम्) चिं वसन्तं वसन्तं वसन्तं
वसन्तमिहै वसन्तम् । (ख)

મદ । (વિહસ્ય) હદાસ યદિ યદિ પઠોષદિ ક્લુ
યદં । (ગ)

વિદ્ । (સવિધાયમ્) પઠોષદિ ક્લુ યદં ।

(સવિધાદમ્) જદ પઠોષદિ ય ભુષ્ણોષદિ તા મમ
યદિયા ચ કજ્જં વરં પિન્નવપ્પસસ્યા જ્ઞેવ્વ સપ્પાસં ગમિધં
(તથા કરોતિ) । (ઘ)

હમે । (આકર્ષતઃ) ।

વિદૂષકઃ । (આકર્ષતિ) ।

હમે । (હસ્તો ગૃહીત્વા) વિદ વિષા કીલિદં હદાસ
કહિં ગચ્છસિ । (ઙ) (इति बहुविधं तादृत्यतः) ।

(ક) હતામ વિપરીક્ષ્યં છલિદમ્ ।

(ખ) કિમિતેન ચ્છન મોદકાઃ કિયતે લહ્ડકા વા ।

(ગ) હતામ નદિ નદિ પચ્ચતે છલેતત્ ।

(ઘ) પચ્ચતે છલેતત્ । યદિ પચ્ચતે ન મુચ્ચતે તન્નમિતેન ન કાર્યં વરં પિન્ન-
વપ્પસસ્યેવ સપ્પાસં ગમિધાનિ ।

(ઙ) તિષ્ઠ વિના કીલિતં હતામ ક્લુપ ગચ્છસિ ।

(1) મથનિકા—હતામ, હેશ વિગતી થત ।

વિદૂષક—(મર્દે) એ શબ્દ કાંઈ મોઢાં કિ નાહુ કરા હર ?

મ—(શાંતપૂર્ણક) હતામ, ના ના હેશ પઠિત હર ।

વિ—(મથિતરે) પઢા હર ? (મથિતરે) રવિ પઢિતે હર એવં હેશ વાંઝા
ના વાર તવે ખામાર હેશ વારા કોનક કાજ નાઈ । આનિ વરં પ્રિયવરત્તરં નિકટેઈ
ચાઈ (મથનોવાસ, ઉત્તરેરં ઓ વિદૂષકેરં પત્રપત્ર આકર્ષન)

ઉત્તરે (હતવરં થરિયા) ધૈઢાં, ના વેનિયા હતામ કોવા ચાઈવે ? (નાનાકપ
કાકિનાં)

(2) Madanika—you stupid, it is another piece.

Jester—(joyfully) can this piece be turned to sweetmeats ?

M—(laughing) no, no, fool, this is read.

J.—(amazingly) It is read !—(sorrowfully) if so,—and if it be not eaten—I shall do nothing with it—I shall rather go to my friend (going—but dragged by both—he drags).

Both—(catching his hands) stand, fool, where shall you go before playing ? (Strike him in various ways).

(3) लड्डू-बूँडा मीन=lump of sugar बरम्=इदम् मिवम् ।
दीवाहूति वरः=बेडो विपु लीये नमाप् मिव इत्यनरः ।

विदूषकः—(हस्तमास्तु प्रपलाय्य राजानमुपसृत्य ।)

भी वधस्स, चचिदोहि । (क)

राजा । वयस्य, क्रोडितम् ।

विदूषकः—चहि कोसिच' । पसादोहि । (ख)

चूतलतिष्ठा—इच्छे मदक्षिण, चिरं कम, चन्देहि
कोसिदं । ता एहि । खिवेदेन दाव भट्टिचोप संदेसं
महाराजस्स । (ग)

मदनिका—चूदलदिण, सुहु, क्खु, तुण सुमरिदं एदं ।
सुखं करेन । (घ)

(परिश्रव्योपसृत्य च ।)

सभी—जेदु जेटु महा, देवो पाणवेदि- (इत्यर्थोऽन्ते लज्जा
जाटयन्ती ।) चहि चहि । विचवेदि । (ङ)

राजा—(सहये विहस्य सादरम् ।) मदनिवे, नन्वाज्जा-

पयतीत्येव रमणीयम् । विशेषतोऽयं मदनमहोत्सवे । तदु-
च्यतां किमाज्ञापयति देवो ।

विदूषकः—आः दासोऽहं धीए, किं त्ति देवो आस-
वेदि । (च)

चेव्यो—एवं भट्टियो विश्ववेदि । जहा क्व, जम्ज मए
मभरन्दुज्जाणं गदुभ रत्तासोभपाभदससंष्टाविदस्स भभवदो
कुसुमाउडस्स पूजा णिव्वत्तइदव्वा । तत्थ भज्जउत्तेण संधि-
हिदेण होदव्वत्ति । (छ)

राजा—वयस्य, किं वक्तव्यम् । उत्सवादुत्सवान्तरमा-
पतितमिति ।

(क) भो वयस्य, नर्तितोऽस्मि ।

(ख) नहि क्रीडितम् । पलायितोऽस्मि ।

(ग) इह मदनिके, चिरस्थित्वावाप्यो क्रीडितम् । तदेहि । निवेद्यावसावहृत्प्रा-
संदेशं महाराजाय ।

(घ) चूलतटिके, सुष्टु खलु त्वया स्मृतमेतत् । एवं कुर्व' ।

(ङ) जयतु जयतु भर्ता । भर्तः, देव्याज्ञापयति । नहि नहि । विज्ञापयति ।

(च) आः दास्याः पुत्रि, किमिति देव्याज्ञापयति ।

(छ) एवं भर्तौ विज्ञापयति । यथा खल्वयं मया मकरन्दोद्यानं गत्वा रत्नामो-
कपादपतलसंस्थापितस्य भगवतः कुसुमायुधस्य पूजा निर्वह्येयितव्या । तत्तत्पुत्रेण
संनिहितेन भवितव्यमिति ।

(१) वि—(इष्टाकर्षणं पूर्त्तिकं गमात्रेण रुद्रिणं त्राजान्त्रं निकटे गगनं) उहं वक्ष्या-
मिच्छेत्तु इहैवादि ।

श्री—वक्ष्या, (चमिच्छाहं ।

বি—ক্রীড়ন করে—পলায়িত হইয়াছি ।

হৃতলভিতা—ভলে। যদ্যপি, আশ্রয় হইলেন বহুতর বেদিগাহি । অতএব এম ।
ভার্য্যি বার্য্যি মহাভাজকে বলিব ।

যদ্যপি—হৃতলভিত, ভাল করে করেহ । ভাই করিব (পরিচয় ও বিতর্কে
আবদন) ।

উত্তরে—মহাভাজের জয় হউক । মহাভাজ দেবী আজা করিতেছেন—(অর্জুনে
জন্মা জন্ম) না না মিকেন করিতেছেন—

রা—(সর্ব্ব হস্ত ও আকর্ষণ সহিত) যদ্যপি, ভাল, “আজা করিতেছেন”
ইহাই বাক্য—বিশেষতঃ অবা যদ্যপ্যহোৎসবে—। অতএব বল রাজী কি আজা
করিতেছেন ।

বি—আঃ বানীত বেদী, কি ? দেবী আজা করিতেছেন ।

হাস্যে—যেহী এইওপ বিজ্ঞাপন করিতেছেন যে আজা আশ্রিতকৃত যতজ্ঞোদ্যাক
যদন পূর্ণক হস্তাশ্রিতকৃতকলে সঃস্থানিত ভবদান কাক্ষেবের পূজা সম্পাদন করিতে
হইবে । সে হায়ে আশ্রিতকৃতক সঃস্থানিত বাতিতে হইবে ।

রা—বহুত, কি বলা যায় ? এক উৎসব হইতে অত উৎসব উপস্থিত ।

(2) Jester—(taking off his hand and fleeing to the king)
Friend, They made me dance !

K—Well, you have played.

J—Not played—but fled.

Choota—Oh ! *Madanika*, we have played too long—come and
let us now inform the king of the queen's desire.

Mada—*Choota Latika*—you have remembered well. Let us
do this. (Moving and coming to the king).

Both—Victory to the king. May it please your Majesty, the
queen directs—(half speaking—bashfully) no, no, the queen
submits—

K—(Joyfully laughing and with endearment) *Madanika*, it is
highly pleasing that the queen directs—specially now when the
festival of Cupid is going on—so tell us what the queen directs—

J—What ? ill-begotten females ?—the queen directs—

Maids—The queen submits that today she will go to the
garden called *Makranda* to perform the worship of the revered
God Cupid situated below the redflowered *Asoka* tree and that
her dear lord may also be there.

K—Friend, what is to be said ?—One festival has sprung from another.

(3) सन्देहम् = वाचिकम् वार्तामिति यावत् । निर्वसंयित्त्या = सम्पादवि-
तया । आपतितम् = आगतम् । उत्सवान्तरम् = अन्त्यप्रसङ्गः । अन्त्यः उत्सवः
उत्सवान्तरम् । मयूरव्यंसकादयश्चेति तत्पुरुषः । इत्थे—इत्थे इत्थे इत्याह्वानं
नीचं चेटीं सखीं प्रतीकम् । दास्याः पुत्री—वह्या आह्वीय इति (६।१।१२)
वह्या अचुक् । विह्वविहितपरिभाषाया निम्नत्वलोकारे तु पुत्रेऽन्तरस्यामिति
(६।१।१२) विकल्पेऽचुक् । “प्रातिपदिक यच्च विह्वविहितस्यापि यच्चम् ।”
i. e. प्रातिपदिक includes also those forms which are derived
by adding to it affixes denoting genders—This परिभाषा does
not belong to पाणिनि and had been current before he flourished.
It is sometimes accepted and sometimes not. If here accepted
पुत्र includes पुत्री । But how to get पुत्री ? “ब्राह्मरवाद् यज्ञी
ऊनी [४।१।७२]” । But “पुत्र” is not included by all, in the ब्राह्मरवादि
class—“अथ पुत्रशब्दं केचित् पठन्ति । प्रयोतपुत्री श्रेष्ठपूर्वमिति वार्तिकविष-
याद् (पुत्रादिवाद्) अन्यदेव ऊनीः सदाहरणम् । पुत्रादिशब्दो ऊनीपि स्वराद्यं
इति मन्यते । नावाप्तभाषितमस्तीति पदमस्योऽहरदत्तः । कैयट holds a diff-
erent view—In the वार्तिक वासुतकापुत्रकाहन्दारकाचामुपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । (७।३।४५) he explains पुत्रिका thus :—पुत्रशब्दाच्चाह्वरवादित्वाद्
ऊनी प्रत्ययः ततः स्तार्थे कम् । किञ्च इति ब्रह्मः । तस्य पदेऽच्चादी विधीयते ।”
महोजि follows कैयट but finds a difficulty as to how to account for
पुत्राद् वादि in the वार्तिक of 6. 3. 70. “सुतीसराजमीजकुलमिदम्भीदुहितुः
पुत्राद् वा ।” “यदपि ब्राह्मरवादेऽपुत्रशब्दः प्रचिन्तो ननु साम्प्रदायिक इति तदपि
न ।” इति मनोरमा । “पुत्रीव इवै इदमे तनीति ।” “ऊर्वे तदुन्नीपति पुत्रि-
सर्वम् ।” “मामेवीः पुत्रि सीते ब्रजति ममपुरी मेव दूरं दुरात्मि ति मज्जानाटके ।

विदू । ता उहे हि तहिं ज्येव नञ्चल्ल जेव तहिं नदस्य
ममापि वल्लववाचपल्ल सोत्तिवाचचं चिन्धि भविस्स-
दिति । (क)

राजा । मदनिजे नञ्चतां देवै निवेदयितुम् चवमञ्ज-
मानत एव मकरन्दोद्यानमिति ।

चेष्टी । अं भट्टा चाचवेदि । (इति निष्क्रान्ते) । (ख)

राजा । वयस्य एल्लवतराव । (उभौ प्रासादादवतरचं
पाटयतः) वयस्य चादेश्य मकरन्दोद्यानस्य मार्गम् ।

विदू । एदु एदु भट्टा (परिष्क्रामतः) ।

(चयतोऽवस्योक्त) भो एदं तं मकरन्दुज्जाचं ता एहि
पविसल्ल (इति प्रविशतः) ।

(सविस्मयम्) भो महाराज पेक्क पेक्क एदं तं मकर-
मावदान्दोसिदमठसन्तसहचारमञ्जरीषु पङ्कसपङ्किवहुपङ्क-
विषाचं मत्तमहुपरविषरसुल्लभहारमिसिदमहुरकोदसा-
चावसङ्कोदसुहावहं तुहानमचदंसिषाचरं विष मकरन्दु-
ज्जाचं सक्कोसदि ता पविसतु मयं । (ग)

राजा । (समन्तादवस्योक्त) अहो रञ्चता मकरन्दो-
द्यानस्य । इह हि—

(क) वदुचिह । तदेव नञ्च । व । देव तत्रवसक्त ममापि प्राञ्जववाचपल्ल
सोत्तिवाचचं चिन्धि भविस्सतीति ।

(ख) वदुचाचाववतीति ।

भी मङ्गराज, प्रेक्ष्य प्रेक्ष्य । एतन्मन्त्रमवाकृतान्दीक्षिततुङ्गायमानस्य-
 मङ्गरीरिचुपटवप्रतिवहपटविताम् मन्त्रमनुकरमिकरमन्त्रभङ्गारमिद्धितमनु-
 क्तिना खापसंगीतसुखावङ्गं तवागमनदर्शितादरमिव मङ्गरन्दीयान् लक्ष्यते ।
 प्रविशतु भवान् ।

J—Please to proceed your Majesty (moving and looking at the front). This is that *Makaranda* Garden—let us enter (entering—amazingly) O king, see, see, here is that *Makaranda* Garden which appears to be favoured by your arrival—from which comes out the happy song mixed with the sounds of the cuckoos and maddened bees and in which a canopy of cloths is unfurled,

joined with the pollens and new leaves of the mango trees shaken by the south wind. So, your Majesty may enter.

K—(looking on all sides) Oh the beauty of the *Alakaranda* Garden ! here—

(3) मञ्जवेति - मञ्जवः जादतेन परमेव चान्दोचितानां चवितानां सुकुचाव-
जायानां कोरकमात्रं समनानानां लक्ष्मणाणां मृत्तानां मञ्जरीणां पुष्पलवणां
रिचूनां परावाणां च पटवैः वनैः इति महं कंठुम् पटलं वनम् । पटलिनपटे वनेऽ
ली पिशाचदुर्गे पुनामिति मेदिनी । पितामहलोचः वयं तन् तदीयं तम् । चली
पितामहलोच इत्यमरः । पञ्चवः ज्ञानं चित्तवत् वञ्जरी मञ्जरी तवेति चत्वार्युचः ।
पटलं तिलकं मेखरीविच्छदिति लक्ष्य इति हेमचन्द्रः । सुकुचावः पाचरणीति
सुकुचावमानाद्येवात् । सुकुच + कृ + प्रानच् । मञ्जवेति - मञ्जरी मञ्जराणां
जनराणां मञ्जरी च वनैर्नृप सुमैर्नृपारैर्निधितः निधितः मञ्जुः मञ्जुः कीकिता-
मानावावः एव लक्ष्मीर्नृप सुकुचावम् । रत्नावलीति रत्नविज्ञेयवेन लक्ष्मीव-
त्वं इति तम् । “वन्द्येवमोक्षाय चेतोराज इति पिता । वृद्धिदिवः चैवी
रत्नीयं लक्ष्मणम्” इति ।

लघुद्विदुमकान्तिभिः क्षिप्तस्येक्षामां त्विषं विभ्रतो

शृङ्गाखीविहतेः कसैरविमदव्याहारखीलावृतः ।

धूर्जन्तो मलयानिकावृत्तिचलेः शाखासमूहेर्मुहु

भीन्तिप्राण मधुप्रसङ्ग मधुना मत्ता इवामी कुमाः ॥

(1) मधुप्रसङ्गः अवाप्तकान्तिवपनस्य वाता मोक्षिकान्तिः—अवतकृतस्य मधु-
प्रसङ्गः वाता अवाप्तकमयीमायामोक्षः—७ मधुप्रसङ्गमिदं वातामधुप्रसङ्गः
मधुप्रसङ्गः पूर्वमेव ये वृक्षे एव मधुप्रसङ्गः आद्य इति येन वृक्षे वाता मोक्ष
पादिरजः ।

(2) Beautifully appear the trees as if wild by the touch of
Spring(or wine)as they are often reeling with the branches shaken by
the south wind and appear charming with the sweet humming noise

of the bees, being adorned with red colour of the new leaves just like corals in their full development.

(3) उद्यद्विद्रुमकान्तिभिः किसलयैस्त्रासांलिषं विधत्तः कलैर्मृगासीविहते रविशदव्याहारलीलाभूतः मलयानिलादतिचलेः ब्राह्मसमूहे मुकुटं चूर्चनः अमीद्रुमा अधुना मधुप्रसक्तं प्राप्य मत्ताइव भानि ।

(4) उद्यतामुन्मालतां विद्रुमाणां प्रवालानां विद्रुमी रत्नहरेषु प्रवालेषु पुमानयनितिर्निदिनी । कान्तिः उद्यद् विद्रुमकान्तिः साइव कान्तियेवाम् तानि तद्योक्तानि तेः उद्यमकत्प्रवालप्रभैः । किसलयैः पल्लवैस्त्रासां लोहितं लिषं दीप्तिं विधत्ते गृह्यतः कलेरम्बुटमनीहरेः भङ्गाणां विरेकाणामालीनां मृगीणां विहतेः प्रभेः अविशदः अम्बुटः । विशदं प्रकटं स्पष्टं प्रकाशं स्फुटमिष्यत इति ह्युक्तं । व्याहारः उत्तिरेव लीला विलाससां विधत्ति चारयन्ति ये तं तद्योक्ताः अम्बुटवान् विलासयुक्ताः मलयानिलस्य आदितिभिराघातेयल्लभं मलयश्रीः मलयपवनकम्पितैः ब्राह्मसमूहेर्मुहुः भ्रमं चूर्चनचलनः अमीद्रुमा अधुना इदानीं मधोर्वसनस्य अथवा मधुनी मदाल । मधुचेनसुदैत्येषु जीवाश्चक्रमधुकयीः । मधु चीरे वले मदेः चीद्रे पुष्परमे पिबेति हेमचन्द्रः । प्रसक्तं सम्पर्कं प्राप्य लब्ध्वा मत्ता इव भानि शोभन्ते ।

(5) उन्मीलद्विद्रुममनीहराणां पल्लवानां रक्तकान्तिमादधाना अमररवपूरिता मलयमादतधूता ह्येषा मधुयीमेव मत्ताइव अकासति ।

(6) चूर्चनः—पुनः चूर्चं धमच्च इति तोदादिको परस्मैपदिनी । भ्राद्रीत्यात्म-
नेपदिनी । चूर्चति । मुचूर्चं । चूर्चिष्यति । अचूर्चौत् । चूर्चन्तम् । चूर्चिन्तां
चूर्चितुम् । चूर्चन्ते । अचूर्चि । उद्यत् = उद् + दृच् + श्छट् । मत्ताः—मद् +
क्तः । ते । न ध्याख्यापुमूर्द्धिमदामिति (८।१।५७) निष्ठातस्य न गत्वम् । मायति ।
ममाद् । मदियति । अनदत् । मयते । अमाद् । मदित्वा । मदितुम् ।
मायत् ।

(7) पल्लवीऽस्त्री किसलयमित्यमरः । किसलयव्रन्दीदन्त्यसकारवान् ।

विश्ववर्षैःसर्ववैरिष वाविभिरिति रघुवज्जम् । ध्वनीमु नपुराक टं कस्यज्जम् ।
पुष्पाविनिमज्जामये । पिपु जिवां वयन्वादां सेती पक्ष्मी वशीर्त्तमेति विदिवी ।
जयः सर्वतीक्ष्णवैरिष्येति इति जीव् (७।१।७५) पार्श्वे च ।

(४) विश्वम्...वीणाधरि...पूषेति...मावये...नयेवशीभि इति ।

(५) मातृं वविवीपितं इत्यम् ।

(१०) वन्ये वाचहारः ।

(१२) क्वचिद् ध्वनिं शपथं नपुंसकनपुमा मत्तावयामीद् वा इति वाटः ।
सर्व मयोर्वचनात्त वचनेन वचन्या समावर्त्तयेतिवाचन् वन् नपु मयं तेष क्वचिन्
पूषेर्न प्राया वच्म। चतस्र मत्तावय मत्ता वच्म वशीद् वा इत्या वचन्य इति शेषः ।
इत्यर्थः । Here नपुंसकनपुमा=by the liquor from the season of
Spring वनिज्ज - Inarticulate, कस्य=Sweet.

अपि च ।

मूले नक्षुपसेकासव रव वकुसुमांस्वते पुष्पवृक्षा
मध्यातामू तद्वत्ता मुखययिनि चिराचम्यकाम्यस्य भाम्नि ।
आकस्माद्योवपादावतिषु च रसतां निर्भरं नूपुराणां
अङ्गारस्त्रानुगीतेरनुकरचमिवारभ्यते शृङ्गसार्धैः ॥

(१) विक्र - वृक्षमेव नूपुराणां वाता येन अवा वकुम्, नक्षुप-मिक वृक्षात् वृक्षे
कश्चित्ते । वृक्षीय वृक्षानादित् वृक्षकृत अकामेव पर अवा इत्यकस्मि नोवा
पार्श्वेते । (अथवा वृक्षीय वृक्षेन् वृक्षवृक्षे वृक्षकृत अकामेव पर अवा
इत्यकस्मि नोवा पार्श्वेते ।) अथ नपु कदाशतूरीति वाता येन अवाते
पाशावयव निवक्तव्य अवात नवावयव नूपुराव अनुकरन् कश्चित्ते ।

(२) By pouring flowers at the roots today, the *Rakul* trees
are, as it were, making fragrant the quantity of wine taken into
the mouths at a draught and then cast there by young ladies.
The *Champak* flowers too are shining today, in the faces of
youthful ladies flushed with wine (or as the faces of youthful

ladies are flushed with wine). The bees also, after listening to the loud noise from the anklets of ladies while kicking the *Asoka* trees, are imitating that sound by singing in response thereto.

(3) अपिच—अदा वकुलैर्मूले पुण्डरीका तदवस्था मच्छूषसेकासवीवास्तव इव । सुखम्रश्मि मध्याताये चम्पकानि विराट्मानि । भृङ्गसार्धैश्च आकष्यं चतुर्नीते-
रञ्जीकपादाङ्कितेषु निर्भरं रसता नूपुराणां अङ्गारस्वानुकरचमारभ्यत इव ।

(4) अद्याज्जिह्वहि वकुलेः कैसरेः । अथ कैसरे वकुलीवक्षु सङ्कल्पमरः । मूले पाददेशे पुष्पाणां कुसुमानां छट्टा वर्षणेन (करणेन) तदवस्था युज्यता मच्छूषस्य सिकः प्रचेप एव आसवी मयं वास्तते सुगन्धीक्रियते इव । सुखं म्रश्मीय सुखम्रश्मी तज्जिन् । उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगइत्युपमितं तत्पुङ्खः । मधुना मयेन आताये आलीङ्गिते सति । यस्य च भावेन भावस्तुल्यमिति सप्तमी अथवाधिकरणे सप्तमी । चिरात् वहीः कालात् परं चम्पकानि चम्पकपुष्पाणि भानि श्रीमने । अथ कवि प्रसिद्धिः । “स्त्रीणां स्पर्शात् प्रियङ्गुर्निकसति वकुलः श्रीधमच्छूषसेकात् पादाघाता दञ्जीकसिक्तककुब्जकौ वीचपालिङ्गनाभ्याम् । मन्दारोन्मवाक्यात् पटुं सदुद्धसना-
चम्पकी वक्रवातात् सुती नीताम्रमिहर्विकसति च पुरीनतैनात् कर्षिकारः ।” इति । भृङ्गणां धमराणां मातेः समूहैश्च आकष्यं तुला चतुर्नीतेरनुनिगादेः चञ्जी-
कैषु याः पादयोराङ्कितय आघाता सासु निर्भरं अत्यर्थं रसतां ध्वनतां नूपुराणां मञ्जी-
राणां अङ्गारस्य रचनस्य अनुकरचमारभ्यते प्रकल्पत इव । अङ्गारस्यैव कर्तृकर्मन्वीः
कृतौति अनुकरचमित्यस्य कर्मत्वात् वही । आकष्येत्यस्याप्रधानत्वेनीपपदत्वान्नाम
द्वितीयाप्रसङ्गः । उपपदविभक्तोः कारकविभक्तिर्वचनीयसीति भाष्यात् । उपसमीपे
उच्चारितं पदमित्युपपदमिति (१।४।१०५ सूत्रे पदमञ्जय्यां) इदमर्थः ।

(५) वकुलैर्मूले युवतिवदनमदिरा पुष्पवर्षणेन सदृग्भा क्रियत इव । युवत्या
सुखे सुरारञ्जिते चम्पकानि विराजन्ते । धमराश्च चञ्जीकपादाङ्कितेषु नदद्भूपुरगाद
मनुमिब्रज्य तदनुकरचनिरता इव आसते । अनुकरचनियेवञ्च यथा “सुराजितद्विषी
यूनां तनुमध्यासते स्त्रियः । तनुमध्याः चरत्स्तेदसुराजितमुच्छेदय इति दक्षि
वमके ।

কেতিমদূরে সৌ রত্নাসৌচপাশবৌ জহিঁ মএ মম্ববদৌ কুসুম-
চহস্ব পূজাষিষ্মতদদ্ব্যা । (ঘ)

(ক) ভৌ বয়স, নেতি মধুস্বরা নুপুরম্বদমতুহরনি । নুপুরম্বদ এবৈষ দ্ব্যঃ
পরিজনস্ব ।

(খ) হস্তে কাঞ্চনমাণ্ডি, আদ্রিষ্য মম্ববদৌচানস্ব মার্গম্ ।

(গ) এতৌ মম্বৌ ।

(ঘ) হস্তে কাঞ্চনমাণ্ডি, অথ কিয়দূরে স রত্নাসৌচপাদপৌ যম ময়া মম্ববতঃ
কুসুমায়ুধস্ব পূজা নিবর্তয়িতব্য ।

(১) বি—(তনিত্রা) ওহে বরত, এই মধুকরগুলি নুপুরনব অনুকরণ করি
তেছে না। ইহা রাজ্যের পরিজনদের নুপুরনব ।

রা—বরত, ভাল নিশ্চয় করিয়াছ ।

(বাসবদত্তা, কাকিনমালা, পূজাপকরণসহ সাগরিকা ও বিভবাসুনারে অভ্যন্তরে
প্রবেশ ।)

বাসবদত্তা—কাকিনমালা, মকরন্ব উদ্যানের পথ দেখাও ।

কাকিন—ভর্ষি, আসুন ।

বাস—(পরিভ্রমণ) ওগো কাকিনমালা, ভাল দেখানে আশীর্ষক ভগবান্ মম্ববতঃ
পূজা করিতে হইবে সেই রত্নাশৌক বৃক্ষ কত দূরে ?

(২) J—(listening) Friend, it is not the bees which are imita-
ting the noise of the anklets but the sound of the anklets of the
queen's maids.

K—Yes, friend, you have rightly ascertained. (Enter the queen,
Kanchanmala, *Sugarika* with the articles for worship, and other
persons according to their positions).

Queen—Lo, *Kanchanmala*, shew me the way to the *Maka-
randa* Garden.

Kanchan—This way, please, mistress.

Queen—Now *Kanchanmala*, how far is that red-flowered Asoka
tree under which I shall have to perform the worship of the god
Cupid ?

(३) चतुश्चरिच - चतुश्चरिचि । वसतासीत्याभावाद् चरनेर्बसतासीत्य इति चाभि'क्षेप बाधनैपदम् । If constant habit in movement is indicated चञ् takes चाञ्चनैपद, but here it means neither वनन nor तासीत्य । निर्वचंविद्यया - उच्यतेविद्यया । “चेरनिटि” इति चिच् लोपाभावः । i.e. when an affix which does not take इट् before it, follows, चिच् वच्य vanishes. But here वच्य is a छेड् affix, so चिच् does not vanish. चञ् - चवाची संज्ञा स्थापनादिद्वारेण नष्टसि । चिञ् स्थापनादि नष्टवान् चिञ्चनस्य इति मैदिनी ।

कञ्चनमासा-भट्टिचि, चास्यो जीव्य चिं च पेक्षुदि भट्टिचो । इचं क्त्वा सा निरन्तरवर्त्मिचकुचुमसोहिचो भट्टिचोए पडिम्बहिदा माहवो सदा । एसा चि क्त्वा चवरा चोमासिचा सदा चाए अथासकुचुमुच्यमसदासुचा भट्टिचा अमुदिचं चाचासोचदि अप्पा । ता एदं अदिहमिच दोसदि ज्ये चो रत्तासोचपाचवो अहिं देवो पूचं चिञ्चत्तद-एसदि । (क)

वासवदत्ता-ता एहि । तहिं जीव्य सहुं मच्छन् । (ख)

कञ्चनमासा-एदु एदु भट्टिचो । (ग)

(सर्वाः परिक्रामन्ति ।)

वासवदत्ता-अचं सो रत्तासोचपाचवो अहिं अहं पूचं चिञ्चत्तदसं । तेच हि मे पूचाचिमित्ताहं उवचरचाहं उवचिहि । (घ)

शामरिका-(उपसृत्य ।) भट्टिचि, एदं सचं सचम् । (ङ)

(ক) ভক্তি, আসন্ন এবং, কিংবা প্রীতি মতী । ইহা শুধু সা নিবন্ধীভিত্ত-
কৃত্যুশ্রমীমিতী মন্যাদি পরিষ্কারীতা মাধবী জ্ঞাতা । এতাদি শুদ্ধপরা নবমালিকা
জ্ঞাতা যত্না অকালকৃত্যুশ্রমীমিত্তমালিকা মন্যাদিহিনমায়াসন্নত আত্মা । তদ্বিনামতি-
কৃত্যু হস্তত এব স রত্নাশ্রমীকপাদপী যত্ন দ্বী পূজা নির্বর্তয়িত্বাতি ।

(খ) তদ্বিত্তি । তদেব শুভ্র নম্ভাবঃ ।

(গ) পথ্যেতু মন্যী ।

(ঘ) অর্থ স রত্নাশ্রমীকপাদপী যত্নাৎ পূজা নির্বর্তয়িত্বামি । তেন ত্বি মী
পূজানিমিত্তানুগ্রহপক্ষরানুগ্রহানয় ।

(ঙ) ভক্তি, পতন্তুর্ভব সন্তান ।

(১) কাকন—রাজি, নিকটেই বটে দেখিতেছেন না ? এই সেই নিবিড় (অথবা
সতত) প্রকৃতিত কুশলশোভিতী আপনা কর্তৃক পরিপূরিতা মাধবী জ্ঞাতা । এই
অতীত নবমালিকা জ্ঞাতা এবং ইহার অন্তরে পূর্ণোপলব্ধি বিধরে বিবাসনান (অথবা
আকাঙ্ক্ষী) বহায়া অমুদিত নিজকে ক্রিষ্ট করিতেছেন । ইহাকে অভিক্রম করিয়া
আপনার পূজা সম্পাদনের হানে এই সেই রত্নাশ্রমীক বৃক্ষ দেখা বাইতেছে ।

বাস—অতএব এস, সেখানে গিয়া যাই ।

ক—ভক্তি, আহ্ন । (সকলের পরিকল্পণ) ।

বাস—বে হলে আমি পূজা নির্বাহ করিব এই সেই রত্নাশ্রমীক বৃক্ষ । অতএব
আমার পূজার জন্য উপকরণ আনয়ন কর ।

সাগরিকা—(নিকটে আসিয়া) ভক্তি, এই সকল প্রস্তুত ।

(২) Kanch—Just near, mistress, do you not see? This is the
Jasmin plant adopted by you and constantly (or thickly) adorned
with blowing flowers—That is the other creeping plant Nyktanthes
(নবমালিকা) for which the king, confident (or desirous for) of the
untimely appearance of its flowers, is constantly giving troubles
to himself. Just passing her appears that very redflowered *Asoke*
tree under which you will have to worship.

Queen—So come to the place quickly.

Kanch—Come, mistress (going).

Queen—This is that redflowered *Asoke* tree under which I shall
perform the worship. So fetch the articles for my worship.

Sagarika—(coming near) Here are all those ready, mistress.

(३) निरन्तरि—निरन्तरं निविशन्वयाः सततं सुखिणः प्रकृतिः कुतूहलः
 दुर्धः शीघ्रते वा सा ।—सततविकसितवृक्षमाचिनी । अत्रासेति—अत्रान्तेहानि
 कुतूहलानि तेषां सुखद्वये वहायना विवाहिनः (साहिवा वा) । वहा सम्भवः
 लक्ष्मणः । अत्रिपदिसिद्धिमिद्वयवहाय वाचुमिति (१।१।१०) चम् +
 वा + वाच् । अत्रासेतिपदं कानिचपदं नम् । आवाकते—क्रियते =
 लभ्यते । अतिशयं विवृत इति शेषः । अत्रासेति अत्रान्तर्गुणम् कान् । अत्र
 शीघ्रतरं द्रुतमित्यनरः । पुत्रेति—पुत्रा निमित्तं कारणं शेषमिति । उपनय =
 उपन्यासः । अत्रम्—अत्रान्तर्गुणम् । आवरिका—आवर + अच् + ठीच् =
 आवरी । आवरी + च + टाप् = आवरिका । तत्र आनय इत्यच् (१।१।०७) ।
 आनयादायता । अत्रासेति कः (१।१।०९) अत्रासेति आनरीति आवरिका ।
 शेष इति (७।१।१९) ईकारक उक्तः ।

वासवदत्ता—(निरुपपन्नमतम् ।) अहो यमादो परि-
 चयस्य । अस्स ज्ञेय्य दंशमपधादो पचत्तेव रस्तीचदि तव
 ज्ञेय्य दिद्विमोचरी पडिदा भवे । भोदु । एव' दाव मचिस्सं ।
 (प्रकाशम् ।) अहो साधरिणे कीच तुमं चम् मचचमदु-
 वपराहोचे परिचये सारिच' उक्किच इह आनदा । ता
 तहिं ज्ञेय्य सहुं मच्छ । एदंपि सच्च' पृथोवचरच'
 संचचमासाए इत्थं समप्पेहि । (क)

आवरिका—अं भट्टिचो आचवेदिति । (तथा क्त्वा
 अतिचित्पदानि नत्वाजनतम् ।) सारिचा मए उच स्रु-
 मदाए इत्थं समपपिदा । एदंपि अत्ति मे पेक्किदुं कोदु-
 वसं । किं जहा तादस् अन्तेठरी भयवं अचहो अचो-

अदि इधवि तह जेव्व किंवा अस्सहति । ता अलक्खिआ भविअ पेक्खिस्सं । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) ता जाव इह पूआसमभो होदि ताव अहंपि भववत्तं मअणं जेव्व पूअइदं कुसुमाइं अवचिनिस्सं । (इति कुसुमावचयं नाटयति ।) (ख)

वासवदत्ता—कञ्चनमाले, पण्डितावेहि असोअमूले भववत्तं पक्खुं । (ग)

काञ्चनमाला—अं भट्टिनी आस्सवेदिस्ति । (तथा करोति ।) (घ)

विदूषकः—(परिक्रम्यावलोक्य च ।) भो वअस्स, जधा वीसन्तो अउरसहो तथा तक्केमि आअदा देवो असोअमूलंति । (ङ)

(क) अहो प्रमादः परिजनस्य । यस्मैव दर्शनपथात्प्रयत्नेन रक्ष्यते तस्मैव दृष्टिमीचरे पतिता भवेत् । भवतु । एवं तावद्विचिन्तयामि । इच्छे सारिके, कल्याणमय मदनमहोत्सवपराधीने परिजने सारिकासुखिलेहानता । तत्तमेव लघु मञ्च । एतदपि सर्वे पूजोपकरणं काञ्चनमालाया इत्ये समर्पय ।

(ख) यद्व्याज्ञापयतीति । सारिका मया पुनः सुसंभवाया इत्ये समर्पिता । एतदप्यस्ति मे प्रेषितुं कीर्तुमम् । किं यथा तातस्मान्पुरे भगवाननङ्गीकृतं ते इहापि तथैव किं वाच्येति । तद्वक्ष्यता भूत्वा प्रेषिष्ये । तथावदिह पूजोपसमयी भवति तावदहमपि भगवन् मदनमेव पूजयितुं कुसुमावचयेष्यामि ।

(ग) काञ्चनमाले, प्रतिष्ठापयात्रीकमूले भगवन् प्रयुज्यम् ।

(घ) यद्व्याज्ञापयतीति ।

(୩) ଶ୍ରୀ ସରଜ ସବା ବିଦ୍ୟାଳୀ ନୃପବରଙ୍କୁ ସବା ମର୍ଦ୍ଦିନୀଙ୍କୁ ଆମିନି ।

(୧) ବାସବ—(ସିଦ୍ଧିପଦ ପୂର୍ବକ ବସନ୍ତ) ହାର ପରିକ୍ଷଣେ ଅନାବବାବତା । ବାହାର (i. e. ଡାହାଣ) ଚର୍ମର ପଦ ହାତେ ବସେଇ ମହିତ (ମାଗିକାଙ୍କ) ଡକା କରା ହାତେ—
(ଡାହାଣ) ହାତେ ବସେଇ ମହିତ ହାତେ ମହାବତୀ । ହାତ—ଏବଂ ଆମି ଏହିପଦ ଦାନ—
(ଶକ୍ତି) ଡକା ମାଗିକାଙ୍କ, ପରିକ୍ଷଣ ବସା ସରଜ ସହୋଦରଙ୍କୁ ଆମିନି—ଏବଂ ବୁଦ୍ଧି
କେବଳ ମାଗିକାଙ୍କ ପରିକ୍ଷଣ କରଣ ଏବଂ ଆମିନି—ଏବଂ ବସାର ମିତ୍ର ବାଞ୍ଛା,
ଏହି ମହଳ ପୁରୋପକରଣ ଡକା ସରଜ ହାତେ ମହାବତୀ ।

ମାଗିକା—ବେଶ୍ୟା ଡକା ଆଜ୍ଞା । (ଡାହାଣ କରଣ କିନ୍ତୁ ବାହାର ବସନ୍ତ)
ମାଗିକାଙ୍କ ହସ୍ତକାର ହାତେ କିନ୍ତୁ । ମିତ୍ରଙ୍କ ଅନ୍ତଃପୁରେ ବେଶ୍ୟା ବସାନ୍ତ ତାର
ଅର୍ପଣ ହାତେ ବାଞ୍ଛା ଏବଂ ଏହିପଦ ଡକା କି ନା ଚର୍ମର କରଣେ ବାହାର କୋହଳ ଆସେ ।
ଏବଂ ଅନାବବାବତା ହାତେ ଦେଖ । (ପରିକ୍ଷଣ ଓ ଅନାବବାବତା) । ମହାବତୀ ସରଜ ହାତେ
ପରୀକ୍ଷା ଆମିନି ବସାନ୍ତ ସରଜ ହାତେ ମହାବତୀ କରଣ ପୁରୋପକରଣ ଦାନ (ପୁରୋପକରଣ) ।

ବାସ—ଡକାବସାରେ ଅନାବବାବତା ହାତେ ବସାନ୍ତ ବସାନ୍ତେ ଦାନିତ କର ।

ଡକା—ବେଶ୍ୟା ଡକା ଆମିନି—(ଡକା କର) ।

ବିନ୍ଦୁ—(ପରିକ୍ଷଣ ଓ ଅନାବବାବତା) ସରଜ ନୃପବରଙ୍କୁ କାନ୍ଦ ହାତେ—ଏବଂ ବସାର
କରିବେଇ ସରଜ ଅନାବବାବତା ଆମିନି ।

(୨) Queen—(Finding and aside) Alas, the carelessness of the servants ! She may fall in with the very person whom she is kept away from ! very well—I shall say thus—(to Sagarika) well, Sagarika, why did you come here, leaving the parrot, when all persons are to-day beside themselves, on account of the festival of the god Cupid ? So go there at once and put these things in the hands of Kanchanmala.

Sagarika—As the queen directs—(does as bidden, after a few steps, aside). The parrot has been kept with Surangala. I too feel inquisitive as to whether or not the god Cupid is worshipped here just as he is in my father's house ! So remaining unobserved, I shall watch. (Moving and looking) I too pluck flowers to worship that god Cupid, till it is time here for their worship. (Gathers flowers).

Queen—Kanchanmala, just erect the god Cupid at the root of the Ash tree.

Kanch—I obey the mistress. (Does the same).

J—(moving and seeing) Friend, the sound of the anklets has ceased, so I think the queen has reached the root of the *Asok* tree.

(3) मचिष्यामि = कचविष्यामि । मचति । चमाच । मचिष्यति ।
चमचीत् चमाचीत् । मचते । चमाचि । मचितम् । मचत् । मचितुम् ।
मचित्वा ।

मदनमङ्गीतस्य — पराचीने — मदनस्य मङ्गता उत्सवेन पराचीने = कालप्रसीद-
निहृष्टे । चचवेद्यामि = संवह्वीव्यामि । चिमीति चिनुते । चिकाय चिकाय-
चिक्रे चिर्च । चेता । चेद्यति — ते । चिनीतु चिनुताम् । चचिनीत् चचिनुत ।
चिनुयात् चिनीत । चीयात् चीवीट । चवेवीत् चवेष्ट । चवेद्यत्-त । चीयते ।
चचाचि । चीतुम् । चित्वा । चितम् । चित्वात् चित्वाणम् । प्रतिष्ठापय =
पारीपय । प्रति + स्था + चिच् + षीट् मध्यमैकवचने । उपसर्गात् सुनीतीत्वा-
दिना चत्वम् (८।३।६५) । प्रदुष्यम् = कन्दर्पम् । मदनीमन्मचीमारः प्रदुष्यमीम
केतनप्रत्यमरः । मिश्रामः = चानाः । उज्ज्विला = लज्जा । चीज्जीत् ।

राजा — वयस्य, सम्यगवधारितम् । पश्येयं देवी । या किंलेशा

कुसुमसुकुमारमूर्तिर्दधतो नियमेन तनुतरं मध्यम् ।

आभाति मकरकेतोः पार्श्वस्था चापयष्टिरिव ॥

तदेहि । उपसर्पावः । (उपसृत्य ।) प्रिये वासवदत्ते ।

(1) राजा — वरज, येन हिरु करिजाह । येन एते नेहे कूयकोवमवेहा
उतामिहेतु कोनकटिपेना । राजी वरमेन पार्श्वे चापयष्टिरु जात्र लोता पाहेतेहे ।
एन, निकटे बाहे — (निकटे प्रमन) अिमे वासववते ।

(2) King—Yes, friend, you have rightly judged. See the
queen who, with her body as tender as flowers and with a very
small waist, appears beautifully just like the bow of Cupid placed
by his side. So come, let us go near. Dear *Basabadatta*,—

(3) कुसुमसुकुमारमूर्तिर्नियमेन तनुतरं मध्यं दधती मकरकेतोः पार्श्वस्था
चापयष्टिरिव आभाति ।

(4) कुसुममिव सुकुमारा । उपमानानि सामान्यवचनैरिहितान्पुनरुचः ।
 चीनखान्निः शरीरं वक्षा इति वदन्तीतिः सा । एते कुसुमानेव सुकुमारा-
 न्निः संकाशति वपुःसम्पत्नीं वदन्तीतिः । सामान्यतः पुनरुच्यमात् । सा वकीला
 पुनरुच्यवदीता । निवर्तनेन नदनपूजावपुःसादानुरीयेन एते चीनमिर्मात्रमेव
 तन्मृतरमतिह्वयं नभ्यं वटिदीप्तं वचनी चारवनी मकरवैतीनीं नभ्यज्ज नदनमेति
 वाचन् वाचंका वनीपक्षिता चापी वटिदीप्तवैद्युपमित तन्पुनरुचः आभाति
 श्रीमते । वटिदीप्तां नभ्यवट्यान्मयेदन्तेऽस्मिन्नारवीरिति चेन्नचन्द्रः दन्तेऽस्मिन्
 वचनी इति उक्तानुचः ।

(5) कुसुमचीनचपः चीनमक्षा नन्मिवा चपवपुःका चाववटिदि-
 श्रीमते ।

(6) वचनी—वा + वच् + ङीप् । उचितेरेति ङीप् । एते वचना ।
 वचाति वच । वचीवचे । वाता । वासति-ते । वचातु वचान् । वचान् वचन ।
 वचान् वचीत । वेवान्वाचीत । वचात् वचित । वचाकत्-त । वातुम् । हिम् ।
 वितम् । वीचने । वचाति ।

(7) वपुचापी चपवपुःकाचीदन्तवर्मा च निवर्तः ।

(8) कुसुमसुकुमारान् । वचना... आभाते... वाचंका... चाववट्या ।

(9) आभातान् चन्द्रः ।

(10) उतर्वाचावहारः ।

वासवदत्ता—(विस्मयः) कथं अज्जउत्तो । अज्ज
 अज्जउत्तो । असंखरेदु इमं देसं आसवपडिम्मेव ।
 एदं आसवम् । एत्थ उवविसदु अज्जउत्तो (क)

(राजा नायकेनोपविशति)

आसवमासा—भट्टिणी, वदन्तीति कुसुमसुकुम-

রবাবী ।

चन्द्रशेखरेहिं सोहिदं रत्नासोमपाश्रवं गदुष अक्षो- अदु
भभवं पज्जुखो । (ख)

वासवदत्ता—उबखेहि मे पूषोवधरणाहं । (ग)

(काञ्चनमालोपनयति । वासवदत्ता तथा करोति ।)

(क) कथमार्यपुत्रः । जयतु जयत्यार्यपुत्रः । अलङ्करोल्लिखं दीप्तिमासनपरि-
षद्विष । एतदासनम् । अनीपविश्रलायंपुत्रः ।

(ख) भर्ति, खड्गदत्तः कुसुमकुसुमचन्दनवासोभिः शोभितं रत्नाशोक-
पादपं गन्तार्यता भगवान् प्रयुज्यः ।

(ग) उपानय मे पूजोपकरणानि ।

(1) বাস—(বর্ণন পূর্বক) এই যে আৰ্যপুত্র ! আৰ্যপুত্ৰের ভগ্ন হৃদক—আসন
এই পূর্বক এই স্থান অলঙ্কৃত করুন। এই আসন। ইহাতে আৰ্যপুত্র উপবেশন
করুন। (রত্নাশ্রিত উপবেশন)।

কাঙ্ক—ভর্তি, খড়্গদর্শিত কুসুম কুসুম চন্দন বস্ত্র বাসী রত্নাশোক বৃককে শোভিত
করিয়া, বাইয়া উপবাস কামকে পূজা করুন।

বাস—আমার পূজোপকরণ আনিবন কর (কাঞ্চনমালার আনিবন ও বাসবদত্তার
তাঁহা করণ)।

(2) Queen—(seeing) Here is my husband ! may my lord
prosper—please to adorn this place by taking a seat. This is the
seat. Please, my husband, sit down here. (The king sits).

Kanch—Mistress, go and worship the god Cupid after adorning
the red-flowered *Asok* with clothes, sandal, flowers and saffron,
with your own hand.

Queen—Fetch the articles for my worship. (The maid brings
them and the queen does the same).

(3) कुसुमेति—कुसुमेन पुष्पे च कुड्मेन काञ्चीरजम्बना चन्दनेन वाससावेति
हन्तः । अथ कुड्मुं काञ्चीरजम्बनात्थमरः । अर्थं ताम्=पूज्यताम् । भूदि चुरादिच ।
अवेति अचंयति । आनर्च अर्चयामास etc. । आर्चीत् आर्चिषत् । अर्थं । आर्चि ।
अर्चत् अर्चयत् ।

राजा—प्रिये वासवदत्ते,

प्रत्यक्षमज्जनविशेषविशिश्रकान्तिः

कीदृशरामवचिरत्नुरदंशकान्ता ।

विश्राजये मकरकेतनमर्चयन्ती

वासववासवितपिप्रभवा क्षतेव ॥

(1) राजा—प्रिये वासवदत्ते—इदं वाच उक्तवत्तुन ह्यन राजा पठित्वा कश्चिद्दशैव दृष्टवत्तुन-उत्तिष्ठ-कन्याह-अद्याप्यवा-वत्तादा, यस्मैव प्रसिद्धी कृति, नव किमनन्तरमनन्तरा अद्याप्य ताव नोदा पार्श्वेव ।

(2) King—My dear *Basubaddatta*, worshipping Cupid with pure appearance obtained by recent and excellent bathing and wearing a shining garment with borders fine with the red dye of safflower (*carthamus*), you appear as beautiful as a creeping plant on a tree adorned with fresh sprouts.

(3) प्रत्यक्षमज्जनविशेषविशिश्रकान्तिः कीदृशरामवचिरत्नुरदंशकान्ता मकरकेतनमर्चयन्ती स् वासववासवितपिप्रभवा क्षतेव विश्राजये ।

(4) प्रत्यक्षेण नूतनेन प्रत्यक्षीजितवत्तुनान्नः प्रत्यक्षेण दिशेदेव उक्तवत्तादिके-
नयेः । विशिष्टीयवद्वये इत्यन्तोत्तमवत्तुनोत्तिष्ठकान्तेवः । विशिष्टा वशिष्ठा ।
विशिष्टी वृत्तवत्तुनोत्तिष्ठकान्तेवः । कान्तिः प्रीतिः प्रीतिः कान्तिर्द्विषयविरिक्तनरः ।
वत्ताः का वत्तीक्षा । अजितवत्तुनोत्तिष्ठकान्तिः । कुतश्च मकरजितवत्तु-
विशेषः । मकरजितवत्तुनोत्तिष्ठकान्तिः कुतश्च कुतश्च इति उक्तवत्तुनः । अथ कीदृशी-राजः
सकलवत्तुनः । रत्निना मेव वचिरः मनीषः कुरम् दीपमानव उक्तवत्तुनः ।
अथ वत्तुनः वत्तुनोत्तिष्ठकान्तिः परिधानीयवीर्यवत्तुनोत्तिष्ठकान्तेवः । अथः प्रायः । अथवती वा ।
अथः अथवे निवर्ते कान्ते निवर्तमानवीः । अथवतीति उक्तवत्तुनः । वत्ताः का वत्तीक्षा
मकरजितवत्तुनोत्तिष्ठकान्तिः दीपमानवत्तुनः । मकरः केतनं चित् वत्तुन वत्तीक्षा
अथवत्तुनोत्तिष्ठकान्तिः वत्तुनोत्तिष्ठकान्तिः वत्तुनोत्तिष्ठकान्तिः ।

प्रवासीजी किसलये इति मीदिनी । विटपाः आद्याः सन्त्यास्य विटपी इव । वासप्रवासव
विटपी चेति स तस्मिन् प्रभवतीति प्रभवा । सता वल्लीव विद्याजरी श्रीमरी ।

(5) अभिनवसानविद्युद्वनाया आसीदितवस्त्रमानेन श्रीमनामा लं मदं
पूजयन्ती नवपल्लवकीर्णतद्वस्त्रा सतीव राजरी ।

(6) विविक्ता=वि+विच्+क्त+टाप् । विचिर्, पुचम् भाव इति वच्चादिः ।
विनक्ति विङ्क्ते । विवेच विविचे । वेक्ता । वेक्ष्यति-ते । विनक्तु विङ्क्ताम् ।
अविनक्त् अविङ्क्त् । विद्यात् विधीत् । विद्यात् । विधीत् । अविचत् अवेचीत्
अविक्त । विचरे । अवेवि । विक्तम् । विचत् विद्यानम् । वेक्तम् । विक्ता ।

विद्याजरी—वि+वाङ्+लट् वाच् । वनाजे । अवाजिष्ट । आज्यते ।
अवाजि ।

(7) कीसुभ्रानवधिरस्त्रुरदं युक्ताना—कीसुभ्रानवधिर' च स्त्रुरदं अंशुवस्त्र
अनं वस्त्राः सा तयोक्ता इति वार्थः । अनं स्वरूपे नास्ति न स्त्री श्रेयोऽभिते त्रिषु
इति मीदिनी । यदा वधिरश्च स्त्रुरता अंशुकेन अना रम्भा । सतावपसिते रम्भे
समाप्तावना इच्छते इति ब्रह्माश्वः ।

(8) कान्ता .. स्त्रुरदं युक्तानया...विद्याज्यते...अर्चयन्त्या...प्रभवया सतयेव

(9) वसन्तिलङ्गं हस्तम् ।

(10) उपमासकृतिः । साच सता विद्याजते लं विद्याजस इति पुचमभेदाद्
दीपान्नातेति काव्यप्रकाशे ।

अपि च ।

सृष्टस्तयैव दयिते स्मरपूजाश्यापृतेन हस्तेन ।

उल्लिङ्गापरसुदुतरकिसलय इव सञ्चरतेऽशोकः ॥

(1) आशोक—ये अस्मिन् कोमार वन पृथग् वाग्नुत इव वाग्नुत नृपे इहेन
अनोक ननुपतापत्र कोमलतर पत्रव फूला नक्षि इहेउल्ले ।

(2) Moreover—O Dear, the *Asok* being touched by your hand
busy in worshipping Cupid, appears as if it has another fresh
sprout which is more tender.

(2) Besides—Since Cupid has not obtained the great pleasure of being touched by your hand, he is sure to blame his unembodied state today.

(3) अयमनङ्गः अयं अनङ्गत्वं भ्रुवं निन्दिष्यति यदनेन तव पाणिस्पर्शोत्सवः न सम्प्राप्तः ।

(4) अयं मनसिजः अनङ्गः कामः अयं अनङ्गत्वं मन्मथीरत्वं भ्रुवं निमित्तं निन्दिष्यति आशेष्यति । यद् यतः अनेन तव पाणिस्पर्शोत्सवः हस्तस्पर्शपरमानन्दः न सम्प्राप्तः लभ्यः ।

(5) अङ्गाभावात्ते करस्पर्शसुखं न लभमानः कामः आत्मनिन्दापरायणः खलु भविष्यति ।

(6) निन्दिष्यति—खटिरूपम् । निन्दति । निनिन्द अनिन्दीत् । निन्दते । अनिन्दि । निन्दितम् ।

(8) अनङ्गेनानेन... अनङ्गत्वं निन्दिष्यते ।...अयं न सम्प्राप्तवान्...मङ्गीत्सवम् ।

(9) अनुष्टुप् नाम वृत्तम् । पद्यम् खलु सर्वत्र सततम् विद्यतुर्धन्योः । गुरु षष्ठ्य पादानां शेषेऽनियमीमतः ।

(10) रूपकावधारः ।

काञ्चनमाला—भट्टिणि, पश्चिदो भयवं प्रज्जुषो । ता करेहि भक्तुषो उद्ददं पूष्पासकारं । (क)

वासवदत्ता—तेषु हि उदयेहि मे कुसुमाङ्गं विलेख्यं च । (ख)

काञ्चनमाला—भट्टिणि, एदं सब्बं सज्ज । (ग)

(वासवदत्ता नाट्येन राजानं पूजयति ।)

(ક) મર્ષિ, અર્ષિતી મનવાન્વદ્યઃ । [તત્કલ મર્ષુ અર્ષિત પૂજાસ્ત્વારન્ ।

(ભ) તેમ સપત્ન્યસે કુસુમાનિ વિશિષ્યન્ ચ ।

(વ) મર્ષિ, રસ સર્વે સ્વચ્ચન્ ।

(1) કાકવ—રાણિ, કન્યાન્ કાવ અર્ષિત રહેવારુવ । અરુવ એવ નર્ષિત ઉર્ષિત પૂજા મન્યાન કરવ્વ ।

રામવ—અરુવ આર્ષિત પૂજા ઉર્ષિતારિ આમરુવ કર ।

કાક—રાણિ, એ મરુવ અર્ષિત । (રામવરુવ કર્ણક રાવાર પૂજવ)

(2) Maid—Mistress, Cupid is worshipped, so now do the
Queen—So get me the flowers and sandal.

Queen—So get me the flowers and sandal.

Maid—Here, they are all ready, mistress (The queen worship
the king).

((3) પૂજાસ્ત્વારઃ—અર્ષનાસ્ત્વારન્ । વિશિષ્યન્=અસ્ત્વારિતન્ ।

સાનરિકા—(નૃહોતકુસુમા) હહો હહો । કહં કુસુ-
મન્નોહોસ્તિત્તહિષ્ણાપ મપ અદિષિરં કિદમ્ । તા રમિષા
સિન્દુવારવિહરેચ ઓવારિષસરીરા મવિષ પેક્લિસસમ્ ।
(વિસોક્ષ) કહં પેક્લિફો. જ્ઞેચ્ચપુચ્ચો કુસુમારહો । અન્નાયં
તાદસ્ચ અન્નેરે ચિત્તગદો અચોષદિ । રહ રહ્મ્નો
અચોષદિ । તા અહંપિ રમેષિં કુસુમેષિં રહ ટિદા જ્ઞેચ્ચ
મચ્ચન્તં કુસુમારહં પૂષરસસમ્ । (રતિ કુસુમાનિ પ્રચિ-
યતિ ।) અમો દે મચ્ચં કુસુમારહ, સુમદંસચો મે મવિ-
સસસિ । દિદં ચં દિદ્ધ્ચં । અમોચદંસચો મે મવિસસસિ ।
(રતિ પ્રચમતિ ।) અચરિષં । દિદો વિ પુચો દેકિ દચ્ચો ।

তা জাব ন কো বি মং পেচ্ছদি দাব জ্জিব্ব গমিস্শ' ।
(ইতি কতিचित্ত্যদানি গচ্ছতি) । (ক)

(ক) হা থিক্ হা থিক্ । কথং কুসুমলীলোত্তমিন্দ্রদয়সা সমাতিথির-
জ্ঞতম্ । তস্মাদগ্নেয়ং সিন্ধুবারিষট্ঠেনাপাডতম্ররীরা মূল্যে প্রেচ্ছতি । কথং প্রেচ্ছতি
এবাপূর্বে কুসুমাযুধঃ । অস্মাৎ তাৎস্মান্যঃপুরে চিবনতীঃশ্চ্যতে । ইহ প্রমথো
অপ্যতি । তস্মাদ্ভক্ষমপ্যতিঃ কুসুমেরিহস্থিতেষা মননম্ কুসুমাযুধ' পূজয়িষ্যে ।
নমস্তুে ভগবন্ কুসুমাযুধ, সমদ্রব্রীণী মবিষ্যতি । হৃষ্ট' যদ্রষ্টব্যম্ । অনীষদ্রব্রীণী মে
মবিষ্যতি । আশ্চর্যম্ । হৃষ্টোপি পুনঃপ্রেরিতব্যঃ । তথাবন্ন কীঃপি মা প্রেচ্ছতি
তাবদেব গমিষ্যামি ।

(১) সাগরিকা—(পুল্প গ্রহণ পূর্বক) হায়, থিক্ । কেন পূর্ণলোভবিরোধিতত্ত্বা
হইয়া অত্যন্ত বিলম্ব করিলাম ? এখন এই সিন্ধুবার শাখাওয়া উত্তম্রহাঃহইয়া দেখিব ।
(বর্ণন পূর্বক) অহো অপূর্ব অনন্ত দৃষ্টে হইল ! আমার পিতার অস্তঃপুরে চিত্রগত
কন্দর্প অর্চিত হই, কিন্তু এখানে এতাকই পাওয়া যায় । অতএব আমিও এই পূর্ণ
সমুদ্র হারা এখানে থাকিয়াই ভগবান্ কামকে পূজা করিব । (পূর্ণ এক্ষেপণ) হে
ভগবান্ কুসুমায়ুধ । আগনাকে অগ্নি, আমার পক্ষে শুভবর্ণন হইবেন বাহা
বর্ণনীর তঃহা দেখিলাম । আমার পক্ষে সঙ্গমবর্ণন হইবেন (অগ্নি করণ) ।
আশ্চর্য্য ! দৃষ্ট হইলেও আমার বর্ণনীর হইতেছেন । বাবৎ আমাকে কেহ না দেখিতে
পার তাবৎ গমন করি । (কতিপয় পদ গমন) ।

(২) Sagarika—(with flowers) Alas, alas, why did I delay so
long, being misled by the temptations for flowers? So now being
concealed here by the branches of this *Sindhoo* tree, I shall
see all (looking). Oh ! I have seen a strange Cupid—In my
father's dwelling he is worshipped in effigy—but he is incarnate !
here ! so, remaining here, I too shall worship him with these
flowers (offers the flowers). I bow to the God Cupid, may his
sight turn to do good to me—That worth seeing is seen [may this
meeting be fruitful to me. O strange ! though seen, still it grows
worth seeing ! So now, before any one sees me, I shall be off
(walks a few steps).

(३) कुसुमसीमोत्थितदशका—कुसुमाणां सीमेन उत्थितं दशकं वक्ताः
 सा तयोक्ता वक्ता—पुष्पसीमपिमोद्धितपिक्ता । अतिचिरम्—अतिविशेषः ।
 अपाठनमरीरा—मुद्रैश्च । अपूर्वः—अद्भुतः विचित्र इति वाच्यम् । असीकदशकं
 अन्वयदशकं: कस्यवाच्योक्तम् इति वाच्यम् ।

काव्य । अञ्ज वसन्तस्य एहि सम्पदं तुमं पि सीत्य-
 वाच्यं पङ्क्तिर्येहि । (क) विदूषक उपसर्पति ।

वास । (विसेपनकुसुमाभरणदानपूर्वकम्) अञ्ज एदं
 सीत्यवाच्यं पङ्क्तिर्येहि । (ख)

विदू । (सङ्घर्षं गृह्णीत्वा) सीत्य भोदोरे : (ग)

(क) आर्षं वसन्तस्य, एहि । सीत्यं त्वमपि कस्यवाच्यं प्रतीयते ।

(ख) आर्षं, इदं तत्कालिवाच्यं प्रतीयते ।

(ग) कस्य भयम् ।

(1) ला०—आर्षा वसन्तस्य, आर्षम्, एवम् आगमिकं वदित्वाऽन्यं प्रश्नं कर्तुम् ।
 (विप्रेत्येकं विकटं प्रश्नम् ।)

वाच्यं— (विजयम्, पूजां च वाञ्छन् एवम् पूजकं) आर्षा एते वदित्वाऽन्यं प्रश्नं
 कर्तुम् । (अर्पणम्) ।

वि—(मङ्गलं प्रश्नं पूजकं) आगमिकं प्रश्नम् इति ।

(2) Maid—(Respected *Basantika*, come, you too now receive
 the rewards for chanting the words of blessings (the Jester goes
 near).

Queen—(Offering sandal, flowers and cloths) Sir, this is the
 reward for chanting the words of blessing. Please to accept
 (gives)

Jester—(receiving gladly) Blessings to you—

(3) कस्यवाच्यम्=कस्यवाच्यं + ठञ्—कस्यवाच्यम् । पुष्पादवाच्यमादिष्टी
 कृत्, वक्ता इति ठञोन्ठ् (१.१।११८) । कस्यवाच्यं प्रतीयमानमेति कस्यवाच्यम्

প্রদীপ্তবনমিত্যধে:। In the sense of তদস্য প্রযোজন' we get ठञ् by 5, 1. 109 to the word स्तुतिवाचन and thereby it means something the necessity of which is to have the words स्तुति to be chanted by Brahmins. Now this ठञ् disappears under the aforesaid वार्तिक in such words as पुष्पाद्यवाचनम्, स्तुतिवाचनम्, ब्राह्मণवाचनम् &c.... कर्मोपनिषद्भवति, ब्राह्मणा हि वल्गादिभिः पूजिताः प्रायान्ते पुष्पाद्यं भवन्तोऽधिब्रुवन्तु स्तुतिं भवन्तोऽधिब्रुवन्तु—अस्ति भवन्तोऽधिब्रुवन्तु। तथाच अति:—सम्पूज्य गन्धपुष्पाद्यैर्ब्राह्मणान् स्तुतिवाचयेत्। धर्म्यं कर्म च साहचर्यं संयासाद्भुतदर्शन इति। Hence स्तुतिवाचनम्=स्तुतिपाठार्थं दक्षिणादिकम्। प्रतीक—गृहाच।

(नेपथ्ये वैतालिकः पठति)

अस्तापास्तसमस्तभासि नभसः पारं प्रयाते रवा-
वास्यानो' समये समं नृपजनः सायन्तने सम्पतन्।
सम्प्रत्येष सरोरुहयुतिमुषः पादास्तवासेवितुं
प्रोत्युत्कर्षकृतो दृशामुदयनस्येन्दोरिवोद्दीक्षते ।

(1) (নেপথ্যে ভূতি পাঠকের বাক্য)—এইক্ষণ অস্তাচল-মিকিষ্ট-সমস্ত-কিরণ রবি, আকাশ পায়ে গমন করিতে, সারংকালে রাজগণ সকলে এক সঙ্গে সভাসীন হইয়া নরনের অভ্যন্তরীণিকর সমুদিত চন্দ্রভূলা উদয়নরাজের পদপঙ্কাজি-বিলোপি-চরণ=(পদে কিরণ) সেবার ভক্ত অপেক্ষা (পদে উর্ধ্বে দৃষ্টি) করিতেছেন।

(2) (A herald's speech within)—Now at the twilight, when the sun has cast all his rays on the western mountains, and has thus gone to the end of the sky, all these kings going simultaneously to the court, are waiting (or looking up), O Udayan who extremely delight the eyes, for worshipping your feet (or the rays of the moon) which have surpassed (or closed) the beauty of the lotuses.

(३) कम्पति अस्वापाककनकभाषि रयी नमकः वारं ववाति कावचये कनके कनकं चाक्षानीं कम्पतन् एव वपजनः इमां शीम्नुकचर्कतः उद्वनक इन्द्रीरिप (उद्वनक) तव करोदुत्पुतिमुपःपाहान् चाद्विपुत्तुदीचये ।

(४) कम्पुत्तुना वसे वसवयेति । अथं चित्तेऽप्यवति तिपु ना वसिमाचये-
इति मीदिनी । अवाकाः निपातिताः कनकाः कककाः भाषी वेन व सवीकः
मजिन् वसिमाचमिचिन्नकककिरये । रयी वये । नमकः पाकायक वार-
नयं ववाति वते इति । कावचये कनके कम्पाकाषी । कनं पुनपर । चाक्षानीं
कमां कम्पतन् वामचम् । एव वपजनः राजवीकः । इमां वपुवां शीम्नुकचर्कतः
शीरे राजचक कम्पचर्क वरां काडां करोदीति सवीक कक, वरमानयं कपवतः ।
उद्वनकनकनामिमांवी वक व उद्वन कक कतुदितक । इन्द्रीचम्पक । इव ववा ।
उद्वनक वन्कुराजक तव । रीद्वनीति वडाधि वरःतु वडाधि वडाधामि तेषां
कुतिं शीमां तुचमि अपवरमि इति सवीकाः ताम् । शीमवा वरामितकनक-
काकीन् वन्कचये कनकिनीवमाविदीपिनः । वाहान् वरवान् वीरये वपुजम् ।
वये किरवान् वमा रम्पदि, तुकीमाचमनरः । चाद्विपुत्तुं वूचविपुत्तुं वये
कम्पन् करोचते वयेचते वये कर्हं वम्पति ।

(५) नवनवीतिवदक वन्दक किरवानाद्विपु वूहं शोचमाचः कनइव कमा-
कविगुमानतः वचिन् कावकाषी राजचयेः वेवाहादकक तव वरवाकाद्विपुम-
वेचते ।

(६) चाक्षानीम् = चाक् + क्षा + क्कट् + जीच् । ताम् । चाक्षीवक
वमाविमिचिचरये क्कट् । टिप्पादजीच् कम्पतन् = कम् + पत् + मड । वः ।
वसति । वपाव । वसिचति । वपजन । वमते । अवाति । वसिमा । कावचये =
कावम् + तुट् + क्पुच् । मजिन् । काथं विरवाडे मवेऽप्यवेन क्पुक्कुवीतुट वेति
(१११११) क्पुक् । तुकावमच । From क्पुक् ट् + क् and from तुट् क and
ट्, vanish and तु = वन by पुनोरमाजी (७१११) ।

करोदुत्पुतिमुपः - रीद्वमि कावच इति वडाधि । इनुववडावीकिरः व इति

कः । ततः सप्तमी समाप्तः अथवा कः प्रकरणे मूलविमुक्त्यादिभ्य उपसंख्यानमिति
कः । सरःसु रोडनीति, उपपदतत्पुद्गलः । तानि । तेषां सति प्रमां मुच्यति
विमुच्यतीति मुच् + क्तिप् । ते । तान् । प्रथमैकवचने मुट् । मुच्यति । मुचोच ।
मीषिता । मीषिष्यति । मुच्यतु । अमुच्यत् । मुच्यीयात् । मुच्यत् । अमीचीत् ।
अमीषिष्यत् । मुच्यते । अमीषि । मीषितुम् । मुचिता । मुचितम् मुच्यत् ।

(7) समग्रा परिषदनीष्टी समा समिति संसदः । आख्यानी क्रीड माख्यान
मित्यनरः ।

(8) नृपजनैर्न...संपतता...एतेन...सहीत्यनो पादाः ।

(9) ग्राह्यं विवीक्षितं वृत्तम् ।

(10) उपमावहारः ।

(11) अत्र चन्द्रगुह्य वत्सराजगुहाख्यानाद विखीमर्गं नाम नाटकीयं बीजाङ्गं
वर्णितम् । तथाहि गुहाख्यानाद विखीमर्गमिति द्रष्टव्यम् ।

साग । (श्रुत्वा सङ्घर्षं परिवृत्त्य राजानं दृष्ट्वा सस्पर्धम्)
कहं अयं सो राधा उभयस्योभयम् अस्य अहं तादेव दिवा
(दोषं निश्चस्य) ता परप्येसखदूसिदं वि मिसरोरं एदस्स
दंसखेव दाविं बहुमदं संवृत्तं । (क)

(क) कथमयं स राजीदयनी नाम यस्याह तातेन दत्ता । तस्मात्परपीषव-
द्विषितमपि मी प्ररीरमेतस्य दर्शनेनाप्यवबुधमतं सवृत्तम् ।

(1) नागरिका—(सुनिष्ठा महर्षे किरिष्ठा राजाके पेशिष्ठा नाजिनाये) पिडा
कर्तुं आनि रीहाके अथव इहेहाहि—एहे कि मेहे राजा उवहन । (वीरविनाग जाग)
वा इहेक पत्तेर कुडुताये (अथवा पत्रगोत्रे) इषित आनात्र नत्रीर अथा इहीर
वर्त्तने अति अिध इहेन ।

(2) Sagarika—(listening) Is this the king Udayan to whom
I have been betrothed by my father? (Sighing) so my body

which has been impure by serving others (or by being nourished by others) is much respected now by seeing him.

(3) ପରସ୍ୟେନ ଦୂଷିତମ୍—ପରଜା: ସାଧବଦୟାସା: ସେବ୍ୟେନ ପରିଷ୍କର୍ଷ୍ୟା ଦୂଷିତମ୍
ଅବୃଷିତମ୍ ନୁନୋଚ୍ଚତମିଷ୍ଠବି: । ପରସ୍ୟେନିତା ସା ପାଠ: । ସେବ୍ୟେନ ସମିପାଦ୍ୟେନିଷ୍ଠବି: ।

ରାଜା—ଅସମୁତ୍ସବାପହୁତସ୍ତେତାମି: ସଂଧ୍ୟାତିକ୍ଳମୋଽପ୍ୟସା-
ମିନୀପକ୍ଷାନ୍ତ: । ଦେବି, ପସ୍ୟ ।

ଉଦୟତଟାନ୍ତରୀକ୍ଷମିୟମ୍ ପ୍ରାଚୀ ସୁଦୟତି ଦିକ୍ଷ୍ଠାନ୍ତାମାଦୟମ୍ ।

ପରିପାକ୍ଷୁନା ସୁଦୟେନ ମିୟମିବ ଉଦୟକ୍ଷିତମ୍ ରମ୍ୟା ।

ଦେବି, ତଦୁଚ୍ଚିଷ୍ଟାବ: । ଆବାସାଭ୍ୟନ୍ତରମିବ ପରିସ୍ୟାବ: ।

(ସର୍ବ ଉତ୍ଥାୟ ପରିକ୍ଳାମନ୍ତି ।)

(1) ରାଜା—ଏହେ ଓ଼େମ୍ବରାମହତ ଚିତ୍ତ ଆବାସିକର୍ତ୍ତୃକ ମହାଭିକ୍ଷୟ ଓ଼େମ୍ବରାମହତ
ହେ ରାଜା । ସନ୍ଧ୍ୟା, ଦେବ—

ଉଦୟ ପରିପାକ୍ଷୁନା ସୁଦୟେନ ମିୟମିବ ଉଦୟକ୍ଷିତମ୍ ରମ୍ୟା । ଏହି
ପୂର୍ବଦିକ୍ଷ୍ଠା ଓ଼େମ୍ବରାମହତାଦିକ୍ଷ୍ଠା ଓ଼େମ୍ବରାମହତାଦିକ୍ଷ୍ଠା ।

ରାଜା, ଏହି ଓ଼େମ୍ବରାମହତ ପୂର୍ବଦିକ୍ଷ୍ଠା ସାମୁଦ୍ରେ ଓ଼େମ୍ବରାମହତ (ମହାମହତ ଓ଼େମ୍ବରାମହତ
ମହାମହତ) ।

(2) King—Well, the subsiding twilight has not been perceived
by us whose minds were fully occupied in the festival. My dear
see,

This eastern quarter, by its white appearance, is indicating the
moon concealed by the side (declivity) of the eastern mountain,
as a lady indicates her beloved (who is much thought of) in her
heart.

My dear, let us rise and enter into the house. (All rise and
walk).

(3) ଏହି ସାନ୍ଧ୍ୟାଦିକ୍ଷ୍ଠା, ପରିପାକ୍ଷୁନା ସୁଦୟେନ, ରମ୍ୟା, ଉଦୟକ୍ଷିତମ୍ ମିୟମିବ, ଉଦୟ
ଉଦୟକ୍ଷିତମ୍ ମିୟମାଦିକ୍ଷ୍ଠା ସୁଦୟତି ।

(4) इयं प्राची पूर्वा दिक् आशा परिपाङ्गुना सर्वतः चेतव्येन उदयश्चन्द्र-
किरणविभूषितत्वादभ्यतः विरहादित्यर्थः सुखेन रमन्ती अङ्गना उदयस्थितं चिन्ता-
विषयगतं प्रियं वल्लभमिव उदयस्य पूर्वपर्वतस्य उदयः पूर्वपर्वत इत्यमरः तटेन ग्रहेण
मृद्वश्च मिश्रं कूटं सानु प्रस्नं तटं भूमिति इत्यायुधः । अनारितमाच्छादितं निशा-
नाथं चन्द्रं सूचयति ज्ञापयति ।

(5) परिचितनपाङ्गुना सुखेन यथा अङ्गना चितस्थितं वल्लभमनुमापयति
तथेयं प्राची दिन् गुप्तसुधाकरं नीरकररञ्जितं निज्ञापयति ।

(6) प्राची—प्र + अच् + क्तिन् + ऊप् । उमितचेति ऊप् । चातीवेदु
मित् कार्ये तर्हि अच्तेरेवेति नियमात् । *i. e.* if उक् (उवच्, अवच् & छ
vanish from affixes, the प्रातिपादिक takes ऊप् in the feminine.
But if उक् vanish from roots, this rule will be applicable
only in the case of the root अच् and no other roots.

(8) उदयतटान्तरितः अनया प्राच्या दिशा सूचते निशानाथः प्रियश्च उदय
स्थितः रमन्त्या ।

(9) आर्याकन्दः ।

(10) उपमासद्वारः ।

(11) उदयगिरितटान्तरितं प्राची सूचयति दिक् निशानाथमिति वा पाठः
अथ उदयस्य गिरिः अथवा उदयश्च गिरिरिति समासः ।

सागरिका—कधं पत्न्यिदा देवी । भोदु । ता अहं वि तु-
रिन्ना गमिसस्सम् । (राजानं सस्युहं दृष्ट्वा निम्नस्थ च)
इती । कधं मए मन्दभाइणीए पेक्खिदं वि चिरं च पारिदो
अञ्चं जणो ! (इति निष्क्रान्ता ।) (क)

(क) कधं पत्न्यिदा देवी । भवतु । तद्वन्मपि त्वरिता गमिष्यामि ।

हा चिक् । कधं मया मन्दभानिन्ना मेचितुमपि चिरं न पारितोऽयं जनः॥

(1) ନାୟିକା—ଏହେ ସେ ଦେବୀ ଚଳିଯିବ । ବଡ଼େ—ଭଲେ ଆସିବୁ କିମ୍ବା ନାହିଁ ।
(ନାୟକେ ନାହିଁନାମେ ବର୍ତ୍ତନ ଓ ନିବାନ ଭାବ) ହା ବିଦ୍ ! ସ୍ବତନ୍ତ୍ରୀୟୀ ଆସି ଏହି
ଭାବେ କହୁଅଛି (ଦୃଷ୍ଟିପଥେ ନାହିଁନାମେ) । (ନିକାଟ)

(2) Sagarika—Well, the queen has departed—let it be. I too shall soon go (glancing earnestly at the king and sighing). Alas ! this man cannot be even seen long enough by myself unhappy as I am (exit).

(3) ସାରିତ:—ସନ୍ତ: । ପୁ+ସିଚ୍+ଜ: । ସାରସିତି । ଅସୀଚରମ୍ ।

ରାଜା—(ପରିକ୍ରାମନ୍))

- ଦେବି ତ୍ବନ୍ମୁଦ୍ଧପଦ୍ମଭେନ ସନ୍ନିତ: ସ୍ରୋତାମିରକ୍ଷାରିଷା
ପଦ୍ମାଞ୍ଜଳିମିନିର୍ମିତାମି ସହସା ନୟନାଦି ବିଚ୍ଛାଦୟତାମ୍ ।
ନୁତ୍ବା ତେ ପରିବାରସାବିତାମିତାମି ସହସା
ସୌଧେ ମୁକ୍ତସାନ୍ତରେଷୁ ସମସ୍ତେ: ସଂଜାତସଂଜା ହବ ।
(ଇତି ନିଷ୍କ୍ରାନ୍ତା: ସର୍ବେ ।) ଇତି ମଦନମଣ୍ଡୋଦ୍ଧରାଜ
ସଂସାରୋଦ୍ଧ: ।

(1) ସେ ଦେବି, ଦେବ, ଚନ୍ଦ୍ରକାନ୍ତିମୟିନୀ ତୋହାର ସୁବର୍ଣ୍ଣବର୍ଣ୍ଣା ପଦ୍ମାକୃତ
ନୟନାଦି ମହନୀ ମୋହାହରଣୀ ଯାହା ହେଉଛି ଏକ ସୁବର୍ଣ୍ଣା ତୋହାର ପରିବାରସିତ
ସାବିତାଦେବୀ ସେଇ ସମସ୍ତ କାନ୍ତି ନୟନା ହେଉଛି ସେମାନେ ସେମାନେ ସେମାନେ ସେମାନେ
ହେଉଛନ୍ତି ।

(2) O queen, see, the lotuses are turning obscure by being surpassed by your lotus-like-face which has defeated the beauty of the moon and the bees, as if ashamed, after listening to the songs of the courtesans in the midst of your serving maids, are slowly hiding themselves in the opening buds.

(3) ଦେବି ସନ୍ନିତ: ସ୍ରୋତାମିରକ୍ଷାରିଷା ତ୍ବନ୍ମୁଦ୍ଧପଦ୍ମଭେନ ବିନିର୍ମିତାମି ଅଞ୍ଜଳି
ସହସା ବିଚ୍ଛାଦୟତା ନୟନାଦି । ସହସା ନୁତ୍ବା ତେ ପରିବାରସାବିତାମିତାମି ସୁତା ସଂଜାତ
ସଂସାରସ ମୁକ୍ତସାନ୍ତରେଷୁ ସମସ୍ତେ: ସଂସାରୋଦ୍ଧେ ପଦ୍ମ ।

(4) ଓ ଦେବି ନୟନାଦି ସନ୍ନିତସମୂହ ସ୍ରୋତା: ସାନ୍ତେ: ମିରକ୍ଷାରିଷା ସାରିତା

विना । अस्वाकारः परिभावी निवारय पराभवः । अनादृशमिमेवस्तिरस्त्वारय
कथ्यत इति वृत्तायुधः । तव सुखं पञ्चमिवेत्युपमिततत्पुत्रयः तत् । तेन-
विनिमित्तानि पराभूतानि अप्सु जायन्त इति तानि पद्मानि सप्तम्यां जने कै इति वः ।
सहसा अतर्कितं यदातदा अतर्किते तु सहस्रीयमरः । विनता छाया कानिर्घेभ्य
इति तानि विष्णवाणि । प्रादिभ्योऽणुश्रव वा चोत्तरपदलोप इति वक्तव्यादुपग्रीहिः ।
क्षेप इति (४।१।७२) तुक् । तेषां भावसां विहायतां वृत्तब्रीमत्वं नञ्निनि अन्ते ।
तथा अज्ञानान्ननाः ज्ञिबी ननुकथ्यः ते तव परिम्रियते एमिरिति परिभारासेषु
परिभारिकासुद्वयर्थः । याः शरवनिता नञ्चिकासां गीतानि मुला चाकर्म
सञ्जाता खन्वा यासां तासां योक्ताः । ता इव मुकुक्षानां कुट्मलानां कुट्मली मुकुक्षी-
जियामित्यमरः । अन्तरेषु मध्येषु अन्तरेष्वोरम् । अन्त्यसर्वनां सामकम्
प्राक्टेरित्यन्तम् (५।१।७१) । लीयन्ते तिष्ठन्तीति पञ्चावलीकथ ।

(५) लन्मुसुखजितानि पद्मानि सहसा मखिनानि भवन्ति । अन्त्येषु लत्
परिभारिकासां नञ्चिकानां नानेन लञ्जिता इव कुट्मललीना भवन्तीति ईदम् ।

(६) तिरस्कारिणा=तिरस्+ङ्ङ्+चिनिः । तिरस्सीऽन्यतरस्यामिति
सत्तम् (८।१।४२) । परिवाराः=परि+ङ्ङ्+चञ् करणे । ते ।

लीयन्ते—लीङ् क् षणे । दिवादिः । लीयते । लिखे । सीता खाता । लीयते ।
लासते । लीयताम् । लीयत । लीयत । लीयते लासीट । लीयते लीयत । लीयत
लीयत । लीयते । लीयति । लीता लिखीव लिखाय । लीतुं लातुम् । लीयमानः ।
लीनः ।

(७) छाया सुखेऽपिपाकानिः प्रतिविम्बमनात्प इत्यमरः ।

(८) वृत्तानाम् अन्ते विनिमित्तैर्गन्त्यते विष्णवायता । अज्ञानानिर्घीयते...

सञ्जातखन्वाभिः...

(९) प्राद्वैलपिकीकृतं वृत्तम् ।

(१०) उत्प्रेक्षावृत्तिः ।

इति मदनमङ्गीतुसुखो नाम प्रथमोऽङ्कः ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

॥ प्रवेशकः ॥

(ततः प्रविशति कारिकापञ्चरत्नवत्सलः कुलङ्का ।)

कुलं । कुलो कुलो । अहं दासिं मम इत्येवमं कारिकां
निष्कृष्टिविषयं कर्हिं नदा मे पिचवत्सलो कारिका भवि-
स्यति । (अन्वतो हृष्टा ।) एषा क्वचु विचरिष्या इव ज्ञेय
वाच्यमिदं । ता जाव एदं पुच्छिस्व । (अ)

(ततः प्रविशति निपुषिका)

निपु । उच्यते क्वचु मयं महिषो वृत्तान्तो । ता जाव
मकुच महिषोऽपि चिदेति । (इति परिक्रामति ।) (अ)

कुलं । इहा विचरिष्ये, कर्हिं दासिं तुमं विनश्यो-
क्त्वा विचरिष्या विषय इह हिं मं अहोरेख कुदो
चदिक्कामसि । (अ)

(अ) हा विष्, हा विष् । अवेदानीं मम इव इमां कारिकां निविष्य
कुच मया मे विचरिष्यो कारिका भविष्यति । एषा क्वचु निपुषिकेत वयावच्छति ।
तथापदीनां वयावच्छति ।

(अ) उच्यते क्वचु मया अमुं नामः तथाप्यहमा अर्धे निविष्यामि ।

(अ) इहा निपुषिके, कुमेदानीं मं विनश्योक्त्वा विचरिष्या इह हिं मं अहोरेख
कुदो वृत्तान्तानि ।

- (1) দ্বিতীয় দৃশ্য । প্রবেশক—অন্তঃপুর ।
(সারিকাপিঞ্জর ব্যগ্রহতা হৃসঙ্গতার প্রবেশ)

হৃসঙ্গতা—হার বিক্, হার বিক্, আমার হাতে এই সারিকাকে নিক্ষেপ করিয়া
এইক্ষণ আমার অগ্রসর সারিকা কোথায় ? (অন্তঃপুর দর্শন পূর্বক) এই যে নিপুণিকা
এই দিকেই আসিতেছে । ইহাকে জিজ্ঞাসা করি ।

নিপুণিকার প্রবেশ ।

নিপুণিকা—সহায়ারের বৃত্তান্ত জানা হ ইল । অতএব এখন বাইরা তত্ত্বাকে নিবে-
দন করি (পরিভ্রমণ) ।

হৃ—সখি নিপুণিকে, এখানে থাকতেও আমাকে অবহেলা করিয়া বিনয়বিহীন-
চিত্তের দ্বারা এখন কোথায় বাইতেছ ?

- (2) Act II. Prelude. Scene—garden of the palace.
(Enter *Susāngata* busy with a parrot in a cage)

Susāngata—Alas, alas, where is now my dear friend *Sagarika*
who has left this parrot in my hand (Looking within) *Nipoonika*
is coming in this direction, so I shall ask her.

(Enter *Nipoonika*)

Nipoo—I have learned the news of the king. So I go now to
inform the queen (moving).

Su.—Dear *Nipoonika*, where are you going now as if beside
yourself with amazement, disregarding me who am here ?

(3) প্রচ্যামি—জিহ্বাসিখি । প্রহ্ + ছট্ + নিপ্ । বৃহতি । পদহ্ । প্রচা ।
প্রচ্যতি । বৃহত্ । অপহত্ । বৃহেত্ । বৃহ্যাৎ । অপচ্যত্ । অপচ্যতে ।
অপহি । প্রচুত্ । বৃহা । বৃহত্ । বৃহত্ । ক্রম-ক্ৰি + বহ্ । সমস্যা-
লিতিবহ্ (৫।১।১০) । বহ্ may stand for সমসী । উপলব্ধি : জ্ঞাত : । উপ
+ লব্ + ক্ : । লবতে । লভে । লপস্বতে । লবস্ব । লবস্বতে । লবস্বি লবস্বামি ।
লবস্বম্ । লবস্বা । লবমান : । বিজয়ীত্বসিত্ত্বদ্বয়-বিজয়িন তত্বসিত্ত্ব দ্বয়
যজ্ঞা : সা তথোক্তা সা হব । -বৈধিবিধিভিত্তমলা হব । হবেন বিমন্ত্রাভ্যপ :

पुर्वपदवृत्तित्तरन्वयेति वार्त्तिकम् (२।२।१८) निष्ठाधिकारे पठितमपि व्याख्या-
 तव्यं सुपेयम् पृथीयम् । यथा इमेन वृत्तं समाधीयितव्यमधीयः पुर्वपदवृत्तित्तरन्वय-
 वृत्तयाम् । वाच्यो ह्येव । अनेन इति । (२।२।७) तेन इमेन समाहः । आचिन्तयत् ।
 ननु निम्नः । वधीयर' सुमीनां शान्तायात् । वार्त्तिकानुदीयेन अवादिधीरीदं
 निष्ठाधिकारे पपाठ (२।२।१८) तथापि व्यस्यवधीयः । व्यस्यवधीयव । यथा
 अवाधिरिप कामन इति आदिदाहः । अवाधितो विधाववाधनी अवाधित-
 आरविः । समाह with इव is not compulsory and hence इव here may
 or may not be taken as compounded. वावर्त्तायि चङ्गाधिकारी
 इववृत्तः समस्तः व्यस्यो वा । समस्तो वृत्ताकारव । अदिरिपराजः । वाधिरिपवृत्तः ।
 अदिरिपवृत्तः । अदिरिपपात्रः । विस्तरत् प्रत्यक्षीकुले वृत्तसुपेयम् (२।२।७) इहवाः ।
 एवमेव यीपतिः । अयधीर्वा—अयवाव । अयधीरवति । This root is not
 expressly counted in पुरादि but it is accepted there under the
 मन्त्रवृत्त "पृथक् मीतवृत्तमन्त्रं" given in that class and is supposed to
 come from the वातिपदिह धीर । So धीर + विच् = धीरि and अय + धीरि
 + व्यप् = अयधीर्वा । कुत्र अवादिधीरत् । अदन्ताप्रीपपात्रवृत्तः । Cf :—अयधीर्वा
 येवंकचिता इति नितिमात्रः (८।१८) । Also "अयधीर्वा येवंकचिरात्"—
 Ibid. इतीव चारामयधीर्वा मन्त्रो विधा विधामन्त्रितुराधनींतीतिमेवधीर्वा
 अतिमानवि—मन्त्रवि—मन्त्रिणे ।

निपु ।—अधं सुसंगदा । इत्ता सुसंगदे, सुह, तुप
 आचिदं । एदं क्ख मम विन्दयस्स आचयं । अज्ज
 विज्ज मग्ग सिरिपम्भदादो आचदस्स सिरिस्सम्भदासचाम-
 हेयस्स अम्भियस्स सचासादो अचासकुसुमसंजयच-
 दोहयं सिक्खिय अत्तपो पडिम्भदिदं बोमासियं कुसुम

সমিধিসৌহৃদ্বাং করিসুসদিত্তি । তদ্বিৎ পদং বুত্তমং
জাণিদ্দুং দেবীয়ে পেসিদম্হি । তুমং চণ কচ্চিং পখিদ্দা । (ক)
সুসং । পিঅসহোঁ সাঅরিঅং অস্খেসিদ্দুং । (খ)

নিপু । হলা দিহা মএ সাঅরিঅা গহীদসমুঅাঅচিঅ
ফলঅবতিঅা সমুঅিঅা কঅলৌঘরং পবিসন্তো । তা গচ্ছ
পিঅসহি, অহং বি দেবীসঅাঅং গমিঅং । (ইতি
নিষ্ক্ৰান্তে ।) (গ)

ইতি প্রবেশকঃ ।

(ক) কথং সুসংগতা । হলা সুসংগতে, সুচু ত্বয়া জ্ঞাতম্ । ইদং খলু মম
বিজয়স্য কারণম্ । অয কিল মর্তা ত্রীপবঁতাদাগতস্য ত্রীছন্দাসনামধেয়স্য
চাৰ্মিকস্য সকাশাদকালকুসুমসংজননদীপদং শিখিতা আত্মনঃ পরিগৃহীতা নবমা-
লিকা কুসুমসম্বদ্ধিশ্রীমিতা করিষ্যতীতি । তবৈব চতান্ন জ্ঞাতুং দেব্যা প্রেধিতাখি ।
ত্বং পুনঃ ক প্রস্থিতা ।

(খ) প্রিয়সখ্যোঁ সাগরিকামন্বৈষিতুম্ ।

(গ) হলা হটা ময়া সাগরিকা গৃহীতসমুদগকচিবফলকবর্চিকা সমুদ্রিঅা
কদলীগৃহং প্রবিষ্টনী । তদ্গচ্ছ প্রিয়সখি । অহমপি দেবীসকাশং নমিষামি ।

(১) নি—কে হুমততা? সখি হুমততে, তুমি বেশ বুঝিছ। ইহাই আমার
বিশ্বাসের কারণ । আজ মহারাষ্ট্র জিগীত হইতে আগত জীবন্তনাম নামক বার্ষিকের
নিকটে আসময়ে পুণোৎপাদক বস্ত্র শিক্ষা করিয়া নিজের পরিগৃহীত নবমানিকাকে
পূন্যভবনোভিতা করিবেন । এই ব্যাপার জানিবার অল্প সেরেণে প্রেধিতা হইয়াছি ।
তুমি তবে কোথায় বাইতেছ ?

হ—প্রিয়সখী সাগরিকাকে অব্ধেয় করিতে—

নি—মহি, সমুদ্রিঅ সাগরিকাকে সমুদ্রগক (i.e. চিত্রভাও, অহনজবাব্বাণির

द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति गृहीतचित्तफलकवर्तिका मद्गावस्यां नाटयन्ती सागरिका ।)

साग—हिमम, पसोद पसोद । किं इमिणा आन्नास-
मेत्तफलेष दुल्लहजणप्पत्थणाणुबध्नेष । अण्णं च । जीण
एव्व दिट्ठे ष दे ईदिसो संदावो षं वड्ढदि । (सविस्मयम्)
पुणोवि तं जीव्व पेक्खिदुं अहिंसससित्ति अहो दे मूढदा । अह
विसंस हिमम, अण्णदो पडुदि सह संव्वड्ढिअं इमं अण्णं
परिहरिअ क्खेममेत्तदंसणपरिविदं जणं अनुगच्छंतो
अ लज्जसि । अदवा को तुह दीसो । अण्णंगसरपडण-
भोदेन तुए एव्वं अज्ज व्ववसिदं । भोदु दाव । अण्णं दाव
उवाअहिंसं । [सास्त्रमञ्जलिं बद्धा जानुभ्यां स्थित्वा ।]
भअत्रं कुसुमाउह, विज्जिदसअलसुरासुरो भविअ इत्थि-
आजर्षं पहरंतो कइं अ लज्जसि । (विचिन्त्य ।)
सव्वधा मम मंदभाइणीए इमिणा दुक्खिमित्तेण अवस्सं
मरणं उवड्ढिदं । (फलकमवलोक्य ।) ता जाव इह
अ कोवि आअच्छदि दाव आलेक्खसमप्पिदं तं अभिमदं
जणं पेक्खिअ जहा समोहिदं तहा करिस्सं । (सावष्ट-
अमेकमना भूत्वा नाट्येन फलकं गृहीत्वा निश्चस्य ।) अइवि
मे अदिसइसेण वेवदि अण्णं अतिमेत्तं अण्णहत्थो तहवि
तस्स जणस्स अणो दंसणोवाओ अत्थित्ति ता जहातहा
आलिहिअ षं पेक्खिस्सं । (इति नाट्येन लिखति ।) (क)

(2) Act II. Scene—A Plainain house.

(Enter *Sagarika* with a box, brush, picture-board and
indicating wasted amorous state.)

Sagarika—O heart, pardon, pardon, what is the necessity of constantly hankering after a man who is beyond your reach ? and which will produce only useless exertion ? Besides, you require to see him again and again, whose sight causes so much flurry ! (amazingly) Alas your fool hardiness ! O cruel heart are you not ashamed to follow one known only by having been seen once for a short time ? and leaving me who have grown up together with you from birth ? Or there is no fault of yours. You have acted thus, being afraid of the arrows of Cupid. Let it be. I shall blame Cupid—(kneeling, with coupled hands and tears) God Cupid ! why are you not ashamed of attacking a woman when {you have defeated all the gods and demons ? (thinking) or you are bodiless. So by all means my death is near, unlucky as I am. (Seeing the drawing board) So, till some one comes here, let me do what I desire by seeing him in picture—(taking up the board and sighing) though my fingers shake with great fear, as there is no other means, let me first paint any how and then see him (draws).

(3) आयासमानफलमेव—देवत्वपरिग्रहनामरूपेण । आयासएव आयास-
मानम् । मयूरस्यं सकादयमेति तत् पुनश्च । तदेव फलं यस्य स तथोक्तमेव ।
दुर्लभजनप्रापेणानुबन्धेन = दुष्प्रापजनानिश्चायसातत्येन । अनेन संकल्प-नाम-मदना-
वस्था सूचिता । व्यवसितम् = कृतम् अनुष्ठितम् । उपालम्बे = निन्दितानि । दुर्नि-
मितेन = दुर्लभत्वेन दुर्लभजनलानामारूपेण समीहितम् = इष्टम् । अतिसाध-
मेन = अतिमयेन । अयच्छतः—अयश्च हसत्येति कर्मधारयः अयस्यानायास इत्यर्थः
उभयोरभेदाद् । [यदाह वामनः कायालङ्कारहती—इत्याद्याइसादयोगुचगुचिनी
रभेदादिति । यदौसमासेण राजदन्तादिवहनेन कथञ्चिदयमवस्थापूर्वनिपातः
समाधेयः । वेपते = कम्पते । विवेपे । वेपिष्यते । अविवेपित । वेपमानः वेपितः ।

वेधितुम् । वेधित्वा । अन्ततः प्रथमि—“अपादायै वज्रनीमिष्वे । कान्तिः ॥
प्रथमोति भावप्रदीपात् प्रथमावेद्योयै वज्रनी ।” इति भद्रोजिह्वः । अन्तम् । तत्
॥ अन्ततः । आदिशब्देन वेधित्वे । इत्यादिभिः पूर्वपादाव्याजितौ विद्याव्याख्या
रतिभावः सूचितः । तत्र विनीतार्थं चित्तवेद्यव्याख्यं प्रथमम् । उक्तानि विरुद्धे
पूर्वोक्तान्तरव्याख्योक्तयैः । अत्रापि व्याख्यानार्थैः कर्तुं तन्वयैव वा । तत् । अत्र-
आद्यैर्नैवापि प्रतीकारो निययते । अत्रापि अत्रापि दुर्विद्याव्ययं भवेत् । अत्र
अद्वैतो नाम नाटकावस्था ।

(ततः प्रविशति सुसंगता ।)

सुसं—एदं क्खु कक्खलीघरम् । ता जाव पविसामि
(प्रविश्यावलीक्य च सविश्वम् ।) एसा मे पिप्पसही
साधरिया । किं उच एसा गुहपासुराधोक्खितहिणया
किं पि चासिहंतो च मं पेक्खदि । भोदु । ता जाव
दिट्ठिवहं वे परिहरिय चिदववैस्सं किं एसा चासिहदि
मि । (खेरं पृष्ठतोऽस्याः स्तित्वा दृष्ट्वा सहर्षम् ।) क्वहं
भग्ना चासिहिदो । साहु पिप्पसहि, साहु । यहवा च
कमसाधरं उक्खिन्न राधहंसो चवहिं चहरिमदि । (क्व)

(क) वस्तुसङ्गच्छदधीत्यङ्गम् । तदावस्तुविधानि । यथा मे विषयवत्त्वी साध-
रिधा । किं पुनरिधा नृपेनुरासीत्किञ्चिद्वदा किमप्यादिश्वनी न जी पञ्चवि ।
अवगु । तदायावद्विषयमनसाः परिदृश्य निदरविषये किमेषादिश्वतीति । अथ
अतीतिश्रितः । साधु विषयवत्त्वी, साधु । अथवा न कनसावस्तुसङ्गच्छिता राजद्वय
न्यायाभिरनये ।

(ହସନ୍ତାର ଶ୍ରେଣୀ)

(1) ହ—ଏହି ସେହି କବଳୀ ଗୃହ । ଏତଥେ ଶ୍ରେଣୀ କରି । (ଶ୍ରେଣୀପୂର୍ବକ ଅବଲୋକନ କରିବା ବିନ୍ଦୁର ସହିତ) ଏହି ଆଶାରେ ଶ୍ରେଣୀଗଣୀ ମାଗରିକା । ଶ୍ରୀରାମାମ୍ବିକାମିତାଦିତା କେନଓ ବନ୍ଧୁର ଅନ୍ଧରେ ଶ୍ରେଣୀ ହେବା ଆଶାରେ ଦେଖିତେହେ ନାକି ? ହୈକ । ଏବନ ହେବା ଦୃଷ୍ଟିପଥ ପରିତ୍ୟାଗ କରିବା ଏ କି ଚିତ୍ର କରିତେହେ ତାହା । ନିରୁପଣ କରିବ (ମାଗରିକାର ମନ୍ତାତେ ଶାନ୍ତିରା ଦର୍ଶନପୂର୍ବକ ସହର୍ଷ) ଏହି ସେ ରାଜା ଅନ୍ଧିତ ହେବାହେନ, ତାଲ ଶ୍ରେଣୀଗଣୀ ତାଲ । ଅଥବା ମରୋବର ପରିତ୍ୟାଗ କରିବା ରାଜହଂସୀ ଅନ୍ଧିତ ହେବ ନା ।

(Enter Susangata.)

(2) Sus—This is that plantain house. So I enter (Entering and glancing and with surprise) This is my dear companion *Sagarika*. Is she, with heart deeply smitten with love, unable to see me being busy in portraying something ? Let it be. Now keeping out of her sight, I shall find what she is drawing (going imperceptibly behind *Sagarika* and seeing—joyfully) So, the king is portrayed ! well, my dear, well. Or the white goose never delights to sport in any other place than a lake.

(3) ଅଭିରମତେ = ଲୁପ୍ତମିତି । କଳାକାର = ଶ୍ରୀରାମ । ରାଜହଂସୀ = ବିଶେଷ ବିଶେଷ ବହୁଲମିତି ବହୁଲପଦ୍ୟାତ୍ କର୍ମଦାୟି ଜଳସମ୍ପାଦିତ୍ ନିତ୍ୟସମାପ୍ତ । ରାଜହଂସୀମୁ ନେ ଅସୁବର୍ତ୍ତେଲୋହିତେ: ସିତା ଶ୍ରୀରାମ: ।

ସାଗ । (ସବାଧ୍ୟମ୍) ଆଶିହିଦୋ ମଫ ଏସୋ କିଂ ତଥା
ଅଳ୍ପବରଦବିବଦ୍ଧନ୍ତବାହସଲିଲେଷ ମେ ଦିତ୍ତୋ ପେକ୍ଷିତୁଂ ବ
ପହବଦି ।

(ମୁଖମୁଚ୍ଚାନୀକୃତ୍ୟାଶ୍ରୁଷି ନିବାରୟନ୍ତୀ ସୁସଜ୍ଜତାଂ ଦୃଢ଼ା
ଚକ୍ରୋଦୟେଷ ଫଳକଂ ପ୍ରଚ୍ଛାଦୟନ୍ତୀ କ୍ଷିତଂ କୃତ୍ବା) କହ
ପିଅସହୋ ସୁସଜ୍ଜଦା ।

(उत्थाय हस्ते गृहीत्वा, सहि वृषभदे हस्तो उपविश। (क)

इसं। (उपविश्य वसात् फलवन्माह्वय दृष्ट्वा च)

सहि को एसो तुए पासिहिहो । (ब)

साय । (सवर्जम्) पठतमचयमइयसवे भयव
ययवो । (म)

(क) आधिकारिकता। किं पुनरनवरतनपततायवधिकीय मे हरिः
मेचितुं न प्रभवति। कश्चिन्निवृत्तौ सुखं भवति। कश्चिन्निवृत्तौ, अविपश्यते।

(क) कश्चि, क एव लयाचिहितः ।

(બ) વાજનદમનહીન સ્થિતિ અવધાનનુસાર :

(১) সাধ—(সংস্কার) ইনি অধিক হইলেন । কিন্তু অসংযতপন্থনীয় অক-
 স্মিত আহার নরন ইহাতে বৈচিত্রে পারিতেছে না । (দুঃখ ভুগিয়াছে সার্বজন ও
 হৃদয়ভাঙে দেখিয়া উভয়ই বাহা কলকাত্তাৰনপূৰ্ণক হাত) কে শ্রমসংকী হৃদয়ভাঙা ?
 (উদ্বিগ্ন হইতে দেখিয়া) সখি হৃদয়ভাঙে এই হানে বন ।

২—(উপবেশন ও বসে কলকাকষণ ও বর্ণন পূর্বক) সখি, এই কে তোরা কর্তৃক
 অতিত হইয়াছে ?

ନା—(ମନୋହରୀ) ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣବନ୍ଧବହୋଽସବେ ତମବାନ୍ ଭବତ ।

(2) Sag—(with tears) He is portrayed by me. But my eyes cannot look at him owing to constant falling of tears (raising up her face wipes off the tears and seeing *Susangala* conceals the board with her cloth and smiling) who ? my dear *Susangala* ? (rising and holding her hand) My dear *Susangala*, sit down here.

Soo—(Sitting and snatching the board) Dear, who is this delineated by you ?

Sag—(bashfully) The god Cupid in his festival which has begun.

(3) अमररतिः=अमररतम् अविद्यान् विपत्तम् वायुमैव उचितं भव-
निरलासकदम्बम् । वायुं मैवजलीयतीरिति विदुः । अम उचितवदम्बो-

जेपि कर्षावतंस-जवनकाखो-धनुर्ज्या—पुष्पमालादिवत् सान्निध्याद्दीप्तकर्षादिवाच-
कत्वात् पुनरुक्तिदोषः । तथाहि कर्षावतंसादिपदे कर्षादिभ्यनिमित्तिः ।
सन्निधानादिवोधार्थं स्थितेऽन्वेतत् समर्थनमिति मन्वटः । अतुल्यं वर्धनं यथा
पाप्यमु न ददात्येनां द्रष्टुं शिखरतामपीति ब्राह्मणम् । अत्रैसावन् सुदुर्बलपितै
हृष्टिरालुप्यते मे इति मेघदूतम् ।

सुसं—(सञ्चितम्) अहो दे क्षिप्रवृत्तम् । किं उच्यते
सुखं विषयं चित्तं पडिभादि । ता अहं पि आलिङ्गित्वा रत्नसन्नाहं
करिस्सम् । (वर्त्तिकां गृहीत्वा नाभ्येन रतिव्यपदेशेन
सागरिकामालिङ्गति) । (क)

साग—(विलोक्य सन्नोद्यम् ।) सहि, कोस तुए एत्थ
अहं आलिङ्गिता । (ख)

सुसं—(विहस्य ।) सहि, किं अन्धारे कुप्पसि ।
जादिसो तुए कामदेवो आलिङ्गितो तादिसो मए रत्न आलि-
ङ्गिता । ता अस्सधासंभाविणि, किं तुह एदिआ आलविदेव ।
कहेहि सव्वं वुत्तन्तम् । (ग)

साग—(सलज्जा स्वगतम् ।) अं जाहिदन्नि पिअसहोए ।
(प्रकाशम्) पिअसहि, मज्झदी क्खु मे लज्जा । ता तह
करेसु जहा ए को वि अवरो एदं वुत्तन्तं जाणादि ति । (घ)

(क) अहो ते निपुणत्वम् । किं पुनः शून्यमिव चित्रं प्रतिभाति । तज्जा-
द्वहमप्यालिङ्ग्य रतिसन्नाहं करिष्ये ।

(ख) सहि, किमिति त्वयामाहमालिङ्गिता ।

(କ) ଗଢ଼ି, ବିଲକାରକ୍ ହୁଅନ୍ତି । ସାହସକରା ଭାନବିଏ ଆସିବିସକାହସି
ଜବା ସମିବାସିବିଜନା । ମହାବଦ୍ୟାବିଜନାସି, ଶି ମବିନିନାସିବିନି । ଗବବ ବର୍ଣ୍ଣ
ତମାଲନ୍ ।

(ଖ) ମନୁ ହାନାସି ବିସବଦ୍ୟା । ବିସବଦ୍ୟା, ମହତୀ କବୁ ନି ବଦ୍ୟା । ମହା-
ମହା କବବ ବଦ୍ୟା ନ ଭିଂସେବ ସମବୁ ନାମ ଜାମାଣିସି ।

(୧) ହ—(ମନ୍ଦିତେ) କହୋ ଡୋସାର ମିମୁବିଜ । କିନ୍ତୁ ଡିସି ମୁତ ବୋବ ହିତେତେ ।
ଅତଏବ ଆସିତ ଅବନପୂର୍ବକ ହିତା ଗଢ଼ିବୁକ କରି (ହୁମି ନିହା ଗଢ଼ିବୁକେ ନାସରିକାକେ
ଅବନ) ।

ମା—(କର୍ମ ପୂର୍ବକ ମହୋବେ) ମସି, କେମ ହୁମି ଆସାକେ ଏବାସେ ଅବିତ କରିସେ,

ହ—(ହାତପୂର୍ବକ) ମସି, କହାବସେ କୋମ କରିବେକ ଦେମ ? ହୁମି ଦେମ କାହ-
ଦେବେକ ଅବିତ କରିଗାନ୍, ଆସିତ ଡହମ ଗଢ଼ିକେ ଅବିତ କରିଗାନ୍ । ଅତଏବ ଅତ
ଅକାତ ମହାବଦ୍ୟା କରିତା ଡୋସାର ଏହିତମ କମଟିତାବୁକ ବାମାମେ କମ କି ? ମସତ ବୁଦ୍ଧାତ
କମ ।

ମା—(ମହା ବସତ)—ଡାଲ, ଗିରମସି କବୁକ ଜାଜ ହିତାସି ! (ଅକାମେ)
ଗିରମସି, ଆସାର କବୁ ହିତା ହିତେତେ—ଅତଏବ ସାହାତେ ଅମର କେବ ଏହି ବୁଦ୍ଧାତ ନା
ଜାମେ ଡାହା କମ ।

(2) Soo—(Smiling) O your ability ! But the painting appears
to be incomplete. So, I too shall draw and make it contain Venes.
(Taking the brush, she draws a figure of *Sagarika*).

Sag—(Seeing, with anger) Friend, why am I drawn here by
you ?

Soo—(Laughing) Friend, why are you angry without cause ?
I have drawn up such a Venus as will match your Cupid. Therefore
O one who think otherwise, it is useless to talk thus. Tell me all
things.

Sag—(bashfully,—aside) Oh, I have been found out by my
dear friend. (To *Susangata*). Dear friend I feel highly ashamed.
So do that no one else may know this matter.

(3) ସମିତନାସନ୍ = ସମିତୁକ୍ତନ୍ । ଡମାର୍ବ ସମ୍ମିନିଆବୁ: ଗଢ଼ିନି ବିସବଦ୍ୟାସିବି
ସଦ୍ୟାବି । ସମି: ଶି କବବଦ୍ୟାସି ସାସି କବବଦ୍ୟାସିବିସି ନିଦିନି । କବବଦ୍ୟା -

कृष्यसि । कुप्यति । कुपीप । कोपियति । कृपयत् । कुप्यते । कपीपि ।
कृपितम् । कुप्यत् । कोपयुम् । कोपित्वा, कृपित्वा । यादृक्—यद्+इङ्
+ कञ् । तदादिषु ह्रस्वरनालोचने कथेति कञ् । आ सर्वनाम् इति आनुम् ।
काशिकाकार says these are like रुद words though हरदत्त mentions
a different view :—“तादृगादयो हि रुदिशब्दप्रकारा नैवावदन्तस्त्रिधाविद्यन्ते”
इति काशिका । “भाष्ये तु कर्मकर्तरि व्युत्पत्तिर्दर्शिता । तन्निवेनं पश्यन्ति जनाः ।
सौम्यं सद्यः दृश्यमानः । तन्निवात्मानं पश्यतीति”—पदमञ्जरी ।

सुसं—सहि, मा खल्व् । ईदिसस्स कखारभबस्स
अवस्सं एव्व इदिसे वरे अहिंसासेव होदव्वं । तहवि जहा
च कोवि अवरो एदं वुत्तन्तं जास्सिस्सदि तह करेमि ।
एदाए उण मेधाविणीए सारिआए एत्थ काअणेव होदव्वं ।
कदावि एसा इमस्स आलावस्स गहिदक्खरा कस्सवि
पुरदो मंतइस्सदित्ति । (क)

साग—(सोद्वेगम् ।) सहि, अदोवि मे अधिअदरं
संदावो बावेदि । (इति मदनावस्थां नाटयति ।) (ख)

सुग—(सागरिकाया हृदये हस्तं दत्त्वा ।) सहि, सम-
स्सस समस्सस । जाव इमाए दिग्घिआए नलिनीपत्ताणि
मुणालिआं अ गेण्हिअ लहुं आअच्छामि । (निष्क्रम्य पुनः
प्रविश्य च नाट्येन नलिनीपत्रैः शयनोद्यं सृष्टासवलयाणि च
रचयित्वा परिशिष्टानि नलिनीपत्राणि सागरिकाया हृदये
निक्षिपति ।) (ग)

(क) सहि, मा खल्व् । ईदृक्स कखारदलावभमिवेद्वरे वरेऽभिधावि

ଅଧିଗତ୍ୟନ୍ । ମହାସି ସଦା ନ ଶୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟବତ୍ ସମସ୍ତଦ୍ୱାରା ଜ୍ଞାତମି ମହା କରୀମି ।
ସମସା ପୁନର୍ନିଧାୟିତ୍ବା ଶାରିରସାଧ୍ୟାୟ ଶାରିରଜେନ ଅଧିଗତ୍ୟନ୍ । କହାବିଦିବାକ୍ଷାଦ୍ୱାରା
ଅସଂହୀତାଦ୍ୱାରା ଜ୍ଞାତାମି ପୁରଣୀ ମହାସିଦ୍ଧିମି ହସି ।

(କ) ଉଚ୍ଛି, ଅସଂହୀତାମି ମିଶ୍ରିତମତ୍ତ ଶ୍ରୀମାତୀ ସାଧନୀ ।

(ବ) ଉଚ୍ଛି, ଜ୍ଞାନାବଳିଃ ଜ୍ଞାନାବଳିଃ । ସାବିତ୍ରୀଜା ଶୌର୍ଯ୍ୟଜା ନବିନୀ-
ସଦାସି କହାବିଦିବା ଅସଂହୀତା ଜ୍ଞାନାବଳିମି ।

(1) ହ—ମଧି, ମହା କହିବି ନା । ଏତାଦୂର୍ବ କହାବିଦିବା ଏହିତମ କହେ ଅତିମାଧ୍ୟ
କହେ । କହାସି ସାହାଯ୍ୟେ କହ କେହି ଏହି ବୁଝାବୁଝି ନା କାମେ କହା କହିବି । କିନ୍ତୁ ଏହି
ସେବାସିନୀ ମାଧିକା ଏହି ବିଷୟେ (କହେର ଅବସ୍ଥା ବିଷୟ) କାଳ ହେତେ ପାରେ । ସତ୍ତ୍ୱ,
ମାଧିକା ଆସାବେର ଆନାବେର କହା ଭାବି କହାବି ଶାସିତା, କାହାବିତ୍ତ ଅଥବା ବିକଳ
କେଶିବ ।

ନା—(ଉଚ୍ଛିବେର ମଧିତ) ହେ ହେତେର ଆସାବି ଅଧିକତର ମହାମ ସାଧିତେ ।
(ସଦାସିଦ୍ଧା ଶ୍ରୀମାତୀ) ।

ହ—(ମାଧିକାବିଦିବା କହ ହାତ ସିତା) ମଧି, ମହାବଳା ହେ, ଏହି ଶୌର୍ଯ୍ୟଜା ହେତେ
ମହାମତ୍ତ ଓ ଦ୍ୱାମାବତ୍ତ ମହା ଆସି ମିତ୍ର ଆସିତେବି (ସମସ୍ତ ଓ ଶ୍ରୀମାତମତ୍ତ ମୂର୍ତ୍ତିକ
କରିନୀମତ୍ତ ହାତା ମହା ଓ ଦ୍ୱାମାବତମତ୍ତ ବିଶ୍ୱାସମୂର୍ତ୍ତିକ ଓବିନି ମହାମତ୍ତ ମାଧିକାବିଦିବା
କହ ମିତ୍ତେମ) ।

(2) Soo—Friend, be not ashamed, such a gem of a girl cannot
but desire for such an excellent husband, yet I shall do such as
to let no one know this. But this sagacious parrot may be the
source of information to others. She may perchance by retaining
in memory the words of this conversation, talk them out before
some one.

Sag—(with anxiety) Friend, I suffer more deeply than this,
(betrays amorous sufferings).

Soo—(touching *Sagarika's* breast) Dear, be calm, be calm
till I come back soon with the leaves and small roots of lotus
from this tank (goes and returning with them prepares a bed of
lotus leaves and bracelets with roots and puts the remaining
leaves, on *Sagarika's* breast).

(3) मेधाविनी = चारुभावहीनसम्पन्ना । धीर्धार्ढ्यावती मेधेऽन्तरः । अस्मादा
मेधास्यत्री विभिरिति (५।१।१२१) विनिः । अन्तेऽप्यो ङीविति ङीप् । = endowed
with a retentive intellect । पुरतः = is a निपात । That which is
derived from पूर्वं is पुरः or पुरस्तात् । Cf : इयञ्च तेऽन्ता पुरतो विदुष्यन्तेति
आलिङ्गः । पश्यामि ता मत इतः पुरतश्च पश्चादिति साख्यतीमाधवे । आनेन्द्र-
मिच्छ objects to the प्रामाणिकता of this word and अनन्नायपक्षित in
this रसगङ्गाधर is furious against it (vide 2nd chap.) But “इत्यन्त
इति संख्यानं निपट्टयमानवर्त्तते । प्रयोजनवशादेति निपात्यन्ते पदे पदे ।” तथाहि
नागेशः—“अन्ते तु दक्षिणीतराभ्यामतसुञ्ज् इत्यन्त तसुचैव पुंवाङ्मावसिद्धिं अतसुच-
विधानं (५।१।२८) अन्वयादपीति आपनाय । तेन पश्चाद्यजन्तात् पुरज्ज्वादिह-
सिद्धिः । वस्तुतस्तु पुरश्चयनमने इति चौरादिकादक्षिणभावे इपुपधिलक्षणे के-
सार्धविभक्तिकक्षसिरिति बोध्यमिति । मन्वयिष्यते—ममि गुप्तभाषणे इति पुरादी
आत्मनेपदी । अकर्तृगामिफलार्थमिदमिति भट्टोजिः । आङ्गुलीया अकर्तृमिप्राये
पीतिमाधवः । मन्वयते । अममन्वत । परस्मैपदे निर्देष्टव्यपाणिनीयः । अन्वयाः ।
अन्ताच्ची प्रयोगः । स्याल्लिका — स्य हिंसायामितिधातीरौबादिकः कालन् प्रत्ययः ।
सन्तालं पदमन्त्रमित्युज्ज्वलदत्तः । छियां सन्ताली । अन्त्याख्याया- मितिकन् ।
कैऽप इतिङ्प्रत्ययः । टाप् । मदनावस्था — यथा दृक् मनः सङ्गसङ्ख्या जानरः
कञ्चता-रतिः । क्रोधागोत्रादमूर्च्छांता इत्यनङ् दया दशेति । अथ तु कञ्चतादिक्ताः
काश्चिद् वर्णिताः । Interview, attraction, desire, waking, leanness
vexation, indecency, insanity, insensibility and death are the
ten states of a person when under amorous suffering.

साग — सहि, अवशेहि इमाहं अलिखीपत्राहं सृष्टाल-
वल्लभाहं च । अलं एदिना । कीस अचारवे अत्ताहं
आभावेसि । अं भवामि ।

ଦୁର୍ଲଭଜନସୁରାଘୋ ଶୟା ନୁହେଁ ପରମ୍ପରା ଶୟା ।

ପିଅସହି ବିଷ୍ଣୁ ଧ୍ୟାନେ ମରଣ ସରଣେ ଶୁ ବରମିତ୍ର । ୧ ।

(ଇତି ମୁର୍ଚ୍ଛତି ।) (କ)

ସୁଖ । (ସଜ୍ଜବସନ୍) ପିଅସହି ଶାନ୍ତରିଏ ଶମଜ୍ଞସ

ଶମସ୍ତସ । (କ)

(କ) ଶହି, ଅପମର୍ଷନାମି ନନ୍ଦିନୀପଦାଃ ଅଧ୍ୟାସବଦବାମି ଧ । ଅବମିତ୍ରମ ।

ଅଧ୍ୟାସବଦବାମି ଆଧ୍ୟାସନାବାସବଦି । ମନୁ ଜବାମି ।

ଦୁର୍ଲଭଜନାନୁରାଘୋ ଶୟା ନୁହେଁ ପରମ୍ପରା ଶୟା ।

ପିଅସହି ବିଷ୍ଣୁ ଧ୍ୟାନେ ମରଣ ସରଣେ ଶୁ ବରମିତ୍ର ।

(କ) ପିଅସହି ଶାନ୍ତରିକେ, ଶମଜ୍ଞସହି ଶମଜ୍ଞସହି ।

ନା—ସଦି, ଏହି ପଦ୍ୟର ଓ ଦୁର୍ଲଭବଦବାମି ଦୁଃସ୍ବରାସ । ଶୈବାଦେଶ ଶୈବାଦେଶ ନାହିଁ । କେବଳ ଅନ୍ତର୍ଗତ ନିକଟେ ଶୈବ ଶିବେଶ । ତାଳ, ସମି (କେବଳ) ଦୁର୍ଲଭ ଜନେ ଅନୁରାଘ, ଅନୁରାଘେ ଶୟା ଅଧ୍ୟାସ, ଆଧ୍ୟାସ ପଦ୍ୟର ଅନ୍ତରେ ଶ୍ରୀ ଧ୍ୟାନେ ବିଷ୍ଣୁ ଏବଂ କେବଳ ନୁହେଁ ଶୈବାଦେଶ ଅର୍ଥାତ୍ ଆଧ୍ୟାସ । (ଦୃଷ୍ଟା) ।

ସୁ—(ମହତ୍ତ୍ବ) ଶ୍ରୀଧ୍ୟାନେ ଶାନ୍ତରିକେ, ଶମଜ୍ଞସହି ଶୃଙ୍ଖଳା ଶୃଙ୍ଖଳା ଶୃଙ୍ଖଳା ।

(୩) Sag—Dear, take away these leaves, and bracelets of lotus roots. No use of them—why do you take trouble in vain. Well, I say, my love is for one who is beyond my reach. Modesty is there a great obstruction, and my body is under another, so this sort of affection is dangerous. My dear, only death is the great refuge. (Swoons)

Soo—(with pity) My dear, be calm, be calm.

(4) आयासयासि = खेदयसि = क्षेपयसि । दुर्लभेति । दुर्लभे दुष्प्रापे जने लोके राजनीत्यर्थः अनुरागः समासक्तिं वर्तत इति शेषः । नाहं स्वयमपि तमभि सर्पुं शक्नोत्याह । लब्धा गुर्वी मङ्गती । योतो गुणवचसादिति वा लीप् । स्रज-
नीपि कश्चिद् न मां तस्मै दास्यतीत्याह । आत्मा परवशः । अन्वयतः । सागरीच-
रणात् परं मम वासवदत्ता इत्ये पतनात् प्रित्सस्त्रि, प्रियसङ्घचरि, प्रियस्य भावः
प्रेम । प्रियशब्दादिमनिष् । प्रियस्त्रिरेत्यादिना (६।४।१५७) प्रादेशः । प्रेमाना
प्रियता ईदं प्रेम खेद इत्यमरः । विषमं दुःसाधम् । अतः एकं केवलं एके
सुखान्वकेवला इत्यमरः । मरचं सत्युः तु भो वरं श्रेष्ठं मरचमाश्रयः । देवाद्भूते
वरः श्रेष्ठे विषु लीवे मनाक् प्रिय इत्यमरः ।

(5) दुष्प्रापजने प्रेम । अपा च मङ्गती । अहं पराधीना । प्रवयः कठिनः ।
प्रियसस्त्रि केवली सत्युः सुखः आश्रयः । दुर्लभे जने योनुरागं संलब्धा पराधी-
नता च वाचते । दृष्टेयं अभावान् स हि दुःखदायकः । अतोऽत्र मरचमेव शान्ति-
लाभीपायः ।

(9) कन्दर्पदं प्राकृते गाथेति कथ्यते । तस्या लक्ष्यम्—प्रथमे वादप्रमाणे
द्वितीयेऽष्टादशभिः संयुक्ता । यथा प्रथमे तथा द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके गाथेति ।

(10) अत्र काव्यलिङ्गमलङ्कारः । स च एककिन् प्रेक्षी विषमसे दुर्लभ-
जनानुरागे साधके स्थिते साधकान्तरस्य गुरुलब्धादेः सहावान् समुच्चयालङ्कारानु-
जीवितः ।

(11) अत्र धनिकमते विधूतं नाम नाटकीयं प्रतिमुखसम्बन्धं वर्चितम् ।
सागरिकाया श्रौतोपचारस्य विधूतनात् । तापनमिति विश्वनाथः । अत्र पूर्वानु-
रागरूपी विपलान्वाख्यो भावः । तथाहि भोजः । भावो यदा रतिर्नाम प्रकर्षमधि-
गच्छति । नाधिगच्छति आभीष्टं विप्रलम्बं स्रदोष्यते । पूर्वानुरागो मानस प्रवासः
कदम्बस्य सः । पुरुषस्त्रीप्रकाशे चतुष्काशः प्रकाशते इति ॥

(12) मरचं सरचं चवरमेकमिति वा पाठः । तत्र चवरमिति शब्दः केव-
लार्थवाचकः । “चवरः केवले” इति प्राकृतप्रकाशे वररचि (१।७) ।

घट्टिकानां चक्रवाले मच्छले यस्य सः (अनायासगमनशीलपादध्वनत्तुद्र किङ्किणी मच्छलः) इवङ्गी मर्कटः अङ्गनानां रमणीयां दत्तः उत्पादितः आतङ्गी भयं येन स तथोक्तः (उत्पादितमासः) संभ्रमात् संवेगेन त्वरयेति यावत् । संभ्रमः साध्यसेपिः स्नात् संवेगादरयोरपीति मैदिनी । अत्रपालैः वाजिरचकैः अनुसृता सरसिः पन्थाः यस्य स तथोक्तः (अनुद्रुतमार्गः) द्वाराणि ज्ञात्वा उत्तङ्गा नृपतेः राशः मन्दिरं गृहं प्रविशति गच्छति ।

(5) मन्दुराघटः कपिः काचनग्रहणं कष्टं ज्ञात्वा अवशिष्टं भूमौ कर्षन् अनायासचलितपादकचत्किङ्किणीकः योषितां भीतिमुत्पादयन् वाजिरचकैः द्रुतमनुगम्यमानः द्वाराणि लङ्घयित्वा राजगृहं याति ।

(6) दत्तातङ्गीङ्गनानाम्—“भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः । किमीदनः शालीनाम् । सन्नाटकमापञ्चीयामिति” (१।१।१) भाष्यकारवचनात् सापेक्षत्वेपि गमकत्वात् समासः तत्र च भाष्यप्रामाण्यादेव इति यथा अङ्गनानां दत्तः आतङ्गी येन । The word आतङ्ग is connected with अङ्गनानाम् and hence its समास with another word दत्त is objected to. This objection is removed by the समास in such words as किमीदनः शालीनाम् &c. which are expounded thus केषां शालीना मोदनः आपञ्चीयानां सङ्गना सादकम् on which कैयट remarks केषां शालीनाम् ? किं कलमानामथ रत्नानां शालीनामन्वेषां मोदन इति प्रश्नः ।” भट्टोजि also thus in शब्दकोशभूष—“कश्चित् सापेक्षत्वेपि भाष्यप्रामाण्यदृष्टिः किमीदनः शालीनाम् । केषां शालीनामोदन इत्यर्थः ।” This is the authority for what is ordinary called सापेक्षत्वेपि गमकत्वात् समासः ।

प्रथमः—प्र+सृञ्+क्तः । अस्मति । अक्षत्र । अक्षिपति । अक्षत्रत् । अस्मते । अक्षि । अक्षित्वा अष्ट । अक्षितुम् । अक्षत् । केषाञ्चिन्मते भूदिरपि । आत्मनेपदी । अक्षते । अक्षिष्ट । नाभस्मत् समैकसादृश्वर्गः इति रघुप्रयोगसु (१४।१६) कर्षककर्तारि बोध्यः । त्वयेति कर्मणि वा ।

सधीकम् । तत् द्विजशेषमित्यर्थः । कृती ह्येवमिति धातोः क्तः । श्रीदत्तो
निष्ठायांमिति । (७१।१४) निष्ठायांमिति लम् । क्तमिति । चक्षते । कर्तिष्यति
कत्स्यति । चक्षते । क्तमिति । यस्य विभाषणनेनापि (७१।१५)
निष्ठायांमयमिति । विप्रतिषेधे परं कार्यम् । कर्तिता । कर्तितुम् । क्तम् ।
अपि च ।

नष्टं वर्षवरेर्मनुष्यगणनाभावादपास्य तपा-

मन्तः कञ्चुकिञ्चुक्कस्य विप्रति नासादयं वामनः ।

पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतं

कुम्भा नीचतयेव यान्ति शनकैरात्मैश्चाशङ्कितः ।

(1) आशङ्क, यस्या गणनाय बहिर्दृष्टेः नञ्वाद्याः पूर्णक नपुंसकेन गणनाय
करितेन । एते वर्ष पुरुष उर्ये कङ्कोर नरीराज्येनवत्तरे यथे एवेन
करितेन । किरातेन आशङ्कय पूर्णक निज नावेन अवर्षता करितेन । कृत्तरे
बीडता हेतुः वामन कङ्क निजवेन वर्णन आनका करितेन आशङ्कते वाहेतेन ।

(2) Besides, as they are counted not amongst men, the ennuhs
have shamelessly fled. This frightened dwarf is entering into the
jacket of the chamberlain. The barbarian hunters have acted in
accordance with the import of their appellation. Fearing to be
seen by the monkey, the humpbacked persons truly low in stature,
are slowly sneaking away.

(3) वर्षवरे मनुष्यगणनाभावात् तपासपास्य नष्टम् । अथ वामन स्नातान्
कञ्चुकिञ्चुक्कस्यान्विशति । पर्यन्ताश्रयिभिः किरातैर्निजस्य नाम्नः सदृशं
कृतम् । कुम्भा नीचतयेव आत्मैश्चाशङ्कितः शनकैर्व्यापितः ।

(4) वर्षवरेः अवरोधसम्बन्धिभिः क्षीरैः मनुष्येषु नरेषु नञ्वाद्याः मानस
अभावात् नरसन्मानस्यत्वात् पीडयद्गीनत्वादित्यर्थः तपां चत्वा तपास्य विहाय नष्ट-
मनादितम् । नष्ट अदर्शन इति धातोर्भावे क्तः । अथ पुरीषपीं वामनः खर्बः
खर्बो दुस्तवामन इत्यमरः नासादयान् कञ्चुकिनः अन्तःपुरचरस्य इत्यदिशेषस्य

(8) गटवन्तः.....वर्षवराः विप्रते...चनेन वामनेन..... पक्ष्मनाशविषः
किराताः कृतवन्तः...कुम्भः ... वावते ... चार्त्तचयाग्रहिभिः ।

(9) आर्दुष विहीकृतं वृत्तम् । (10) समामोक्षः । (11) अन्त्यावपाती
नामाङ्गम् । (12) अजला तपा मिति दृष्टव्यकष्टसः पाठः ।

सुसं—(आकस्मात्प्रतोऽवलोक्ष्य ससंभ्रममुत्थाय सामरिकां
हस्तो गृहीत्वा ।) सहि, उट्टेहि उट्टेहि । एसो क्लु, दुडु-
वाणरो इदो ज्येष्ठा आभच्छदि । (क)

साग—किं ता दाषिं करेम्ह । (ख)

सुसं—एहि । इमस्सिं तमालविडवान्धपारे पविसिअ
एदं अदिवाहेम्ह । (ग)

(परिक्रम्योभे सभयं पश्यन्त्यावेकान्ते पर्यवस्थिते ।)

साग—सुसंगदे, कहं तुए चित्तफलओ उज्झिदो ।
कदःवि कोवि तं पेक्खदि । (घ)

सुसं—अइ सुत्थिदे । किं भज्जवि चित्तफलएअ करि-
स्ससि । एसोवि दधिभत्तलम्पडो एदं पच्चरं उग्घाडिअ
दुडुवाणरो अदिकन्तो । एसा क्लु, मेहाविणो उट्टोआ अणदो
गच्छदि । ता एहि । लहुं अणुसरेम्ह । इमस्स आलावस्स
गहिदस्सरा कस्सवि पुरदो मन्तइस्सदि । (ङ)

साग—सहि, एव्वं करेम्ह । (च)

(इति परिक्रामतः ।)

(କ) ଚାହି, ଚାହିଁବିନିତ । ଏବଂ ଚାହୁଁ ଦୁହାସର ଚାହୁଁ ବସାବସାସାସି ।

(क) कि वदिसानी कुर्यः ।

(५) एहि । अखिअनाअष्टिपात्रहारे प्रविशेनमलिवाहयः ।

(५) सुखं वसे, सर्वं ज्ञानं विषयस्य उदात्ततः । यदस्ति श्रीगुरुः ॐ श्रीगुरुः ॥

(४) अवि बुद्धिर्नि । विमयावि विपदकथन करिष्यति । एवीति दधिपद-
कथ्यत एवमकारमुदघात्य दुरवामनीतिमानः । एवा कथं निवायिष्युमीमांसी
वच्यति । अदीति । अपुमुत्तरावः । अजायावक महीमावरा कजाति दुराजो
मकथिष्यति ।

(੧) ਬਾਇਬਿਲ, ਵਾਕਾਂ ਦੁਆਰਾ:

(i) হু—(অবশ্য, সম্মুখে বর্ণন, সন্মুখে উপস্থান ও সাংবাদিকদের বক্তব্য) যদি, উঠে উঠে এই কঠোর দাবির এই বিবেকই আসিতোহে।

ਸਮ—ਤਦੇਬ ਏਕਮ ਕਿ ਕਹਿਓ ?

୨—ଏବଂ ଏହି ଭାବନା ଯାହାର ଅନ୍ତରାଳେ ଶ୍ରେୟମ୍ ପୂର୍ବକ ହିସାବେ ଅବିକଳ୍ୟ ଥାଏ ।
 (ଅବିକଳ୍ୟ ଓ ନନ୍ଦରେ ଅବନୋଦନ ପୂର୍ବକ ଚିନ୍ତାରେ ସ୍ଥିତି) ।

ନା—ହୁଏନାହିଁ, ଚିତ୍ରକଳାକ ଡାମ୍ପ କରିବା ଆମିନେ କେନ ? ଯଦି କେହି ତହା କେଉଁଠି
 ପାରି ?

ହ—କେମିତି ହରିତେ । ଏବଂ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଶିକ୍ଷକଙ୍କର ଶ୍ରେଣୀକ୍ରମ କି ? ପରିଚିତଙ୍କୁ ଏବଂ
 ନୂଆ ଉପାଦାନ କିପରି, ଚଳିଥିବା ଗିଡ଼ାରେ । ସେବାଦିନୀ ମାସିକା ଓ ଉଦ୍ଭିଦା କଥା
 ବାରିକରେ । ଏ, ଶ୍ରେଷ୍ଠ କରୁଣା କିରି । ଆମାଦର ଆମାଦ ଯେ ଆମାଦ ବଡ଼ କରାବଡ଼
 ବିକଟ ଶ୍ରେଣୀ ହରିତେ ପାରେ ।

मा—ममि—आहे कवि । (पश्चिम) ।

(2) **Soo**—(Listening, glancing before, rising hastily and holding Sagarika) Up, up, my dear, the wicked monkey is coming hither.

Sag—What then shall we do?

Soo—Dear, we shall avoid him by standing aside in the shade of these *Tama/* branches. (They go in and stand aside with fear.)

Sag—*Soosangala*, why did you leave the drawing board? If some one observes it?

Soo—O thoughtless girl, what will you do now with that board? This monkey called *Dadhi* &c. has passed away after opening the cage. The parrot too is flying off. So, come, let us soon pursue. Picking up the words of our conversation, she may repeat them before some one.

Sag—Yes dear, let us pursue.

(3) तमालविटपाशकारे = तमालशाखातमसि । अतिवाह्यावः = अति-
काम्यावः । दधिभक्तलम्पटः = दध्नीदनलुञ्जः । अथवा तन्नामधेयी वानरः ।
मेधाविनी = धारवावह्रीसम्यग्ना अथवा तन्नामो सारिका । दधिभक्तलम्पट and
मेधाविनी may also be considered as respectively the names of
the monkey and the parrot. उद्वाह्य = उद् + घट् + बिच् + ल्यप् ।
घट उच्चात इति चोरादिकात् । नतु घट घटाया मिति भ्रादेः । The latter
being a भिन् root shall not have its उपधा अकार long when attach-
ed with बिच् । cf—कृषा सखिं भीमो विघटयति सूर्यं घटयत इति वैश्वाम् ।
हारे पुरतोद् घटितापिधाने इति कुमारे (७।५।१) पदे—“लखी माकर्तुकामा ५५
कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये इति सूर्यव्रतके । प्रविघाटयिता समुत्पतन् हरिद्वजः
कमलाकरानिवेति भारविः । लुङि अजीघटत् ।

उड्डीना—उद् + डी + णः + टाप् । दिवादिः । डीयते । डिब्धे ।
डयिता । डयिष्यते । डीयताम् । अडोयत । डीयेत । डयिषीष्ट । अडयिष्ट ।
अडयिष्यत । डीयते । अडाधि । डयितुम् । डयित्वा । “नक्तासेडिति न
क्लितम् । डाययति । अडोडयत् । डिडयिष्यते । डीयमानः । सुस्थिते—अनुदिष्टे ।
सु + स्था + णः + टाप् । तत्सम्बुद्धौ । But why not सकार of स्था is वकार
hy उपसर्गात् सुनीतीत्यादि (८।३।१५) । सुः पूजयामिति (१।३।८८) कर्मप्रवच-
नीयत्वविधवायामुपसर्गत्वाभावे न षत्वम् । कर्मप्रवचनीयसंज्ञादि ननुपसर्गे
संज्ञे वाचते ।

(मेष्ये) ही ही । भोः भोः । अक्षरिषं अक्षरिषं । (क)

शान—(विद्योक्त ।) सुसंनदे, आशोचदि कथं पुनो वि
एषो दुह्याचरो ज्ञेय आशच्छदि । (ख)

सुसं—(दृष्ट्वा विद्वत् ।) अह काचरे, च मेहि । भद्रिषो
परिवासवती क्त्वा एषो अक्षवसन्तयो । (ग)

(ततः प्रविशति वसन्तकः ।)

वसन्त—ही ही । भोः भोः । अक्षरिषं अक्षरिषं ।
साधु रे सिरिच्छन्ददास चम्पिच, साधु । (घ)

शान—(असह्यमवलोक्त ।) सखि सुसंनदे, दंसचीयो
क्त्वा अयं वयो । (ङ)

सुसं—सखि, किं एदिचा दिद्वेच । दूरीभूदा क्त्वा
चारिचा । ता एहि । अक्षरिषम् । (च)

(इति निष्क्रान्ते ।)

(क) ही ही भो भोः । अक्षरिषं अक्षरिषम् ।

(ख) सुसंनदे, आशोचदि कथं पुनरप्येव दुह्याचरो ज्ञेय आशच्छदि ।

(ग) अह काचरे, च मेहि । भद्रिषो परिवासवती क्त्वा एषो अक्षवसन्तयो ।

(घ) ही ही । भो भोः । अक्षरिषं अक्षरिषम् । साधु रे श्रीच्छन्ददास चम्पिच,
साधु ।

(ङ) सखि सुसंनदे, दंसचीयः कथं वयः ।

(च) सखि, किमेतेन दृष्टेन । दूरीभूता क्त्वा चारिचा । तदेहि । अक्षरिषम् ।

(୧) (ନେପଥ୍ୟ)—ହୀ ! ହୀ ! ଆକର୍ଷା, ଆକର୍ଷା !

ମା—(ବର୍ଣ୍ଣନା ପୂର୍ବକ) ହସନ୍ତେ, ଆସନ୍ତେ ସେହି ବାନରଟି । ଆସିବେଳେ ନା କି ?

ହ—(ବର୍ଣ୍ଣନା ଓ ହାତ) ଓଲୋ କାତରେ, ଭୟ କରିବ ନା । ଇନ୍ଦ୍ର ନାୟକ ପାର୍ବତୀର ଆର୍ତ୍ତବ୍ୟସନକ ।

(ବିସ୍ମୟର ଶ୍ରେଣୀ)

ବିସ୍ମୟକ—ହୀ ! ହୀ ! ଆକର୍ଷା ! ଆକର୍ଷା ! ମାଧୁରେ ବାର୍ଷିକ ଶ୍ରୀବତୀନାମ, ମାଧୁ ।

ମା—(ମାଧୁରୀ ସହିତ ବର୍ଣ୍ଣନା ପୂର୍ବକ) ମଧୁ ହସନ୍ତେ, ଇନ୍ଦ୍ର ବର୍ଣ୍ଣବୀର ଯାତେ !

ହ—ଓଲୋ ହସିବେ, ଇନ୍ଦ୍ରାଦିକେ ବେଶିବା କଲ କି ? ମାରିବା ଦୂରେ ମିଶାବେ । ଏମ୍, ଏମ୍ ହସନ୍ତେ କରି । (ନିନ୍ଦା)

(୨)—(Behind the scene)—Hoh, hoh, strange, strange !

Sag—(looking) *Susangata*, do you know ? Is that the wicked ape again coming ?

Soo—(Looking and laughing) O frightened one, be not afraid. This is the respected *Basantaka*, king's companion.

(Enter the Jester)

Jester—Hoh, hoh, strange, strange ! Well done, pious *Sree-khanda Das*, well done !

Sag—(looking earnestly) Dear *Susangata*, this man is worth seeing.

Soo—O, careless girl, no need of looking at him. The parrot is off. So, come, let us pursue. (Exeunt)

(୩) ବିମୋହି—ଘୋ + ଘୋଟ୍ ଶିପ୍ । ପଦେ ବିମୋହି । ବିଯୋଗ୍ୟତରଙ୍ଗାମିତି
ବା ଘଟଣ ।

ବସ । ମାଧୁ ରେ ସିରିକ୍ଷଣ୍ଡଦାସ ଧନ୍ୟାସ ମାଧୁ ଶେଷ ଦିଷ୍ଟ-
ମେତ୍ତେ ଏବଂ ତେଜ ଦୋହଣ ଇନ୍ଦ୍ରାଦି ଗୋମାଳିନୀ ସମ୍ବୁତ୍ତା ଶେଷ
ନିରନ୍ତର ବର୍ଣ୍ଣାକୁସୁମଗୁଚ୍ଛସୋହି ଅବିଢ଼ବା ଚବହସନ୍ତୀ ବିଷ
ଲକ୍ଷୋପଦି ଦେବୀପରିଗହିର୍ଦ୍ଦ ମାହାବୋଳଦ । ତା ଆଦି ଗଦୁସ
ପିତ୍ତବ୍ୟସନା ନିବେଦେମି ।

(ପରିକ୍ଷାସ୍ଥାପକୋକ୍ତ ଯ) ଏକୋ ଯୁ ପିତୃବ୍ୟସ୍ତୋ ତଥା ଦୌଢ-
 ଚକ୍ଷ ଶବ୍ଦପଦ୍ୟଦାୟ ପରୋକ୍ଷଂ ବି ତଂ ଗୋମାଞ୍ଜିତ୍ତ୍ଵଂ ପଦ୍ୟକ୍ତଂ ବିଦ୍ୟ
 କୁଳୁମିଦଂ ପେକ୍ଷନ୍ତୋ ହରିଷ୍ଟୁପ୍ଫୁଲ୍ଲକୋଷକୋ ଶ୍ରଦ୍ଧୋ ଏକ୍ଷ ଯାଦ୍ୟଦି ।
 ତା ଯାଦ ଯଂ ଉଦୟାମି (ଇତି ରାଜାଘୋଷୀ ପ୍ରତି ନିର୍ମତଃ) । (କ)

(କ) ଯାଦୁ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀକାନ୍ତଦାସ ଧାର୍ମିକ, ଯାଦୁ । ସିନ ହସନାବେଶେ ନିନ ଦୌଢ-
 ଚକ୍ଷିଣୀ ନୟନାଳିନୀ ସଂହତା । ସିନ ନିରକାରୀହିତକୁଳୁମୟ୍ୟାସୀନିତପିଟ୍ଠପୀତ-
 ଶକ୍ତିବ୍ୟ ଶରଣେ ଶ୍ରୀପରିପ୍ଫୁଲ୍ଲତା ନାଚରୀକତାୟ । ତଥାଃତ୍ତ୍ଵା ନିବସବକାଳ ନିବେ-
 ଯାମି । ଯଦ ଯଦୁ ନିବସବକାଳ ଦୌଢ଼କ ଶବ୍ଦସମ୍ବଦନା ପରୋକ୍ଷାନି ଯା
 ନୟନାଳିନୀ ନୟନାଳିନି କୁଳୁମିତା ଶେଷନାଦଃ ଶ୍ରୀମୁକ୍ତକୋଷକ ସଦ୍ଵ୍ୟାସ୍ୟାମି ।
 ତଥାସଦେନମୁପସର୍ପାମି ।

(୧) ବି—ଯାଦୁ ସେ ଧାର୍ମିକ ଶ୍ରୀକାନ୍ତଦାସ, ଯାଦୁ । ଦୋଷବ୍ୟାଧିରାଟ୍ଟ ନୟନାଳିନୀ
 ସଦ୍ଵ୍ୟାସିନିକୂଳୁମୟ୍ୟାସୀନିତପିଟ୍ଠପୀତା ହୈତା ଶେଷିନିମୁକ୍ତ କୋଷକ ନାଚରୀ ନକାର ଶ୍ରୀମାନ୍ନିନୀ
 ତାତ୍ତ୍ଵା ନିବସବକାଳେ ନିଜା ସମି । (ନିବସବକାଳେ ୦ ଶେଷନାଦଃ)
 ଏହି ସେ ଶ୍ରୀବସବକାଳେ ଦୋଷବ୍ୟାଧିରେ ନୟନାଳିନୀ ହୈତା ନେହି ନକାର ନୟନାଳିନୀ
 ଶେଷନାଦଃ ନୟନାଳିନୀ ତାତ୍ତ୍ଵା ନିବସବକାଳେ ସେ ଦୋଷବ୍ୟାଧିରେ ଏହି ନିବସବକାଳେ
 ସେନ । ଏତଦ୍ଵ୍ୟାଦି ନିବସବକାଳେ ନେହି (ନାଚରୀ ନିବସବକାଳେ) ।

(୨) Jester—Very well, O pious *Sreekanth Das*, very well. No
 sooner the seasoning things were given than the *Nyktanthes*
 appeared, as it were, to deride the queen's *Jasmin*, with branches
 adorned with thick clusters of untimely blossoms. So I go to
 inform the dear friend. (Moving and looking) Well, my friend,
 having full faith in the power of those seasoning things, is coming
 in this direction, with eyes gleaming with pleasure, as if he has
 looked upon the *Nyktanthes* blossoming untimely in his presence,
 though it is at a distance So I go to him, (goes to the king.)

(୩) ନିରକାରୀତି—ନିରକାରନୟନାଦଃ (thickly) ଯଦା ଯଦା ଶ୍ରୀମାନ୍ନା
 ବିଦ୍ୟାମାନା କୁଳୁମାନା ନୁକ୍ତେନ ଶବ୍ଦେନ ଶ୍ରୀମିତା ପିଟ୍ଠା: ଶାନ୍ତା ଶାନ୍ତା: ଶା ଶବ୍ଦୋକ୍ତା

अविरलप्रकटितपुष्पलवलाहदुतमाहा । सवकी गुच्छकीगुच्छी गुच्छुः
परिकीर्तित इति च्छागुचः । अथप्रत्ययतया=प्राप्तविश्रासतया । उपसर्गानि-
नञ्छामि । दत्तमात्रेण-दत्तमीय दत्तमात्रम् । तेन । मयूरव्यंसकादवयंति समासः ।
होहदकेन-अनुकम्पायां, संज्ञायां वा चम् । परीचाम्-दूरक्षितान् । अत्र
महीनिः “अञ्चः परमिति विवक्षिते समासान्न विधानसामर्थ्यात् (अव्ययीभावे ऋत्
प्रत्ययिभ्यः ५।४।१००) अव्ययीभावः । परीचे छिट्किति निपातनात् परस्त्रीकारा-
देशः । परीचम् । परीचा द्विवेकादि तु चर्माद्यधि ।” कैयटकु-परमञ्च
इति परीचम् । मयूरव्यंसकादित्यात् समासः । अच् प्रत्ययवपूर्वत्वमा (५।४।७५)
निति बीजविभागाद् अतएव वा निपातनादच् (५।१।११५) समासान्नः । अत्र
प्रतिपरसमगुभ्योऽच् इति टच् समासान्नः । स च यद्यप्याव्ययीभावे विधीयते
तथापि परब्रह्मसाक्षिब्रह्मेव्ययीभावसंभवात् समासान्नरे विज्ञायते” i. e.
according to महीनि, since we have a नञ्सूत्र under 5. 4. 107, viz.
प्रतिपरसमगुभ्योऽच्, the समास in परीचम् is अव्ययीभाव with the
विवक्षित अचचः परम् । So the समासान्न टच् by the above rule is
attached to अचि when preceded by प्रति, पर, सम् and चतु. Then,
since परीचे छिट् is used by the सूत्रकार himself, it is by निपातन
that the च of अचि is changed to च when preceded by पर ।
Now by चर्मादिव्य अच् (5. 2. 127), परीच becomes an ordinary
प्रतिपदिक । Then टाप् । But कैयट् asserts here मयूरव्यंसकादि तत्-
पुनश्च and by a division in the Rule 5. 4. 75, अच् is taken out as
a general समासान्न affix which is attached here. Or by निपातन
because सूत्रकार uses the term thus in 3. 2. 115, or by टच् taken
from 5.4. 107. परीच may also be formed. With regard to टच्, he
says, though provided for अव्ययीभाव, it is to be accepted in other
समास as well, as पर and अचि cannot have अव्ययीभाव. As for पर+

अथ=वरीय, & वाचिंस् runs—"वरीयात् वरजाय वरीये चिडि इत्यनाम् ।
उत्तं वादेः वरादथः चिडं वाचिप्रियातनाम्" *i. e.* वा अथवा वरात् (वरजानाम्)
अथः (अथिप्रथम) वादेः (वाच्यवरज) उत्तं आदिभ्यः ।

उशी त्कुडवीवनः=उत् + कुड् + प्रः -उत्कुडम् । उत्कुडं कुडवीवन-
संज्ञानमिति निष्ठातक्य अमम् । वि वेति (अ० ८८) उच्यते रत्नावलीकथम् ।

ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो राजा ।

राजा । (सहर्षम्) ।

उद्दामोत्कृष्टिकां विपाट्करदं प्रारब्धकृष्णां चचा-

दायासं म्मसमोदममैरविरसेरातन्वतोमात्मनः ।

अथोपानमतामिमां समदनां नारीमिवात्मां भुवम्

पथम् कोपविपाटस्यति मुचं देव्याः करिष्याम्यहम् ।

(1) राजा—(सहर्षं) विकसितकमिका (सकान्तिता०क०) । उच्यते आह
विपाटा (आहत् कु) अविरत नवन (निवास) अवाह वाता मिवाहानमकापिनी एते
वसन्तुला (सकाना) उपानमतामे अहम् इत्येव आह वनं कतिना विवित्त अवा
कानि कपकानेव वदेहे राजीव (वासववताव) नृप कोपविपाटस्यति करिष्ये ।

(2) King—(Joyfully,) Today I shall surely make the face of the
queen at once flushed with anger, by looking at this garden cree-
per as if she is a lady smitten with love (united with spring) and
indicating fatigue with her breathing (constant blowing of wind)
and who is yawning (properly developing), full of anxiety
with opening buds and of white hue.

(3) उद्दामोत्कृष्टिकां विपाट्करदं प्रारब्धकृष्णां अविरसेः सहर्षोदममैः
वात्मनः आवाह मातन्वती मिमां सुपानमतां समदनाम् अवा नारीमिव अहम्
भुवनम् अहम् देव्या मुचं कोपविपाटस्यति करिष्यामि ।

(4) राजः रत्नावलीद्वयता उद्दामः । निरादवःकात्यादाते वचनेति वक्तव्यः ।

प्रकाशिता । उन् ऊर्द्धा कश्चिन्ना कीरणी यस्याः सा तथोक्ता ताम् । कीरक
जाकककश्चिकाकुड्मलस्तुक्तानि तुल्यानीति उक्तायुचः । पञ्चे सहाना उद्वनता
उत्कश्चिका उत्कष्टा यस्याः सा । कथितोत्कश्चिकोत्कष्टा देवाकश्चिकवीचि
व्यति मित्नी । तथोक्ता । ताम् । भिन्नतीर्षकीरकाम् प्रकाशितोत्कष्टाच ।
विदाङ्कुरा युक्ता क्व प्रभा यस्याः सा तथोक्ता ताम् । युक्तुंययधिवर्तितमिद-
श्रितपाङ्कुरा इति स्युः प्रभाङ्कुरविशिष्टा इति चामरः । एकम् पुष्पविकाशद-
न्यनीत्कष्टात् । मृधप्रभाम् । प्रारम्भा प्रकाशना कृत्वा विक्रायः पञ्चे कृत्र्यं यया
सा तथोक्ता तया । प्रकाशविकाशं पञ्चे प्राप्तमृधप्रभाम् । कृत्वा कृत्र्ये-विक्राय
इति ऐमचन्द्रः । अविरदेर्गिरनरः असनस्य पवनस्य पञ्चे निवासस्य उद्वनमर्षंभने
रात्मनः सस्याः आयासं श्रानिम् आतन्वतीं विस्मारयन्तीम् इनां पुरीषतिनीम्
उद्यानवताम् उपवनवल्लीं समदनां वसन्तयुक्तां पञ्चे उक्तानाम् । राटे (उच्चविशेषे)
वसन्ते धूलरेऽमदनः सिक्थके खरे इति ऐमचन्द्रः । अन्ना मपरां गारीमिव नायिकांमिव
पश्यन् अवलोकयन् भ्रुव' निवितमयन्नखिन्नहनि ज्ञात्वा अत्यसमये समसी पश्यत्ये
कारकमध्ये इति (१।१।७) पञ्चमी । देव्या महिष्या सुखमानन' कोपेन कोपेन विपाटया
चारत्ता द्युतिः प्रभा यस्य तत्तथोक्तं तत् । रीवरत्नप्रभं करिष्यामि विधास्यामि ।

(5) प्राप्नोत्कश्चिका युधकार्त्तं कृतमृधप्रभायासुवतीमन्वा रमणीमिव इमा-
सुपवनवल्लीं पश्यति मयि र्द्वंया महिषी अयञ्चचादेव रोचकवाचितानना मयिष्यति ।

(6) आतन्वतीम् = चाङ् + तन् + ऋट् + ऊीप् । ताम् । तनोति तनुते ।
ततान तेने । तनियति ते । अतानीत् अतनीत् अतनिट् अतत । तन्वते ताथते ।
अतानि । ततम् । तन्वत् तन्वानम् । तनित्वा तत्वा । तनितुम् । उद्दामेयस्य अन्ना,
रान्तस्त्रीकारे कथञ्चिद् अच् समासान्तः । तथाहि उद्दामेन विरदपतिना सप्रियत्वा-
भियुक्त इति भवभूतिः ।

(8) पश्यता...सुखं करिष्यते (करिष्यते वा)...मया । (9) शार्ङ्गविष्णी-
कृतं वृत्तम् । (10) उपमा । (11) अत्र तुल्यविशेषतया पताकास्त्रात्मकं
नाम प्राकरचिकस्य भाविनोऽर्थस्य सूचनम् । तथाहि प्रसुतानमृधप्रभं वसुनीऽन्वीक्ष

K.—Friend, no doubt in it. The efficacy of gems, incantations and drugs is inconceivable. Consider—

Seeing the gems in the neck of *Bisnoo*, his enemies had once fled. Deprived of power by incantations, the Snakes live under the earth. *Laksman* and those heroic monkey warriors who had once been struck by *Meghanad*, revived by smelling the scent of some powerful herbs.

Lead the way, so that by seeing it, I may make my eyes successful.

(३) समरे श्रीपुष्पोत्तमस्य कच्छे नखिं दृष्ट्वा ब्रह्मभिर्नैष्टम् । सुजङ्घा
मन्त्रवैदेया वसुधाभूषि वसन्ति । ये सख्यवरीरमानरमटाः पूर्वं मेघनादादृता
सोपि गुह्यमिधमैहोपवेर्नम्यं पीत्वा पुनर्जीविताः ।

(४) समरे युद्धे श्रीपुष्पोत्तमस्य नारायणस्य । देव नृवं गुह्यज्ञानं चेन्न
चोपाधिदेयतम् । सिद्धिं सिद्धाधिकाराच्च श्रीपूर्वं समुदीरयेदिति ज्ञातेः पुष्पोत्तमः
ब्रह्मस्य देववाचितात् श्रीपूर्वम् । यथा श्रीगुह्यः पुष्पोत्तमस्य समानाधि-
करवाधिकारी ब्राह्मपाविनादीनां सिद्धये उत्तरपदधीपी ब्रह्ममिति तत्पुष्पः ।
कच्छे नखे नखिं रत्नं दृष्ट्वा विधीयाद् ब्रह्मभिः रिपुभिर्नैष्टं पलायितम् सुजङ्घाः
सर्पा मन्त्राणां वलैः ब्रह्मभिः कृता ब्रह्मवीर्याः सन्तः वसुधायाः पृथिव्याः भूषे
तस्य वसन्ति नक्षत्रे । ये सख्यवरीरमानरमटा वीरारसे पूर्वं पुरा मेघ-
नादेन रावचतनयेन दम्भजिता आकृताः प्रकृताः तेषां मिथीयाने अस्मिन्निति
निपूर्वात्कृताः उपसर्गं चोः किरिति (१।१।८९) चिः । गुह्यानां निविरिति वही
समासः । तस्य । महती ओषधिसखाः आन्तरतः समानाधिकरजजातीयवीरि-
त्यात्मम् । विब्रह्मकरणादेः नम्यं क्षेत्रं सख्यपरिमात्रमिति यावत् । नम्यं नम्यं
आनीदे क्षेत्रे सख्यमनववीरिति विदुः । पीत्वा पुनर्भूमी जीविता सख्यप्राप्ता
वासन् । इति देवः । यथा पीत्वा आन्तराक्षेत्रैः पुनर्जीविता वासन् । आन्तराक्षेत्रे
रामावर्षं यथा—विब्रह्मं स समानात्र सख्यः परवीरता । विब्रह्मी विदुः श्री-
सुहृत्तम् नहीतवादिति ।

(5) नागवधवचननिर्देशके प्रभूता वचनानां सुवचनानां वाचाधिपतः
 नैवमादाह्वयानां वचनवादीनाम नदीवधिप्रायेण पुनर्जीवनं सर्वेषां प्रादुर्भावः ।

(6) छद्वा=हृत्+क्ता। पक्षसि। कर्तव्यं। हरा। इच्छासि। वञ्चयन्
अपचयन्। वशीयन्। उच्चायन्। अस्माकम्। चरन्। चरन्। उच्चये। चरन्।
उच्चये। वञ्चयन्। उच्चये। पुनरीक्षणम्—पुनरेव उपलब्ध इति उच्यते।
न चात्र संज्ञा इति निर्देशः। तेन उच्यमानान् उच्यते। संज्ञायामित्युक्तं
न (१२१८)। यथाहि “अथैवं ज्ञानमधीत्येतत् तद्धि” पुनरीक्षणम् ज्ञान
इति निषेधोऽपि पुनरीक्षणमर्थेन नलोपि भवति। एकाधिकवस्तुनिष्ठ
प्रतिबन्धनादसाध्यत्वम्। यदा पुनरीक्षा तुल्य इति प्रतीतम्। अथ हेतुः
“यथाविधानीयेत सर्वकारेण विधानीयेत सर्वविधाकरणीयमेतत् केवलमिति निर्धारणं
भवतीति सर्वत्र प्रतीतम् इति चेन्न। उक्तं तु नावानामुच्यते नावीक्य इति
जगत्प्रमाणानामागत्य सत्यत्वान्निरासीति उच्यते। उच्यते।” (१२१९)
आचारदीप)। एतच्च उच्यतेः अथ इति सूत्रे (७४६०) उच्यमानादिवति भाष्य-
उच्यते विधानात्। In the word पुनरीक्षण, संज्ञा is not strictly
adhered to, as it may indicate others besides विलक्षण cf. the quota-
tion from श्रीधर and उत्तरपुनरीक्षणः परमात्मस्थान्त इति वीणा।
This is also the opinion of साध्विनः, a commentator of श्रीधर’s
भाष्यपरिशिष्टे। So there can be no objection with the अनुक्त
of उच्यते under 6, 3, 9. Yet if संज्ञा is supposed, take वही उच्यते।
The prohibition न निर्धारणं is operative only when the thing
selected and things to select from and the selecting attribute
are all actually present. एतद्धि himself has accepted वहीउच्यते।
In उच्यते in the Rule 7, 4, 60. So the statement of प्राप्तिरनुक्त
in उच्यतेविनी that, though उच्यते उच्यते in पुनरीक्षण there is no विलक्षण,
is useless,

सख्यवरीरवानरभटाः - वानराणां भटाः वानरभटा वीराश्च ते चेति पूर्वोपर
प्रथमचरमञ्चनसमानाञ्च मध्यमवीरावेति (१।२।१८) कर्मधारयः । तयोः सख्यवरी-
चेति इत्यर्थः । सख्यवरीरवेति कर्मधारये तु बहुवचनत्वात्, कश्चित्, पूर्वोपर-
त्यादि सूत्रेण वीरशब्दस्य पूर्वनिपातत्वं निरसितव्यम् । तथाहि—“एकवीर इति
पूर्वविप्रतिषेधे एव इति द्वुषैट्ठसिकारादयः । नत्वानवष्टकस्य सुनिमग्नवचः
पञ्चमः । बहुवचनत्वं वा श्रवणीकर्मण्यमिति शब्दकोशसु भट्टीभिः । एवमेव
“जेवः स पिब” इतिआनिवीर इति (७८५) नैषधीयप्रवीणः समर्थनीयः । In the
कर्मधारय with सख्यवरी and वीर the latter goes first in the समास
under the rule 2, 1, 45. Justification by बहुवचन is not com-
monly accepted.

(१) अस्मिन् समराणीकरणाः सख्यवरीरवदित्यन्तरः । दिव्या इव नक्षत्री-
चेति मीदिनी । अथर्ववेदतत् ।

(२) श्रवणः...नटवन्तः...उच्यते मुञ्चते...इति । ...भट्टे...नैषनादादयः तेः
...जीवितेः... ।

(३) आदूतविकीर्णित इत्यम् ।

विदू । (साटोपम् ।) एदु एदु भवं । (क)

राजा । गच्छाद्यतः ।

(समो सगर्वं परिक्रामतः ।)

विदू । (आकण्ठ्ये सभयं निवृत्तः राजानं हस्ते गृह्णीत्वा
संस्त्रमम् । भो वचस्व, एहि पक्षापहम् । (ख)

राजा—किमर्थम् ।

विदू—भोः, एषस्मिं वडलपादवे कोवि भूदो पठि-
वसदि । (ग)

J.—It talks distinctly. If you do not believe my words, advance and listen yourself.

(3) साटोपम्—साहकारम् । दपौ मदीऽपक्षिपी मागो नवो मदीदहकारः । आवेद्यः संवेद्यः संरक्षः सम्प्रमसथा-टीपरति हलायुधः । प्रत्येधि—विश्वसिधि—प्रति + इन् + लट् सिप् । विसृज्यम्—विवासायुक्तं निभेयमिति यावत् । पलायावहे = परा + अय् + लट् बहि । उपसर्गलावतामिति खलम् । (If the root अय् follows, the रेफ in an उपसर्ग becomes ल । अयते । अयान्मूव,—आस,—चकार । अविध्यते । आविष्ट । अव्यते । आयि । अयितम् । अयमानम् । अयित्वा । अयितुम् ।

विसृज्यम्=वि+सृज्+क् । सृजते । सृज्यते । सृजिष्यते । असृजिष्ट अजसत् । सृजते । असृजि । सृजितुम् । सृजित्वा सृज्या । सृजनाचम् । Some spell this root with तात्त्व्य ब्रकार ।

राजा—(तथा कृत्वा श्रुत्वा च ।)

स्यष्टाक्षरमिदं यस्यान्मधुरं स्त्रीस्वभावतः ।

अल्पाङ्गत्वादनिर्झादि मन्ये वदति सारिका ॥

(ऊर्ध्वं मवलोक्य निपुणं निरूप्य ।) कथं सारिका ।

(1) राजा—(उग्रः कविर्गणः प्रवृत्तः) —इहो अष्टौक्षर, श्रोत्रकृच्छिहृत् मधुर, एवः कृष्णरीरक्षेत् अनतिगच्छत । अतएव बोध इय सारिकार नव । (ऊर्ध्वं अवलोकनं च निपुणं प्रवृत्तः) एहै वे सारिका ।

(2) K.—(advancing and listening) I think it is a parrot that is repeating these words since they are distinct, low and sweet as proceeding from a small effeminate body. (Looking up and ascertaining) Ah ! there she is !

(3) स्यष्टाक्षरं स्त्रीस्वभावतः मधुरम् अल्पाङ्गत्वादनिर्झादि इह' तावत् सारिका वदति मन्ये ।

• (4) अष्टाक्षरं अष्टवर्षं श्रीकलायतः श्रीवक्रतितः मधुरं मनोहरम् अस्मा-
द्वत्तात् उद्भवतीरत्नात् अमिष्टादि अनित्यश्रीरम् इदं नृवनाथं वाक्कां तावत्
वनसं वायत् तावदवासात्वेनपी नाभिवदाराथे दम्भनरः कारिका वदति उद्धारय-
तीति नमो नमस्त्वानि ।

(5) જ્યુટપર્ચેસાદિફીતીરિફ હારિલાયવ દલ્લમુખીવતે ।

(6) अग्निर्हृदि = न निहृदि । नप् सनासः । निर् + कृ + अ + चिन्ति ।
कृदन्ते । अकृदे । कृदिष्यते । अकृदित ।

(8) जगताते...उच्यते सारिकथा ।

(9) बगुछुप ।

विदू—(विचार्य ।) कथम् । सद्य एव सारिषा । (क)

राजा—(सम्मितम् ।) वयस्य, एवम् ।

विदू—भो वयस्स, तुमं भण्णासुणो। जेव सारिणं
भूदेति मण्णसि। (७)

राजा—धिक् मूर्ख, यदात्मना कृतं तन्नयि संभावयसि ।

(क) कथम् । सम्बन्धित वारिष्ठा ।

(ક) બી વચ્ચે, ત્' બીદ: । ધન સારિકા ભૂત હતિ જગ્યાને ।

(১) বি—(বিচার পূর্বক) এই যে সভাই সাহিত্য।

ହା—(ମନ୍ତ୍ରିତେ) ବସନ୍ତ ତାହି ବଢେ ।

ସି-ତାହେ କହା । କୁସି ଶିବ, ମାସିକାକେ କୁତ ସମେ କଲିତେହ ।

ହା—ବିକ୍ ଦୂର୍ବ, ବାହା ବିକ୍ କରନ୍ତି ତାହା ଆମାର ଉପର ମହାବଳା କରନ୍ତି ।

(2) J.—(judging) So, a parrot truly !

K.—(Smiling) Just so friend.

J.—Well friend, you are a coward as you think it is a goblin.

K —O stupid, what you have yourself done, you ascribe to me !

(3) जीवः=जी+वः । जिवः कृ.कृ.कृ.नामिनि (१।१।१००) कृ.कृ.कृ. ।
जवजीवः । सूत रति-कविप्रियातीनाभिधानात्, नासिप्रियाकार्ये प्रथमा ।

વિદૂ—ઓ, જહ એવ્ં માક્ષુ મં ચિવારેસિ । (સરોવં દક્ષકાઠમુદયમ્ ।) યાઃ દાસોએ ધોએ, તુમં જાણાસિ સજ્જથં એવ્ં વદ્ધાણો ભાગ્ગદિ ત્તિ । તા ચિદ્ધ ચિદ્ધ । હમિયા પિસુણ-
હિમ્મન્નકુહિલેણ દક્ષમ્મદ્દેણ પહિપક્કં વિમ્મ કદ્દત્થપલં
હમાદો વડલપામ્મવાદો આહ્મણિમ્મ ભૂમિએ પાહ્મસ્સં ।
(હતિ હન્તુમુદયતઃ ।) । (ગ)

રાજા । (નિવારયન્ ।) મૂર્ખ, કિમપ્પેષા રમણીયં
વ્યાહરતિ । તત્ત્કિમેનાં વ્રાસયસિ । મુચ્ચવસ્તાવત્ ।

(ઉભાવાકર્ણયતઃ ।)

વિદૂ । એવ્ં મળાદિ । હમસ્સ વદ્ધાણસ્સ મોજર્ણ
દિજ્જેત્તિ । (ઘ)

(ગ) ઓ, યથેવં મા ક્ષણુ માં નિવારય । યાઃ દાસાઃ પુત્રિ, ત્વં જાનાસિ
સત્યમેવ વ્રાજ્ઞચી વિમેતિ હતિ । તત્તિદ્ધ તિદ્ધ । એતેન પિયનદ્ધદયકુટિલિન દક્ષ-
કાઠેન પરિપક્કમિવ કપિત્વપક્કમેતજ્ઞાવકુલપાદપાદાહત્ય ભૂમી પાતયિષ્થે ।

(ઘ) એવં મળતિ । એતસ્સ વ્રાજ્ઞચસ્સ મોજર્ણ દેહીતિ ।

(૧) વિ—હાન થયે છે, હવે આવાકે શરણ કરીશ ના । (મનોરમે નાટી
પૂનિશ) યાઃ શામીર વેત્તિ, હું જાનિશું મહારે વ્રાજ્ઞન હવે પાઈએલે છે । થાંક, થાંક, એ
વનહવરવન કુટિન થઈ શાંત આશાંત કરિશા પરિપક્ક કપિવચ્ચનેર હાંથ વડ્ડન રૂપ
હરેતે કુતિતે કેનિતેહિ । (અશાંતોશાંત)

જા—(નિશાંતન પૂર્વક) મૂર્ખ, જાનિશા મનોહર કિદ્ધ થનિતેહર । ઉશાંકે જાનિત
કરિતેહર કેવળ ? કુતિતે શાંત (ઉત્તરેર અવન) ।

વિ—થનિતેહર એ વ્રાજ્ઞનેકે હોશન શાંત ।

(2) J.—Well, if so, don't interfere (holds up his staff angrily). Eh, bastardly parrot, you know a Brahmin is frightened. So, stay, stay, I shall bring you down on the ground from the *Bakul* tree, as a ripe wood apple, by striking with this staff crooked as the mind of a wicked man (Attempts to beat).

K.—(Preventing) O fool, she is talking something prettily, Why do you frighten her ? let us hear, (Both listen).

J.—She says give this Brahmin something to eat.

(3) पिबन्ति=पिबन्तः खल्वन खल्व इदं मित्रं कुटिलं तेन । खल्वपिच-
कल्वं । उपमानादि समानावयवैरिति तत्पुरुषः । पिबन्तः पृथक् कल्वे इति
विनयः । आहवति=आहवति । आहवति=आहवति । परिपठन्=परि +
पठ् + क्तः । पथी व इति मित्रासकारणं यन् । पथति ते । पथात्, पथे । पथा ।
पथति—ते । पथतु-ताम् । पथत-त् । पथेत्-स । पथात्, पथीत् । पथावीत्,
पथत् । पथत्-व । पथत्, पथमानम् । पथा । पथते । पथापि । पथन् ।

राजा—सर्वमप्यौदरिकास्त्राभ्यवहार एव पर्यवस्यति ।
तत्त्वत्वं वद । विमासपति सारिका ।

विदू—(आकम्प्यं ।) भो वचस्प, वदं तु ए जं एदाए
मन्तिदं । एसा भवादि । सहि, को एसो तुए आसिहिदो ।
पठतमवचमइसुवे भववं वचज्जोति । पुचोवि भवादि ।
सहि, कोस तुए वदं एत्त आसिहिदा । सहि, किं वचारवे
कुपसि । आदिखो तुए कामदेवो आसिहिदो तादिखो
मव रर आसिहिदेति । ता वचवासंभाविधि, किं तुह
एदिवा आसिहिदेव । कहेहि वद्वं वुत्तन्तं । भो वचस्प,
किं वेदं । (क)

(ক) মী বয়স, স্মৃতি লম্বা বহীতয়া লক্ষিতম্ । ববা লক্ষতি । তচ্ছি, স্ব-
এব লম্বাশিদ্ধিতঃ । প্রহসনদনমভীতুসবে মমবানলক্ ইতি । পুনরপি লক্ষতি ।
তচ্ছি, কক্সালম্বাচনমালিঙ্ঘিতা । তচ্ছি, কিলকারবে ক্রুপ্যতি । যাহমত্ময়া
কানদেব আলিঙ্ঘিতম্বাহুযী লম্বা বতিরালিঙ্ঘিতেনি । তদন্যথাচলম্বাকিনি, কিং তবৈ-
তিনালিঙ্ঘিতেন । কথয় সৰ্ব্বং ব্রত্যানম্ । মী বয়স, কিং শিদ্ম্ ।

(১) রাজা—ওবরিকের সকলই ভোজনে পরিণত হয় । সত্য বল । সারিকা কি
বলিতেছে ।

বি—(তুমি) ওহে বরত, সারিকা বাহা বলিল তাহা তুমিলে ? বলিতেছে—
'সখি, ইনি কে চিত্রিত হইয়াছেন ? অকৃতমবদ্যহোংসবে ভগবান্ জনক ।' আবারও
বলিতেছে—'সখি, কেন তুমি আমাকে এহলে অঙ্কিত করিলে ? সখি, অকারণে
কোপ করিতেছ কেন ? তুমি বেকপ কাষণেব অঙ্কিত করিয়াছ আমিত সেরূপ হুতি
অঙ্কিত করিয়াছি । অতএব অস্তখানিনি একপ আলাপে বল কি ? সকল বৃত্তান্ত
বল ।' ওহে বকো ! ইহা কি ?

K. The voracious takes every thing for his meal ! Tell me truly what is the parrot uttering.

J. O friend, have you heard what she repeated ? She talks thus—"friend, who is portrayed here ? The god Cupid in his festi-
val which has begun." She talks again..."Friend, why am I
portrayed here by you ? Friend, why are you angry without cause.
I have drawn up a Venus to match your Cupid. So, Oh one who
thinks otherwise, there is no use of talking thus. Tell me all." O
friend, what is this ?

(৩) বীদরিকস=ভুক্ষিণীঃ স্ত্রীদরপূরকসেতি বাবন্ । তদ্রে প্রসিদ্ধঃ ।
বীদরিকঃ তদরাটুতমাণ্ডন ইতি ঠক্ (৫।১।৫০) । তন্ম । আণ্ডনঃ স্নান-
বীদরিকী বিজিনীবাধিবজিত ইত্যনর । : আণ্ডনঃ স্নানীদারিকীভক্ষরী মম্বকী-
দর ইতি ব্ৰতাপুত্ব=shamelessly voracious. প্রসিদ্ধঃ means প্রসঙ্গঃ ।
তত্পরঃ । অম্ববহারে=মম্বব । অধিকারবে সম্মনী । পর্য্যবসতি-পরিচলতি ।
পরি+অব+সী+অট্+টিপ্ । সমী । সাতা । সাসতি । সমু । অসন্ । সৌ-

दीवात् । चलात् चलादीत् । चलात् । लीयते । चलायि । चिवन् । कम् ।
क्रातुम् । विना ।

राजा—वयस्य, एवं तर्कयामि । अद्यापि हृदयवत्तमोऽनु-
रामादभिहित्य कामदेवव्यपदेशेन सखोपुरतोऽपकृतः ।
तत्त्वस्यापि प्रत्यभिज्ञाय वेदम्भगादसावपि तन्मासिख्य रति-
व्यपदेशेन दर्शितेति ।

विदू—(छोटिकां दत्त्वा ।) भो वयस्य, सुख्यदि क्ख
यदं । (क)

राजा—भो वयस्य, तूच्छो' भव । पुनरपि व्याहरति ।
तच्छुचुवस्तावत् ।

(उभावपि मृच्छतः)

(क) भो वयस्य, सुख्यदि क्खयत् ।

(१) राजा - वयस्य, योव इव ते कोयल इवमेव अन्तर विवर्तयते अर्चितं कश्चित्
स्वीयं निकटं कल्पनेन वपमानं कश्चित्कथं । आह । नवीं उवा । वृद्धिः । निपुण्य
वर्धितं (नरे वयस्येन) यथावेव वृद्धिः कश्चित् कश्चित् यथाह्वये ।

वि—(छोटि विहा) वयस्य इति मन्त्रं वदे ।

राजा—तूम् कथं भवेत् । अत्राह' वयस्येन । योव इति (उत्तराय अयम्) ।

(२) K.—I think, friend, some lady delineating her lover out of
love, has passed him off on her companion as Cupid. She too
understanding the same, has pictured the lady near it and shown
her as Venus.

J.—(Striking his thumb on other fingers). Very likely friend.

K.—Hush, friend, she is talking again. Let us hear (They
both listen).

(३) अपङ्कतः=अपङ्कपितः=concealed, denied. अप + ङ् + क्तः। ङ्ङुते ।
कुङ्कुते । ङ्ङीता । ङ्ङीयते । ङ्ङुताम् । अपङ्कत । ङ्ङुवीत । ङ्ङीवीट । अपङ्गीट ।
अङ्गीयत । ङ्ङुवते । अङ्गनावि । ङ्ङुनीतुम् । ङ्ङुत्वा । ङ्ङुवानम् । प्रत्यभिप्रायः=
निमित्तम् । रतिव्यपदेशेन=कामप्रियावृत्तेन । वैदग्ध्यम्-चातुर्यात् । विदग्धस्य
भावः कथं वा गुणवचनप्राप्त्यादिभ्यः कर्मणि चेतिव्यञ्ज् (५।१।११४) विभाषातुल्ये
विधानमिति हेतौ पञ्चमो । तुष्णीम्-मीनेतु तुष्णीमित्यमरः । अन्वयमेतत् ।

विदू । भो पुत्रोवि एसा एव्वं भवादि । सहि मा
सल्ल ईदिसस्स कयारअवस्स अवयं एव्व ईदिसे वरे
अहिंसासेव होदव्वं । ता जा एसा आसिहिदा सा खु
कखा दंसयोआ । (क)

राजा । यद्येवमवहितौ शृणुवस्तावत् । अस्तप्रा-
वकाशो नः कुतूहलस्य ।

विदू । भो वधस्स मा पण्डितगणं उव्वह अहं दे एदाए
मुहादो सुविअ सव्वं वाक्खाअइस्स (इत्युभावाकर्षयतः)
भो वधस्स सुदं तुए जं एदाए मन्तिदं । सहि अववेहि मे
इमाइं अलिणीपत्ताइं मुआलवत्ताआइं च, अलं एदिआ,
कोस अचारवे अत्ताअं आआसेसि (ख) ।

(क) भोः पुनरप्येवा एव' मवति । सहि मा सल्ल स ईदिसस कयारइसअव-
प्रामेव ईदिसे वरे अभिसासेव भवितव्यम् । तत् वा एसा आसिहिता सा खु
कखा दंस'नीया ।

(ख) भो वयस्य, मा पण्डितवरैस्तुह्य । अहं त एतस्मा सुखतः श्रुत्वा सर्वे

ଆକାଶେ । ଶ୍ରୀ ସକଳ ଧୃତ ଯବା ବଢ଼ିତବା ନାସିତମ୍ । ତଦ୍ଧି ଅସମ୍ଭବ ମି ଡବାମି
ଅଭିଜନୀୟବାସି ବଦାଦବଦବାସି ସ, ଅସମିତସ, ବଦାଦକାରସେ କାକାମ ନାବାଦବସି ।

(୧) ସି—ତେଜେ ଆବାସ ଓ ନାସିକା ସମ୍ଭବତଃ । “ନସି କଳା କହିବେ ନା । ଡବୁନ
କହାବୁ ଡବୁନ କହେ ଅଭିଜାସ କହେ ।” ବାହି ବଡ଼କ, ଏହି ସେ କଳା ଡିସିଜ ହୈଜକେ,
ନେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରେ ।

ଜା—ସି ତାହାହି ବସ ତବେ ଅସହିତ ହୈଜ ନୋବା ବାଡ଼ିକ । ଇହା କୋହୁକେସ
ସିସର କରେ ।

ସି—ତେଜେ ନାବା ନାସିକାସି ହୈଜ ନା । ଇହାସ ସୁବେ ତମିଜା ଆସିହି ନକମ ବାକା
କହିବ (ଡକେସେ ଅସ) । ତେଜେ କହା ନାସିକା କହୁକ ଡି ଡକ ହୈଜ ? “ନସି
ଏହି ନକମ ଓ ନୁମାସନର ତମି ସୁବେ ହାସ । ଇହାସେ ଅନୋକନ ନାହି । ତେଜେ ଅକାକେ
ସିକେ କେ ନିକେସ ।”

(୨) J—Lo, the parrot is again talking—“My dear, be not
ashamed. Such a gem of a girl cannot but desire for such a
husband.” The lady thus pictured is, however, worth seeing.

K—If so, let us attentively hear. There is room for curiosity
in it.

J—O friend, do not entertain a false conceit on your scholar-
ship. Hearing from her I shall explain to you all. (Both listen)
Friend, have you heard what she talked of? “My dear, take
away these lotus leaves and bracelets. No use of them. Why
are you distressing yourself in vain ?”

(୩) ଅସହିତୀ - ଆସୁଅସିତୀ । ଅସହାସ :- ଅସହାସ । ଡବୁକକ - ଡବୁକ
ଡବୁକ ଡବୁକ କାନ୍ ସକେସିସ ହଜାସ ଡବି ନିସିନୀ । ଡବୁକ - ଡବୁକ । ଆକାଶୀ
- ସି + କାକ୍ + ବସ୍ + ଡଟ୍, ଡଟ୍ । ଅସିକ୍ : କାକାସି କାକାସିସ : । ବଡ଼ ।
ନବସି ବଡ଼ୀ ବଡ଼ୀ ବଡ଼ୀ ବଡ଼ୀ । କାକା ବଡ଼ୀ କାକାସି-ନି, କାକାସି-ନି
ବଡ଼ୀ । ବସ୍ । ବସିତ । କାକାନ୍ ବସିତ । କାକାନ୍ ବସିତ । କାକାନ୍ ବସିତ ।
କାକାନ୍ ବସିତ । ବସିତ ବସିତ ବସିତ ବସିତ ବସିତ । କାକାନ୍ ବସିତ । କାକାନ୍ ବସିତ ।
କାକାନ୍ ବସିତ । କାକାନ୍ ବସିତ । କାକାନ୍ ବସିତ । କାକାନ୍ ବସିତ । କାକାନ୍ ବସିତ ।
କାକାନ୍ ବସିତ । କାକାନ୍ ବସିତ । କାକାନ୍ ବସିତ । କାକାନ୍ ବସିତ । କାକାନ୍ ବସିତ ।

अ धातुर्नन्ते । “अयमाधेधातुकमावविषयइत्यादिनाद्यादयः । अच् तु सामान्येन मन्याने” इति माधवः । भट्टोजिमु माधवादीनां मतं सुज्ञङ्य अयं सार्धधातुकमाव विषय इति व्यवस्थापितवान् । विसरस्तु तस्य अन्वयः । कुममनोरमयार् इत्यर्थः । अतीर्थं खया धातुः न आधेधातुके प्रयोक्तव्यः । अयं खयात्तद्वत् आदिः । तस्य विभाषा अकारस्य यत्नम् । खरिचंति खकारस्य चत्वंम् (८४५५) ।

राजा—वयस्य, न केवलं श्रुतम् । अभिप्रायोऽपि लक्षितः ।

विदू—भो वयस्य, अज्ज वि कुरकुराअदि एव्व एसा सारिआ दासोए धोआ । ता सच्चं सुविअ वक्खाअ-
इससम् । (ख)

राजा—युक्तमभिहितम् ।

(पुनराकर्षयतः ।)

विदू—भो वयस्य, एसा क्सु सारिआ दासोए दुडिदा
अउव्वेदो ब्रह्मणो विअ रिआअं पठिदुं पठत्ता । (ख)

राजा—वयस्य, कथय । किमप्यन्यचेतसा मया नाव-
धारितं किमनयोक्तमिति ।

(क) भो वयस्य, अथापि कुरकुराअत इवेवा सारिका दासाः पुत्री । तत्सर्वं
मृत्वा आखास्ये ।

(ख) भो वयस्य, एसा सलु सारिका दासा दुडिता अतुवेदी ब्राह्मण इव
अचः पठितुं पठत्ता ।

(1) ३।-वयस्य, केवलं मोना इव नाहे—अतिशयैव दुःखा विहासे ।

ସି—ହୋ, ଏବଦ୍ ଏହି ବାଣୀର କଥା ମାରିବା ହୁହୁହୁ କହିଛନ୍ତି । ଭବିଷ୍ୟ ନକଲେ
ବାସ୍ୟା କହିଛନ୍ତି ।

ଜ—ବେଳ ଉଲଟ । (ଉତ୍ତରର ମୁନର୍ଦ୍ଦୀର ଉପ) ।

ସି—ହୋ ବାଣୀ, ଏହି ବାଣୀର ହୁହୁତା ମାରିବା, ଉତ୍ତରବତୀ ଶ୍ରୀକର୍ମର ତାର ଚିତ୍ତିତ
କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ପାଠ ଆରମ୍ଭ କରିଛନ୍ତି ।

ଜ—ହୋ ବଳ—କିନ୍ତୁ କେତେକ ବାକ୍ୟର ଉଦ୍ଦାର ଉଚ୍ଚିତ୍ତ ଅବସାରୀ କହିତ ପାରି
ନାହିଁ ।

(2) K—Friend, not only heard, but understood too.

J—Friend, this ill-begotten parrot is still chirping ! I shall
hear and explain.

K—Well said (they both listen).

J—O friend, the bastardly parrot has surely commenced to
chant the *Rik* verses, just like a Brahmin versed in the *four vedas*.

K—Dear, tell me what it is. I was a little unmindful and
could not understand what she discoursed.

(3) ଛୁରୁଛୁରାବନେ=ଛୁରୁଛୁରାବନ୍ କରୀତି=chirps. ଶ୍ରୀହିତାଦିତାବନ୍:
କ୍ଷବ୍ ଓତି କ୍ଷବ୍ (୧୧୧୧୧) । ଛୁରୁଛୁରାବନେ କ୍ଷବାପି ଶ୍ରୀହି ତାନ୍ ଶ୍ରୀବତୀକ୍ଷିତବ
ବଦନ' ଶ୍ରୀବଦନିତି କ୍ଷାପିତା । ଶ୍ରୀପି ବିବଦିତେ ବଦୁକ' ହେ କ୍ଷବତ ଓତି ବଦନାଦି-
କ୍ଷବନନ୍ । ବା କ୍ଷବ ଓତି ବିବଦ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍ । ଅକ୍ଷବଦ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍ (୧୧୧୧୧)
କ୍ଷାବଦ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍
The affix କ୍ଷବ୍ is applied to ଶ୍ରୀବଦ୍ and ଶ୍ରୀବଦ୍ word, But କ୍ଷବ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍
can occur with the roots ଛୁରୁ or କ୍ଷବ୍ under 5. 4. 57. Hence
they say the very rule 3. 1. 12 indicates that କ୍ଷବ୍ is also appli-
cable with କ୍ଷବ୍ । When କ୍ଷବ୍ follows the word is reduplicated
କ୍ଷବ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍ roots are ଶ୍ରୀବଦ୍ । କ୍ଷବ୍ = କ୍ଷବ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍ ।

ଅନୁବେଦ୍ = ଅନୁବେଦିତାବନେ ବେଦ ଓତି ଶ୍ରୀବଦ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍
କ୍ଷବ୍ : ଶ୍ରୀବଦ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍
ଓତି ଶ୍ରୀବଦ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍ : (୧୧୧୧୧) । ଶ୍ରୀବଦ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍
(୧୧୧୧୧) ଶ୍ରୀବଦ୍ : ଶ୍ରୀବଦ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍ ଶ୍ରୀବଦ୍ ।

चतुर्वेदीति तु कैषादिन् संख्यतम् । तत्र चत्वारो वेदाः सन्त्यस्य पाठात्वेनेतीतिः
किम् ? कथं न तस्य — खीप इति च त एव प्रख्याः । यस्तुस्तु चतुर्वेदीत्यपि-
चोयम् ।

विदू । भो एवम् भण्णादि ।

दुष्मज्जअचमुराओ सज्जा गुरुई परव्वसो अप्पा ।

पिअसहि विसमं पेअं मरअं सरअं अवरमेअं ॥ (क)

राजा—(संछितम्) वयस्य एवंविधं भवन्तं ब्राह्मणं

मुक्त्वा कोऽन्य एवंविधानामृचामभिधः ।

विदू । तदो किं बुक्खु, एदम् । (ख)

राजा—ननु गाधिकेयम् ।

विदू । किं गाधिया तदो किं कहिआ । (ग)

(क) भो एवम् भवति ।

दुष्मज्जनानुरागो सज्जा गुरुं परवत्त आत्मा ।

प्रियसखि विषमं मेन मरत्तं मरत्तं तु वरमेकम् ।

(ख) ततः किं तु खल्वेतत् ।

(ग) किं गाधिका । ततः किं कथितम् ।

(१) वि—उह ऐक्य वनिउह—दुष्मज्जनानुराग इत्यादि

त्रा—(मत्रिउह) वरम्य उतावत्तं पुन्यं आत्मा वाउत्तं मेदुन वक्, मत्तत्र वत्तत्र
आत्त के इहेउत्त आत्त ?

वि—उह उह कि ?

त्रा—उह उह आत्मा ।

वि—कि आत्मा ? उह कि वत्त इहेन ।

(२) J—Well, she is talking thus : "It is my love for one &c."

K. Friend, no other Brahmin than one like yourself can be
versed in such *Rik* verses.

J. Well what is it then?

K. O, it is a ballad.

J. What a ballad? then what did she express?

(3) नृणां=पुत्रविद्या । माविद्या-कन्यारविती वामविद्यः । माया+
कम् + टाप् । नृणां कम् । अभावितपुंस्माद्धेति (अ१।१८) आकारकण्वम् ।
माया शीघ्रे संकृतायाः मायायां शीघ्रनवीरिति मेदिनी ।

राजा—वयस्य, कयापि स्नाप्ययौवनया प्रियतममना-
सादयन्त्या ओवितनिरपेक्षयोक्तम् ।

विद्—(उच्चैर्विहस्य ।) भोः, किं एदेहिं बह्वमचि-
देहिं । उज्जुचं एव किं च भवति । अहं मं एव अथा-
माभयन्तोऽस्मि । अथहा को अथो कुसुमपावपदेसेव
चिह्नवोचदि । (हस्तातालं दत्त्वोचं विहसति ।) (क)

राजा—(अर्धमवलीक्ष्य ।) धिक् मुचं, किमुचै-
र्विहसता त्वया तपस्विनो व्रासितेयम् । येनाख्योऽप्यहं
ह्यापि गता ।

(इति निरूपयतः ।)

विद्—(विलोक्य) भो वयस्य, अथवा मा संभावेहि ।
एसा कचसोघरं एव नदा । ता एहि । अचुसरीह ।

इति परिक्रामतः ।) (ख)

(क) भोः, किमेतदवचितेः । अकुसुमेव किं न भवति । तथा माविद्याया-
सादयन्तेति । अनाया कोऽपि कुसुमपावपदेसेन निरूपयते ।

(କ) ଶ୍ରୀ ବୟସ, ଅନ୍ୟଥା ନା ସମ୍ଭାବ୍ୟ । ଏବା କହଣୀୟତମିବ ନୟା । ତଦିତି ।
ଅନୁସରାବ : ।

(1) ଶ୍ରୀ--ବୟସା କୋନଠ ଉଦ୍‌ଘୋଷିନୀ ରସନୀ ସିଂହତୟକେ ନା ପାହିନା ଜୀବନେ
ନିରାପେକ ହୈରା ଇହା ସାମିତାହେ ।

ସି -(ଉଚ୍ଚହାସା) ଓହେ ଏହି ହୁଟିଲ କଥାକୁ କଲ କି ? ମରଲ ଡାବେ କେନ ବଲ ନା
ବେ ଆସାକେହି ନା ପାହିନା ଇ ଥାବି । ତାହା ନା ହୈଲେ ଆସ କେ କଲ୍‌ପଣ୍ଡଲେ ନିହୁତ
ହୈବେ । (ହାତ ତାଲି ଦିଶା ଉଚ୍ଚ ହାସା)

ଶ୍ରୀ-(ଉଚ୍ଚେ ଦେଶିକା) ସିଦ୍ଧି ସୁଧ, ଉଚ୍ଚହାସୋ ଏହି ମାରିକାକେ ଆସିତା କରିଲେ କେନ ?
ନା ଆନି ଉଡ଼ିରା କୋସାର ସେଲ । (ନିରାପେକାହାତ) ।

ସି--ସର୍ବନମ୍ନକ) ଓହେ ବନ୍ଦୋ, ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସନେ କରିତ ନା--ଏହି କବଳୀ ମୁହେଇ
ସିରାହେ ଏନ ଅନୁମତ୍ୟ କରି (ଉତ୍ତରର ପରିକ୍ରମ) ।

(2) K - Friend, disappointed of her lover and indifferent to
her life, some lady with an excellent youth, has thus lamented—

J. (With a loud laugh) O what is the use of this evasive state-
ment ? Why do you not frankly say that disappointed of myself
&c.... ..If not so, who else can be passed off as Cupid (claps and
laughs loudly).

K—(Looking up) Fie, fool, why the parrot has been frightened
with your loud laugh ? She has flown away ! (Trying to find out)

J—(Looking) Friend, donot think otherwise. She has surely
gone to this plantain house. Come, let us follow (They go).

(3) ସ୍ବାଧ୍ୟଥାବୟସା - ମର୍ତ୍ତସନୀୟତାବଦ୍‌ଧାୟା । ଅନାସାଦୟତା - ଅଳ୍ପ-
ମାୟା । ଜୀବିତନିରପେକ୍ଷୟା - ମାତାନ୍ ଅବଜ୍ଞାନତା । ସକ୍ଷମସିଦ୍ଧିଃ କ୍ରୁଟିକ୍ଷବଦନେ ।
ହସ୍ତକମ୍‌=ସରଳମ୍ । ସ୍ବାର୍ଥେ କମ୍ । କୁସୁମନାପସ୍ୟପଦେଶେନ - କନ୍ଦର୍ପହସ୍ତେନ । ନିହୁତେ
- ଅପଲପ୍ସତେ । ତପସ୍ବିନୀ - ବରାକ୍ଷୀ, ଅନୁକମ୍ପ୍ୟତିତି ଯାବତ୍ । ତପସ୍ବୀ ତାପସୀ ଆନୁ-
କମ୍ପ୍ୟେନ୍ଦ୍ରିୟସଂଯୋଗିତୀତି ମେଦିନୀ ।

ରାଜା—ଦୁର୍ବାରାଂ କୁସୁମଶରସ୍ୟଥାଂ ବହନ୍ତମା
କାମିନ୍ୟା ଯଦଭିହିତଂ ପୁରଃ ସଂକ୍ଷୀମାମ୍ ।

तद्वयः शुक्लशिशुसारिकाभिदम्

धन्यानां श्रवणपथातिवित्तमेति ॥

(1) हा—हर्षाश्रवणपथाति काविवीर्य मयीमवीर्य कविः हाहा पूर्वार्थे निरुक्तमिति वाचि कर्तृक केकाविक इति हा श्रुतौऽप्य कर्णपथं प्रतिपि इव ।

(2) K—Whatever is uttered before companions, by females suffering from the unbearable attack of Cupid, comes, being repeated by the young ones of the Parrots, as a guest to the ears of the fortunate.

(3) दुर्बारां कुतुमनरन्वयां वदन्त्या कामिन्यां लक्ष्मीनां पुरीं वदन्निहितं तद् भूयः शुक्लशिशुसारिकाभिदम् धन्यानां श्रवणपथातिवित्तमेति ।

(4) दुर्दुःखं च वाच्यं इति दुर्बारां दुष्टाणाम् । ईदृशः कुतुमन्वयाः कुतुमन्वयाः वदन्त्या कामिन्यां लक्ष्मीनां पुरीं वदन्निहितं कविः तद्वयः पुनः वदन्त्यां लक्ष्मीनां श्रवणपथातिवित्तमेति धन्यानां श्रुतौऽप्य कर्णपथं प्रतिपि इव । तद्वयः पुनः वदन्त्यां लक्ष्मीनां श्रवणपथातिवित्तमेति धन्यानां श्रुतौऽप्य कर्णपथं प्रतिपि इव । तद्वयः पुनः वदन्त्यां लक्ष्मीनां श्रवणपथातिवित्तमेति धन्यानां श्रुतौऽप्य कर्णपथं प्रतिपि इव । तद्वयः पुनः वदन्त्यां लक्ष्मीनां श्रवणपथातिवित्तमेति धन्यानां श्रुतौऽप्य कर्णपथं प्रतिपि इव ।

(5) निरुद्धिणीवाक्यानि वदन्निहितानि पुनः वदन्ति नृपतिं विप्रति ।

(5) ...वदन्ती...कामिनी...वदन्तिवती...तेन...उच्यते...वदन्तिवतीवती ।

(8) वदन्तिवतीवती । वी वी वदन्तिवतीवती वदन्तिवतीवती वदन्तिवतीवती । The order is न-न-व-व and the pauses (वति) shall be at the end of the third and thence the tenth vowel in each line.

(12) नदननरन्वयानिति तन्वयेति शिशुशिशुसारिकाभिरिति च करकटी कट्याभरवचनः पाठः । तच्च श्रवणपथातिवित्तमेति । तान्निमित्तम् ।

विदू—भो वचस्य, एदं क्वचु कचसीधरचम् जाय पविष्यत । (इत्युभौ प्रविशतः ।) भोः चखं हाव हासीय

ધોઆણ સારિઆણ અચ્છે સચપઅત્તેચ, રૂધ દાઝ મલઅમાર-
દુબ્બે સન્તવાલકઅલીદલસોઅલે સિલાદલે ઉવવિસિઅ મુહુ-
ત્તઅં દોસદ્ધા । (ક)

રાજા—યદભિરુચિતં ભવતે ।

વિદૂ—(પાર્શ્વતોડવલોક્ષ) । મો વઅસ્સ, એદેચ
સગ્ધા'હઅદુવારેચ દુટ્ટવાચરેચ તાણ સારિઆણ પઅરેચ
હોદલ્લમ્ । (છ)

રાજા—વયસ્ય, નિરુપ્યતામ્ ।

વિદૂ—જં મઅં આસબેદિતિ । (પરિક્રમ્યાલોક્ષ ચ) ।
એસો વિ ચિત્તફલઅો । જાવ અં ગેહ્લામિ । (ચટ્તોલ્લા
નિરુપ્ય ચ હર્ષે નાટયતિ । (ગ)

રાજા—(સકૌતુકમ્) । વયસ્ય, કિમેતત્ ।

(ક) મો વયસ્ય, એતન્નલ્લ કદલીટ્ટહમ્ । યાવત્પવિજ્ઞાવઃ મો અલ્લં તસ્યા
દાસ્યાઃ પુનઃગાઃ સારિકાયા અન્નવઅપ્રયથેન, રૂધ તાવત્ મલઅમારતોહિહ્વાલઅ-
દ્લીદલસીતલે શિલાતલે ઉવવિસ્ય મુહુર્તં વિશામ્યાવઃ ।

(છ) મો વયસ્ય, એતનોદાટિતવારેચ દુટ્ટવાચરેચ તસ્યાઃ સારિકાયાઃ પઅરેચ
અવિતલ્લમ્ । (ગ) યદવાનાજાપયતીતિ । એસોપિ ચિત્તફલઅઃ । યાવદેનં ચટ્તમિ ।

(૧) વિ—હરે વરમા એ મેરે કવલી ગુરુ—અવેન કરા થાઉક । (ઉત્તરે અવેન)
હરે મેરે થાગોર પૂલી મારિકાર અવેવેને ઘરોઅન નાઈ । એરે અલઅપવઅકઅરવ-
કવલીપઅથિઅનિનાઠને ઉપવેવેન પૂર્વક મૂહુર્ત વિજાહિનાઠ કરિવ ।

શા—વેરુપ ડોનાર અતિહરિ ।

વિ—(પાર્શ્વે અવલોકન) હરે વરમા, રૂટેવાનરોપાહિત એરે મેરે મારિકાર
પઅર ।

या—बसत, निरुपण कर ।

वि—वेडन (आया) जावेन । (परिश्रमन व दर्शन) अहं छिन्नकनक, अहं करि
(अहं व निरुपणपूर्वक हर्ष अकान) ।

या—(अकोरुके) कि हे बसत ?

(2) J—O friend, this is the plantain house, let us enter
(Entering) O it is useless to search for that bastardly parrot. Let
us sit down and rest for a moment, on this rock which is as cold
as a leaf of a new plantain moved by the south wind.

K—As you like.

J—(Looking at the sides). Friend, this might be the cage of
that parrot, opened by the monkey.

K—Find it out, friend.

J—I obey you (walking and seeing) This is the board too. Let
me take it up (Picks up and expresses joy).

K—(With curiosity) what is it friend ?

(3) लक्ष्मिनि—लक्ष्मिनि मादनेन परमैव उदवेष्टनी लक्ष्मिनी याया सदधी
तया दधं परमिन् प्रीतयं तद्विन्—दधिवपयलक्ष्मिनिनवदधीपमप्रीतये ।
उदवेष्टन—उद + वेष्ट + प्रह । वेष्ट चक्षते । मादिः । वेष्टति । विवेष्ट ।
वेष्टिचति । चक्षेहीन् । cf :—विन्ध आनयकानिचित्तविषयी वेष्टद्वयाका
यना इति लक्ष्मिनिनटनम् । भयते—दध्वर्षाणां प्रीतनाच इति चक्षुषी ।

विदू—भो वषस्स दिट्ठिआ बद्धसि एदं तं कं मर
मचिदं तुमं जेम्ब एत्थ आसिद्धिदो, वषस्सा को चक्षो
कुसुमचावव्यवदेवेचचिह्नवोचदि ति । (क)

राजा । (सहर्षं हस्तो प्रसार्य) सखे दर्शय दधं व ।

विदू । च दे दंसदस्सं, सावि वषस्सा एत्थ एम्ब
आसिद्धिदा ति, किं पारिदोषिएच विष्ठा ईदिसं वषारचचं
दंसोचदि । (ख)

(क) सोः वयस्य दिष्टा ॥ वर्धते । एतत्तद्यन्मया भवितम् । लम्बीवा-
लिखितः । वयस्य कोऽन्वः कुसुमवापय्यपद्मिनि निहन्त्यत इति ।

(ख) न ते दर्शयिष्ये । सापि कन्वात्वालिखितेति । तत्किं पारितोषिके
विनेष्टुं कन्वारत्नं दध्यते ।

(1) वि—उत्तरे ठोवात्र अष्टौ वयः । ईशा ताहाई । आनि बलिहाहि फुद्दिई
एवाने छिजित् इईयाह । मठे९ के आत्र कन्वर्ग नामे लेणित् इईवे ?

रा—(सहये हस्त आगारण पूर्णक) सवे, वेवि वेवि ?

वि—ठोवाके वेवाईव ना—सेई कन्वात्त एहमे छिजिता । विना पारितोषिके
किं वेवुं कन्वारत्न वेवाईते इह ?

(2) J—Well good luck to you | It is as I said ; you are delineated
here, otherwise who else can be passed off as Cupid ?

K—(Joyfully extending his hand) show me friend, show me !

J—No, I shall not show this. That girl also is portrayed here.
How can such a Jewel of a girl be shown without a reward ?

(3) पारितोषिके—पुरस्कारमूर्च्छेन । परितोषः प्रयोजन मस्तेति प्रयी-
जनमिति ठळ् (११११५८) ।

राजा । (कटकमर्पयन्नेव वलादगृहीत्वा पश्यति) ।

(विलोक्य सविस्मयं) वयस्य पश्य ।

लोलाबधूतपद्मा कथयन्ती पञ्चपातमधिकं नः ।

मानसमुपैति केयं चिन्तयता राजहंसीव ॥

(1) रा—(बलत्र अवात्र, बले अहण उ वर्धनपूर्णक सविस्मये) वयसा वेव, विलान
विकल्पितपद्मा, आवात्र अति अधिकगणतअकानकात्रिणि छिजिता एई कोन् अजना
त्रावहरीत्र नात्र मानने अवेन करितेहे ?

K—(Giving bracelet and snatching and seeing with surprise)
Friend, see.

Gently shaking lotuses in sport and indicating much love to
me what lady is this in drawing, who is stealing into my mind,
just like a white goose having a peculiar gait, who enters into the
lake *Mānasha*, with much motion of its wings ?

(३) श्रीकायभूतवद्मा अविद्यं नः पञ्चपातं कञ्चवन्ती चिन्मया इवै का रात्र-
इतीव मानसमुपेति ?

(४) श्रीकाया कीदृशा । श्रीका केतिर्विद्यास्य यद्वारजावप्रतिभेति तेनचन्द्रः ।
अवभूतं कश्चित् पद्मं पद्मं यथा वा तथीका । श्रीकाकश्चित्कमया । अविद्य-
मतिरिक्तं भीष्माकम् । अकदीपकीयेति एकमेव दृश्यं वा । पञ्चपातम् अनुप्रासं
एवे पञ्चभूतमस्य कञ्चवन्ती प्रकटवन्ती चिन्मया चाक्षिप्यति । एवे किम्
श्रीजनं यत् नमनं यथाः वा । आदमनमा । इवै का रमणी रात्रइतीव
मानसं चित्तं एवे हरः उपेति विद्वति । इदं वाचं यथां न मानसं नमनं प्रविष्टम् ।
अक्षररचनस्य मानसं वाचि इवा इति साहित्यदर्पकः ।

(ः) अक्षरश्रीकासरोजा केवलवद्मा नमनुप्रासं प्रकाशवन्ती इदमनविचरोति
यथा मानसं रात्रइती ।

(४) श्रीकाभूतवद्मा...कञ्चवन्ती...मानसम् उपेति यथा अमया...चित्त-
मतया रात्रइत्येव ।

(९) आर्या कवः ।

(१०) उपमा ।

अपिच ।

विद्यायापूर्वपूर्वेष्वनुमत्या सुखमभूद्भुवम् ।

चाता निजासनाश्वोजविनिमीलनकुःक्षितः ॥

(१) आर्य विद्याया इहाय नूतनपूर्व पूर्णतः कतिपयं शिथिलं विनामनपञ्च
महोत्सवे कृते उपेति हिरण्य ।

(२) Besides—The creator having made her face a charming
full moon, was surely inconvenienced by the closing of the knees
which was his seat.

(३) विद्याया अस्या सुखमभूत् पूर्वपूर्वेष्वनुमत्या विद्यायाश्वोजविनिमीलन
कुःक्षितः अभूत् ।

(४) विद्याया यथा अस्याः कानिथा सुखमानवः अपूर्वं नदसुतं पूर्वेष्वनु पूर्वेष्व-

चन्द्रं विधातुं कृत्वा ध्रुवं निक्षिप्तं स्वस्य निजस्य आसनमिवाश्विजं पदम् तस्य विनि-
मीलनेन संकीर्णेन दुःखितः कटेन उपविष्टः । आसनपद्मसङ्कीर्णदुःखीपविष्टः ।
अभूदवनिष्टः । चन्द्रोदये कमलस्य निमीलनादिति भावः ।

(5) विधाता असा मुखं चन्द्रं कृतवान् । तेनासासनपदम् निमीक्षितम् ।
अतस्तस्य उपवेशनं कञ्चकरं जातम् ।

(8) अभावि आभा दुःखितेन ।

(9) अगुटुप् ।

(10) चातुर्दुःखितेरसम्बन्धेपि तत्सम्बन्धीभावतिशयोक्तिः । सा च काश्च-
लिङ्गोत्प्रेचानुजीविता ।

ततः प्रविशति सागरिका सुसङ्गता च ।

साग । सहि सुसङ्गदे च समासादिदा अङ्गे हिं सारिभा
ता चित्तफलम् वि दाब इमादो कञ्चलोघरादो गेह्मिभ
लहुं आशच्छेद । (क)

सुसं । सहि एव्वं करेह (इतुपसर्पतः) । (ख)

विदू—भो वञ्चस्स, कोस उण्ण एसा ओचदमुहो आशि-
हिदा । (ग)

सुसं—(आकर्ण्य ।) सहि, जहा वसन्तपो मन्तेदि तहा
तक्केमि भट्टिणा वि एत्थ होदव्वम् । ता कञ्चलोघरगुम्भ
त्तरिणा भविअ पेक्खन्ना । (ख)

(इतुपमे आकर्ण्यतः ।)

(क) सहि सुसंनते, न समासादिताकाभिः सारिका । तद्विषयफलकमपि
तावदस्मात् कदलीयहादयदीना कञ्चनान्धान ।

(କ) ଚାହି, ବସ ଛାପି ।

(ଖ) ଶ୍ରୀ ସବଳ, ଶଙ୍ଖାନ୍ତୁସରେବାସନତନ୍ତୁଆଦିହିତା ।

(ଗ) ଚାହି, ବସା ବସନକ୍ଷୀ ଜଳାବତୀ ସଦା ଯକ୍ଷ୍ୟାମି ଧର୍ମାଦ୍ୟଦେବ ଯଦିଦୟାୟ ।
ଅନ୍ତଃସଦ୍ବୀୟହସୁକ୍ଷାଦିତା ଧୂଳା ଗୋପାଦି ।

(୧) (ମାମସିକା ଓ ସୁସଙ୍ଗତାଙ୍କ ଉପସ୍ଥାନ)

ମା—ମମି ହସନ୍ତେ, ମାମସିକାଙ୍କ ମାତୃତା ଦେଖ ଯା । ଏହି କବଳୀ ମୁଁ ହାତେ ଚିତ୍ତକଳକ
ନହିତା ଦିଅ ଗାମିନୀ ।

ସୁ—ମମି ତାହାହିଁ କହିବ । (ସମ୍ବନ୍ଧ)

ସି—କହେ କହୋ, ମୋ ଉପନୟନୁଷ୍ଠାନ ଚିତ୍ତା ହେଉଛି କେମିତି ?

ସୁ—(ଭାବିତା) ମମି, ସମସ୍ତ କଥା ସାମାଜିକେ, ଉପସାଧାତ ଏହାମାନେ ଗୋପନ । ଉଚ୍ଚ-
ଏବଂ କବଳୀମୁହୂର୍ତ୍ତକାଳିନୀ ହେଉ । ଦେଖିବ (ଉଚ୍ଚରେ ଉପସାଧାତ)

(Enter Sagarika and Soosangata).

(୨) Sa—Dear *Susangata*, we could not overtake the Parrot
So let us soon now get away the picture board from this plantain
house.

Soo—Let us do it, dear, (both going).

J—Friend, why is she pictured with her face downwards ?

Soo—(Listening) Dear, the king must be by as *Basantaka* is
speaking. So let us observe, being concealed in the bush of the
plantain house. (They listen)

(୩) ଶବ୍ଦବୀୟହସୁକ୍ଷାଦିତା—ଶବ୍ଦବୀୟହସୁକ୍ଷାଦିତା । ଶବ୍ଦବୀୟହସୁକ୍ଷାଦି-
ହସୁକ୍ଷାଦି । ହସୁକ୍ଷାଦି i.e. a shrub, bush, thicket, cluster.

ରାଜା—ବୟସ, ପୟା ପୟା । (ବିଧାୟାପୂର୍ବପୂର୍ବେ ମିତ୍ରାଦି
ପୁନଃ ପଠତି ।)

ହସ—ହସି, ଦିଦିଦିଦି ବଢ଼ିବି । ଏହା ଦେ ଦିଦିଦିଦିଦିଦି
ତୁମ୍ଭେ ଉଦ୍ଧୃତ ବଢ଼ିବି । (କ)

साम—(ससज्जम् ।) सखि, कीस परिहाससीसदाए
रमं जनं लहुं करेसि । (ख)

विदू—(राजानं आलयित्वा) बं भवामि, कीस एसा
ओखदमुहो आलिहिदा । (ग)

(क) सखि, दिष्टा चरेसि । एष ते हृदयवत्तमकुसुमं वचयति ।

(ख) सखि, किमिति परिहासशीलतवेनं जनं लहुं करिष्यसि ।

(ग) ननु भवामि । किमिच्छेयाननतमुत्साहित्यता ।

(१) रा—वत्सला, वेष, वेष, (विवाता ईश्वर रूप ईश्यावित्र पुनः कथन)

ह—नहि, डोनात्र लघुटेन कर । एहे डोनात्र लघुवत्त डोनाकेहे वर्ना
करिछेहेन ।

रा—(लज्जान्न सहित) नहि परिहासे आनाके लघु करिछेहे केन ?

वि—(आनाके नाङ्गिरी) उहे जिहाना करि केन ने लघुवत्तुनी लङ्गिरी
हरेवाहे ?

(2) K—Friend, see, see (Repeats the Creator &c....)

Soo—Good luck to you, my dear, your beloved is describing
you.

Sag—(Bashfully) My dear, do not lower me with your jest.

J—(Nudging the king) Well, I say why is she portrayed with
her face downwards ?

(3) लघुन्—सारयन् । सीतो मुचवत्तनादिति वाङ्गीव ।

राजा—अयस्व, सारिकयैव सकलमावेदितम् ।

सुसं—(विहस्य ।) सखि, दंसिदं सारिषाए अत्तपो
झिहावत्तव' । (क)

विदू—अहि सुहावदि दि लोअव' व वेत्ति । (ख)

साम—(ससाध्वमं खगतम् ।) हही हही । व पाव'

किं एतत् भविष्यसिद्धि । अं सच्चं एव मरणवीविदात्
अन्तरे वहामि । (न)

(क) कश्चिद्विहितं कारिकायां पादनीं विधातुम् ।

(ख) अपि सुखायते ते लोचनं न वेति ।

(ग) हा बिच्, हा बिच्, न जाने किमत्र भविष्यति, वत्सल्यमेव मरणवीवि-
दात्तरन्तरे वर्ते ।

(१) जी—बहना, मात्रिकाई मरुन बनिशाहे ।

सू—(शान्त) नवि, मात्रिका किंजल् कुठिनकि वेवाहेशाहे ।

वि—कोशाच ठकू; स्वनाक कठिणक कि हा ?

मा—(मऊचे, चमूठ) हाय बिच्, हाय बिच्, जाणि ना एवय कि बनिश्येन । मठाई
लोचन वरुणेर वेवा जाहि ।

(२) K—Friend, the parrot has expressed all—

Soo—(Laughing) Dear, the parrot has proved her retentive
instinct.

J—Are your eyes feeling pleasure ?

Sag—(With fright and aside) Alas, alas, I do not know what
he will now declare ? Truly I am now between life and death.

(३) सुखायते—सुखं वेदयते अनुभवतीत्यर्थं । सुखादिष्वः कर्तुं वेदनाया-
नितिलब्ध् (१।१।८८)

राजा—वयस्य, सुखायतइति किमुच्यते ।

जम्बूद्वीपमुगं व्यतोत्सु सुचिरं भ्राम्ना नितम्बस्ये

मध्येऽस्त्रास्त्रिवलीतरङ्गविषमे निक्षिप्ततामानता ।

मदृष्टिस्तृपितेव संप्रति ग्रनेरावन्न तुङ्गी स्तनो

छाकाङ्गं मुहुरीचते जलस्रवप्रसन्दिनो लोचने ॥

(୧) ଶାଞ୍ଜା—ବରଫ, ଥିବାକି କି ବଳ ?

ଆସାର ଚକ୍ର: ଅତି କଠିଣ୍ଡେ ହିରୀର ଉତ୍ତର ଅତିକ୍ରମ ପୂର୍ବକ ବହନ, ଉପବହନେ ଅସବ୍ୟ କରିବା ଜିବନିନିମିତ୍ତକ ଅପମାନ ବ୍ୟାପ୍ତେ ନିମ୍ନର ହିରୀରେ । ମଧ୍ୟାତି ଅଂଶ ଭେଦ ତୁମ୍ଭ ତନବର ଆରୋହଣ ପୂର୍ବକ, ହୃଦିତର ଡାଞ୍ଚ ଓହା, ଆକାଞ୍ଚାର ମହିତ ପୁନଃ ପୁନଃ ମିଳିତ-କମାନ୍ଦାବି ମରମବରକେ ବର୍ଣ୍ଣନ କରିଛନ୍ତି ।

(୨) K—Friend, why pleasure alone ?

Having passed over her thighs with difficulty, and moving long on her buttocks, and being arrested by the middle of her body which is uneven owing to the rising folds of her skin over the navel, my eyes, as if insatiate, slowly rising over her heaving breasts are now resting on her eyes casting drops of tears.

(୩) ଶ୍ରୀକାନ୍ତ—ଅବସ୍ଥା ନିତ୍ୟାନ୍ତର ସୁଧିର ଶାନ୍ତା ନିବସିତରଫ ବିଷୟ ମଧ୍ୟେ ନିଷ୍ପନ୍ନତାମାନତା ମହାପତି: ଶ୍ରୀ: ମୁକ୍ତି ଶ୍ରୀ ଶାନ୍ତା ଦିବିତେ ସମ୍ପତି ଅଳକାବସନ୍ତନିନୀ ଶ୍ରୀବନେ ମୁକ୍ତି: ଶାନ୍ତାନ୍ତରୀକ୍ଷିତ ।

(୪) ଶ୍ରୀକାନ୍ତ କଟେନ ଶ୍ରୀକାନ୍ତ ଅବସ୍ଥା ନିତ୍ୟାନ୍ତର ସୁଧିର ଶାନ୍ତା ନିବସିତରଫ ବିଷୟ ମଧ୍ୟେ ନିଷ୍ପନ୍ନତାମାନତା ମହାପତି: ଶ୍ରୀ: ମୁକ୍ତି ଶ୍ରୀ ଶାନ୍ତା ଦିବିତେ ସମ୍ପତି ଅଳକାବସନ୍ତନିନୀ ଶ୍ରୀବନେ ମୁକ୍ତି: ଶାନ୍ତାନ୍ତରୀକ୍ଷିତ ।

(୫) ବିଷୟମାନତା ଶ୍ରୀକାନ୍ତ ଅବସ୍ଥା ନିତ୍ୟାନ୍ତର ସୁଧିର ଶାନ୍ତା ନିବସିତରଫ ବିଷୟ ମଧ୍ୟେ ନିଷ୍ପନ୍ନତାମାନତା ମହାପତି: ଶ୍ରୀ: ମୁକ୍ତି ଶ୍ରୀ ଶାନ୍ତା ଦିବିତେ ସମ୍ପତି ଅଳକାବସନ୍ତନିନୀ ଶ୍ରୀବନେ ମୁକ୍ତି: ଶାନ୍ତାନ୍ତରୀକ୍ଷିତ ।

(୬) ଶ୍ରୀକାନ୍ତ କଟେନ ଶ୍ରୀକାନ୍ତ ଅବସ୍ଥା ନିତ୍ୟାନ୍ତର ସୁଧିର ଶାନ୍ତା ନିବସିତରଫ ବିଷୟ ମଧ୍ୟେ ନିଷ୍ପନ୍ନତାମାନତା ମହାପତି: ଶ୍ରୀ: ମୁକ୍ତି ଶ୍ରୀ ଶାନ୍ତା ଦିବିତେ ସମ୍ପତି ଅଳକାବସନ୍ତନିନୀ ଶ୍ରୀବନେ ମୁକ୍ତି: ଶାନ୍ତାନ୍ତରୀକ୍ଷିତ ।

सन्ना सन्दिताम् सन्नुम् । सन्दवति । असस्यन्त् । There where these double तकार occurs only one तकार also may optionally be retained under ऋरीकृति सवर्णे । So another form increases.

(7) पचासितम्बः स्त्रीकृत्या इत्यमरः ।

(8) चानतया...मदृष्टा...दक्षितयेव...इत्येति लोचने ।

(9) ग्राह्यं विक्रीडितं वृत्तम् ।

(10) अत्र पञ्चायनामालङ्कारः । एकला दृष्टेरनेकलिङ्गं स्थितेः । तथाहि एकं कमेचानेकलिङ्गं पर्यायोक्त्यन्ततोक्त्येति काव्यप्रकाशे । अत्र च समाधिपुनः । इष्टो प्राविधर्माणां समाधानादिति मीमांसकः ।

साग—(श्रुत्वा स्वगतम् ।) हिमम्, पयोद पयोद ।
समससस समससस । मणोरहोवि दे दाणिं एत्तिचं भूमिं
गदो । (क)

सुसं—सहि, सुदं तुए । (ख)

साग—(विहस्य ।) तुमं एव सुषु । जाए आलेक्ख-
विष्ठाणं वण्णोअदि । (ग)

विट्—(फलकं निर्वर्ण्य ।) भो वधस्स, जस्स उण
इदिसोअोवि एव्वं पिअसमागमं बहु मण्णन्ति । तस्सवि
अत्तणो उवरि को पराहवो । जेण एत्थ एव्व ताए आलि-
हिदं अत्ताण्णं ण पेक्खसि । (घ)

(क), पुदय, प्रसोद प्रसोद । समावसिहि समावसिहि । मणोरहोवि दे
इदानीमित्यन्तं भूमिं गतः ।

(ख) सहि, श्रुतं लया ।

(2) K—(Looking) Friend I do truly respect myself much as I have been portrayed by her. Why shall I not see ? See.

The drops of falling tears of that painting lady appear, as it were, like perspiration on my body by the touch of her hand.

(3) लिखन्त्या सस्याः पतितः एव बाष्पान् श्रीकरकचोऽघः करतलसंस्पर्शाद् मे वपुषि स्वेदोद्गम इव भाति ।

(4) लिखन्त्या अङ्गयन्त्या सस्याः एषः पतितो नलितो बाष्पान् नः नेत्रजलस्य श्रीकरकचानां विन्दूनां मोघः समूहः करतलस्य संस्पर्शाद् मे मन वपुषि दिङ् स्वेदस्य उद्गमः आविर्भावः इव भाति शोभते ।

(5) अङ्गनकाक्षे तस्या नयनाभ्यां च्युता जलकचा मन शरीरे तत्करस्यर्धसञ्जाताः स्वेदविन्दव इव शोभन्ते । अनुवृत्तपदैर्न यथा प्राकुलसे—लिङ्गाङ्गुलिनिवेशः रेखाप्रानेषु दृश्यन्ते मखिनः । अथ च कपोलपतितं दृश्यमिदं वक्षिष्यिष्यासात् ।”

(6) ओघः प्रवाहः संघातोद्भूत वृत्तं परम्परैति हेमचन्द्रः । श्रीकरोन्म कचाः कृता इत्यमरः । अथवा वातासं वारि श्रीकर इति इत्यायुषः । तर्हि न बाष्पान् श्रीकरकच इति पदं कथञ्चित् जघनकाक्षोत्प्लादिवत् समर्थनीयम् । In बाष्पान् and श्रीकरकच tautology cannot be avoided. कच may however mean सूत्रांश, “खल्लेशकचाव” इत्यमरः । Hencce बाष्पान् नः श्रीकरार्धं विन्दूनां कचानां खेशानां सूत्रांशानामितियावत् ओघः संघातः ।

(8) भायते पतितेन...कचोघेन...स्वेदोद्गममन...एतेन ।

(9) आर्या । (10) उत्प्रेक्षा ।

विदू—(पार्श्वतोऽवलोक्य ।) भो वधस्य, एदं क्लृता ए सरसकमलिगीदलमुखाविरहदं ममबावत्यपासूयलं लक्ष्मिदि । (क)

(क) भी वयस, रसगुच्छं तथा: सरसमखिलीदसवपाविरचितं मदना-
वस्त्रानुचरं लक्षते ।

(1) वि—(गार्व वनं पूज्य) ऊह वको, अहं उदाह कानावशात्क
कयमिनीपञ्चगविलक्षणं लक्षितं इति—

(2) J—(Looking at his sides) Friend, These are the prepara-
tions of fresh lotus leaves and roots indicating her love-smitten
state.

(3) सरसिति—सरसि नयेन चतुर्थेति वाच्यं सखिभ्याः पक्षिणा इत्येव
लक्षणेन च विरचितं रचना । भावे त्रः । — वयस-पक्षिणीयमविव-निर्भितिः ।

राजा—वयस, निपुणमुपलक्षितम् । तथाहि ।

परिमाणं पीनस्तनजघनसङ्कादुभयत-

स्तनोर्मध्यस्थान्तः परिमिसनमप्राप्य हरितम् ।

इदं व्यस्तम्बासं स्रवभुजसताक्षेपवक्षसैः

स्रमाङ्गाः संतापं वदति मखिनोपत्रमयम् ॥

(1) राजा—वयस, उक्तं विदुः कविशिरः । पक्षे—

पीनस्तनजघनसङ्कादुभयतः परिमाणं, तनोर्मध्यस्थान्तः मखितं मः—मना वा दौष्टे
मयो हरितम्, स्रवभुजसताक्षेपवक्षसैः विनयाल्लभ्य मखिनोपत्रमया कृपावीर्य
महाप वाक् कविशिरः ।

(2) K—You have nicely judged, friend. Since—The sufferings
of that lean-bodied lady are indicated by this bed of lotus leaves,
which has been in disorder by her lean, languid arms now resting
and now moving and which is green in the middle as it did not
reach her slender waist, though stale on both the sides by the
pressure of her heaving breasts and expansive buttocks.

(3) पीनस्तनजघनसङ्कादुभयतः परिमाणं तनोर्मध्यस्थान्तः परिमिसनमप्राप्य
वयसं हरितं स्रवभुजसताक्षेपवक्षसैः व्यस्तम्बासिदं मखिनीपत्रमयं स्रमाङ्गाः
संतापं वदति ।

(4) तनी कुची अचने श्रीखो च समजचनम् । इत्यत्र प्राथित्वेऽसमाधाना-
मिति एकवद्भावः । स नपुंसकमिति क्लीबत्वम् । पीनञ्च समजचनमेति कर्त्तृ-
धारयः । तस्य सकृदात् संसर्गात् । खलु कुचश्रीचिसङ्क्रमात् । उभयतः ऊर्ध्वशी-
भागयोः प्राग्वयीर्वा परिक्रान् चोचश्रीभम् । तनीः कृत्स्न मध्यस्थ मध्यभागस्य परि-
मिक्षन् परिमिक्षन् संवीनं संवर्धमिति यावत् अतिचोचत्वादप्राप्य अत्युच्चान्तर-
कारे हरितं हरिरर्चं पालाशं हरितं हरिदिति उल्लासुचः । मुनी खते इव इत्युपमितं
तत्पुरुषः । अचयीः त्रिविधवर्धनीभुजकतयीः शेषाः सञ्चालनानि वलनानि संवरणानि
च श्रव्याङ्गानां प्रकाशनातीत्यर्थः । तैः त्रिविधवापुवर्धनीसञ्चालनप्रकाशनादनेः । यत् यत्
संवरणे इति धातोरुत्पत्तिः । अथः त्रिविधः विषयीकृतः कृतविद्यकृत इति यावत्
प्राची रचना स्थितिरिति यावत् यस्य तत् । उल्लङ्घितरचनं विपर्ययस्य मित्यर्थः । इदं
नखिनोपमवचनं पश्चिनीदृशनिर्मितव्या कृत्वाङ्गाः तस्याः सन्नापं कालव्यथां वदति
सूचयति अतुमापयतीत्यर्थः ।

(5) पीनसमजचनमर्द्धमेव प्राग्वयीर्निष्पृग् कृत्स्न मध्यस्थमर्द्धमेव
हरिरर्चं तथा त्रिविधवापुवर्धनीसञ्चालनविषयव्यादिभिर्विपर्ययस्य निदं पञ्चमवचनं
चोचदीक्षायास्तस्याः सन्नापं प्रकटयति ।

(6) परिक्रानम्=परि+क्री+क्तः । आचति । मञ्जी । आकति । अचा-
सीत् । आचिषि किति आयात् अचिषात् । आचते । अचावि । आचत् । आतुम् ।
आत्वा ।

पीनम्=प्याय्+क्तः । ओप्यायी इत्यादिभिः भृदिः । प्यावते । पिथ्ये । प्यावि
वते । अप्यायि अप्याविष्ट । प्यायते । अप्यायि । प्यावितुम् । प्यायित्वा ।
प्यायमानः । In गिह्य when खाद्यवाचक, the form will be पीन otherwise
प्याय ; with उपसर्ग, the latter form as प्रप्याय, आप्याय ; but if it
means अश्वः (ह्रस्वः) or ऊचः (udder) it will be चापीन if preceded
by चाङ् ।

उभयतः - उभयस्यात् तसिच् ततो इतिविषये अवज्ञानम् । "उभयद्वय

(११।१००) श्री निम्नमिति निम्नवृत्तलोके प्रतीयन्' इतिविधौ उभयव्यञ्ज प्रतीयी
मात्तुमुभयव्यञ्जैव वधात्मादिति शेषः । इत् संहित-उनादैकमेव उनाद्यनवातु-
व्याः पञ्चउत्तमः । परार्थाभिधानं इतिरिति । शेषः decides that in the
Rule 5.2.44 the word निम्नम् is inserted for the purpose that in
the matter of इति (i.e. इत् संहित &c.) उभ shall not be used
but उभय (i.e. उभ + चवच्) Hence तद्वच् being a संहित we get उभ-
वत्तः and not उभतः ।

परिनिष्पन्नम्—परि + निष् + कृट् = परिनिष्पन्नम् । नाहं कृटादिः । अहं
परिनिष्पन्नम् ? It is अपाचिनीयमाहपञ्चम् एव if used by any ordinary
writer. As for the poets निरदुष्टाः अथवाः । or by the परिभाषा,
“लङ्गापूर्व्येकी विधिरनिम्नः, it is usual to justify such अतिबुद्ध-
प्रवीण । They also give another reading to avoid this un-
grammatical form “तमीर्नञ्जानःपरिनिष्ठितमन्त्राद्य इतिम् ।” in
which परिनिष्ठितम् is under आहं ऋः । and similarly in the follo-
wing cases :—न इष्टः श्रेष्ठिन् निम्न इति चेत्तो इष्टमि मे” इत्यमरः ।
“आत्मनिष्ठमनिष्ठमनं सरस्वति कल्यति मन्त्रवन्तीर”मिति अथर्वः ।

वचनं—वचवाचने आत्मावरीयेति श्रीह्यादिः परस्मैपदोच । If from
This root, वचति, वचाव, वचावीन् will be the conjugations. It may
better come from वच् वच् वचरे वचरये च which is इकोट्यादि and
आत्मनेपदो वचते, वचसे, वचिष्यते, अवचिष्ट वचितम् &c. cf.--वचिरे वचिरेचि
मन्त्रा इति मातः । As for वचद्वाचं राधा सरस्वतिदम्बे वचवरीति अथ-
र्वप्रवीण, take श्रीह्यादि, वचकी माचती वीचकीति वाचन् वाचा वलाः मात् ।

अत्राह्याः—अत्रानङ्गं वलाः । अत्रानङ्गंभी वचमितिहीन् । But
the genuineness of this वार्तिक is not acknowledged by all.
They make हीच् in such cases on the strength of वचर in

4.1.55, which collects others not mentioned. But says मदीनि —“एतत् भाष्याद्यनुक्तत्वादप्रमाणम् इति प्रामादिकाः; ।”

(8) परिच्छानेन...हरितेन...चनेन व्यस्यन्वासेन...समापः सयते...नखिनी-पत्रप्रयनेन ।

(9) त्रिखरिचीरुचम् । इहेः बद्धेन्निम्ना य-म-न-स-म-वा नः त्रिखरिचीति लक्षणात् । i.e. यदि should be in each line after the sixth vowel (रस) and thence after the eleventh (रुद्र) and the order is य-म-नस-म-ल-ग ।

(10) अत्र अनुमानाख्योऽखटारः । कार्यमुद्येन कारणावगतेः । तथाहि अनुमानं तु विच्छिन्ना ज्ञानं साफल्यं साधनादिति । विच्छिन्तिः क्षतिप्रति-भोज्यता चतुर्लक्षितिरित्यर्थः ।

(11) अत्र प्रसादाख्योगुचः । तथाच लक्ष्यम्—‘वृत्तिमात्रेण प्रसादात् येनाद्यप्रत्ययो भवेत् । साधारणः समयाद्यां स प्रसादी गुणोमत इति व्याख्येयम् ।

(12) त्रिषिनीपत्रप्रयनमिति मन्त्रटाराचयमहाभ्यां धृतः पाठः । तत्र त्रिषिन्वाः त्रिषालिन्वाः पत्रिन्वा इति यावत् पत्राणां द्वाणां प्रयनमित्यर्थः । प्रशिथिलभुजा-क्षेपचलनैरिति वा पाठः । तत्र प्रशिथिलयोरमुजयौ राक्षेपेः सन्धातौ निवेदनं चक्षु-मतिभिरित्यर्थः ।

अपिच—स्थितसुरसि विशालं पद्मिनीपत्रमेतत्

कथयति न तथान्तर्मन्मथीत्यामवस्थाम् ।

अतिशयपरितापग्रापिताभ्यां यथास्वाः

स्नानयुगपरिष्ठाङ्गं मण्डलाभ्यां ब्रवीति ॥

(1) आत्र०—वक्रः शि० एहे विनाम गन्धिनी पत्र वेक्षण इहान् अत्राजगतां त्रिहे चक्राकारं विरुच्यवारां उदयवरेण विनामतां पूरुणं करिष्येहे उदयं अर्चयत नयना-तृहा प्रकाशं करिष्येहे न ।

(2) Besides—This lotus leaf kept on her bosom does not reveal the fervour of her love so much as it is showing the great extent of her heaving breasts by its two pallid circles.

(3) अविच—उरसि स्मितमेतन् विज्ञात् पद्मिनीपत्रं अतिममपरिताप-
व्यापितायां मन्मथायां यथा वक्ताः समनुमपरिचाङ्गं प्रवीति तथा अत्यन्तप्रीत्या-
मयकां न कथयति ।

(4) उरसि पत्रसि स्मित मेतन् विज्ञात् पद्मिनीपत्रं समपिनीपत्रं
अतिममेव तापुर्मेव परितापः कथायः तेन व्यापितायां प्रीतितायां उन्मादकायमा-
भ्यामिति वाच्यम् । समपिचकथाप्रीतितायां । मन्मथायां वक्तायां वक्ताकार-
चिन्ताभ्यामित्यर्थः । पटलं पेटलं पत्रं चक्रवाकस्य मन्मथमिति उक्तानुपः । यथा
समनुमस्य कुचपत्रस्य परिचाङ्गं विज्ञातवान् । परिचाङ्गीविज्ञातमेवमरः कुचपत्र-
विहीनोऽयम् । प्रवीति प्रकाशयति । तथा अत्यन्तं मन्मथान् कथ्यमानं उचि-
तमि उदमन्मथीति तथोक्ता तान् । आतपीपत्रम् इति चः (११।११६) । अवकां
यथा कालीदुष्यमयम् । न कथयति । नृपयति ।

(5) यथा उदमन्मथमेतन् पत्रपत्रं कुचपत्रमिति तं तन् यथा तथीर्यमायमा
नृपयति उच्यते न तथा यथा मदनकलापम् ।

(6) व्यापिताभ्याम्=व्या+विच्+ङः । ताभ्याम् । व्यापकानुपमावेति
चटादिवचनानुपवर्गादभिन्नविकल्पात् यथे न उक्तः । अत्यन्त व्यापिताभ्याम् ।
विजने लब्धयति व्यापयति । कुचि अतिममपत् । अविचये । व्यावति । जम्बी ।
व्याजति । व्याधेत् । व्येवान् । व्यावान् । व्याधीन् । व्याधे । व्याधि । व्याधन् ।
व्यामन् । व्यागुन् । व्याता । परिचाङ्गम्=परि+मह+ङ् । तन् मह मथ्ये
दिवादिः । मज्जति-ने । मनाह निहे । महा । मन्मथि मन्मथे । मज्ज-
मान् । अमज्जन्-स मज्जन्-स । मज्जान् मन्मथी । अमान्मथीन् अमह । मज्जये ।
अमाहि । मज्जन् । मज्जान् मज्जमानम् । मज्जन् । मज्जा ।

प्रवीति—मू+कट्+तिप् । वसे मूने, जाह । उवाच कथे । यथा ।
उच्यति-ने । प्रवीतु मूनाम् । अमरीन् अमून् । मूवान् । मूरीव । उच्याम्

वचीष्ट । वचीवत् वचीवत् । वचवत्-त् । उच्यते । वचाधि । उच्यम् । वृक्ष-
वृक्षवत् । उच्यम् । वृक्षम् । “वृक्षोवचिः इत्यर्थात्तुल्ये वच्यार्थः ।

(8) स्थितेन विमलसिने पञ्चमीपदेन एतेन कथ्यते मन्त्रोक्त्या अपस्या
सप्तम्युपपरिष्ठाः उच्यते ।

(9) मालिनी इत्यम् । नमन वयसुतेर्क मालिनी भीमिनीवेरिति उच्यतात् ।
The order is न-न-स य य the pauses are at the end of the eighth
(भीमिनी) vowel and thence seventh (वीर) vowel in each line.

विदू—(नाट्येन मृचालिका गृहीत्वा ।) भो वयस्य,
अथं कस्य अवरो ताए ज्येष्ठ पोष्यत्य कस्यलस किलिसंत-
कोमलमुषालहारो । ता पेक्षदु भवं । (क)

(क) भो वयस्य, अयं कस्यलपरस्यो एव पीनसलसलनकिञ्चनानकोमल-
मुषालहारः । ता पेक्षदु भवान् ।

(1) वि—(पुनीनिका ग्रहण पूर्णक) उह वरुण, उहारा एह वरु पीनउमरुति
वहू किञ्चनान कोमल पुनीन हार । वय ।

(2) J—(Picking up the lotus root) O friend, this is another
vestige,—her garland of lotus root soft and withering, having fallen
from her full-sized bosom. See this.

(3) पीनेति—पीनाभ्यां फलानां कानां कृपाभ्यां कृष्यनेन पतनेन किञ्च-
नानः पृथक् कीमलः सवालमिर्मितः हारः । किञ्चदिति प्रत्ययः पाठः अपाधि-
नीयः । दिवादेरात्मनेपदित्वात् । किञ्चने विविधे कश्चिन्मते चक्रेति
किट्टा किञ्चित्वा । किटः किञ्चितः । किञ्च विवाधन इति केवादिभ्यः सङ्कर्षः ।
किञ्चाति सुवनतयमिति ।

राजा—(गृहीत्वोरसि विन्यस्य सोपालम्बम्) अयि अकृप्रकृते,

तवकादेशः The affixes खञ्, चच् and क are applicable to वृषद् and चखद् and in singular, तवञ् and मवञ् replace them respectively when followed by खञ् or चच् । पचे तावकीनः । तदीयः ।

(7) जङ्प्रकृते=वीचविवर्जितसमाच । चखसः व्रीतकी मन्दी जङ्गी जिह्वच मन्तरः इति हलायुचः । पचे जलत्रोर । सुसीमः त्रिजिरो जङ् इत्यमरः । तथाच जलथीरभेद इत्येके । यथा माघे खीखद्मुजाकारहृत्तत्तरङ्गमिति खङ्गिखीङ्ग इति चातोः त्रतरि खीखम् । कालिदास वमके च “अनयदासनरज्जुपरिवहे मज्जता जङ्गतामवसात्रन इति । दक्षिणि च-खं समुद्रव दुर्गारी मङ्गलली सतेजसी । अयन्तु युवयोर्भेदः स जङ्गला पटुर्भवानिति ।

(8) परिपुत्रेन...खीचः...चायावते...चवकाशेन...भूयेत ।

(9) इन्द्रवज्रीपेन्द्रवज्रवीर्णे खनेनीपत्रातिर्वृत्तम् । स्वादिन्द्रवज्रा यदि तोजनीनः उपेन्द्रवज्रा प्रथमे खचीसा । अनन्तरीदीरितकञ्जभाजी पाक्षी यदीवावप जायवसा इति लचचान् । The order in इन्द्रवज्रा is त-त-ज-न-न and in उपेन्द्रवज्रा ज-त-ज-न-न ।

(10) अम कुचयीः खूखलातिप्रयाथं तनीरवकाशसम्बन्धेऽपासम्बन्धवनाद् अतिप्रयोक्तिरलङ्कृतिः । विसृत्वेऽभावसायलातिप्रयोक्तिर्निनयत इति लचचान् ।

(11) अम प्रमयर्थं नाम प्रतिमुखसम्बन्धस्य समाप्तम् ।

सुसं । (आत्मगतम्) हृदो हृदो गुरुभाचुराभोक्वित्तहि-अभो भट्टा असम्बन्धं वि मन्तिदुं पठन्तो ता अदो अवरं उच्य जुत्तं अपेक्खिदुं भोदु एब्बं दाव ।

(प्रकाशम्) सहि जस्स किदे तुमं आपदा सो अचं दे पुरदो चिह्दि । (क)

साग । (सास्यम्) कस्स किदे अहं आपदा को वा एत्थ चिह्दि । (ख)

सुखं । (विहस्य) अर अखसहिदे चं चित्तफलसखसुख
किदे, ता गीह एहं । (म)

(क) हा बिक् हा बिक्, बुद्धिगुणानुचितवृत्तवती मर्चा अखसखसख
मन्त्रावितुं मन्त्रावितुः परं पुनर्न पुनर्मन्त्रावितुं, अयम् एव' तावत् । अस्ति अस्ति
कति अस्माकम् ओम् नै पुनः सिद्धिः ।

(ख) अस्ति कति अस्माकम्, नै वाम सिद्धिः ।

(ग) यदि अखसहिदे मन्त्र चित्तफलसखसख कति, तन् मन्त्रावितुः ।

(1) ह—(बबु) हाह बिक्, हाह बिक्, तीक्ष्णगोपकितवृत्तवती मर्चा
अखसख बाह्याकारः अस्ति इतिहासः । अतःपुन आर अनेका कथा उचित वर ।
एवम् एहं एहं इति—(अकारे) मन्त्र, ये उक्तं पुन आनिताह ताह । ये अस्ति
इतिहासः ।

म—(अन्तर्गत मन्त्र) काह अस्ति आवि आनिताहि ? केह न् अवाये आह ?
ह—(हाहगुण) कति अस्ति अस्ति । ताह, तिष्ठकमन्त्र अस्ति—अहम् एहं इति वर ।

(2) Soo—(Aside) O he, being transported with deep love,
the king is talking nonsense. It is not proper to wait longer.
Let it be—(to *Sagarika*) Dear, the object you come for is that
before you—

Sag—(With envy) whom have I come for ? and who is there ?

Sou—(Smiling) O misapprehending one !—It is for the picture
board—So take it up.

(3) अखसखम् = अखसखम्, unconnected nonsense मन्त्रावितुम्—
वन्त्रम् । अस्ति पाटलीयं मन्त्रावितुम् इतिहासम् ।

साम । (सरोचम्) अहं अखसखा अस्ति, तुह इतिहासं
आस्माकम्, ता अखसखो मन्त्रावितुम् (इति मन्त्रावितुम्) । (ख)

ସୁସଂ । ଧନ୍ଦ ଧନହସି ହହ ଦାସ ମୁହୁତଧଂ ଚିଢ଼, ଜାସ ହମାଦୋ
କାସୋସରାଦୋ ଚିତ୍ତଫଳଧଂ ଗେଢ଼ିଧ ଧାସଞ୍ଛାମି । (କ୍ଷ)

ସାଗ । ସହି ଏଞ୍ଚଂ କରେହି । (ସୁସଂ ଗତା କଦଳୀଗୃହାଭି-
मुखं परिक्रामति) । (ଗ)

ବିଦୁ । (ସୁସଞ୍ଜତାଂ ଦୃଷ୍ଟା ସସନ୍ଧୁମମ୍) ଧୋ ବସସ୍ୟ ପଞ୍ଚା-
ଦେହି ଏଦଂ ଚିତ୍ତଫଳଧଂ, ଏସା କ୍ଷୁ ଦେବୋଽପରିଚାରିକା ସୁସ-
ଜ୍ଜଦା ଧାସଦା । (ରାଜା । ପଟାନ୍ତେନ ଫଳକମାଞ୍ଛାଦୟତି । (ଘ)

ସୁସଂ । (ଉପସ୍ଥତ୍ୟ) ଜୟତୁ ଜୟତୁ ଧନ୍ଦା । (ଙ)

(କ) ଧନ୍ଦମିପୁଷା ଧ୍ବଳୁ ତବେହଜାନାମାଧାପାନୀ, ତଦନ୍ତତୀ ଧନିଧାମି ।

(କ୍ଷ) ଧାସି ଧସଦ୍ଦନେ ହହ ତାବନ୍ଧୁ ହର୍ତ୍ତେ ତିଢ଼, ଧାସଦନ୍ଧାତ୍ କଦଳୀଘହାତ୍ ଧିନ-
ଫଳକଂ ଘୃଣିତ୍ବା ଧାମଞ୍ଛାମି । (ଗ) ସହି ଏଞ୍ଚ ହହ ।

(ଘ) ଧୋ ବସସ୍ୟ ମଞ୍ଛାଦୟେଦଂ ବିନଫଳଧଂ, ଏସା ଧ୍ବଳୁ ହିଞ୍ଧା: ପରିଚାରିକା ସୁସଜ୍ଜଦା
ଧାମତା । (ଙ) ଜୟତୁ ଜୟତୁ ଧନ୍ଦା ।

(୧) ଧା—(ମରୋଦେ) ଧାସି ତୋମାର ହିନ୍ଦୁନ ଧାମାମେର ଧନତିକା । ଧନ୍ଦେଧ ଧନ୍ଦଜ
ଧାହିଢେହି (ଧନ୍ଦନୋବାତା) ।

ଧୁ—ଜନୋ ଧାସିରେ, ଏହି କହଣୀ ମୁହ ହିଢେତି ଚିତ୍ତକଳକ ଧାନନନ ମର୍ଧାତ ମୁହର୍ତ୍ତ ଧାମେକା
କଃ ।

ଧା—ବନ, ତାହି କର । (ଧନ୍ଦଜତାର କହଣୀ ମୁହେ ମନ) ।

ଧି—(ଧନ୍ଦଜତାକେ ବେଧିନା ମଜ୍ଜେ) ଧନ୍ଦେ ବନ୍ଦତ ଚିତ୍ତକଳକ ଧାନ୍ଦାବନ କର । ଧାହିର
ମରିଚାରିକା ଧନ୍ଦଜା ଉମହିତ । (ରାଜାର ବନ୍ଦଧାରୀ କଳକର ଧାନ୍ଦାବନ)

ଧୁ—(ଧାମନନ ମୁର୍ତ୍ତକ) ଧାନ୍ଦାବନେର ଧନ ।

(2) Si—(Angrily) I am unskilful to such talks.—So am going
elsewhere (going).

Soo—O impatient one, stop a moment till I come back from this plantain house with the drawing board.

Sa—Very well, do it. (*Soosangala* goes to the plantain house).

J—(Seeing *Soosangala* with fright) Friend, conceal the picture board. *Soosangala*, the maid of the queen, is come. (King concealing it)

Soo—(entering) victory to the king.

(3) जमिपुषा—जममित्रा ।

राजा—सुसंगते, स्नानतम् । इहोपविशताम् । (सुसंगतोपविशति ।) सुसंगते, कथमिहस्त्रोऽहं भवत्या ज्ञातः ।

सुसं—(विहस्य ।) न केवलं देवो । चित्तफसणं सह सम्भोवि वृत्तान्तो मय विधादो । ता देवोय नदुष्य चिबेद-इसुसं । (इति गन्तुमिच्छति ।) (क)

विदू ।—(अपवार्यं समयम् ।) भो वचस्व, सर्वं संभावो-अदि । सुहरा क्खु एसा नवभदासो । ता परितोवेहि चं । (ख)

राजा—वृत्तसुक्तं भवता । (सुसंगतां इदं दृष्ट्वा ।) सुसंगते क्रीडामात्रमेतत् । अकारणे त्वया देवो न व्यवयितव्या । इदं ते पारितोषिकम् । (इत्युत्तार्याभरणं दातुमिच्छति ।)

(क) न केवलं देवः । चित्तफसणं सह सम्भोवि वृत्तान्तो मया विज्ञातः । तच्छास्त्रं मे मया निवेदयिष्यामि ।

(ख) भो वचस्व, सर्वं संभावते । सुहरा कखेवा नवभदासी । वन्तुपि-तीवरेणाम् ।

(১) রা—হৃদয়ভেদে, তোমার শুভাগমন, বস। (হৃদয়ভেদে উপবেশন) আমি এখানে কিরূপে জামিলে ?

সু—(হাস্যপূর্বক) কেবল আগমি নহেন চিত্রকলক সহ সকল বৃত্তান্তই জানিরাছি। এখন বাইরা রাজীকে সকল বলি (পুনর্বোধ্যতা)

বি—(অস্বাভিক, সত্যে) শুধে বকো, সব সত্য, এই পূর্ববাসী সুধরা। উহাকে পরিতুষ্ট কর।

রা—বেশ বলেছ। (হৃদয়ভেদে হস্তে ধরিয়া) হৃদয়ভেদে, ইহা জীড়া রাজ। অকারণে মহিষীকে কষ্ট দিও না। এই তোমার পুরস্কার (অলংকার প্রদানের ইচ্ছা)

(2) K—Welcome *Susangata*, sit down here (she sits). How could you know, *Soosangata*, that I was here!

Soo—(laughing) Not only you, O king, but all affairs with the picture board are known to me. So I now go and inform the queen (going).

J—(with fright to the king) This is possible, friend. This woman, a slave from her conception, is a scolding shrew. So conciliate her.

K—Well advised. (Holding her in hand) *Soosangata*, this is only in joke. Do not uselessly torment the queen. This is your reward (offers ornaments).

(3) সাগতম্—শ্রীমন্নগতম্। নবম্দাসী=নবমাসায়াঃ প্রসূতি দাসী।—Slave even from the womb.

সুসং—ভট্টা, অলং এদিষা কক্ষাভরণেব। যং ময়
ভট্টিশীপ্যসাদেশে বহুদরং জ্যেষ্ঠ কোলিদং। এসৌ এত্ব মে
গুরুশো পসাম্বো। অং কোস তুয় এত্ব চিত্তফলং অহং আশি-
হিহিত্তি কুবিদা মে পিষসহো সাপরিষা চিহ্নিদি। তা গদুশ
হত্বে মেহিষ পসাদোশদু যং। (ক)

রাজা—(সসম্ভ্রমমুখ্যায়।) কাসৌ দর্শয় দর্শয়।

সুসং—এসা কক্ষলীগুশ্মানরিদা চিহ্নিদি। (খ)

ରାଜା—(ସହର୍ଷମ୍ ।) ଆଦେୟମାର୍ଗମ୍ ।

ସୁସଂ—ହୃଦୋ ହୃଦୋ ଭୟା । (ଗ)

(ସଞ୍ଜେଂ କଦଳୀପତ୍ରାଦିକ୍ଷାମ୍ଭାୟାଃ)

(କ) ଅନ୍ତରଙ୍ଗମିତ୍ୟେକ ଶର୍ବାଂଶରଚୟ, ଯମୁ ନୟା ଅର୍ପଣାଃ ସହାୟନ ସହୃଦୟତା ଶ୍ରୀକି-
ତମ୍, ସବ ସବ ନି ମୁଦଃ ସଜ୍ଜାଦି ସମ୍ପଦାଂ ଶରାଂ ବିକଳକଟେ ସହୃଦୟତାଂ ଶ୍ରୀକି-
ତମ୍ଭା ନି ବିକଳକଟେ ଶରାଂ ଶ୍ରୀକିତମ୍ଭା ନିକଟି, ମହତା ହସେ ପ୍ରଦୀପା ସହାୟନେନାମ୍ ।

(ଘ) ସଦା କଦଳୀମୂଳମାଂଶୁରାମା ନିକଟି ।

(ଙ) ହତ ହତୀ ଭୟା ।

(୧) ହ—ସହାୟକ, କର୍ମାଦିତ୍ୟେକ ଶରାଂଶରଚୟ ନାହିଁ । ଶ୍ରୀକିତମ୍ଭା କଦଳୀପତ୍ରାଦିକ୍ଷାମ୍ଭାୟାଃ
ସାଂଶରାଂ ଅନେକ ସେନାପାତ୍ରାଃ । ଆସାଂ ଶ୍ରୀକିତମ୍ଭା ନିକଟି ନାହିଁ କଦଳୀପତ୍ରାଦିକ୍ଷାମ୍ଭାୟାଃ
ଆସାଂ ଶ୍ରୀକିତମ୍ଭା ନିକଟି ନାହିଁ । ସଦା କଦଳୀମୂଳମାଂଶୁରାମା ନିକଟି ନାହିଁ ।
କଦଳୀମୂଳମାଂଶୁରାମା ନିକଟି ନାହିଁ ।

ହ—(ମହତେ ଶ୍ରୀକିତମ୍ଭା) କଦଳୀମୂଳମାଂଶୁରାମା ନିକଟି—

ହ—ଏକ କଦଳୀମୂଳମାଂଶୁରାମା ନିକଟି ।

ହ—(ମହତେ) ଶ୍ରୀକିତମ୍ଭା କଦଳୀମୂଳମାଂଶୁରାମା ନିକଟି ?

ହ—ଏହି ବିକେ, ସହାୟକ, (ମହତେ ଶ୍ରୀକିତମ୍ଭା ନିକଟି ମହତେ)

(୨) Soo—No need of this ear-ring, your majesty. I have
played much with such trinkets, through the queen's favour. It
will be a great boon to me if you go and propitiate my friend
Sagarika, shaking hands with her, who has been angry as to
why she was portrayed by me in this board.

K—(Rising hastily) Where is she ? Show me, show me.

Soo—Concealed here by this plantain cluster.

K—(Joyfully) Shew me the way.

Soo—By this side, your Majesty (They all quit the plantain
house).

ସାମ । (ରାଜାଂ ହତା ସହର୍ଷେ ସଜ୍ଜାପଣୀ ସହାୟକ)

স্বগতম্) এখং পেক্ষিস্থং অদিসদ্বশেষং চ সজ্জনমি পদাদৌ পদং
বি গন্তুং, তা কিং বা এত্ব করিস্ং । (ক)

বিদু। ভো গেন্ধামি এদং চিত্তফলভং, কদাবি ইমিষা
পুণ্যো বি কল্মষং হৌদি ।

(সাগরিকাং দৃষ্ট্বা) হৌ হৌ ভো অশ্বরীষং অশ্বরীষং,
ইদিসং কল্মষাদরশ্বং মাযুসলৌৎ চ দৌসদি, তা তল্লেমি
পশ্যাবহস্যোবি এদং শিষ্মাদরশ্ব বিজ্ঞাপ্যো সমুপ্পশ্যো । (খ)

(ক) এনং প্রজ্ঞাতিসাপ্রসঙ্গেন ন সজ্জনমি পদান্ পদমপি বশ্যম্ । তন্ম কিং
বান করিষ্যে ।

(খ) ভো যজ্ঞামি ইদং চিত্তফলভং কদাপি অনেন পুনরপি কার্যে নবতি ।
হৌ হৌ ভোঃ, আশ্বর্য্যমাশ্বর্য্যম্ । ইদৃশং কল্মষাদরশ্বং মনুষ্যলৌকে ন দৃশ্যতে । তদর্থ-
য়ামি প্রজ্ঞাপ্যেতৎপেতন্ নির্মায বিজ্ঞায়ঃ সমুপ্পন্নঃ ।

(১) সা—(রাজাকে দেখিয়া সর্ধ, সতর্ক ও সঙ্কল্পে) ইহার বর্ণনে ভয়ে এক
পদ হইতে অল্প পদও চলিতে পারিতেছি না । এখন এখানে কি করি ?

বি—ওহে, এই চিত্রকলক আমার কাছে থাকুক, হঠাত আবারও ইহার এরোজন
হইতে পারে (সাগরিকাকে দেখিয়া) হৌ হৌ । ভো ভো । আশ্চর্য্য, আশ্চর্য্য ! মনুষ্য
কল্পিতকৃত মানুষ লোকে দেখা যায় না । বোধ হয় ইহাকে নির্মাণ করিয়া অজ্ঞাপতিরও
বিকল্প ঘটাইয়াছিল ।

(২) Sa—(Seeing the king, with joy, fear and trembling, aside)
Seeing him, I am unable to move even one step. What shall I
now do here ?

J—Well, I keep this picture board. It may perchance again
be needed. (Seeing *Sagarika*) O strange, strange ! Such a gem
of a girl is not met with in this earth. The creator himself, I
think, was astonished after making her.

(3) मनुचक्षीडे=मनुश्चक्ष्वात् यत् पुमावमच । मनीर्जातावक्ष्वाती पुच्
वेति (४।१।१६१) यत् पुच् च । यचे मानुषः । When चाति is indicated
and not चपञ्च, चच् वा यत् is added to the word मनु and पुच् is
an चावम to the base also. चपञ्चेतु चप्चैव । मानवः । यचे मानवः
माचपञ्चः ।

“चपञ्चेतुति नूडे मनीरीतुकिंशः कृतः ।

मकारश्च च नृपैश्च सेन विधत्ति माचवः ॥” इति वार्त्तिचम् ।

चमचीतवेदमाद् नूडमन् । विहिताचरणात् प्रतिपिठयैवनाच्च कुत्सितममिति
उरदत्तः । When चपञ्च is meant, the चत्त्वर्च इत्यच् (i. e. main affix
i. e.) चच् should be applied and मानव is obtained. Again in the
sense of one who is not yet purified with the sacred thread
(उपवीत) the मकार becomes नृपैश्च । कदापि भवति—कदापि भविष्यति
विभाषा कदाचक्षीरिति (१।१५) वा भविष्यति कट् ।

राजा । वयस्य ममाप्येवं मनसि वर्त्तते ।

दृशः पृथुतरोक्षता जितमिजातपचत्विज-

चतुर्भिरपि साधु साध्विति मुचेः समं व्याहृतम् ।

मिरांसि चक्षितानि विस्मयवशाद्भ्रुवं वेचसा

विधाय खलनां जनजनसखामभूतामिमाम् ॥

(1) क—पठत आवात नयेत ताँ—अपञ्चन मनावृत्ता। एते इत्येकैकं नष्टं
कविता विधाता विचारे निश्चितं पठत विचिंतयति नश्यन्त्येव विचार एव एककाले
जाति नृपैर् मायुषा नरं नष्टकृतमिदं कल्पितं कविताभिरनय ।

(2) K—Friend, I too think So—Having created this lady
an ornament to the world, the astonished maker surely widened
his eyes and uttering "excellent ! excellent !" with his four mouths
nodded his heads.

(3) जनजनसखामभूतानिमां सखनां विषय वेधसाधुं विजयवशाद्
जितनिजातपमलिषः ह्यः प्रयुतरीकृताः चतुर्भिरेपि मुखैः समं साधु साधिवि
व्याकृतम् शिरांसि चक्षितानि ।

(4) जननी विनय जनानां सखामभूतानलकारतुल्यां सुवनजनभूषणसदृषा-
निमां सखनामङ्गनां विषय सृष्टा वेधसा धामा विजयवशात् समतकृतिहेतोः प्रुं
निवर्तितं जिता पराभूता निजस खल आतपमसख्यस लिट् श्रीमा बाभिसाः
पराभूतामख्यं श्रीमाः । ह्यचक्षुषि प्रयुतरीकृता विशालतरीकृताः सम्बन्धनाई-
मिव्यर्थः । तथा चतुर्भिर्मुखैः समं युगपत् साधु साधु सम्बक् सम्बक् इति व्याकृत
मुद्यारितं शिरांसि च चक्षितानि कल्पितानि ।

(5) ईदृशीं सुवनजनमनोहरां कामिनीं निष्ठां सृष्टा नूनं निन्दितसख्य
कानिनि नयनानि अधिकतरमायतानि चकार । युगपच्चतुर्भिरागनेः साधु साधिव-
वदत् शिरांसि च कल्पयामास ।

(6) प्रयुतरीकृताः—चतिश्रयेण प्रयवः प्रयुतराः (प्र + तरप्) कीतीगु-
वचनादिति पक्षे कौवभावः । अप्रयुतराः प्रयुतराः सम्पद्यमानाः कृता प्रयुतरीकृताः ।
अभूततद्भावे चिः ।

चक्षितानि—चक्ष् + चिच् + क्तः । तानि । Under the मचत्त in
घटादि, “कल्पने चक्षिः” the root चक्ष is लिट् in the sense of कल्पन.
Hence no उपधा इति । Cf:—चितिं सखेलां चलयन्निवेपुमिरिति भारविः
(१४।५०) ।

सखामभूताम्=कथमत्र न चि प्रत्ययः । कीया समासः ? सखामवत् सखामात्रे प्रकृ-
चित्र- पताकयोः । रत्ने प्रधाने भूषायां पुच्छे पुच्छ प्रभाववीरिति हेमचन्द्रः । सखामं
पुच्छ पुच्छाद्भूषा प्राधान्यकेतुमित्यमरश्च । त्रेष्वादेशः कृतादिभिरिति (१।१।५८)
तत्पुरुष इति केचित् । तुल्याईकः भूतशब्देन सुप् सुपेत्वस्यपदविषये निम्नसमास
इत्यपरे । वसतस्तु “प्रमाचसूत आचार्यः पवित्रदम्पाचि”रिति भावकारप्रयोग
प्रमाच्छादेवाच्युत्तमेन समासः Cf:—वितानभूतं वितर्त इविव्यामिति भारविः ।

(1) રાજા—કોપને, ડોનાર એ ક્રોધવૃદ્ધ દુઃખેન કાઠિજન હૈયે કોનલ હૈટેહે. જરાય મહિત પચન કરિઉ ના। ડોનાર ઉન મિતલ પાવચનલ વારા થિય હૈયે।

(2) K—O Passionate lady, your amorous glances though wrathfully cast, are not rough. Go and avoid haste, otherwise your heavy buttocks will exceedingly suffer by stumblings.

(3) મામિનિ યથાપિ રુષા હમાં દટિં ચિપસિ તથાપિ સિન્ધા હયં ન રુચભાવ મિચ્છતિ। ત્વરાં ત્વક્ષાં વ્રજ। અયં તે ગુરુમિતલ્લઃ સ્થિતિઃ પદેર્મિતરાં હેદં ગમિચ્છતિ।

(4) હે મામિનિ કીપને યથાપિ રુષા કીપેન હમાં દટિં દર્શનં ચિપસિ પ્રેરચ્છિ તથાપિ સિન્ધા કીમલ્લા હયં રુચભાવં કઠિનતાં ન પચ્છતિ ન સ્પૃચ્છતે। ત્વરાં દ્રુતલં ત્વક્ષાં વિદાય વ્રજ ગચ્છ। અયં તે તવ ગુરુર્દુર્ભરઃ। ગુરુસુખીર્પતી શ્રેષ્ઠં ગુરો પિતરિ દુર્ભર ઇતિ વિદ્યઃ। મિતલ્લઃ કટિપચાઘાગઃ સ્થિતિઃ પ્રચટ્ટેઃ પદે ચરચ્છિચેપેઃ મિતરામલ્લનં હેદં દુઃખં ગમિચ્છતિ પ્રાપ્ચ્છતિ।

(5) કીપને તવ દટિઃ કીપાક્ષાપિ રુચભાવરહિતા સિન્ધા। વ્રજેર્થાં હિ અગ્રયા દુર્વહસે મિતલ્લઃ પદસ્થલનૈઃ સ્તેત્સતે।

(6) ચિપસિ = ચિપ્ + સટ્ ચિપ્। ચિપ પ્રેરચે તુદાદિઃ। અષ્ટેપ્સીત્ અચિત્ત। અષ્ટેપિ। ચિત્તઃ। એષુમ્। ચિત્તુ।

સિન્ધા = સિન્ધ + ળઃ + ટાપ્। સિન્ધતિ। સિન્ધે હ। સેન્ધા સેદા સેહિતા। રુચાદિલાદેટ્। સેહિચ્છતિ સેચ્છતિ। સિન્ધતુ। અચિન્ધાત્। સિન્ધેત્। સિન્ધાત્। અચિન્ધત્। અસેહિચ્છત્ અસેચ્છત્। સીદમ્ સિન્ધમ્। સિન્ધાત્। સેહિત્તમ્ એષુમ્ સેદમ્ સિન્ધિલા સેહિલા સિન્ધ્યા સીદા। અસેહિ।

(7) કીપના સૈવ મામિનીલ્લમરઃ। મામઃ ક્રોધઃ। સીડસાચસીતિ। માચ + ઇનિઃ। મામતે। અમાનિટ્। વમામ।

(8) દટિઃ ચિપાતે...દર્શનં રુચા...અભવા...પચતે...ન રુચભાવઃ। વ્રજ-તામ્। ગચ્છતે અગ્રેજ...સેદઃ...ગુરુક્ષા...મિત્તલ્લઃ।

रत्नाम्बी ।

(9) वसन्तिवत्तं वसन् ।

(10) चम विमिषीकितवद्वारः । इति ईतो वसन्तामी विमिषीकितरिणि वस-
वात् । व व वान् विज्ञानुप्रापितः ।

सुसं—महा, अदिकोपणा क्त, एसा । ता चम्पहत्वे
गीह्विच पसादेहि चं । (क)

राजा—(सामन्दम्) यथाह भवतो । (सामरिकां हस्ते
ग्रहीत्वा समग्रं सुखं नाटयति ।)

विदु—भो, एसा क्त, तुए अपुष्ठा सिरो समासा-
दिदा । (ख)

(क) मर्तः, अतिशीपना कर्तुं वा । तदवहसे ग्रहीत्वा वसादेयान् ।

(ख) भो, एसा क्त, लयापुर्वा श्रीः समासादिता ।

(1) इ—वशावाच, ४ अति कोपना । इत्येव अत्रात्मेन वदन् पूर्णक समाधिक
कृतम् ।

श्री—(मर्तः) वेन वनेह (मागविकाव वदन् वदन् वदन्) ।

वि—अह, वृत्ति अपूर्ण श्रितात करिदाह ।

(2) Soo—Your Majesty, she is very wrathful, conciliate her
by taking the forepart of her hand.

K—(Joyfully) Rightly advised. (Holds *Sagarika* in hand and
feels pleasure).

J.—Friend you have gained a wonderful beauty.

(3) अतिशीपना = अत्यन्त हसनाया । अत्यन्तशीपना इत्यन्तः ।

राजा—वयस्य, सुखम् ।

श्रीरिवा पाश्चिरपुष्ठाः पारिजातस्य पञ्चवः ।

सुतोऽप्यवा सवत्सेव स्नेहपुष्पावतप्लवः ॥

(1) राजा—बच्चा, बर्षार्थ हेमि जन्मी । ईश्वर इत्त पात्रिजातपन्नव । नऊव कोणा इहेते बर्षम्हणेन एहे अनुत्तरन करिउ इहेते ?

(2) K—Friend, it is true. She is the goddess of wealth. Her hand is the new leaf of the heavenly tree. Otherwise whence could issue the nectar liquid in the disguise of perspiration.

(3) एषा श्रीः । अस्याः पात्रिरपि परिजातस्य पल्लवः । अग्राद्या कुत एष खेदस्यदमा अस्तद्वयः खति ।

(4) एषा सानरिका श्रीः खजीः । अस्याः पात्रिः इत्योऽपि परिजातस्य खमैवचविनिवस्य पल्लवः विसखवम् । अग्राद्या नयेत् कुतः खजादिवः खेदी खर्मे न्दम् अपदेवो यस्य सः खर्मापदेवोत्पन्नः अस्तद्वयः सुधारसः सुवति खन्दते । श्री परिजातयोः समुद्रमन्वनेनोत्पत्तेः साङ्ख्य्यादस्ततामिर्भावस्य खल्पितः । नावखखर्मे खेदस्युत्था सात्त्विकभावोदयइत्यर्थः ।

(5) समुद्रादिव रमा-खत-परिजातानामुद्भवादेवकसां सानरिकायामिव श्रीत् परिजातपल्लवत् खेदस्यामेनास्ततरसपुतिबानुनीयते ।

(6) श्रीः—त्रि + क्तिप् । त्रयति इतिमिति । क्तिप् त्रिप्रकारावतसु-
खटपुत्रुत्रोर्वा दीर्घोऽसम्भारश्चेति वक्तव्यम् । (१।१।१०८) । अत्रिनिवत्
अत्रिनिवत् । अत्रायि ।

सुवति = सु + खट् तिप् । सुसाव । सुवति । असुखवत् । सुतः ।
सुतुम् । सुता । सुवत् । असुवि ।

(7) खपटीऽस्त्रीव्याज-दन्तीपथय न्दम्-कैतवे इत्यमरः । बायमेदं खरूपे च
द्रवो विद्रवमर्थोः । प्रद्रावे रसमत्योचेति हेमचन्द्रः ।

(8) त्रिया एतया...पात्रिना...पल्लवेन...खूयते...एतेन...खेदस्यदमास्त-
द्वयेच... । (9) अनुटुप् ।

(10) रूपकावधारः । उपमैव तिरोभूतमेव रूपकमुच्यते इति काव्यादर्शे ।
खेदस्यदमास्तद्वय इत्युपापश्रुतिश्च । प्रकृतं प्रतिविध्यान्वस्थापनं सादृश्य-
सादृश्यदर्पणे ।

(୧) ଏବଂ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣାମୁଖ୍ୟାଦିଦ୍ରବ୍ୟାଦିମାନଂ ବ୍ରହ୍ମଂ ନାମ ନାଟକୀୟଂ ଗତିଶୁଦ୍ଧାଞ୍ଜଳି ।
ବ୍ରହ୍ମଂ ବାକ୍ୟଂ ବିଶିଷ୍ଟପଦିତି ହସ୍ତପଦେ ।

ସୁଧଂ—ସହି, ଏହିକ୍ଷିପାସି ତୁମଂ ଦାସିଂ । ଆ ଏକଂ
ଅହିଷା ହତ୍ୟେବ ନହିଦାସି କୌଣଂ ଏ ମୁଂସେସି । (କ)

ସାମ—(ସନ୍ନିହାତମ୍) କୁସଂଗଦେ, ଏକାସି ଏ ପିରମସି । (ଖ)

ରାଜା—ପ୍ରିୟେ ସାମରିକେ, ଏସି ନ ଏକ୍ଷୁ ସଂଧୀଜନେ କୁଳ-
ଏବଂ କୌପାନୁବନ୍ଧଃ କର୍ତ୍ତୁମ୍ ।

ବିଦୁ—ଭୌଦି, କୁମୁକ୍ଷିଦୋ ବହୁକ୍ଷୋ ବିଷ କିଂ କୁପ୍ପସି । (ଗ)

ସୁଧଂ—ସହି, ତୁଏ ସହ ଏ ବୌଦ୍ଧସଂସଂ । (ଘ)

ରାଜା—ଏସି କୌପନେ, ମୈତଦୁଃସ୍ତଂ ସମାନପ୍ରତିପତ୍ତିସୁ
ସଂଧୀସୁ ।

(କ) ସହି, ଏହିକ୍ଷିପାସି ନମିଦାମି । ଦେବଂ ନର୍ଦ୍ଦା ହସେନ ଯଦୀତାସି କୌଣଂ
ଏ ମୁଂସେସି ।

(ଖ) କୁସଂଗଦେ, ଏକାସି ନ ପିରମସି ।

(ଗ) ଭବତି, କୁମୁକ୍ଷିତୀ ନାହାଏ ଏବଂ କିଂ କୁପ୍ପସି ।

(ଘ) ସହି, ତୁଏ ସହ ନ ବଦ୍ଧାସି ।

(୧) ହ—ମଧି, ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣାଦିଦ୍ରବ୍ୟାଦିମାନଂ ବ୍ରହ୍ମଂ ନାମ ନାଟକୀୟଂ ଗତିଶୁଦ୍ଧାଞ୍ଜଳି
କ୍ଷମୟା ହୈତେହ ।

ମା—(ହତ୍ୟା) ହନୟତେ, ଏବମତ୍ତ ବିଷୟା ହୈତେହ ମା ?

ହା—କ୍ଷିପ୍ତେ ମାଧ୍ୟମିକେ, ନବୀକ୍ଷୟେ ଶ୍ରୀତି କୌପନକା ଉଚିତ୍ତ ନହେ ।

ବି—ସାମନୀୟେ, କୃଷିତ ବ୍ରାହ୍ମଣେ ଗ୍ରାସ କ୍ରୋଧ ଚକ୍ରିତେନ କେନ ?

ହ—ମଧି, ଶୋଭାଃ ମହିତ କଥା ବସିବ ନା ।

ହା—ଏହି କୌପନେ କୁଳାନୋରଥା ନବୀ କ୍ଷୟେ ଏକମ୍ ବାସହାର ଉଚିତ୍ତ ନହେ ।

(୨) Soo—Dear, though held in hand by the king, you are
angry. So you are insincere now.

Sa—(Frowning) *Susangata*, still you do not cease !

K—Dear *Sagarika*, well, it is not fit to continue angry with your companion.

J—O respected one, why are you angry like a hungry Brahmin ?

Soo—Dear, I shall not speak with you.

K—O wrathful one, it is not proper to a companion who is of equal position.

(3) अदक्षिणा=असरक्षा । दक्षिणे सरस्वतीदारादित्यमरः । वुमुचितः=वृत्तितः । मुञ् + सन् + च + टाप् = वुमुचा । वुमुचा + इतच् = वुमुचितः । तदस्य सञ्जातं तारकादिव्य इतजित्तीतच् । तारकादेराकृतिनचत्वात् । वक्ष्यामि=भाषिष्ये । समानप्रतिपत्तिषु-गुण्यगौरवासु । समाना प्रतिपत्तिर्वासां तास्योक्ताः । तासु प्रतिपत्तिः सु गौरवे । प्राप्ती प्रवृत्ती प्रागन्त्ये बोधे इति हेमचन्द्रः । =Honour or intelligence, understanding. प्रतिपत्तिः प्रवृत्ती च प्रागन्त्ये गौरवेऽपि च । सन्प्राप्ती च प्रबोधे च पदप्राप्ती च बोधित्वेति मेदिनी । विरमसि=निवर्त्तसि । व्याक् परिष्ठी रम इति परस्मैपदम् ।

कोपानुबन्धः—प्रवृत्तकीपानुबन्धेनम्=संजातरीवरचक्षम् । अनुबन्धःप्रिप्ती-दीर्घोत्पादे मुख्यानुयायिनि । विनन्दरे प्रकृतादौ प्रवृत्तानुबन्धेन इति मेदिनी । =continuation.

“युक्तः एव कोपानुबन्धः कर्तुम्”=कोपानुबन्धः इत्यत्र कश्च न द्वितीया ? प्रधानशक्त्यभिधाने वा गुणशक्तिरभिहितवत् प्रकाशतइति काशिका (१।४।२६) । तद्व्याख्याने हरदत्तः “वाक्यातपदवाच्या किंवा विज्ञेयत्वात् प्रधानम् । विज्ञेयं भूता त्वप्रधानम् । तद्विरुद्धं तद्विरुद्धीः प्रवृत्तीरपि गुणप्रधानभावः । तत्र प्रधानाहु-वर्त्तित्वाद् गुणानां तन्मुख्येचित्वात् तद्विरुद्धस्यकार्यारम्भाभावात् वधावधं विप्रक्षि-सिद्धिरिति (पदनक्षरी) । i. e. the predicate expressed by वाक्यात् (तिङन्त) is principal and the others are गुण (i. e. indirect) subordinate. Hence the meaning expressed respectively by तिङन्त and others, possess प्रधानभाव and गुणभाव । So as the गुण-

श्रिवा (e. g. जा, तुमुन् &c.) follow the principal, being under them, they cannot independently raise any meaning through them, against the meaning indicated by the principal श्रिवा and therefore the principal श्रिवा regulates or determines the विभक्ति । Here वृत्तः (भवति) is the main वाक्यान्तश्रिवा and कर्तुं is subordinate to it. So भवति decides the विभक्ति (वातिवदिकार्ये भवता) in जीयातुवत् and not its subordinate कर्तुं । The use of क in the dictum of the उत्तिहार leads also to कृषिन् वृषजिवा प्राचावत् । and therefore says शैबट on that statemnt of महाभाष्य—“अस्मिन् वनाद्यादिभिरपि कृत् प्रतियुक्तम्”—“अस्मैः कर्मज्ञानायां कृत्प्रत्ययेनात्र कर्तुं कर्तुमेव व्यवहृत्य । यदा तु पूर्वमेव विधेयविषया तदा अस्माद् कृदिति भवत्येव । यदा तु प्रतिपातयैव कृत्कर्म अस्मैः प्रतिपातयदा कृत् प्रतियुक्तं अस्मैति भवति ।” (अर्थात्) इति too is of the same opinion :—

“प्रधानितरदीर्घेन इत्यस्य श्रिवादीः इत्यक् ।

अभिर्गुणान् वा तत्र प्रधानमनुदधति ।

प्रधानविषयान्तिः प्रत्ययानामिधीयते ।

यदानुचे तदा तदनुक्तपि प्रतीयते ॥” (इति भाष्यवदीयम् ।)

Cf :—“वत् नास्ते अत्र इति न भीः कर्तुमेव वृत्ति—“उदयदृष्टम् । In opposition to such authorities नास्ते's unwillingness to consent to the view taken by शैबट is nothing. (Vide भाष्यवदीयीहरीत of नास्ते, 1.1.1. पाठिष) ।

विदू—भीः, एसा क्खु अवरा देखी वासवदत्ता । (क)
(राजा सचकितं सामरिकाया हस्तं मुञ्चति ।)

साग—(ससंभ्रमम् ।) सुसंगदे, किं दाधिं एव करिस्सं । (ख)

सुसं—सहि, एदाए कदलीवीधिआए चिकमझ । (ग)
(इति निष्क्रान्ते ।)

राजा—(पाश्चात्तोऽवलोक्य सविस्मयम् ।) कासी देवी वासवदत्ता ।

विदू—भोः, च जाचामि क सा । मए एसा क्खु अपरा देवी वासवदत्ता अदिदोहरोसदाएत्ति भविदं । (घ)

(क) भोः, एसा खलपरा देवी वासवदत्ता ।

(ख) सुसंगदे, किमिदानीमन करिष्यामि ।

(ग) सहि, एतया कदलीवीधिकया निष्क्रान्तः ।

(घ) भो न जानामि क सा, मया एसा खलु अपरा देवी वासवदत्ता अतिदीर्घ-
रीचयतया इति भवितुम् ।

(1) वि—उह, एहै अछा रहिबै बागवदत्ता (राजाकर्तृक मञ्चस्य सागरिकाय हस्तगतम्) ।

सा—(मञ्चस्य) सुसंगदे, एधन कि करिब ?

सु—सहि, एहै कवनो देखैर नया धिना निकृष्ट रहैब । (प्रवृत्त)

रा—(पार्श्वे अवलोकनं पूर्णक मविस्मये) कोधार राजी बागवदत्ता ?

वि—उह, जानि जानि ना कोधार । अत्तउ कोणना देखिना जानि ईशकई
अगना रहिबै बागवदत्ता बजिनाहि ।

(2) J—O here is another queen Basabadatta ! (King lets go
Sagarika's hand with fright).

Sa—(with terror) *Susangata*, what is to be done now ?

Soo—Dear, let us pass through these plantain rows (exeunt).

K—(Looking at his side and with surprise) where is the queen
Basabadatta ?

J—Well, I don't know where! I called her another queen
Basabadatta, as she was extremely testy.

(3) चतिदीर्घरीचयतया - चतिदीर्घपञ्चमेन । चेसापिचि वतीया ।

चदवीवीया - चदवीयेया । वीवी = a row or range वीयाविराजतिः पङ्क्तिः चेवीयेयासु राजय इत्यनरः । वीविचिचि संकृते चले, कार्णे, संज्ञायां शेषि चम् ।

राजा - चिह् मू०,

प्राप्ता कचमपि देवात् कच्छमनीतेष सा प्रकटराजा ।

रत्नावलीव काम्ना मम कक्षाङ्गं श्रिता भवता ।

(1) वा - चिह् पूर्व, ताया वनकः कहेनक, नृपिच्छायां वृद्धावलीव ताव नरे श्रिता कच्छं वृरीता वा श्रैतेरे (तावाकृष्टं वावाव इव श्रैते कामिज श्रैत ।

(2) K - Fie, fool, my beloved with expressed love, got by luck, under difficulty, was made to slip away by you, before she was embraced, just like a pearl necklace with distinct colour, before it was placed on the neck.

(3) देवात् कचमपि प्राप्ता प्रकटराजा रत्नावलीव सा काम्ना कच्छमनीतेष भवता मम कक्षात् श्रिता ।

(4) देवात् आम्नात् कचमपि कच्छं च प्राप्ता कच्छाः प्रकाशितः रावीऽनु-
रागः कौटिल्यच वलाः सा तवीका । रागः काङ्क्षीतिदिपु । आम्नारादी कच्छा-
दिचेऽनुरागे मत्सरे इपे इति चेनचन्द्रः । रत्नावली रत्नराजीव । चावी चेसावली
पङ्क्ति वीवी राजी च कचत इति कक्षाङ्गः । सा काम्ना ममदा । ममदा कामिनी
काम्ना कचना च मितान्विनीत्यनरः । कच्छं कच्छमनीता चसापिता चये कक्षा ।
चलाचिचित्तेत्यर्थः । एव भवता त्वया मम कक्षात् करात् श्रिता चश्रिता ।

(5) कच्छं वीवीनाम् पूर्व कक्षाङ्गं श्रिता रत्नावलीव सा कचना चाङ्गेनाम् पूर्व
मेष मनी विद्राविता त्वया ।

(8) वाशान्...चनीतान्...तान् प्रकटराजा रत्नावलीनिव काम्ना श्रितकचम्
भवाम् । (7) चार्था । (१०) उपमा ।

(11) चम विरोधी नाम नाटकीयं व्रतितुच्छाङ्गम् ।

ततः प्रविशति वासवदत्ता काञ्चनमाला च ।

वास । इह कञ्चनमाले अध केत्तिअदूर दासिं अल्ल-
उत्तेण परिगहिदा सोमालिका । (क)

काञ्च । एदं कञ्चलोचरं अदिकमिअ दीसहि । (ख)

वास । ता आदिसेहि मगं । (ग)

काञ्च । एदु एदु भट्टिणी (इति परिक्रामतः ।) (घ)

राजा । वयस्य केदानीं प्रियतमा द्रष्टव्या ।

काञ्च । भट्टिणि यह समीवे भट्टा मन्तेदि तह तक्केमि
भट्टिणीं एव पड़िपालयन्तो चिठ्ठदि, ता उपसप्पदु
भट्टिणी । (ङ)

वास । (उपसृत्य) अअदु जयदु अज्जउत्तो । (च)

क) इह कञ्चनमाले, अथ कियदूर इदानीं मर्धेपुत्रेण परिगृहीता
नवमालिका ।

(ख) एतत्कदलीन्दनमतिक्रम्य दृश्यते । (ग) तदादेव मगं ।

(घ) तदेतत्वेतु मगं ।

(ङ) भर्तृ, यथा समीपे भर्ता मलयते तथा तर्कयामि भर्तृमिव प्रतिपालय-
सिष्ठति । तदुपसर्पेतु भर्तृ । (च) जयतु जयत्वार्यपुत्रः ।

(वागवता ३ काञ्चनमाला अयेन)

(१) वा—उलो काञ्चनमाले, आर्धपूत परिगृहीत नवमालिका कत दूरे ?

का—इह कञ्चनपुत्र अतिक्रम करिने वेवा वाग ।

वा—मग वेवा ।

କା—ରାଜା ଆସୁ (ମହାଶୟନ) ।

ରା—ବହୁତ, କୋପାସ, ଏବଂ ସିଂହଦଳାକେ ଦେଖିବେ ମାହିବ ?

କା—ରାଜା, ନିକଟେ ସହାୟାବେଶ କରା ଗଲା ଦାହିଡ଼େରେ । ଦୋଷ ହେ ଆମଦାର କଡ଼ିଏ
ଅମେଳା କରିଛନ୍ତି । ଅତଏବ ଆସୁ ।

ବା—(ନିକଟେ ଆମସ) ଆର୍ଦ୍ରାମୁଖେଶ ଶର ହଟକ ।

(Enter the queen and a maid)

(2) Queen—Well *Kanchanmdlā*, how far is the *Nyktanthos* adopted by my husband ?

Maid—It is seen after passing this plantain house.

Q—Show me the way.

M—Please, come, madam (walking).

King—Friend, where can now my beloved be seen ?

M—Mistress, the king talks near. I think he is awaiting you.

So go to him.

Q—(coming) Prosperity to my husband.

(3) प्रतिपाद्यम् = प्रतीकमात्रः । प्रति + पा + चिच् + प्रत्य । पातिर्वा
सुप्रत्ययवति सकारः ।

ରାଜା—(ଅପବାର୍ଯ୍ୟେ ।) ବୟସ, ପ୍ରସନ୍ନାଦୟ ଚିନ୍ତାମୟକମ୍ ।

(ବିଦୁଷୀ ଗୃହୀତ୍ବା କର୍ତ୍ତେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟାତି ।)

ବାସ—ଅକ୍ଷତ୍ତ, କୁସୁମିଦା ଗୋମାଳିନୀ । (କ)

ରାଜା—(ସବିଧାୟକ୍ ।) ଦେବି, ପ୍ରଥମମାନତୈରଜ୍ଞାମିଷ୍ଟ
ସିରସୋତି ଛତ୍ବା ନ ଦୃଷ୍ଟା । ତଦେହି । ସମିତାବେଶ ତା ପଞ୍ଚାବଃ ।

ବାସ—(ନିର୍ବିଷ୍ଣୁ ।) ଅକ୍ଷତ୍ତମୁହାବୁରାଗାଦୌ ଏବଂ ଜାନିଦ୍
କହା କୁସୁମିଦା ଗୋମାଳିନୀତି । ତା ଗମିଷ୍ଟ । (କ)

ବିଦ୍—ଭୋଦି ଜଣ ଏବଂ ତା ଜିଦ୍ ଅକ୍ଷେହି । (ସତି

बाहू प्रसार्य नृत्यति । कक्षात् पतितं फलकं दृष्ट्वा विषादं
नाटयति ।)

(राजापवार्याङ्गुल्या दर्शयन्त्वसन्तकमुखं पश्यति ।)—
(अपवार्य ।) भो भोः, मा कुप । एतज्जाबिससं उत्तरं
दादुं । (ग)

कांच—(फलकं गृहीत्वा ।) भट्टिणि, पेक्स दाव किं
एतज्चित्तफलए आलिहिदं । (घ)

वास—(निर्वर्त्य स्वगतम् ।) अथं अज्जउत्तो । इअं
उण साअरिआ । (प्रकाशं राजानं प्रति सक्रोपहासम् ।)
अज्जउत्त, केअ उअ एदं आलिहिदं । (ङ)

राजा—(सवैलस्यस्मितम् । अपवार्य ।) वयस्य, किं
ब्रवीमि ।

(क) आर्य पुनः, कुसुमिता नवमासिका ।

(ख) आर्यपुनस्तुखानुरागादेव ज्ञातं यथा कुसुमिता नवमासिकेति । तत्र
वसिष्यामि ।

(ग) भवति, यद्येवं तत्त्वितमस्यामिः । भो भोः, मा कुप । अत्र शास्त्रा-
चरं दातुम् ।

(घ) भर्तुं प्रेष्यतावत् किमत्र चित्तफलकं आलिखितम् ।

(ङ) अयं आर्यपुनः । इयं पुनः सागरिका । आर्यपुन ! केन पुनरिदं
आलिखितम् ।

(୧) ରା—(ଜନାଜ୍ଞିତେ) ବସନ୍ତ, ଚିତ୍ରକଳକ ସୋପନ କର । (ବିଦୁବଦ୍ କର୍ତ୍ତୃକ ଚକ୍ଷୁ ବାହ୍ୟ)

ବା—ଆର୍ଥାପୁର, ସବ୍ୟାସିକା ବୁଝାସିକା ।

ରା—(ସବିଧରେ) ରାଜି, ତୁମି ବିଳସ କରିଦେଲିଲେ, କହ ଏବ ଆସନ୍ତା ଆସେ ଆନିଆନ୍ତ ଓହା ସେବି ନାହିଁ । ଏମ । ସକଳେ ଏକ ମନ୍ତ୍ରଣେ ସେବିବ ।

ବା—(କର୍ମ ପୂର୍ବକ) ଆବାପୁରର ସୁବହାବର୍ଣ୍ଣବେହି ବୁଝା ବାହିତେହେ ସବ୍ୟାସିକା ପୁଷ୍ପିତା ହୁଅନ୍ତାହେ । ଆସି ବାହିବ ନା ।

ସି—ଭବତି, ବସି ତାହି । ଉପେ ବାବାଦେବି କହ (ବାହ ସମାପନ ପୂର୍ବକ ମୂର୍ତ୍ତି—କଳ ପତିତକଳକର୍ମରେ ବିବାଦ—ରାଜା କର୍ତ୍ତୃକ ଜନାଜ୍ଞିତେ ଅନୁଗି ; ବାହା ଏବର୍ଣ୍ଣ ଏକ ବିଦୁବଦ୍ ସୁବ ବର୍ଣ୍ଣ—ଜନାଜ୍ଞିତେ) ଉପେ, କୋପ କରିବ ନା । ଆସି ଉକ୍ତ କିତେ ଜାଣି ।

କାକ—(କଳକ ଏବ ପୂର୍ବକ) ରାଜି, ଦେଖ ଏହି ଚିତ୍ରକଳକେ କି ଅତିତ ଚେତାହେ ।

ବା—(କର୍ମ ଓ ବସନ୍ତ) ଏହି ଆର୍ଥାପୁର, ଏହି ଆବାସ ମାଗରିକା । (ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବାହାସ ଶ୍ରୁତି ମତାପ ହାତେର ସହିତ) ଆବାପୁର, ହିତା କେ ଚିତ୍ର କରିଗାହେ ?

ରା—(ମନସ୍ତ, ମନ୍ତ୍ରଣ ଓ ଜନାଜ୍ଞିତେ) ବସନ୍ତ କି ବସିବ ?

(2) K—(To the jester) Friend, conceal the picture board (The jester puts it in his armpit).

Q—Husband, the *Nyktanthos* is flowered.

K—(With surprise) Queen, you were delaying. So though we came first, we have not seen it. Let us visit it together.

Q—(Looking) I find from the expressive face of my husband that it has flowered. So I shall not go.

J—Lady, if so, we have then won (Dances with his arms raised—appears sorry at the fall of the picture—the king points with his finger and looks at his face—to the king) O, be not angry, I know how to answer.

M—(Picking up the board) See, mistress, who is portrayed in this drawing board.

Q—(Looking, aside) This is my husband, this again is *Sagorides* (To the king with smile and jealousy) who has delineated this, my dear ?

K—(With surprise and smile, to the jester) What shall I say, friend ?

(3) ଉଦ୍‌ଭାସିତା=ସୁସିତା । ମହତ୍ତ୍ୱ ଉଦ୍‌ଭାସିତା ମାଗରିକା ଉଦ୍‌ଭାସିତା ।

प्रथममानवराशिः=पूर्वमानवेन मया । ननु “विशेषणस्य प्रतिषेध इति वक्तव्यात् कथमत्र चण्दीश्वरीति एकस्मिन् बहुत्वम् ? नचान्न विशेषणस्य विशेष्यत्वम् । अतो निरनुशाः कथय इति । विशेषार्थे तु भवत्येव । तथाहि “सर्वविशेषीयः विशेषणमिति अतिदेशी भवत्येवेति पदमन्वयाद् हरदत्तः । “विशेष्यत्वाद् भवत्येवेति शब्दकोशे भट्टोजिः । एवमेव—यव तत्त्वान्मानं मनुष्यं इत्याहुं खलु कृतौति प्राक्कुलम् । एते वचनमीदृशः कनेयं कुलजीवितमिति कुमारः । ययं क वचोऽनवरचकोचिता इति भारवी (१४१२) । त्वं राजा वचनपुत्रपासित शुद्धप्रशामिनामीश्वरता इति भर्तृहरिः । Here there is a difficulty to justify the plural form of चण्द् when it actually refers to one person, because a वाचिक clearly restricts it to cases where चण्द् is not accompanied by any adjectives. So, there is a poetical licence here. But if it be a predicative adjective there is no such limitation. Some deny the genuineness of this वाचिक but that is not tenable, as it stands in the works of वामन, जयदित्य, भट्टोजि &c. &c.

विद् । (अपवादार्थं) भो मा चित्तेहि अहं उत्तरं दाहसं ।
(प्रकाशं वासवदत्तां प्रति) भोदि मा अथवा सभावेहि
अप्पा किल दुक्खे अस्सिहीअदि त्ति मम वचनं सुचिअ
पिअवअस्से एदं आस्सिअविस्साअं दंसिदं । (क)

राजा—यथाह वसन्तकस्तथैवेतत् ।

वास । (फलकं निर्वर्ण्य) अज्जत्त एसावि आ अदरा
तुह समीवे आस्सिहिदा ता किं अज्जवसन्तकस्स
विस्साअं । (ख)

রাজা । (সবৈসজ্জায়িতম্) দেবি অসমম্যম্বাষট্ঠবা
 বর্যং হি কাপি কাম্যক্সা স্নচেতসেব পরিকল্প্য সিদ্ধিতা, ন তু
 দৃষ্টপূৰ্ণা ।

বিদুঃ । সৰ্বং সমামি বহুসূত্রেণ নর কদাপি অজ্ঞেহিঁ
 ইন্দিরী দিষ্টপূৰ্ণা । (ন)

(ক) মী না চিনায় অহমসর' দাখ্যামি । অযতি না অকথা কথায়ব,
 আক্সা তিব্ব দুঃখিনাচিনায় ইতি মম বচন' মূলা দিবকবলেন বদনাধীক্সাবিত্যধী
 বখিতম্ ।

(ক) আৰ্য্যপুত্র পৰ্য্যপি বা অপর্য্য তব সমীপে আস্থিত্বিতা তত্, তিন্ম আৰ্য্য
 বহুনকল বিজ্ঞানম্ ।

(ন) সৰ্বং ব্রমে ব্রহ্মসূত্রেণ বহি কদাপি অজ্ঞাভিরীহনী দৃষ্টপূৰ্ণা ।

বি—(জ্ঞাত্তিক) চিত্তা করিত না । আদি উক্তঃ বিব । (একাগে) রাজি,
 অতঃপ মবে করিতেন না । নিজকে সহজে অতিক করা বার না আবার এই বাক্য
 ভবিতা এর বক্ত এই চিত্তবিদ্যা দেখাইয়াছেন ।

হা—বসন্তক বার বনিতেরে তাই কটে ।

বা—(কলক বেগিনা) আৰ্য্যপুত্র এই বে অতা আগনার নিকটে অতিক হইয়াছে
 তাহা কি আৰ্য্য বসন্তকের নিপুণতা ?

হা—(সনিতরে হাতপূৰ্ণক) মহিবি, অতঃপ বকা করিত না । ইবি কোনও
 অজ্ঞাতা কতা যনের কল্পনাতেই আনিবিতা হইয়াছেন । কিন্তু দুইপূৰ্ণা নহেন ।

বি—সত্য, উপবীতবাহা নগব করিতেছি বহি কখনও আনহা ঐশ্বৰী কতা
 পূৰ্ণে বেগিনা বাকি ।

(2) J—(To the king) O, do not fear. I shall answer. (To the
 queen) Lady, do not think otherwise. Hearing my words that
 one finds it difficult to draw one's own likeness, this skill in
 delineation has been shown by my dear friend.

K—It is true as he says.

Q—(Seeing the board) My dear, is this other one, who is portrayed beside you, from the skill of the respected *Basantaka* ?

K—(Smiling and with hesitation) My dear, do not think otherwise this is some unknown girl drawn by me from fancy, but never seen before.

J—I swear by my sacred thread, if we have ever seen her before.

(3) आक्षेपविधानं—चित्रमेवम् । कनका=कन्या+क+टाप् । चित्राति इति कः (५.१।०९) चिपकादीनाञ्च नेति वक्तव्यान् इत्थम् । येन चिपकादी न पठन्ति तेषां मते चभावितपुंस्माच्चेति । पक्षे कनिका । आदाचार्याचामिति च (७।१।४८) । कनकाका । परिकल्प्य—चिन्तयित्वा । दृष्टपूर्वा—पूर्वमेवकीकिता । पूर्वं दृष्टेति सुप् सुपेति समासः । मृतपूर्वं चरकिति (५।१।५२) निर्देशात् दृष्ट-ब्रह्म पूर्वनिपातः । The word दृष्ट precedes पूर्व in such cases under the intimation (i. e. ज्ञापक) that the स्मकार himself has used thus in the Rule 5.3.53.

अपे—अप आक्षेप इति श्वादिः । स्वरितञितः कर्त्तृभिर्भाये क्त्वाफञ्च इति तङ् । तथाहि प्रतिवाचनदत्त कैश्चनः अपमानाय न चेदिभूमुञ्च इतिमाद्यः । ननु अप उपलब्धन इति वक्तव्यादेवान् तङ् (१।१।२१) । ननु स्वरितेत्वाद् ? अत्र चैवटः “उपलब्धनं प्रकाशनमिति । अत्र तु कैवल्यप्रकाशनाद्यामावात् चैवटादिनते न तङ् । तथाहि “अतस्ते न भविष्यति । मत्प्रवृत्तिमनराध्य प्रजेति तं ज्ञाप्येति । स तपः प्रतिबन्धनगुणा चक्षपद्मव मानुषीति तामिति च (८।८।१) रघौ । सख्यः अपामि यदि किञ्चिदपि क्षरामीति । उत्तिकारमते तु (काशिकामते) उपलब्धनार्थं एवान् तङ् । तद् यथा वाचा शरीरस्यार्थेनमुपलब्धनमिति । अत्र पदमन्वरी वाचा शरीर-स्यार्थेनमिति तत् पादौ सञ्चानि नैतत् मया कृतमित्येव रूपः अपचविशेषः । एतद्गु-रोर्धेन हि सिद्धान्तकौमुद्यां अपतेराक्षीपार्थादकर्तृभेदि फले तङ् उक्तः । मनीरमा-याञ्च सख्यः अपामीत्यत्र “साध्यं प्रकाशयामीत्येव तावदिह विवक्षितं ननु अपचइति”

उच्यते । हरिदीक्षितचन्द्रगुप्ती नारीश्वर चैवटनतमैश्वर्यकविवचनाम् । नारय च चान्न
भीमक्षीमारमावहतिहरदत्तचैवटनवादिभ्यादीनां नतानीदीक्षितम् । अतएव
तु न किञ्चिदुच्यते । तथाप्यत्र नरामावहतीतीत्येति नारीश्वरः—“अपतिर्नामार्थः ।
चक्ष्माक्षीति (१) (विद्वानुज्ज्वलनाक्षीतिः) । ईश्वरत्वं प्रपत्तीति निन्दतीत्यर्थः ।
अक्षि (२) प्रकाशेदन्पूर्वकं तत् प्रत्यक्षमात्रं ज्ञातुं शक्यं । अक्षिद्, उल्लादिना कालात्
अक्षरं नानुसृत्यैव वा प्रपद्ये यथा विप्रैः प्रपे, चावधर्मेण प्रपे । इत्यादौ वृत्ती-
नां तु अक्षरं चोपि शरत्त्वविवक्षया । अक्षि (२) प्रकाशमेव ईश्वरत्वात् प्रपत्तेः । अक्षर-
तीत्यर्थः । अत्र अक्षरित्वान्न सिद्धेऽक्षरं भिन्नावार्थमिदम् । अक्षरं प्रकाशमात्रं ।
अक्षरः प्रकाशमात्रो तु अक्षरार्थकत्वात्प्रत्यक्षमेव । काश्चित्वाच्यं नृपक्षत्वं प्रपद्ये
इति व्याख्यातं तद्विनामिति । There are two opinions on the
वाचिकं, “अक्षर उपपद्यते” । By one, उपपद्यते means प्रकाशत्वं and चैवट
हरिदीक्षित, नारीश्वर and आमावहतिचार follow it. By another, it means
an oath by touching one's body or any sacred thing and it is
adopted by अक्षरित्वं, हरदत्त, भट्टोजि &...नारय is neutral. Under
the first case, अक्षरित्वान्न तच् and according to the other view,
तच् is here by the aforesaid वाचिकम् । अक्षरमेव=अक्षरपरीक्षेन ।
अक्षरे वृत्तीति ।

वाच्य—(अपवार्थम्) । भट्टिभिः, अक्षरं ईदृशं उच्यते
चुषक्क्षरं संवदति ज्ञेयम् । ता अक्षरं कोविदेव । (क)

वाच्य—(अपवार्थम्) । अक्षरं उच्यते, एदस्त्वं वक्ष्यमिदं
च आवाचि । वक्ष्यन्तो वक्ष्यन्तो एव । (प्रकाशम् । राजानं
प्रति ।) अक्षरत्वं, मम उच्यते एदं चित्तं पेक्षन्तो एव सोम-
यथा समुपपद्यते । ता वृत्तिं चिदुच्यते अक्षरं उच्यते । अक्षरं नमिदं
(इत्युच्यते नमिदमिति ।) (ख)

(ক) মন্দি, কদাপীড়ন পুনর্জন্মস্বরং সংবদ্যেব । তদ্বৎ কুপিতেন ।

(খ) অথি ক্ষুণ্ণকি, পতল বন্যমন্দিরানি ন জানাসি । বসন্তক: স্তম্ভব: ।
সার্থপুত্র, মন পুনরিদং চিত্রং প্রেমাভাষায়া: শ্রীর্ষবেদনা সমুৎপন্না । তৎ সুখং
তিষ্ঠত্যর্থপুত্র: । অহং বনিম্যামি ।

(১) কাক—(জনাঙ্কিকে) ভক্তি, হস্ত একপ বাণীর সুপকৃত অকরের দ্বারা
অকস্মাৎ মিলিতেও পারে, অতএব কোণের আরোজন কি ?

বাস—(জনাঙ্কিকে) ভালো সরলে, ইহার কুটিল কথা বুঝিতেহিন্ না ? এ যে
বসন্তক বটে । (একাংশে, রাজার প্রতি) সার্থপুত্র, এই চিত্র বর্ণনে আমার
নিরোবেদনা উৎপন্ন হইয়াছে । আগনি স্থখে থাকুন । আমি বাই (উখান পূর্বক
গমনোন্মত্ত) ।

(১) Maid—(To the queen) Mistress, no use of anger, it may
perhaps be accidentally identical as the wood-eating insect turns
out by chance some letters.

Qu—(To the maid) O simple one, you do not understand his
evasive words. He is no other than a buffoon. (To the king) My
dear, looking at this picture, I have got headache ; so stop here,
with your amusements, my dear, I am going (Rises and attempts
to go).

(৩) শুভাচারম্=শুভস্য অচারম্ । শুভদর্শনেন সজ্ঞাতমচারম্ । An
accidental coincidence. শুভ is an insect which eats wood কদাপি
ইদম্ শুভাচারং সংবদ্যেব=ইদম্ বসন্তকীণীকং কল্যাণিদ্ভিন্নম্ভা: অহম্ পুনর্জন্ম-
স্বরং শুভদর্শনচিহ্নম্ অচারং যথা, তথা সানরিকায়া: চিত্রং কদাচিচ্ছাতু সংবদতি
অনুকরীত্যেব । As the insect called শুভ, while boring holes in
wood, accidentally happens to carve out a letter, similarly the
king's delineation of a female has happened to turn out *Sagarika*
শ্রীর্ষবেদনা=শ্রি:রী:কা । শ্রি: শ্রীর্ষমূর্খানি সুরিতি হস্তাযুধ: । শ্রীর্ষস্য বেদনেতি-
বিবৃদ্ধ: । সতনারাঃ শ্রি: শ্রীর্ষমূর্খা না মলকৌল্লিযানিষ্ময়: । তাভ্যারাহনহে-

मिति यावत् । न शास्त्रसि भीतुं स्यात् । अत्र केनचित् कारणेन भवितव्यमिति तत्र सन्देहोऽवश्यमेव अनिवार्य इत्यर्थः । अतः हे मित्रतम ! एतच्चिन्मासीत्यव्यापारे किं वक्तुं वदितुं अर्थं युक्तमिति न वेद्मि जाने ।

(5) कोपभावे प्रसादनं न सम्भवति । नेतन् पुनरनुष्ठेयमिति च आत्मदोषस्वीकृतिमूचकम् । निर्दोषोऽहमिति वाक्येन च त्वं संदेह्यसि । अतोच किं वक्तव्यमिति न मनः ज्ञातम् ।

(6) ब्रूयाम्—संप्रश्ने लिङ् (१।१।१६१) संप्रश्नो विचारणा ।

शास्त्रसि—कथमचानुपसर्गाज्ज्ञ इति (१।१।७६) नात्मनेपदम् ? “कर्तुं मि-
प्राय इत्येवेति जयादित्यः । धर्मे जानीते । अनुपसर्गाज्ज्ञ इति कर्तुं मिप्राये तद्ध
इति माधवच । So when the क्रियाफल does not result upon the
subject, the root is to be in परस्मैपदम् । Cf.—(1) जानीहि राज-
व्रधिवेतां मामितिरथौ । (2) जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मचीनइति
मेचदूते । On the other hand (1) जाने कोपपराङ्मुखी मित्रतमा सप्रेऽय
दृष्टा मयेति अमरः । (2) जाने तपसो वीर्यं सा बाला परवतीति शाकुन्तली । (3)
न जाने स प्रधानो मे शूरहस्त्रो सदान्दइति देवीमाहात्म्ये । (4) वाचः पञ्च-
वयस्यमापतिधरः सन्दर्भशक्तिं विना जानीते जयदेव एवेति बौतमीविन्दे । अकर्मका-
श्चेत्यपि (१।१।७५) अकर्तुं मिप्रायार्थमिति काञ्चिका । अत्र तु नाकर्मकत्वम् ।

(7) अभावे नष्टमीनापीत्यमरः । नो इति निर्वधार्यको निपातः ।

(8) प्रसयतामिति...उच्येत...अनेन...चट्यते । करिष्यते (कारिष्यते वा)...
भूयेत...अभ्युपमनम् । होषेच भूयेत...त्वया...शास्त्रे (ज्ञायिष्यते वा)...केन अनेन
विद्यते ।

(9) शिखरिणी उक्तम् ।

(10) अत्र पर्युपासनं नाम नाटकीयं प्रतिमुखाङ्गम् ।

वास—(सविनयं पटान्तमाकर्षन्ती) अञ्जसत्, मा

अथवा संभाषेहि । सचं एव मं सीसवेचवा वाचेहि ।

ता नमिसृषं । (क)

(इति निष्क्रान्ते ।)

विदू—भोः, दिट्ठिषा बड्ठवे । क्खंमेव अदिक्खत्ता
एसा वासवदत्ता अथासवादत्तिषा । (ख)

(क) आर्यपुत्र नामाया संभावय । सखमेव मां सीसं वेदना वाचते । तदवमिष्यामि
(ख) भोः, दिट्ठा बड्ठवे । अमंवातिक्खानेवा वासवदत्ता आसवादत्तिषा ।

(1) वाम—(नमिन्ने वड्डाड आकर्षणं पूर्णकं) आर्षागुल, अड्डगुल यत्ने कर्त्तव्ये
न । मडाई आवाके निरोगेववना कुण विठ्ठवे । अठएव वाहेकेहि (विट्ठुवा) ।
वि—वहे केवाव ठावा वड्डन इड्डक । वड्डनएकु एई अकालगुटि वामववता
ठमिवा नेम ।

(2) Qu—(Softly dragging her clothes) Husband, do not think
otherwise. I am really suffering from headache, so I go. (Exeunt,)
J—Well, may you prosper—Luckily this untimely shower on
the shape of *Basabadutta* is off.

(3) अथासवादत्तिषा = असमवधारापातः । वादसी एव वादत्तिषा । संभाषां
कम् । Some read this वादत्तिषा । वादं च दुर्दिने मेवा मन्दावां वादं चः
कम् इति मीदिनी । अमंवा = मड्डवेन । इतिविति इतीवा ।

राजा । धिक्पूर्वं असं परितोषेच, यान्ताग निगूढो न
वसितस्त्वया देव्याः कोपानुवन्धः । पञ्च

भ्रूभङ्गे सङ्गसोदगतेऽपि वदनं नीतं परां नम्यता-

मोक्षस्मान्मति भेदकारि वसितं नीलं वचो निहुरम् ।

अन्तर्वाप्यजङ्गीकृतं प्रभुतया चक्षुर्न विस्फारितं कोपश्च प्रकटीकृतो दयितया मुक्तश्च न प्रश्रयः ॥

(1) भिक्षुं मूर्खं, गङ्गाधरं अशोकं नहि । नयनकारिणी नहिवीर उक्तं कोप-
विधिं लक्षा कर नहि । वेष—

इति१९ उक्तं नयनं आविर्भावेन अत्रा कर्तुं नयनं आनतं कर इहेनाहे । आनय
अति ने अत्र हासितोहे । विरोधकारक मिष्टं वदन वने नहि । अक्षरलक्षणविधु
उक्तं नयनं हेतु विचारित करे नहि । अत्रा अणनयनं, अणन कोपनकां,
करिनाहे ।

(2) K—Fie, fool, no use of mirth. You have not marked her
concealed anger which was preserved, while she was passing
away—See.

Though the brows were suddenly curved, the face was bent
low, by my dear wife. I was slightly smiled at. No cruel heart-
rending words were spoken. The eyes surcharged with tears,
were not strained through exertion. So love was sustained, though
anger was expressed.

(3) भूभक्ते सङ्घसा उदगतेपि दयितया वदनं परां नयतां नीतम् । साम्प्रति
ईषत् क्षितम् । भेदकारि निहुरं वचो नीतम् । अन्तर्वाप्यजङ्गीकृतं चक्षुः प्रभुतया
न विस्फारितम् । कोपश्च प्रकटीकृतः । प्रश्रयश्च न मुक्तः ।

(4) भूभोर्भक्ते भेदे भूभोटिल्ये सङ्घसा अतर्जितमुदगते उपस्थितेऽपि दयितया
प्रियया वदनं माननं परामत्यर्थं नयतां नीचत्वं नीतं प्रापितम् । मां प्रति ईषत् स्वल्पं
क्षितम् । भेदकारि मनोदाहि निहुरं कुरं वचो वाक्यं न उक्तं कथितम् ।
अन्तर्वाप्यश्च सञ्छितजङ्गीन जङ्गीकृतं त्रिशिरीकृतं कलुषितमिति यावत् चक्षुः-
नयनं प्रभुतया सामर्थ्येन न विस्फारितं नायतीकृतम् । तस्मात् कोपः कोपश्च प्रकटी-
कृतः प्रकाशितः प्रश्रयः प्रश्रयश्च न मुक्तः त्यक्तः । प्रश्रयप्रश्रयो समाविद्यन्तः ।

(5) अक्षोनीतेन वदनेन भूभक्तः परिहृतः । नयि क्षितं कृतम् । प्रश्रयश्च
निरासश्च वक्ष्य न कथितम् । अन्तर्वाप्यप्रसङ्गलुपे नयने च न प्रसारिते । कोपो-
दमितः प्रश्रयश्च रक्षितः ।

[illegible]

(३) मंगरनी... इंसानी... जहान... रिवाज... चीज...
... इंसानी... जहान... ।

(५) मादंभरिणीः इत इत्यम् ।

(12) वा.व.वि.सू.म.प.रा.प. ।

(११) श्रीविष्णु विमलादशकमननं तद्विष्णुविष्णुवाचं माधुर्यं वाचं यथावच्छिन्नम् ।
तद्विष्णु माधुर्यमृज्ज्वा यथावच्छिन्नम् । यथावच्छिन्नम् । यथावच्छिन्नम् ।

बिदू-गदा देबो वासवदत्ता, ता कोस तुमं चरण-

वदिदं वरिषि । (व)

राजा—मृदं न सचितस्त्वया देव्याः कोपस्तत्त्वर्जना
देवोपसादनं मुक्ता नान्यमत्रोपायमावस्यामि । तदेष्टि
देवो प्रसादयितुमभ्यन्तरमेव प्रविश्यावः । (इति निष्क्रान्तो)

(ख) मता ईशो वासवदत्ता, तत् कथात् त्वमरक्षयदितं करोषि ।

इति कदलीयुहं नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

(1) বি—মহিষী বাসবকন্যা চন্দিয়া পিঠাছেন। তবে তুমি কেন অরণ্যে যোগ্য
করিতেছ ?

৯।—হুট, তুমি যেহীনের কোথ লক্ষ্য কর নাই। এখানে রাজ্যের সমস্তোৎপাদন

বঙ্গাবলী ।

১৫১

বাড়ীত এখন আর কোনও উপায় দেখি নো। এস ভাষাকে সন্তুষ্ট করার জন্য অতঃ-
পূরেই বাই। (নিঃসৃত)। ইতি দ্বিতীয় অঙ্ক।

(2) J—The queen is gone. Why are you then crying in the wilderness?

K—Fool, you have not marked her anger. Under the present circumstances she cannot but be conciliated. So, come, let us go to the harem. (Exeunt).

The end of the Act II.

(3) অরব্বতদ্বিতম্ = লিখিতাভ্যাসঃ। মুক্কা = পরিত্যক্ত। আকল্যবাসি =
স্থিরোদ্ধারীমি। সর্বথা = সর্বৈঃ প্রকারৈঃ। প্রকারবশমে বাসিতি বাচ্ (১।১।২১)
মুদ = মুখ। মুদ + ক্তঃ। তত, সমুদ্রী। মুদ্রতি। মুদী। মৌদ্রিকতি
মৌদ্রিকতি। রখাদিত্যাদে। অমুদ্রত। মুদ্রতে। অমৌদ্রি। মুদ্রঃ মুদ্রঃ। মুদ্র
মুদ্রা মৌদ্রিকা মুদ্রিকা। মৌদ্রিকম্ মৌদ্রিকম্ মৌদ্রিকম্। মুদ্রত।

ইতি দ্বিতীয়োঃ।

Calcutta:

PRINTED BY R. DUTT,
HARE PRESS:

46, BECHU CHATTERJEE'S STREET,
PUBLISHED BY THE ASHUTOSH LIBRARY,
DACCA.
1902.

रत्नावली ।

तृतीयोऽङ्कः ।

प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशति मदनिका ।)

मद—(आकाशे ।) कौसम्बिए, अवि दिष्टा तुए भट्टिनी
सञ्चासे कञ्चणमाला य वेत्ति । (कर्णं दस्वाकर्णं ।) किं
भणसि—‘को वि कालो ताए आअच्छिअ गदाए’ स्ति ।
ता कहिं दाणिं पेक्खिअ । (अग्रतोऽवलोक्य ।) कहं एसा
क्खु कञ्चणमाला इदो ज्जेव्व आअच्छदि । ता जाव खं
उपसपपामि । (क)

(ततः प्रविशति काञ्चणमाला ।)

काञ्च—(सोत्प्रासम् ।) साहु रे वसन्ताअ, साहु ।
अदिसइदो तुए अमञ्जजोअन्धराअणो वि इमाए सञ्चि-
विग्गहचिन्ताए । (ख)

मद—(सन्धितमुपसृत्य ।) कञ्चणमाले, किं अज्जवसन्ता-
एअ किदं जेअ सो एव्वं सलाहीअदि । (ग)

(ক) কীৰ্ত্তিলাভি, অপি হুতা মদা মনুঃ হুতাসি কান্ধনমালা ন বিনি । কিং
মবতি—‘কীৰ্ত্তি কান্ধনমালা বাসন্য মদা’ বনি । মল্লমেদানীং বৈবিন্ধি ।
কান্ধনমালা কান্ধনমালায়ন বসান্যম্ভতি । মদ্যবদীনাশুপদ্যনি ।

(খ) হাপু ই বসন্তক, হাপু । অনিমকিমকালান্যবীৰ্য্যবতীশ্চৈবক
ঔষধিবহুচিন্ধা ।

(গ) কান্ধনমালা, কিলার্যবসন্তকীণ জ্ঞান ইন হ এং জ্ঞান্যে ।

তৃতীয় অঙ্ক । প্রবেশক । (যবনিকার প্রবেশ ।) অঙ্কপূৰ্ণ ।

(১) ম—(আকাশে) কোণাথকে, কাকনবালকে মহারাজের নিকট যেখানে কি ?
(অবশ্যভিন্ন পূৰ্ণক) কি বলিলে ? কিছুকাল হইল সে সেখানে হইতে চলিয়া
ভবে এখন কোথায় তাহাকে দেখিব ? (অঃ প্রবর্তন) এই যে কাকনবাল। এই কিচই
আসিতেছে ইহার নিকট বাই ।

(কাকনবালার প্রবেশ ।)

ক—(উপহাসের সহিত) সাধু সে বসন্তক । সাধু এই নতিবিশ্রহ চিত্তকে কোথা
কবুক মদ্রী বৌদ্ধভারবৎ অতিক্রান্ত হইয়াছেন ।

ম—(সন্ত্রস্তে নিকটে গমনপূৰ্ণক) কাকনবাল, আৰ্য্য বসন্তক কোন্ কণ্ঠ হেতু এতদ
প্রাণিত হইতেছেন ?

ACT III. SCENE—THE HAREM, PRELUDE.

(ENTER MADANIK)

(2) M—(feigning to address another) *Kousambika*, have you
seen *Kanchanamala* near the king ? (feigning to listen) what do
you say ? It is sometime she went away thence ? Where shall
I see her now ? (Looking before) O, here comes *Kanchanamala*.
So I go to her.

(ENTER KANCHANAMALA)

K—(Ironically) Bravo ! O *Basantaka*, bravo ! You have
surpassed even the minister himself, by your contemplation of
separation and union (*i. e.* war and peace).

M—(coming near with smiling) *Kanchanamala*, what has been
done by the respected *Basantaka* that he is so praised ?

(১) কীৰ্ত্তিলাভ—উপহাসিত হইত বসন্তক। কীৰ্ত্তিলাভিলাভি ।

कृताः सीम्बुः सीत्प्राससीपङ्कासाः समाख्य इति ह्वायुचः । उन् + प्र + चस + चञ्
= सत्प्रासः = आधिक्यम् = excess. सीत्प्रासः = exaggerating with latent
irony.

अतिश्रयितः = अतिश्रान्तः । श्रिते । श्रित्ये । श्रयिष्यते । अश्रयित । श्रय्यते ।
अश्रायि । श्रयितः । श्रयित्वा । श्रयितुम् । श्रयानः ।

सन्धिविषयचिन्तया = सन्धिः संघटनम् संयोग इति यावत् । राजमुचविशेषः ।
सन्धिः पुमान् सुरङ्गायां भवे संघटने पिबेति मीदिनी । सम् + चा + चिः । विषयः
विभानः पक्षे युद्धस्य । विषयः काये विस्तारे विभाने ना रणेऽस्त्रियामिति विन्धः ।
वि + यङ् + अप् । तयोचिन्तया । मेलनमेदचिन्तया पक्षे मित्रतायोचनभावनया ।

ज्ञाध्यते = प्रशस्यते । ज्ञाच् + कर्मेणि णट् ते । ज्ञाधते । ज्ञाधे । ज्ञाधि-
ष्यते । अज्ञाधित । अज्ञाधि ।

काश्च । इहा मभ्रणिए किं तुह एदिषा पुष्पिदेव
पभ्रोभ्रणं, तुमं इमं रहस्सं रक्खिदं, थ पारेसि । (क)

मद । सबामि देवीए चरवेहिं जइ कस्स बि पुरदो
पभ्रासेमि । (ख)

काश्च—जइ एवं ता सुणु । कधइस्सं । अस्सं क्खु मए
राभकुलादो पडिणिवत्तमाणाए चित्तसालिभादुवारे वसन्त-
अस्स सुमंगदाए समं आलाबी सुदो । (ग)

(क) सखि मदनिके किं तवेतेन पृष्टेन प्रयोजनं, त्वनिदं रहस्यं रक्षितुं न पारयसि ।

(ख) श्रये द्रव्याचरणेः यदि कस्यापि पुरतः प्रकाशयामि ।

(ग) यद्येवं तच्छृणु । कथयिष्ये । अथ खलु मया राजकुलान्तरनिवर्तमानया
चित्तशालिकाद्वारे वसन्तकस्य सुमंगतया समसालापः श्रुतः ।

(१) क।—उत्तमो वचनिक, उक्तं ईहा लिङ्गान्तरं यत्रावन किं ? ऊहे एहे अस्तु
वक्ता कत्रिडे पात्रिबि ना ।

म—राज्यीर इत्यत्र दिवा यदि काश्चित् काहे अत्रान् कति ।

क—यदि तदि त्वेव यदि नेत्र । आह आदि राज्ञात् नृप इत्येव लिखितं नवमं लिख-
नानिकायाः वसन्तकेश मरिच हनन्तार आगाम् अनुमति ।

(2) K—O *Madanika*, no use of your asking this. You will not be able to keep such a secret.

M—I swear by the queen's feet I shall not divulge it.

K—If so, listen, I shall say. While returning from the king's house today, I have overheard a conversation between *Basantaka* and *Susangata* at the door of the picture gallery.

(3) रत्नकम्—वीरवीरम् । रत्नम् अत्रम् । रत्नम् + कम् । दिवादिभ्यो वदिति
बन् । (४।१।४४) ।

ईश्वरचरणे—वदन् वृत्तान्तम् । एतच्च बोधव्यवहारम् ।

चित्रमालिकाद्वारे—चित्रमालां चित्रमालां चित्रमालां चित्रमालां चित्रमालां चित्रमालां
चम् (उक्तं इति ३।१।८९) + टाप् । ततः वीर इति उक्ते (आह + कम्) अत्रमालां
चाम् पूर्वमाला इत्याद्यनुपपत्तौ चम् (३।१।४४) चकारम् । i. e. if चम् not
attached to any सुबन्, follows, the चकार before क that belongs
to an affix, is changed to इकार ।

मद—(सकौतुकम् ।) सहि, कथेहि कीदृशो हो
आलावो । (क)

काव्य—एदं वसन्तकेश भविदं । जह भोदि सुसंगदे,
सहि सापरिचं वल्लिच पिचवचस्यस्य चचं किंपि चस्य-
दाए कारचं । ता चित्तोहि एय पडिचारंति । (ख)

मद—तदो सुसंगदाए किं भविदं । (ग)

(क) सहि चचय कीदृशः सः आलावः ।

(ख) एदं वसन्तकेश भविदं कथा भवति सुसंगदे न हि सापरिचं वल्लिच
पिचवचस्यस्य चचं किंपि चस्यदाए कारचं, तच्चित्तोहि एय पडिचारंति ।

(ग) ततः सुसंगदाए किं भवितम् ।

(१) व—(मकोड़क) मणि, वन, मे जानाग किन्नर ?

का—बसन्तक बनिन, 'माननीय सुगता, मानिका किन्नरि वनदेव अन्त कोनठ अद्वैतार काँग नहि । एवम अतीकार ठिछा कर ।'

व—ऊँर, गुर सुगता कि बनिन ?

(२) M—(curiously) Dear, tell me what was the conversation ?

K—Said *Basantaka*, 'Lady *Susangata*, there is no other cause of my dear friend's indisposition than *Sagarika*'. So devise a remedy ?

M—What did then *Susangata* say ?

(३) प्रतीकारम्—उपायम् । प्रति + क्त + घञ्, । तम् । उपसर्गस्य चण्डमण्डले वहुलमिति दीर्घः । पञ्चे प्रतीकारम् ।

काञ्च—तदो ताए एव्वं भण्णिदं । अल्लु क्लु देवीए चित्तफलभवत्तन्तसद्धिदाए सागरिणं मम इत्थे समप्प-
अन्तीए जं ताए पिण्हं येवत्थं प्रसादीकिदं तदो तेण जेव्व
विरहदभट्टिणोवेसं सागरिणं गेण्हिअ अहंपि काञ्चमाला-
वेसधारिणी भविष पदोसे भट्टिणो सभासं आगमिस्सं ।
तुमपि इधज्जेव्व ठिदो चित्तसालिआदुवारे पडिवालइस्ससि ।
तदो माहवीलदामण्णवे ताए सह भट्टिणो संगमो
भविस्सदि । (क) ।

भद—इता सुसंगदे, इदासि का एव्वं परिषयवच्छलां
भट्टिणीं वच्चेसि । (ख) ।

काञ्च—इला मअणिए, दाणिं तुमं कहिं पयिदा । (ग)

(क) ततसायैवं भणितम् । अल्लु क्लु देव्या चित्तफलकवृत्तान्तसद्धितया सागरिकां
मम इत्थे समर्पयन्त्या यत्तया पिण्हं गेपय्यं प्रसादीकृतं ततस्तेनैव विरचितमन्यैविधां
सागरिकां गृहीत्वाहमपि काञ्चमालावेसधारिणीं मूल्या प्रदीपे मर्तुः सकाशमामनि-

ଆସି । ଜଳଦୀପିବ କ୍ଷିତସିନ୍ଧବାଦିକାଦୀଃ ପରିଦାଶବିଦ୍ଧାଃ । ଯତୀ ଜାତବୀଜଜ୍ଞ-
ନନ୍ଦ୍ୟି ମବା ଉଦ୍ଧ ଋତୁଃ ଶବ୍ଦନୀ ଅଧିଷ୍ଠାସି ।

(କ) ତନା ଗୁଡ଼ବନୀ, ତନାତି ଶେଷ ପରିଜନବନ୍ଧନୀ ଜଣି ବନ୍ଧବଣି ।

(ଗ) ଉଦ୍ଧା.ନନ୍ଦନିକ, ଉଦାନୀ ଈ ଉ ଗଞ୍ଜିନା ।

(୧) କା—ତାର ପର ହସଜତା ସଜିନ 'କବା ଡିଅକନକବୁଦ୍ଧାନ୍ତନିତା ଦେବୀ ନାମରିକା-
କେ ଆସାର ହଜେ ଏହାନ କରିବାର ନବର ଡାହାର ନିଜେର ପରିହିତ ପରିଜ୍ଞବ ଆବାତେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ
ବହନ ବିହାରେନ । ଉଦ୍ଧାତା ନାମରିକାତେ ଗଞ୍ଜିର ଶେଷ ନନ୍ଦିତ କରିବା ଆସି କାକବ-
ନାମାର ଦେଶ ଦାରମ୍ପୁରକ ଏହାବେ ନାମରିକାର ସହିତ ବହାରରେର ନିକଟ ବାହିବ । ତୁମିତ
ଏହିବେନେଇ ଅନେକା କରିବ । ଉଦ୍ଧେଇ ନାବବୀକୁଳେ ତାହାର ସହିତ ଗଞ୍ଜାର ବେଳନ ହୁଏବେ ।

ସ—ନଟା ହସଜତେ, ଏକମ ପରିଜନବନ୍ଧନା ଦେବୀକେ ବକବା କରିତେହ ! ତୁମି ନାମଜାଣ
ହବ ।

କା—ଜଣୋ ବନିକ, ତୁହି ଏବନ କୋବାର ବାହିତେହିନୁ ?

(2) Ka—Then she said—'Having some suspicion in the
matter concerning the picture board, the queen while putting
Sagarika today under my charge, gave me a suit of her own clothes
by way of reward. Being myself dressed like *Kanchanamala*, I
shall take *Sagarika* disguised with that suit to the king about
sunset, you too stay there. So the master will meet her at the
Jasmin bower.

M.—May you be ruined, O wicked *Susangala*, who are thus
deceiving the queen affectionate to her companions.

Ka—O *Madanika*, where are you now going ?

(୧) ସିନହଜ୍ଞ = ପରିହଜ୍ଞ । ଅସି + ନହ + କ୍ଷ : । ଗତି ଜାମ୍ବୁରିହାଂସନକ୍ଷ-
କ୍ଷୀବପକ୍ଷର୍ଗଂବୀରିତି ଉପକର୍ମକ୍ଷ ବା ଅକ୍ଷାରକ୍ଷୀପ । ପକ୍ଷେ ଅସିନହଜ୍ଞ ।

ବନ୍ଧବଣି = ସମାରବଣି । ଅଧିବନ୍ଧନୀ: ସମାଧାନ ଇତି ଆକର୍ଷଣପଦନ୍ । ଅନ୍ଧବ ବନ୍ଧି
ବନ୍ଧନାସି ପରିହରଣୀକର୍ତ୍ତା: । ଅବବନ୍ଧନ ।

ମଦ । ଅକ୍ଷତ୍ୟକ୍ଷରୀରକ୍ଷ ଗଞ୍ଜିଷ୍ଠୋ କୁସକ୍ଷବୁଦ୍ଧମା ଜାସ୍ତିବୁଂ
ନଦା ତୁମ୍ଭେ ଚିରସିନି ନି ଉତ୍ତମ୍ୟକ୍ଷୀୟ ଦେବୀୟ ତୁହ ସଦାଶ
ପେସିଦକ୍ଷି । (କ)

काञ्च—अदिउज्जा सा दाचिं देवी जा एवं पत्तिष्ठा
अदि । (परिक्रम्यावस्योक्त्य च ।) कहं एत्थ एसो क्खु भट्टा
अस्सत्थदामिसेष मच्चवावत्थं पञ्चादभन्तो दन्ततोरचवसहीए
उवविट्ठो चिट्ठदि । ता एहि । एदं बुत्तन्तं भट्टिणीए
खिवेदेस्स ।

(इति निष्क्रान्ते । इति प्रवेशकः । (ख)

(क) अस्सत्थरीरस्स भर्तुः कुञ्जवृत्तान्तं ज्ञातुं नता त्वं चिरवसोन्मुत्ताम्यत्वा
द्विष्टा तव समीपे प्रेषितास्मि ।

(ख) अतिउज्जा सा इदानीं देवी, या एवं प्रत्यवते । कञ्चन एव खलु भर्ता
अस्सत्थदामिसेष मदनावस्सां पञ्चादयन् दन्ततोरचवसव्यामुपविष्टसिष्ठति तदिहि एनं
उत्तान्तं भर्ता निवेदयाम् ।

(१) न—अदृष्टं पुरीरं नराशोभनं कुञ्जवृत्ताच्च ज्ञानिवारं कञ्च क्वचिं श्रेष्ठिता इहेरा
विलस्य करिष्ठेत । अतएव कुञ्जवृत्ता देवी आगत्य तेषां निकटं श्रेष्ठं करिष्ठाहेन ।

क।—विषासवती राज्ञी वदतु मरणा । (परिश्रम ७ अवलोकन) एहे ये नराशोभ,
अदृष्टताञ्जलं कानावह । शोभनं करिष्ठा वदनिष्ठितं बहिर्वात्रोपनिष्ठितं गृहे उपनिष्ठितं
आहेन । एनं, एहे वृत्ताच्च राज्ञीके ज्ञानास्मि । (निष्क्रान्त) । इति अन्वयः ।

(२) M—I have been sent after you by the anxious queen as
you were delaying in bringing the news of the indisposed king.

Ka—This confident queen is very simple (Moving and looking)
O, here is the king concealing his love—smitten state under the
guise of illness and staying in the top house over the ivory gate.
Come, we shall inform the queen of all these, (exeunt). The end
of the prelude to Act III.

(१) उताम्यत्वा—क्रियमानया । उत् + तम + क्त + लोपः । तथा । अप-
श्यमीर्निव्यमिति शुम् । ताम्यति । तताम । तमिष्यति । अतमत् । ताम्यत् ।
ताम्यत् । तमित्वा ताम्या । तमितुम् । तम्यते । अतमि ।

অতিশয়তঃ—অত্যন্ত ইতি (১।১।১২৮) বিবৰ্ণে বৰ্ণিতাশয়ঃ । অত্যন্ততঃ—
বিশেষ—ভেদৰূপে বৰ্ণিত শূন্য অত্যন্ততঃপৰিভাষ্যতঃ । নিৰ্ণয় নিৰ্ণয় নিৰ্ণয়তঃ অত্যন্ততঃ
বৰ্ণিতাশয়ঃ । অত্যন্ততঃ—অত্যন্ততঃ অত্যন্ততঃ অত্যন্ততঃ অত্যন্ততঃ ।
অত্যন্ততঃ—অত্যন্ততঃ । অতি + অ + অত্যন্ততঃ । অতি অত্যন্ততঃ অতিঃ । অত্যন্ততঃ ।
অতিতঃ । অতিতঃ ইতি বা অত্যন্ততঃ ।

ততঃ অতিতঃ অত্যন্ততঃ অত্যন্ততঃ অত্যন্ততঃ অত্যন্ততঃ ।

ৰাজা—(সোত্ৰতঃ নিঃসৃত্য)

সঁতাৰ্ণো হৃদয় অৱানতঃ সঁতাৰ্ণো হৃদয়তঃ

নাহি বোধ্যমীদৃশ মাং প্রতি পুনঃ কিং ত্বং সুখা তাম্বসি ।

যদ্ব্যভিমন ময়া তদা কথমপি প্ৰাপ্তো যদ্ব্যভিমন চিৰং

বিস্ময়তঃ অতি সাধুতঃ অত্যন্ততঃ অত্যন্ততঃ অত্যন্ততঃ ।

... (১) কৃতীঃ অতি । অতিঃ পুনঃ । অতিতঃ অতিতঃ অতিতঃ ।

১।—(উৎকৃষ্টতঃ সৰ্বতঃ নিঃসৃত্য) অতিতঃ অতিতঃ অতিতঃ অতিতঃ অতিতঃ ।
অতিতঃ । ইতিতঃ অতিতঃ । অতিতঃ অতিতঃ অতিতঃ অতিতঃ অতিতঃ ।
অতিতঃ অতিতঃ অতিতঃ অতিতঃ অতিতঃ অতিতঃ অতিতঃ অতিতঃ অতিতঃ অতিতঃ ।

ACT III. SCENE—HAREM.

(ENTER THE KING SITTING AND PALE)

(2) O my heart, as I foolishly did not place on you her hand
the touch of which is like that of thick sandal paste, though obtain-
ed somehow and held long, suffer now this burning of a fiery love.
There is no ceasing of this. Why do you then distress yourself
with your fruitless attack against me ?

(3) হৃদয়, অতিতঃ অতি অৱানতঃ সঁতাৰ্ণো হৃদয়তঃ । অতি অত্যন্ততঃ অতিতঃ
অতি । কিং ত্বং পুনঃ প্রতি সুখা তাম্বসি ? অতি অত্যন্ততঃ অতিতঃ অতিতঃ অতিতঃ অতিতঃ ।
অতিতঃ অতিতঃ অতিতঃ অতিতঃ অতিতঃ অতিতঃ অতিতঃ অতিতঃ অতিতঃ অতিতঃ ।

(4) হৃদয়, অতিতঃ অতি অৱানতঃ অতি অত্যন্ততঃ অতিতঃ অতিতঃ অতিতঃ অতিতঃ ।
অতিতঃ অতিতঃ অতিতঃ অতিতঃ অতিতঃ অতিতঃ অতিতঃ অতিতঃ অতিতঃ অতিতঃ ।

नार्ह्येव । किं कथं त्वं पुनर्भूयः मां प्रति लक्ष्मीकृत्य मुखा उवा तावन्सि क्रिभसि ।
यद् यथात् मूढेन बुद्धिहीनेन मया तदा मिलनसमये कथमपि कृष्णेन प्राप्ते कृष्ण-
सत्त्वाः सागरिकायाः सान्द्रो घन सन्दनस्त रसो निर्यासस्तस्य सारमैव सारमैव स
तथोक्तः करः इत्यः । समन्वयमानेत्यादिना बहुव्रीहिः । चिरं दीर्घं गृहीत्वा घृत्वा
त्वयि न विन्यसः स्थापितः ।

(5) हे हृदय मूढोऽहं कष्टलब्धं सान्द्रचन्दनश्रीतलं तस्याः करं चिरं घृत्वापि तयोपरि
न स्थापितवान् । अतस्त्वं कामानलसन्नापं सङ्क्ष । मां लक्ष्मीकृत्य उवा न क्रिभसि ।

(6) अरानलज्जतः । = कर एवानलस्येन ज्जतः । मयूरव्यंसकादवर्धते समासः ।
स च रूपकरूपः । मुखचन्द्रः शोभत इत्यादिवद्व्योपमाकरुण्योरितरस्य साधक-
वाचकभावः । तद्यथा न करः जनसङ्घेतिपमितसमासादृष्टः । व्याघ्रादि-
राक्षसिगच्छेति सन्नाप इति सामान्यवर्णस्य प्रयोगात् । भाष्याभिः कतिमधीरः
काहं मन्दमतिस्तत इति कैयटप्रयोगस्ततएव अतिविततदुरवनादित्यादिसामान्य-
वर्णकल्पनया मनोरमायासुपमितसमासेन समर्थितः । गनित्रसु तदप्यसङ्गमानो
मयूरव्यंसकादित्यादिवाच समास इत्याह ।

गृहीत्वा करः = vide note on युक्त एवं कोपानुबन्धः कर्तुम् in Act II.

(7) व्यर्थं के तु मुखा कथं त्वमरः । सान्द्रं घने घने सदाविति मीदिनौ ।

(8) सन्नापं अरानलज्जतमिमं सङ्क्ष । न भूयते उपश्रमिन । त्वया तप्यते ।
मूढः अहं विन्यसवान्...स्यमे करम् प्राप्तम् ।

(9) शार्दूलविश्रीकृतं कृतम् ।

(10) द्वितीयवाक्यार्थहेतुत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः । अरानलज्जत इति
रूपकम् । सान्द्रचन्दनरसस्यम्रं इत्यव्योपमा ।

(12) तां प्रति इति वा पाठः । तां सागरिकां प्रति उद्दिश्येत्यर्थः ।

अहो महदाश्चर्यम् । तथाहि

मनश्चलं प्रकृत्यैव दुर्लभं च तथापि मे ।

कामिनेतत्कथं विदं समं सर्वैः शिलीमुखैः ॥

(अर्धमवलोक्य ।) भोः कुसुमधन्वन्,

(૧) આદા મદદ્ આકર્ષી । વેદેદુ—મદઃ ચક્રાવકઃ અદિત્ ૩ દુર્વિહંગમૈઃ ।
 ઉપાનિ કમર્ષ કિ એકાદ્ય દુર્વનં પદવાપદાઃ આવાય મનકે વિહ કશિન ? (ઉદ્ધૃત્
 કર્ષન પૂર્વક) હે કમર્ષ ।—

(૨) O, very strange, since—the mind is by nature unsteady and hard to aim at. Yet how could it be simultaneously hit at by Cupid with all his arrows ? (Looking up) O Cupid—

(૩) મનઃ પ્રજ્ઞભ્યેવ ચક્રં દુર્લ્ભચાચ । તથાપિ કામીન મે દતત્ કથં કર્ષેઃ મિત્રી-
 તુલ્યેઃ કર્ષં વિહન્ ।

(૪) મનચિત્તં પ્રજ્ઞભ્યા ક્ષમાવત એવ ચક્રમક્ષિરં દુર્લ્ભચાચ દુર્લ્ભપદ્મીચક્ર ।
 તથાપિ કામીન મદમેન મે મન વતત્ મનઃ કથં ક્ષુન પ્રકારિચ કર્ષેઃ કર્ષયેઃ પદ્મનિરિ-
 ત્તયેઃ મિત્રીતુલ્યેવાયેઃ । અભિવાચી મિત્રીતુલ્યાવિચ્છન્નરઃ । કર્ષં કુમપદ વિહં મિહન્ ।

(૫) અક્ષિરચ દુર્લ્ભચાચ મનસી કુમપન્ પદ્મનિર્વાયેઃ કામીન વિદારચક્રાકર્ષ્યેભિવ ।

(૬) આચર્યન્ = ચિત્તમનુસરિતિ કાવન્ । આ + ચર્ + ણ્ । ચરિપાઠિ-
 ચાતુરાવિતિ વાચાદ ણ્ । આચર્યનમિત્ય ઇતિ સુટ્ (૬૧૧૧૪૦) આચર્યન્ ।
 કુરીતુ ક્ષદિચ । આચાર્યઃ । વચે આચર્યી રીઃ । મનસ્ય રત્તયેઃ । આચર્યં
 કર્ષ્યે પ્રોત્તમન્ । In the sense of અતુત the root ચર takes સુટ્ when
 preceded by આચ્ and followed by ણ્ । By the પરિભાષા આચર્યી
 ટકિતો (૧૧૧૪૬) સુટ્ becomes the આચરણ of ચર્ ।

(૭) દુર્લ્ભચન્ = દુર્ + ભચ + ચિષ્ + ચક્ર । દુર્લ્ભચામિતિ પાઠે દુર્લ્ભચેવ અર્થા
 મરણમિતિ પ્રાદિ તત્પ્રુલ્ભઃ । પ્રજ્ઞભ્યા = પ્રજ્ઞભ્યાદિભ્ય ઉપસંહ્યાનમિતિ હતીકા ।

(૮) મનસા...ચલેન...દુર્લ્ભોચ...કાલઃ...વતન્...વિહવાન્ ।

(૯) અતુટ્, ણ્ ।

(૧૦) અક્ષમદુર્લ્ભચાત્માભ્યાં મનસઃ કામીન મેદમે વિરોધઃ । વિવચક ક્ષમાભ્યા-
 દાભાસત્ત્વચ । અતપવામ વિરોધાસક્તારઃ । વિરોધઃ સોડવિરોધેડિપિ વિવચ્છમેન સત્ત્વ
 ઇતિ અચચાન્ ।

(૧૧) અમ કપ માન માટલીકં મખીહાજન્ । કર્ષં વાચ્યં વિવર્તવદિદિ
 શાદિત્યર્થયે ।

वाचाः पञ्च मनोभवस्य नियतास्तेषामसंख्यो जनः

प्रायोऽस्माद्विध एव लब्ध इति यत्नोक्ते प्रसिद्धिं गतम् ।

दृष्टं तत्त्वयि विप्रतीपमधुना यस्मादसंख्यैरयं

विद्वः कामिजनः शरैरशरयो नीतस्त्वया पञ्चताम् ॥

(१) मनोभव तोगार गौरी वाग निर्दिष्टे आहे । कुबने केवल मनुष्या अनरवा जनई उहावेर लक्ष वनित्रा शनिह । किन्तु एवम तोगाते ईश्वर विपरीतताव वेवा बाहेल्लेहे । ये हेतु अनरवा वाग वात्रा विद्व निराश्रय कामि जन गफडा आश हईलेहे ।

(2) O flower-arrowed god who spring in the mind, your arrows are precisely limited to five, but their victims like myself are count less. This world-wide renown is now found reversed in you, since with innumerable arrows you are bringing the helpless and victimised lovers to "the state of five."

(3) मनोभवस्य पञ्च वाचा नियताः । प्रायः अस्माद्विधः असंख्य एव जनसो वा लब्ध इति लोके यत् प्रसिद्धिं गतम् तद् अधुना त्वयि विप्रतीपं दृष्टम् । यस्मादयमशरयः कामिजनः त्वया असंख्यैः शरैर्विद्वः पञ्चतां नीतः ।

(4) मनोभवस्य वित्तज्ञस्य तवेति श्रेयः पञ्च वाचाः सायका नियता निरपिताः । निश्चितं नियतं स्मृतमिति वलायुधः । सक्तीदमोन्मादनी च शीवचक्षुपनसावा । सान्मनचेति कामस्य पञ्चवाचाः प्रकीर्तिता इति प्रसिद्धेः । न न्यूनातिरिक्ता इत्यर्थः प्राप्ते वाङ्मयेन अस्माकं विधा प्रकार इव विधा यस्य सः अस्माद्विधः मत्प्रकारः । असंख्य एव जन सेवा वाचानां कृत्यानां कर्तारि वेति वही । लब्धः श्रेयः । (लब्धमिति पाठे शरव्यमित्यर्थः । लब्धं लब्धे शरव्ये चेत्यमरः । अत्र पञ्चे तेषामिति वही श्रेयः । विशेषतः लब्धमिति लब्धमिति वही श्रेयः ।] इति लोके सुबने यत् प्रसिद्धिं स्थापितं नतं प्राप्तं तत् अधुना अस्मिन् समये त्वयि विप्रतीपं विपरीतं दृष्टमवबोद्धितम् । यस्मादयमशरयः निराश्रयः कामिजनः प्रत्यक्षलोकः त्वया असंख्यैर्विद्वः शरैः शरीरैर्विद्वः विदोर्कः सन् पञ्चतां पञ्चसंख्याकत्वं पञ्चे लब्धं च नीतः प्रापितः । भवतीति श्रेयः । अनरवस्य दशमी दशम इतिरिति सूच्यते । कन्दर्पस्य सायकाः पञ्च कामिजनसंख्याः । अधुना हि तस्य वाचा असंख्याः कामिजसु पञ्चलविमिष्टा इति वेपरीत्यम् ।

(5) हे पुनश्चन् न् द्वयस्यै चय पञ्चमिः सावयै मेमुख्या चयंछाया जया विहा जयवीहि लोचप्रतिहिः चयंया विपरीता जाता यत जनसंक्षेपंवेमिराचयान् क्षानिनः पञ्चमं नववि । अमुदपः क्षांयो यथा “सुभमे खोटिचंछान्तुयेन नरनाचयेः । यद्यन्ते पञ्चता लब्धा पञ्चतालीचिबोमिनामिति (साहित्यद्वयैच ५नः ।)

(6) कुमुनचन् न् = कुम्पयाप ! अरविन्दनञ्चोच चतुस नवनक्षिका । नीलोत्पलच पथेने पञ्चवाचका सावका इति प्रसिद्धेः । कुमुनं चनुकेति विवदः । तन् चन्मुही वाचंछायामिति (१।४।१२९) चनुयो वा चनङ् । The समाधान चनङ् drops चङ् and retains चन् ; then under the परिभाषा छिद्य (१।१।१३९) it replaces the last letter of चनुम् so कुमुन + चनुङ् + चनङ् = कुमुनचनु + चन् = कुमुनचन् न् ।

(7) विप्रतीपन् = विप्रतिपता चायं वक्षिन्निति द्यावपचयैःपदेदिति (१।१।१८०) ईन् । चङ् पूरङ् पञ्चानामचे इति (१।४।१०४) चयञ्चय समाधानः । if च् he preceded by वि, चनङ् or चपचयै its च is changed to ई under the परिभाषा चाङ्ः परञ् (१।१।१४४] . Again when चप् is an उचरपद in a समास, the affix च is joined to it as a समाधान । क्षानिचनः = क्षानिचय क्षानिचोपः । न चोपः प्रातिपादिकान्त्येति क्षानिन् चयञ्च नकार चोपः । (८।१।१०) । नीचे कर्मच दुष्पादेः प्रधाने क्षान्, नीच-छव्यवहामिति प्रधानकर्मच आदिस्मान्चयना ।

(8) वाक्येः पञ्चभिर्मित्यतेः (भुक्ते)... चयंछोय...चयिन...चयविषेय चयचोच... क्षेप... क्षेपिन... क्षेप... छटेन... विप्रतीपिन... इमं विद्यं क्षानिचनच-प्रचं त्वं पञ्चता मौनवान् । (चयवा छटवान् तन्...विप्रतीपनचङ् &c....)

(9) चार्धचयिच्छोदितं इत्यम् ।

(10) कार्यकारचबोरनमुदपचटमवा विवद्वद्यायैकोत्पत्तेर्विवनाककारः ।

(विचिन्ता) न तथाचमिवंविधापस्वमाज्जानमनुचिन्तयामि यद्यान्तर्गूढकोपसम्भाराया देव्या लोचननोचरगता तामिव तपस्विनीं सागरिकाम् । तथाहि—

(১) (চিন্তাপূৰ্ণক) অতন্তু কোণপূৰ্ণা মহিষীৰ নৱনৈৰ বিবৰীকৃত। সেই বীনা সাগৰিকাক অত বেৰুপ চিন্তা কৰিতেছি, এতবৰহ আঁহাৰ নিৰ্ভেৰ অত আনি উৰুপ ভাৰিতেছি না। কৰণ—

(২) (thinking) I do not care so much for myself who am of this state, as I care for poor *Sagarika* exposed to the glances of the queen full of indignation concealed in her heart. Since—

(৩) অলগুঁদকৌপসম্ভাৰায়া:—অলগুঁদে যুদ: যুগ: কৌপস সম্ভাৰ: পুৰ্ণতা যল্লা: সা তযোক্তা তল্লা:।—হৃদয়যুগলকৌপসমুদায়া:। সম্ভাৰ: সম্ভলী নচ ইতি ইমবন্দ:—mass, heap.

কৌপনগৌচৰগতাম্—কৌপনযৌ গৌচৰী দীম: তং গতা। তাম্। (বিতীৰা তত্পুৰ:। গৌচৰসম্ভবহুগ্নজল্যাপাৰাণমিনাৰ্হেতি (১।১।১১৫)। গৌ+চৰ্+ঘ:। গাবশ্বৰল্যজিগ্নিল্যবিজ্ঞৰণে ঘ: নিপাল্যেতি।)=নয়নবিষয়গতাম্।

ক্ৰিয়া সৰ্ব্বস্বাধৌ নয়তি বিদিতাক্ষীতি বদনং

দ্বয়োৰ্দ্ধ্বালাপং কলয়তি কথামাত্মবিষয়াম্।

সখীষু স্মোহাসু প্রকটয়তি বৈলক্ষ্যমধিকং

প্রিয়া প্রায়েণাস্তে হৃদয়নিহিতাতঙ্কবিধুরা ॥

(১) 'সকলই জানিগাছে' এই লক্ষ্যৰ শিৰা অধোবন। হৰ। ইহে জনৈৰ আঁহাৰ বৰ্ণন কৰিলেই 'উহা নিজবিষয়ক কথা' এইৰূপ হিহ কৰে। সখীয়া যুহ হাতযুহ। ইহেৰ অতন্তু বিগ্নগাৰিত। হৰ। অতএব শিৰা সাগৰিকা বনোপত ভৱে অতন্তু অগৌহ ইহেগাছে।

(২) Supposing herself detected by all, she hangs down her head in shame. Seeing any two converse, she considers it as referring to herself. If the companions smile, she is highly astonished. So my beloved is extremely restless owing to her mental fright.

(৩) সৰ্বস্ব বিদিতাক্ষীতি ক্ৰিয়া বদনমধৌ নয়তি। দ্বয়োৰালাপং হৃদ্য:কবিষয়া কথ্য কলয়তি। সখীষু স্মোহাসু অধিকং বৈলক্ষ্য' প্রকটয়তি প্রায়েণ প্রিয়া হৃদয়-নিহিতাতঙ্কবিধুরা আস্তে।

(4) सर्वेण सत्त्वस्य विदित्वा ज्ञाता राजसुखोपममनादिविवक्षे अस्मि नवा-
नीति जिह्वा कश्चन वदनमानमनसो निष्कं नयति करोति । इतोः कथाविष्णवली
राजायं सेवादं दृष्ट्वा दुरादवलील । आत्मविवक्षा निज्जाधिनता । कथां उच्यते । राजा
सत्त्वान्नो निश्चयमिति पूर्ववत् । सत्त्ववति सत्त्ववति निश्चिनोतीति वाचन् कीचिद्वही
आत्मपत्नी दृष्ट्वा तयोरात्मनाम्नविवक्षं जन्मत् इत्यर्थः । सत्त्वोपु मरुचरीषु खेरानु
उपसत्त्वानोपु सतीषु अधिष्ठं वेदार्थं विजयं । विजया विजयान्वित इत्यन्तरः ।
प्रसटवति प्रकाशवति । अतः विद्या सागरिका प्रायेण बाहुल्येन उदये मनसि
निहितेन ज्ञापितेन आतडेन मयेन विभुरा अस्मि वा आतो वर्तते ।

(5) राजनि प्रसटवतीति कश्चन आननमधोमनसो, अन्वयोरात्मनाम्नविवक्षं
जन्मना, सत्त्वोपु अ विजयमाना प्रिया अन्वयमेव प्रकृतिता तिष्ठति ।

(6) सर्वज्ञ = ज्ञानं च वर्तमानं इति वही । विदित्वा = विद् + क्तः + टाप् ।
नतिपुष्टिपुष्टाद्येति वर्तमाने ज्ञः । वेति वेद । विवेद विदाककार विदामाक
विदाभ्यभूव । वेदित्वाति । अवेदीत् । विदाम् विदम् । वेदितुम् । विदिता ।
विद्यते । अवेदि ।

(7) खेरः सु = खि + र + टाप् । तालु । वल्य च भावेन भः वल्यवचनमिति वल्यो ।
नति कल्पि आश्रय-कल-जितदीपोर इति (१।२।१६०) रमयः । वल्ये । विविधे ।
अखेट । खेपते । जितम् । अवलामम् । जित्वा । खेनुम् । खीवते । अखावि ।

विभुरा = विनता भूः कार्यभारी इत्या इति । अक् पुरप् भूः पकामानस इति
सनादानः अः ।

(8) नीवने.....विदितवा...भूवने....कल्पने.....कथाविषयः । प्रसट्यते
विषया आत्माने.....विभुरया ।

(9) निश्चरिणीकृतम् ।

(10) पूर्वज्ञानवाक्यानां अनुसंधानादस्य हेतुने आत्मविज्ञानवत्पदः ।

(11) अत्र प्रकाशभाव उक्तः । अनर्थवतिना प्रकाश परकीयान् कदुर्मेकादिति
दृश्यते ।

(12) जिह्वा सर्वस्यासी दृष्टति विदित्वातीति वदनमिति धनिकपुनः पाठः ।

প্রেমিতস্য ময়া তদ্ব্যাস্তান্বেষণায় বসন্তকস্তু কথং
চিরয়তি ।

(ততঃ প্রবিশতি বৃন্দো বসন্তকঃ ।)

বস—(সপরিতোষম্ ।) হৌ হৌ । ভৌ ভৌঃ, অশ্বরিখং
অশ্বরিখং । কৌসম্বীরজ্জলাহুণাবি য় তাদিসৌ পিষবঅশ্বস্স
হিষম্পরিতোসৌ জাদিসৌ মম সম্বাসাদৌ অজ্জ পিষবঅশ্বং
সুখিষম্ ভবিস্সাদিসি তক্কেমি । তা জাব গদুয পিষবঅশ্বস্স
খিবেদহস্স' । (পরিক্রম্যাবলোক্য চ ।) কথং এসৌ পিষবঅশ্বস্সৌ
অধা ইমং জ্জেব্ব দিসং অবলৌপন্তৌ চিহুদি তদ্বা তক্কেমি মং
জ্জেব্ব পণ্ডিভালেদি । তা জাব যং সবসপ্পামি । (ইত্যুপসৃত্য)
অম্মদু অম্মদু পিষবঅশ্বস্সৌ । ভৌ বঅস্স, দিহিষা বহুতসে তুমং
সমৌহিতকজ্জসিস্বীএ । (ক)

(ক) ' হৌ হৌ । ভৌ ভৌঃ, আশ্ব্যৈমাশ্ব্যৈম্ । কীরাণ্মৌপাণ্যলানাপি ন তাহম্:
প্রিয়বয়স্স বৃন্দোপরিতোষো যাহমৌ মম সকাশাদয় প্রিয়বচনং যুতা ভবিস্সতীতি
তর্কয়ামি । তদ্যাবদ্বতা প্রিয়বয়স্স' নিবেদয়িষ্যামি । কথমিয প্রিয়বয়স্সৌ বধি-
সামিয দিশমবলৌক্যংসিহতি তথা তর্কয়ামি সামিয প্রতিপালয়তি । তদ্যাবদীন-
সুপসপামি । অয়তু অয়তু প্রিয়বয়স্সঃ । ভৌ বয়স্স, দিহ্যা বধেসে ত্বং সমৌহিত-
কার্যসিহ্মা ।

(১) আমিও তাঁহার বার্তাবিবরণেই বহুতক্রে প্রেরণ করিরাছি । সে বিলম্ব
করিতেছে কেন ?

(হঠে বিবৃৎকর প্রবেশ)

বি—(গমিতোষের সহিত) হৌ হৌ ভৌঃ ভৌঃ আশ্বা আশ্বা । জাব জাবাং নিকটে
হসরাব শুনিরা ঐর বহুতের বেকরণ জানম্ব হইবে যোয হম কোনাথী রাজা নাডেও
তাঁহার ভাবুণ হুব্র-গমিতোষ বটে নাই । অতএব বাইরা তাঁহাকে হেঁচা বনি । (গমি-

राजा—(सहर्षम् ।) वयस्य, अपि कुशलं प्रियायाः सागरिकायाः ।

विदू—(सगर्वम् ।) भो, अदरेण सखं एव पेक्ष्मिज जाणिससि । (क) ।

राजा—(सपरितोषम् ।) वयस्य, दर्शनमपि भविष्यति प्रियायाः ।

विदू—(साहंकारम् ।) भोः, कौस च भविष्यति । जस्य दे उपहसिदविहर्षपुदिबुद्धिविहवो अथं अमसो । (ख) ।

राजा—(विहस्य ।) न खलु चित्रम् । किं न संभाव्यते त्वयि । तत्कथय । विस्तरतः श्रोतुमिच्छामि । (विदूषकः कथं एवमेवं कथयति ।) (सपरितोषम् ।) वयस्य, इदं ते पारितोषिकम् । (इति हस्तादवतार्य कटकं ददाति ।)

(क) भोः, अदरेण सखमेव प्रेक्ष्य आसति ।

(ख) भोः, किमिति न भविष्यति । यस्य त उपहसितव्यस्यतिबुद्धिविभवोऽयममात्यः ।

(१) रा—(सहर्षे) बरुत, शिरा नागरिकार कुनल त ?

वि—(सगर्वे) उहे, निकेई चित्र पेचिरा आनिते पारिवे ।

रा—(सहर्षे) बरुत, शिराके पेचितेउ पाईव ?

वि—(सगर्वे) केन पाईवे ना ? ठोबार एई बजो इहलतिर बुद्धि पराजयकेउ उपहसित करिबरेह ।

रा—(सहोते) आन्धी नहे बटे । ठोवाते कि अगदव ? वन, नविनेव उविते ईच्छा । (विदूषक कर्तुक कर्णे कथन, सहर्षे) बरुत, एई ठोबार पूरकार । (इत इहेते वनवान) ।

(२) K—(Joyfully) Friend, how does my beloved *Sagarika* do ?

J—(boastfully) Well, you will yourself soon know by seeing her.

K—(joyfully) Friend, will my beloved be seen even ?

J—(boastfully) well, why not, when you have this councillor who has surpassed the wisdom of the celestial minister ?

K—(laughing) Not really strange. There is nothing which you cannot manage. Tell me, I wish to hear fully (The jester whispers—joyfully) Friend, this is your reward. (Takes off the bracelet and offers him).

(3) उपहसित उदयतिबुद्धिविभवः—उपहसितः अपःकृतः उदयतिर्बुद्धिविभवः
मौरवं प्रभावी वा येन स तर्चात्तः—अपःकृतजीवबुद्धिमौरवः । उदयां वाचां
वाच्यैः उदयतीतिभुतेः । पतिरिति तदुदयतोः करपयोवीरदेवतयोः सुट्, तद्योपवेति वक्त-
व्यात् सुट्, तद्योपव । अनात्तः—ननी । अना + क्त्वा अन्वयाच्चाविति (३।१।१०४) क्व ।

विदू । (कटकं परिधाय आत्मानं निर्वर्णं) भोदु एवम्
दाव सुवसोवचकङ्कपमंङ्गिचहत्वं अत्तयो वक्तव्यीए नदुच
दंसहत्वं । (क)

राजा । (हस्ते गृहीत्वा निवारयन्) सखे पचाहर्ष-
यिष्यसि, प्रायतां तावदधुना किमवशिष्टमङ्ग इति ।

विदू । (परिक्रम्यावलोक्य च सहर्षम्) भो ऐक्य ऐक्य
एसो क्व, गुरुप्राशुराभोस्त्रित्तद्विषयो सम्प्रावहूदिसहोदो
विष्य अत्यगिरिमिहृरकाचवं अशुसरदि भयवं सहज-
रणी । (ख)

राजा । (विलोक्य सहर्षम्) सखे सम्मगुपसञ्चितं
पर्यवसितमहः । तथाहि—

(घ) भयत्वं तावत् । एवसोवचकङ्कपमंङ्गिचहत्वं अत्तयो वक्तव्यीए नदुच
दंसहत्वं ।

(স্ব) ভীঃ, প্রেতল প্রেতল। পদ স্তম্ভে নুর্ভূত। নীচাভিত্তিকঃ সন্ধ্যাবধুদ্যতসীত
বাসানিরিখিতকালনমসুসরতি ভগবান্দ্রসরসিঃ।

(১) বি—(বলয় পরিধান ও নিজকে বর্ণনপূর্বক) বা'ক। এখন নিজের ত্রাঙ্কণীকে
এই বিস্তৃত্ত্ববর্ণবলয়প্রোতিত হস্ত দেখাইব।

ৱা—(হস্তগ্রহণপূর্বক বারণ করিয়া) সবে শেষে দেখাইও। এখন দেখ, বিনের কত
টুকু বাকী।

বি—(পরিভ্রমণ, অবলোকন ও সহর্ষে) ওহে দেখ, দেখ, এই সন্ধ্যাবধুদ্যতসীত, স্তম্ভ
প্রেরণবিচলিত-স্থবর সূর্য্যদেব অন্তঃসিঁথিরঃস্থিত কাননে অনুসরণ করিতেছেন।

ৱা—(বর্ণন পূর্বক সহর্ষে) বরন্ত, বেশ লক্ষ্য করিয়াছ—দিবা শেষ হইয়াছে—যেহেতু—

(2) J—(wearing the bracelet and observing himself) Let it be.
Thus adorned with a purely golden bracelet, I go and show it to
my wife.

K—(stopping him) not now, friend. Just see how much of the
day remains ?

J—(moving and observing and then joyfully) O see, see, the
god Sun, smitten with deep love and getting some hints from the
lady Twilight, is following to the wood on the top of the western
mountain.

K—(seeing joyfully) you have marked well, my friend. The
day is ended, =since.—

(3) সৌবর্ষকটকঃ—সুবর্ষক বিকার ইতি ময়ত্বে বৈতাদিনা (৪।১।১৩৩)
অথ বা। পদে সুবর্ষময়ম্। পরিমাণার্থলি তু অথ বা। জাতকপৈত্বঃ পরিমাণ
ইতি (৪।১।১৩৩)। কটকো বজ্রযৌঃসিঁথিযামিত্যমরঃ।

সন্ধ্যাবধুদ্যতসীতঃ—সন্ধ্যা বধুরিব সন্ধ্যাবধুঃ। তথা দশঃ ক্রমঃ সঙ্কেতো যস্য
স তথোক্তঃ। “সঙ্কেতং বৈতন্যচ্চ। সূরিभिः कथ्यते तथा संज्ञेति इत्यायुषः।
=Signal. sign, token. অস্মিনিরিখিতকালনম্—স্মিরিযং স্মিখরং বা
মৈতমরঃ। =the top। পর্য্যবসিতম্—অবসরম্। তপস্চিন্তিতম্—নিশ্চিতম্।

অধ্বানং নৈকচক্রাঃ প্রমবর্তি ভুবনভ্রান্তিদীর্ঘং বিলম্বত

প্রাতঃ প্রাপ্তং রথো মে পুনরিত্তি মনসি ন্যস্তচিন্তাতিভারঃ।

रजसा वर्णमानो निवेशयन्नसतं मर्त्यं च हिरण्यवेग सविता रथेनादीवो याति भुवनानि पश्यन्ति नुतिः । नयति प्रापयतीव योजयतीवेति यावत् ।

(5) मनेकचक्रो रथः निखिलं विश्वं व्याप्य पुनः प्रातः कालमादिभेदविषयती-
ति चिन्ताक्रान्तः सविता असाचक्षुःश्रितः दिग्मन्त्रलमाकर्षणं तत्र स्तम्भिरचक्षुषाचि
हेमप्रभाचि चराचि योजयतीव ।

(8) एकचक्रेच...प्रभूयते...रथेनेति स्वसाचिनातिभारिच...चवस्थितेन...नीयते
...एतेन...चर्केच ।

(9) सगच्छरा वृत्तम् ।

(10) रूपकानुप्रासितोत्प्रेक्षा । अनुप्रासः । आठति यातुं चर्यानां नाति-
दूरानरस्थिता । अलङ्कारस्य विवर्धिरनुप्रासः प्रदर्श्यते इति भोजः ।

(11) हेमारपङ्क्तौति ज्योतिष्कपाठे तु दिक्चक्रमित्यस्य विशेषणम् ।
तत्र सव्याज्जटावशिष्टस्मरकरसमूहेन स्पष्टस्मरारणेचि दिक्चक्रं व्याख्या नयति
रथेन सह योजयतीत्यर्थः । हेमारपङ्क्तिरिति पुंलिङ्ग पाठे चर्के इत्यस्य विशेषणम् ।
करसमूहेन स्पष्टहेमारपङ्क्तिः सन् दिक्चक्रं व्याख्या नयतीव आत्मसङ्गं प्रापयती-
वेत्यर्थः । सव्याज्जटावशिष्टस्मरपरिकरैरिति तृतीयान्तो विनिष्टः पाठश्च
कचिदुद्भूयते । तत्र करचत्वमुक्तपदस्य श्रेयम् ।

(12) The sun is said to have a chariot with one wheel and it is often alluded to. cf—(1) एकचक्रो रथो यन्ता विक्रान्तो विपमा इवाः । आक्रान्त्येव तेजस्वी तवाप्यर्को नमस्तव-
मिति दृश्यो । (2) “नमः समाक्रामति ज्ञानवर्त्मना स्थितैकचक्रैश्च रथेन भास्वर” इति । Here आत्मनेपद under आठ उद्गमने (1. 3. 40) is said to have been barred by the meaning of व्याप्ति । Similarly his chariot is mentioned as golden and it is dragged by seven horses. c. f. the illustration of हिरण्यव in वेद under the पाणिनि rule 6. 4. 175. Also “नञ्चैव साटनप-
सप्तसतिः । (रघुवंश) ।

कर्मणेन उत्थापयिष्यमाणा प्रिया सात्वयति तथा असाचलनिचितकरो दिवाकरः
अन्तर्धानसमयसुखिखन् पुनःखिरचपातेन विस्त्रायिष्यमाणा पद्मिनीमात्रासयति ।

(6) सुप्ता = स्तप् + क्तः + टाप् । क्षपिति । सुप्ताप । क्षप्ता । क्षप्सति ।
क्षपितु । अक्षपीत् अक्षपत् । क्षप्यात् । सुप्त्यात् । अक्षप्सीत् । अक्षप्सत् । क्षपत् ।
सुप्यते । अक्षापि । क्षतुम् । सुप्ता ।

(7) प्रत्यायनम् = प्रति + इच् + चिच् + युच् । तान् । आसन्नन्योद्यमिति (१।१।१०७)
युच् । The roots न्य and आस् and चिज्जन् roots take युच् and not
च । Then टाप् in the feminine युच् = चन । छटि बोधनार्थे प्रत्याययति ।
लुङि प्रत्याययत् । अन्वय मनयति । श्री मनिरबोधन इति (१।४।४६) नन्वादिभ्यः ।
अजीगमत् ।

(8) प्रतिबोधनीया = प्रति + बुच् + चिच् + अनीवर + टाप् । चिज्जने लुङि
अबुबुधत् अचिज्जने दिवादिः । बुध्यते । बुबुधे । भोत् सते । अबोचि अबुध । बुधः ।
बोधुम् । बुधा । There are two more roots बुध in न्वादि । (1) बुध अव-
गमने is परस्मैपदे । बोधति । बुबोध । बोधिष्यति । अबोधीत् । बोधित्वा बुधित्वा ।
बोधितुम् । and (2) बुधिर बोधने is उभयपदी । लुङि अबुधत् अबोधीत्
अबोधित । अस्य तत्रन्दे (i e in the third person, singular) दीपजनेति
(१।१।६१) चिच् । अत्र देवादिभ्योर्निन्वात्तनेपदिभिरकर्मकेः साङ्गचर्यात् ताङ्ग
एव बुधि यङ्गते इति नाशयः । c. f. :—निबोध साधो । तव चेत् कृमूहलमिति
कुमारः । All are बोधादि ।

(9) यातेन...सूयते...समयेन...एतेन...सुखानन्दं भवतीं प्रतिबोधयेयम् । प्रत्या-
यना...अनेन सूयैच...करेच ज्ञियते ।

(10) वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ।

(11) अमीनृपेक्षालङ्घतिः । सा च समासोक्तिश्रीविता । समासोक्तिः परि-
स्फूर्तिः प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य धेदिति कुवलयानन्दे ।

(12) तुल्येतिवृत्ततया पताकाख्यानकं नाम प्राकरचिक्कसभादिनोऽर्थसूचनम् ।

(13) पद्मवदने इति वा पाठः ।

राजा—(सहर्षं समन्ताद्विलोक्य ।) वयस्य, सम्यगुपल-
क्षितम् । तथाहि ।

पुरः पूर्वामिव स्वगयति ततोऽन्यामपि दिशं

क्रमात्क्रामन्नद्रिद्रुमपुरविभागान्तिरयति ।

उपेतः पीनत्वं तदनु च जनस्येषणफलं

तमःसंघातोऽयं हरति हरकण्ठव्युतिहरः ॥

तदादेश्य मागम् ।

(1) ३।—(महर्षेऽत्रिपिक वर्णन पूर्णक) मधे, ठिक वटे, ये हेतु आहे नोनकडे कडेडाडिहण उमोशानि, अत्र पूर्ण उ गन्तार अडविक् आम्हावन पूर्णक, जननः विवृत हहेन, पर्सतनुकनमनानुमिके अडविड करे । उरनर दूनव आश हहेन। लोकन वृद्धिवात्री हन ।—गण वेषाउ ।

(2) K—(Looking joyfully at all sides)—Rightly observed, friend, since,—This massive darkness exceeding the blue colour of the neck of the Destroying God, covers first the eastern and then the other quarters and then moving by degrees, obscures the bodies of mountain, trees, and cities and ultimately growing very thick, removes the visual power of men. Shew me the way—

(3) अयं हरकण्ठव्युतिहरः तमः संघातः पुरः पूर्वामिव ततः अन्यामपि दिशं स्वगयति । क्रमात् क्रामन् अद्रिद्रुमपुरविभागान्तिरयति । तदनु च पीनत्वं उपेतः जनस्य षण्णफलं हरति ।

(4) अयं हरस्य शिवस्य कण्ठस्य नीलव्युत्पन्नोऽयः । व्युतिं शोभां हरतीति तथोक्तः । हरतिरनुदयमनेऽस्ति (१।२।२) अच् । नीलकण्ठकान्तिपरिभावी । तमःसंघातः तिमिरनिकरः पुर आदी पूर्वां प्राची मेव । ततोऽनन्तर मन्थामपरामपि दिशमाशा । स्वगयति आडयोति । क्रमात् क्रामन् अडिद्रुमपुरविभागान् पर्वतवृक्षनगरांशान्तिरयति आम्हादयति । तिरःक्रान्तिं तन्मन्त्रीतीति चिप् । श्री इष्टवसेति टिप्पणः । ततोऽहम् । स्मिरयतीति पाठस्तु प्रामादिकः । प्रियस्मिन्नेत्यादिना श्री इष्टवद्वापि स्मिरयन्त्यस्य स्वादिशप्रवृत्त्यात् (४।३।१५०) । तदनु

तत्पश्चात् वीर्यं स्खल्य सुपेतः प्रातः जनस्य ईश्वरकृतं नवनक्षत्रं दृष्टिमित्यर्थः
उरति श्रुत्याति ।

(5) नीलकण्ठकण्ठकानिनामखीयं तमःसमूहः क्लमः पूर्वादीर्दिग्गः इत्यन्वर
पर्यन्तादीन् जनानां निमग्नश्च विबुध्यति ।

(6) क्लमवति — क्लम संवरण इति नवनक्षत्रः । आदीनां पुरादीनामकृति
नक्षत्रान् । कृच्छ्रं चक्षणीन् । अतिस्वल्पम्-त । C. f. — विषयज्ञोः क्लमवति
कथं मन्दभासः करोतीति भवभूतिः । क्लमवति पुनरोष्ठं पाणिना दन्तदृष्टिमिति
शाचः (११ । १४) । निमित्तशून्ये क्लमितारत्रोभिरिति भट्टिः (१२ । ६८) । उद्गुद
वचः क्लमितैकदिकस्तुल्य इतिभाषविः (१३ । ११) ।

(7) क्लमन् — क्लमनवक्ष्यन् । क्लम्येति क्लमेष्टधिवरणे वेति वक्ष्यन्तं वक्ष्यो ।

क्लमन् — क्लम् + मृद । क्लमः परस्मैपदेष्विति होर्धः । पथे क्लम्यन् । इच्छा-
र्थाभावात्काम्येपदम् । तिरवति — कुच्छि चतीतिरन् ।

(8) पूर्वा... क्लम्यते... चत्या दिक्... । क्लमता... विभावास्त्रिये... लयेति
तमःसंवातेन... चयेन द्वित्ये... इति ।

(9) त्रिखरिखीकृतम् ।

(10) दीपकोऽवहारः । जातिस्त्रिधा नुबद्धव्यापनैकमवर्तिना सर्ववर्णो-
च्चारणे न तमादूर्ध्वं वृथा इति कथयान् ।

विदू । एतु एतु पिपबधससो (इति परिक्रामतः) ।

। निरूप्य) भो बधस्स एदं क्खु समाससं बहवपाद-
वदाए पिच्छीकिदान्धचारं बिध मधरन्दुज्जायं, ता कथं एत्थ
मग्गो सक्खीयदि । (क)

राजा । (गन्धमाघाय वयस्त्र गच्छायतः, ननु सुपरि-
ज्ञात एवात्र मार्गः । तथाहि

(क) एतु एतु पिपबधसः । भो बधस्स एदं क्खु समाससं बहवपादवदा
पिच्छीकृतान्धचारमिव मधरन्दोद्यानं तत्त्वचनन मार्गो कथ्यते ।

(১) বি—এস, এস, প্রিয়বন্ধু । (পরিভ্রমণ ও নিষ্করণ) বন্ধো, ঘনবৃক্ষভায়ে
পিত্তকৃত অন্ধকারের ভাৱ বন্ধনমোচন করিও; ইহাতে কি একারে পথ দেখিব ?

জ!—(আশ্রয় পূর্বক) আগের বাও, এখানে পথ বেশ জানা আছে—তখাট ।

(২) J—Come, come, friend. (Moving and finding) O friend, here is this *Makaranda* garden like a mass of darkness owing to the thick rows of trees. How can the way be seen through here ?

K—(Smelling) Precede, friend. The path is here well known. Also.

(৩) পিঙ্কীকৃতাত্মকারমিব—সান্দ্রীকৃততলদ্বয় । পিঙ্কী বোলে' বসে সান্দ্র
দেহাগারেকদেহয়োরিত মীদিমী ।

পাল্লীযং চম্পকানানাং নিয়তময়মসৌ সুন্দরঃ সিন্ধুবারঃ

সান্দ্রা বীথী তথ্যেয়ং বকুলবিটপিণাং পাটলা পঙ্ক্তিৰেবা ।

পান্নায়াপ্নায় গন্ধং বিবিধমধিগতৈঃ পাদপৈরৈবমস্মি-

ন্ব্যস্মি' পন্থাঃ প্রযাতি দ্বিগুণতরতমোনিহুতোঃপ্যেব চিহ্নৈঃ ॥

(ইতি পরিজ্ঞানতঃ ।)

(১) এই চম্পক জেলী । এই নিশ্চিত স্পন্দন সিদ্ধবার । এই বকুল বৃক্ষের ঘন
পঙ্ক্তি । এই পাটলা পঙ্ক্তি । জানা একার পক্ষ আশ্রয় পূর্বক আস্ত বৃক্ষভিত্তি সাধা
এখানে বিশপ্তরাত্মকারপ্রস্থানিত পথও একানিত হয় । (পরিভ্রমণ)

(২) This is the row of the *champa's*. This is surely that of the beautiful *vilex-trifolia*. Here is the thick range of the *mimusops elengi* and this is the cluster of the *Bignonia suave-olens*. Through their various odour, the several trees can be reached and thus the way here, though doubly darkened, appears to be very clear. (moving).

(৩) ইয়ং চম্পকানানাং পাল্লী । অযমসৌ নিয়তং সুন্দরঃ সিন্ধুবারঃ । তথা ইয়ং
বকুলবিটপিণাং সান্দ্রা বীথী । এবা পাটলা পঙ্ক্তিঃ । অস্মি' বিবিধং গন্ধমাপ্নায়া-
প্নায় অধিগতৈঃ পাদপৈরৈব চিহ্নৈঃ এব দ্বিগুণতরতমোনিহুতোঃপি পন্থাঃ স্মি' প্রযাতি ।

(৪) ইয়ং চম্পকানানাং পাল্লী শ্রেণী । অযমসৌ নিয়তং নিশ্চিতং সুন্দরঃ স্রোমণঃ

विश्ववारः निवृत्तौ । तथैवं वक्तव्यविटपिनां शिवरत्नानां सम्पदा यथा वीथी राज्ञी ।
 यथा पाटशालां पङ्क्तिः त्रेविः । अस्मिन् मकरन्दोद्यानि विविधं मातृप्रकारं
 मन्थनाशानाशान् मन्थनीश्वरीरिम्भाभीष्मं द्रिष्टम् । पुनः पुनः आश्रयेत्यर्थः । अस्मिन्
 मार्गः पादपैः हृद्यैरेव चित्रैरहरेण चिनुचतरतमोनिष्ठुतः अन्धमायकाराणादिव
 अपि यस्याः मार्गः अस्ति प्रकाशं प्रयाति मण्डति ।

(5) अत्र अन्धकपाटशालावकुलविश्ववाराणां पङ्क्त्यो वर्णने । अत्र विविधं
 मन्थं पुनः पुनराश्रयं अनुगते हृद्यैरेव निबिडमायकारहतीपि मार्गो विज्ञायते ।

(6) अस्ति = वि + अस् + णिप् । तान् । अमस्ति । आमस्ति । अस्तिच ।
 अस्ति । आसीत् । अस्ते । आसि । अस्तम् । अस्तम् । अस्तिच अस्तम् ।
 अस्तिच अस्तम् । पङ्क्तिः = पङ् + णिप् ।

चिनुचतरतमोनिष्ठुतः = निष्ठुतमिति भावे ऋः । तमोनिष्ठुतमिति वहीश्वराः ।
 ततो चिनुचतमं तमोनिष्ठुतं अस्मिन् च तमोनिष्ठुत इति वक्तव्येति । अन्धका चिनुचतर-
 तमसा निष्ठुतमिति हतीश्वरा तु चोत्रः मन्थान्धकमन्थनीश्वरा इत्युक् (६।१।१) अन् ।
 अततमेवतमोनिष्ठुतमन्थ इति आरभ्यः उदन्धकाः परिधीनमूर्तिरिति मातृप्र-
 काराविविधं कृतमोहः । आनुकेति अस्तुलमस्तुलमिति आनुकेति (१०।१२।१२)
 अतोमन्थान् न निर्वाहकः । "उत्तरपदीनां पूर्वपदमाश्रित्येतन्मन्थान् ततः अन्धः पूर्वपदं
 विं तद्धि अततमेवतमः अन्ध" इत्यादि आरभ्यपद्यन्माश्रित्यमपरा पदमन्धरीकारमन्धकावि-
 भाववार्तिवविरोधान् आवल्लतपूर्वापरव्याख्यावविरोधान् चिन्मनीयेति मनोरमा-
 सुचिन्ता । एवं "उत्तरपदाधिकारे तदन्धकत्वं नास्ति । किन्तु शिवकवकाचिकार-
 एव" इति दृष्टेः हतो मेववरचितमन्थपि भावविरोधाद् निराकृतम् । अतु वीथिनिष्ठ
 "दिवचनवक्त्रवचनवारम समाधः । तमोन्धो इतं तमोभिर्भूतं तमोहमन्थनीश्वरी" इत्युक्तम्
 तदपि पाणिनीयेषु न दृष्टम् । मन्थेव हतीश्वरा इति हि निर्देष्टः ।

(7) पाणि युक्ताचिपङ्क्तिषु । आतयन्तु स्त्रियां माने धेती कस्मिन्मोक्षये । अन्ध-
 काकर्मन्तमोक्षनस्य अन्धविष्टोरिति अन्धकः अन्धेव व्याख्याता तन्मात्रेण वहीश्व-
 ररिवा रत्नावलीश्वरा इत्युदाहृतः— "पाशोऽन्धकानां परिमन्थविष्टम् पट्टक-
 नेचिभाजम् इति । अदिकारादस्ति इति वाच्यम् पञ्चे ऋषेः । पाथी । परिमन्थ

विलसतां वटपदानां श्रेणिं भजन्ते लभन्ते इति तेषाम् (भजोत्थिरिति स्त्रिः । परिमणो विमर्दोऽप्यङ्गमे विमर्दने इति हिमचन्द्रः ।

पाटला=पाटलिः पाटलामोषा काचस्याखी प्रज्ञेयहेत्वमरः । उच्यते विमः ।
टावन्तं प्रातिपदिकम् । पाटलीति विष्णादिगणे (४।३।१४६) ऊीवन्त्यान्वत् ।

नियतम्=निश्चितं नियतं कृतमिति इत्यायुधः । = positively, decidedly.

सान्द्रम्=सान्द्रं बने बने सदाविति मेदिनी ।

वीथी=वीथ्यान्निरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी रेखास्तुराजयङ्गमरः । = a row or range.

(४) पाट्या चनया । चनेन चसुना मुन्दरेण सिन्धुवारेण... । सान्द्रया वीथ्या ...चनया...पाटलया...पङ्क्त्या एतया । व्यक्तिः पद्या बाधते...निष्ठुतेन एतेन ।

(५) सगुधरा इतम् ।

विदू—भोः, एदं क्व, शिपण्डन्तमत्तमभुभरवचलकुसुमा-
मोदवासिददिसामुहं मसिषमरगभमणिसिलाकुटिमसुहा-
भन्तचरणसंचारसूदं तं ज्येष्ठ माहवीलदामण्डवं संपत्तम् ।
ता इह ज्येष्ठ चिद्वदु भवं जाव भवं देवीवेसधारिणीं साभरिषं
गेह्निभ लहं आभच्छामि । (क)

राजा—वयस्य, तेन हि त्वर्यताम् ।

विदू—वयस्य, मा उत्तम्य । एसो आभदोह्नि । (इति निष्क्रान्तः ।) (ख)

(क) भोः, एतत्सुखं निपतन्मत्तमभुभरवकुलकुसुमामोदवासितदिसुखं मसु-
भरकतमचिद्विहाकुटिमसुखायमानचरणसंचारसूचितं तमेव माहवीलदामण्डवं स-
प्राप्तौ स्तः । तदिहैव तिष्ठतु भवान्मावदहं देवीवेसधारिणीं साभरिषां यदीत्या
वचनच्छामि ।

(ख) वयस्य, मा उत्तम्य । एष आगतोऽस्मि ।

(১) বি—জবে, আমরা এই বিপত্তি সম্বন্ধে কতকগুলি মতামত প্রকাশ করিতেছি, যখন যত্নসহকারে নিশ্চিন্ত হইয়া থাকি তখন কতকগুলি মতামত প্রকাশ করিতেছি। যখন যত্নসহকারে নিশ্চিন্ত হইয়া থাকি তখন কতকগুলি মতামত প্রকাশ করিতেছি। যখন যত্নসহকারে নিশ্চিন্ত হইয়া থাকি তখন কতকগুলি মতামত প্রকাশ করিতেছি।

২১—সবে, শ্রী কব ।

वि—ब्रह्म, अद्वैत रहेक ना । एहे जामिउहि । (प्रथम)

(2) J—O, we have reached that Jasmin bower in which the *Bakool* flowers with maddened bees falling on them, have sweetly scented all space and which is known by the movement of feet feeling pleasure on the pavement of bland slippery emerald rocks. Stay here till I return soon with *Sagarika* dressed like the queen.

K—Make haste, friend.

J—Yes friend, be not impatient. I am almost come back
(exit)

(3) विपतदिन्यादि &c. - निपतताः मना मधुकरा वैपु तावि तयोमानि । तेषां वक्रानां कुसुमानामानोदिन वोरभ्यव वासितं सुरभीकृतं दिङ्मुखं दिङ्मुखं वक्रिणं तत् - उपविशन्मनाविहसिपुपुपमन्मुरभीकृतदिङ्मुखवत् । मन्वेति - मन्वाणां दिव्यानां मरुतानां मावज्जतानां मयोनां रमान्निव प्रिक्तानां मन्वाणां कुड्मि वक्रभुजां वृक्षावनामिन सुकुलमुभवता चरचसकारेव पादस्यासिन वृषितम् प्रकटितम् । दिङ्मुखरक्तप्रिक्तारचितकुड्मसुखकरपादस्यारप्रकटितम् । विहसं मन्वां दिङ्मुख- निज्जगत् ।

राजा—तावदहमप्यस्यां भरकतशिलावेदिकायासुपविश
प्रियायाः संकेतसमयं प्रतिपासयामि । (उपविश सञ्चितम् ।)
चहो, कोऽपि कामिजनस्य स्वच्छिणीसमागमपरिभाषिनो-
ऽभिनवजनं प्रति पक्षपातः । तच्चाह

(୧) ଟା—ଉତ୍କଳ ଆଦି ଏହି ସମସ୍ତ ଟୁମ୍ପିନା ସେତେକ ସମିକ୍ଷା ଶିକ୍ଷାର ମହତ୍ତ୍ୱବର୍ଣ୍ଣ
 ଶ୍ରୀତୀକା କରି। (ଉପବ୍ୟବସାୟ ଓ ଚିତ୍ର) ଆଦି ବ୍ୟବସାୟୀମାନଙ୍କର ସମସ୍ତ
 ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟର ଶ୍ରୀତି କି ଅନୁସ୍ଥାପନା । ତଥା—

(2) K—I too take my seat on this elevated emerald floor and await the time appointed by my beloved. (Sits and thinks) O, how strange is the partiality for a new sweet heart, of an amorous man who slights the connection with his own wife ! Also—

(3) खण्डिचोल्यादि &c. — स्मृताः खण्डिचोल्याः समानस्य परिभाषी तस्य । परि + भू + चिनिः । खण्डादित्वाच्चिनिः (१।१।१४) । कदाचिदुपसर्गेऽपि चिनिः स्मात् । अनुनादिनष्टक् (५।४।१९) विसारिचो मत्स्य इति निर्देशाज्ज्ञापकात् (५।४।१६) । स बहुव्रीहोऽपि नामिति । त्वेषि त्रिवीप्यनुवायिवर्गं इति काचिदासः । न वचनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिरिति भारविः । पतन्वचोऽयम् विसारीति माघः । परिभाषिन इत्यत्र न भाभूपकमिगमिष्यायिवेवामिति (८।४।१४) भवतेऽपसर्गं स्मृतिनिश्चयकचलनिषेधात् ज्ञान्यच इति (८।४।१८) त्वस्य नित्यत्ववाधेन प्रातिपदिकान्तमुन्विभक्तिषु चेत्यनेन (८।४।१९) वा चलन् ।

प्रणयविशदां दृष्टिं वल्लो ददाति न शङ्कित्वा

घटयति घनं कण्ठाश्लेषे रसान् पयोधरी ।

वदति बहुशो गच्छामीति प्रयत्नघृताप्यहो

रमयतितरां संकेतस्था तथापि हि कामिनी ॥

(1) निश्चिन्तेनिर्जनम् । ओता चक्षुषा (चक्षुः ९ अङ्गिनात्रिका) अत्रोत्तरं मुखे प्रेमनिर्जनं पृथिवान् कर्तुं ना । कर्माणिजनं चक्षुषान्तरं नास्तिने कूटनः प्रेषं कर्तुं ना । आश्लेषे श्रुता इहेनञ्च वात्र वात्र "वाहेतेहि" वने । उवागि ओङ्गिनात्र ह्य ।

(2) The timid sweet-heart attending a tryst does not look up at the face of her lover with expressive love. Nor can she embrace with her full pressing breasts. If earnestly detained, she wants often to go away. Still she pleases the most.

(3) सहेतस्या कामिनी शङ्कित्वा वल्लो प्रणयविशदां दृष्टिं न ददाति । कण्ठाश्लेषे रसात् पयोधरी घनं न घटयति । प्रयत्नघृतापि बहुशः गच्छामीति वदति । अहो तथापि हि रमयतितराम् ।

(4) सहेतस्या निश्चिन्तस्थानस्थिता अभिसारिकेत्यर्थः । कामार्थिनीतु वा याति सहेतं साभिसारिकेत्यनरवचनात् । कामिनी चक्षुषा । शङ्कित्वा भीता सती ।

बद्धे प्रत्ययिन आगमे प्रत्ययविप्रदानमुपरागाभिराणां दृष्टिं न ददाति पाठवति । कृष्णो वै कश्चिद्विद्वन्ने रक्षान् मेघः प्रीत्या वा पयोधरी कुक्षी चर्म मादं न चटवति बोधयति । प्रत्येन चारुश्च धृता यहीतापि वृद्धः पुनःपुनर्मन्त्राणि कवीति वदति ज्ञोति । अहो तच्चापि ईदृशे भेदास्तुल्यविरोधेऽपि हि निहितं । हि पादपुरश्चैती विप्रविश्ववधारण इति मेदिनी । रत्नवतितराजचिह्नतरं प्रीत्याति ।

(5) अदृष्टिना अभिवारिका दर्शनाकङ्क्षनावस्थावादिषं पञ्चाशन्नामुनिवति तत्ताच कामं प्रोचति ।

(6) पयोधरी—पद्मा धरी । ती । कर्मचः शिष्यविवचना कहीकलावः । अत्र कर्मचः शिष्यविवचना हि “अकारादनुपपदान् कर्त्तव्यपदो विप्रतिषेधे”ति वार्त्तिकं च निरुक्तं नमज्जम् । अन्वया महाधर जोधर वज्रधर धृधर कण्ठरादयो न कृः एतच्च मन्त्रकीकुभादिषु महाधर्येषु दृष्टव्यम् (३।१।१) । पञ्च, धर, &c. are obtained with चच् under (3. 1. 134.) and कण्ठवाच, बोधववाच &c. are derived with चच् under 3. 2. 1. Now there is a वार्त्तिक quoted above, in 3. 2. 1. which enjoins that, between अनुपपद and कर्त्तव्यपद अकारप्रत्यय, विप्रतिषेध shall prevail. चच् is an अकार-प्रत्यय which is joined to the roots when not preceded by any उपपद and चच् is another which is with a कर्त्तव्यपद. So the विप्रतिषेध or subsequent rule being stronger, महाधर &c. falls under a serious objection. डरदत्त accepts here a संज्ञात्व. But भट्टोजि says रत्नर &c may be संज्ञावाचक, but not महाधर &c. We give above भट्टोजि's व्यवस्था । c.f.—“नमज्जमनोत्तरधारवत्त मे” इति मेघचोदो । वृद्धः—वृद्ध + जम् । वृद्धव्यञ्जन् कारकादन्तरत्नामिति जम् (३।३।३२) । रत्नवति-तराम्—रत्न + चिच् + खट्. तिप् + तरप् (च) + आनु । किमीसिद्धव्यव आदान्दव्यव-प्रकार्ये इत्यनुपपन्नः (३।३।११) । रत्नते । रत्ने । रंजते । चरञ्च । चपाति । चरीरजम् । रत्न । रत्नम् । रत्नमाचः । रतः । रज्यते । कैचिद्विद्वन्निर्वर्त्त वदित्वा ज्ञातानि च विदित्तुदाहरति । तन्महानो न कृत्त इति ज्ञातवः ।

(8) प्रथमविशदा इष्टिः दीयते । ब्रह्मिण्या चठ्येते पयोचरी । सद्यते । नम्यते प्रथमधृतया । रम्यतेतरां सहेतस्यया कामिन्या ।

(9) हरिषोष्ठम् । नमसरसलागः षड् वेदे इयेहेरिषी मतेतिषष्ठ्यात् ।
The pauses are at the end of the sixth, thence fourth (वेद),
thence seventh (षड्) vowel and the नम is in the order
न-स-म-र-स-ल-ग in each line.

(10) दीपकालहारः ।

(11) अथ रूपं नाम नाटकीयो गमंसन्धिः । रूपं वितर्कवशात्कामिनां दम्बरपदम् ।

अये कथञ्चिरयति वसन्तकः, तत्किञ्च खलु विदितः
स्यादयं वृत्तान्तो देव्या वासवदत्तया ।

(ततः प्रविशति वासवदत्ता काञ्चनमाला च ।)

वास । इह काञ्चनमाले सखं जेष्म मह वैशधारिणी
भविष्य साञ्चरिषा अञ्जठत्तं अहिसरिस्सदि त्ति । (क)

काञ्च—कथं अञ्जधा भट्टिणीए णिवेदीअदि । अहवा
चित्तसालिआदुवारे उवविट्ठो वसन्तओ जेष्म दे पञ्चअं उप्पाद-
इस्सदि । (ख)

(क) इह काञ्चनमाले, सखमेव मम वैशधारिणी भूत्वा साञ्चरिकायैपुत्रमभिसरि-
ष्यति इति ।

(ख) कथमन्यथा भवति निवेद्यते । अहवा चित्तसालिआदुवारे उपविष्टो
वसन्तक एव ते प्रत्ययमुपादयिष्यति ।

(1) वसन्तक विनय करिउहे केन ? बहिरो वासवदत्ता एहे वृत्तांत जानिआके कि ?

(वासवदत्ता उ काञ्चनमाला एवेन)

वास—उलो कःकनमाले, मताहे कि साञ्चरिका आमार वेण धारण करिआ आर्यापुत्रेअ
अभिसरण करिबे ?

বাস । তেণ হি তদৌ তহিঁ এব্ব গচ্ছহ্ম । (ক)

কাস্ব । এদু এদু ভট্টিণী (ইতি পরিক্রামতঃ) । (খ)

(ততঃ প্রবিশত্যুপবিষ্টঃ ক্রতাবগুণঠনৌ বসন্তকঃ ।)

বিদু । (কণী দত্বা) অহ অধং চিত্তসালিষাদুবারে
পদসহৌ সুশৌচদি, তহ তক্কেমি আশপদা সাধরিষা স্তি । (গ)

কাস্ব । ভট্টিণি ইয়ং সা চিত্তসালিষা, তা ইধ জ্জ্জ
চিট্ঠ, অহং পি বসন্তকস্স সস্সং দেমি (ইতি ছোটিকা
দদাতি) । (ঘ)

বিদু । (সহর্ষম্ উপসৃত্য সন্ধিতম্ ।) সুসঙ্গদে সরিসৌ
কস্সু তুএ কিদৌ কস্সমমালাএ বেসৌ, অধ সাধরিষা দাহিঁ
কহিঁ । (ঙ)

(ক) তেণ হি ততসমেব গচ্ছামঃ ।

(খ) এতু এতু ভবৌ ।

(গ) যথাযং চিত্তসালিকাশরে পদব্রহ্মদ্যুযতে তথা তক্কেম্যাম্যনতা সাধরিষীতি ।

(ঘ) ভবিত্ব ইয়ং সা চিত্তসালিকা, তদিত্যেব তিষ্ঠ, অহমপি বসন্তকস্য সংসা
দদামি ।

(ঙ) সুসংগতে সহস্রঃ খলু তথা ক্রতঃ ক্রান্তমালয়া বৈভঃ । অথ সাধরিষীদাণী
ক্ৰমঃ ।

(১) বাস—অভাব চল, সেইখানেই বাই ।

কাক—ভট্টি, আহ্ন (পরিভ্রমণ, কুড়াবগুণঠন বসন্তকের এব্ব)

বি—(অবগ পূর্বক) চিত্তসালিকাএ পদব্রহ্ম শুনা বাইতেছে । যোধ ইয় সাধরিষা-
উপস্থিত ।

ক—ভট্টি, এই সেই চিত্তসালিকা, এখানে অপেক্ষা করুন । আমি বসন্তকে
সংকত করি (কুড়ি দেওয়া) ।

वि—(सर्वे आश्रयपूर्वकं गच्छन्ति) कुम्भारः, द्विकं काकयन्तान् (एव वदति) ।
माधुरिका (कायाय ?)

(2) Q—So let us go there.

M—Please to come, mistress. (moving. Enter the jester sitting and veiled)

J—(listening) Trampling noise is heard at the door of the picture gallery. I think *Sagarika* is come.

M—Mistress, this is the picture gallery. Please stay here. I make a signal to *Basantika* (snaps her finger)

J—(joyfully coming near and smiling) *Susangata*, you have precisely adopted *Kanchan mala's* dress, where is now *Sagarika* ?

(3) संज्ञा—संकेतम्—signal. संज्ञा आश्रयना नाम कृत्वा सर्वेष्वपि स्वरः ।
तेन हिततं कर्मैव नञ्चान् इत्यत्र तत् इति तेन हि इति वा चक्षिणः बाह इति वदति
आति । एतत्तरेष्वेव यत्तार्थत्वात् ।

काच—(अङ्गुल्या दर्शयन्ती ।) चं एसा । (क)

विदू—दृष्ट्वा सविस्मयम्) एसा फुडं व्येन्य वासव-
दत्ता । (ख)

वास—(सागङ्गमात्मगतम् ।) कहं पशुभिश्चादक्षि
एदेव । ता गमिष्यं । (इति गन्तुमिच्छति ।) (ग)

विदू—भोदि साधरिए, इदो आचच्छ । (घ)

(वासवदत्ता विद्वन् साधनमावाप्तवतीकवति ।

काच—(अपवार्याङ्गुल्या विदूषकां तर्जयन्ती ।) इदाश्च,
सुमरिस्ससि एदं वचनं । (ङ)

विदू—तुवरदु तुवरदु साधरिया ।, एसो व्खु पुव्व-
दिसादो उग्गच्छदि भयवं मिथसच्छवो । (च)

वास—(ससंभ्रममपवार्ये ।) भयवं मिथसच्छव, वमो

दे । सुहुत्तपं दाव ओवारिदसरीरो होहि । जेव पेक्खामि
से भावाणुबन्धं । (छ)

(सर्वे परिक्लामन्ति)

(क) नन्देवा ।

(ख) एवा स्फुटमिव वासवदत्ता ।

(ग) कथं प्रत्यभिज्ञातास्मैतेन । तन्नमिष्यामि ।

(घ) भवति सागरिके, इत आनन्द ।

(ङ) इताम्, अरिषसीदं वचनम् ।

(च) त्वरता त्वरता सगरिका । एव स्फुटं पूर्वदिश उद्गच्छति भगवान्मुन-
साञ्ज्जः ।

(छ) भगवन्मुनसाञ्ज्ज, नमस्ते । मुहूर्ते तावदपवारितसरीरो भव । वीन
प्रेक्षित्वेस्य भावानुबन्धम् ।

(1) क।—(अङ्गुलिद्वारा अर्चनपूर्वक) এই বে ।

वि—(अर्चनपूर्वक सविम्बर) ইনি ঠিক বাসবদত্তা ।

वा—(नक्षत्र सहित वनत) ইহা কর্কট প্রত্যভিজ্ঞাতা হইরাহি—অতএব চানরা বাই
(নন্দমোহতা)

वि—माननीया सागरिका, एवाने आह्व (वासववन्दार सहजे कान्तबालिक कर्ण ।)

क।—(अनादिते विधुवकके अङ्गुलि द्वारा उर्ध्वनपूर्वक) इताम्, এইকথা মনে করিতে
হইবে ।

वि—सागरिके । सवर, सवर । उगवान् नषाक, पूर्वदिक् हरेते उदित हरेतेहम्,

वा—(सतः अनादिते) उगवान् नषाक, आपनाके एवा । मुहूर्त उदयवह हरेरा
वाहून । आनि इहारा परवर्ति कार्वा देवि (सकलेश्वर गन) ।

(2) M—(Pointing) well, there.

J—(Looking with wonder) why this is the very queen herself.

Q—(With misgiving, aside) O, he has recognised me ! I am
going (moving).

J—Respected *Sagarika*, please to come this way, (the queen
smiles and glances at her maid)

M—(Threatening the jester with her forefinger and aside to him) O rogue, you shall have to remember this.

J—Make haste, make haste, *Sagarika*. The moon is rising in the east.

Q—(With fear, aside) Greetings to you, O moon, conceal your body a little so that I may observe his subsequent behaviour. (All moving).

(3) तन्मन्त्रिणाता = चतुष्पता = परिचिता । चतुर्वारितन्त्रवारः = मुहूर्तः ।
मातापुत्रव्यङ्ग्यं = परवर्तिनिष्ठितम् ।

राजा—(सोत्कण्ठमात्मगतम् ।) उपस्थितप्रियासमानमस्मापि
क्षिप्रिदमन्वर्धमुत्ताम्यति मे मनः । यद्यवा ।

तौत्रः करसंतापो न तद्यादौ बाधते यद्यासने ।

तपति प्राष्ठि नितरामभ्यर्च्यज्जलानमो दिवसः ।

(1) राजा—(हेतुकर्षितमस्ति, चतुः) हेतुकर्षितमिदं तन्त्रवारः यथा तन्त्र
हेतुकर्षितमस्ति हेतुकर्षितः । यद्यवा तौत्रः करसंतापो न तद्यादौ बाधते यद्यासने
तन्त्रवारः तन्त्रवारः । तन्त्रवारः तन्त्रवारः । तन्त्रवारः तन्त्रवारः । तन्त्रवारः तन्त्रवारः ।

(2) K—(Anxiously, aside) Why is my heart so agitated, though
an interview with my sweet heart is near ? Or the flame of love
does not burn so before as it does, when the beloved is near. In
the rainy season that day is sultry, in which it will rain.

(3) तौत्रः करसंतापो न तद्यादौ बाधते यद्यासने । तन्त्रवारः तन्त्रवारः
तन्त्रवारः तन्त्रवारः ।

(4) तौत्रः करसंतापो न तद्यादौ बाधते यद्यासने । तन्त्रवारः तन्त्रवारः
तन्त्रवारः तन्त्रवारः । तन्त्रवारः तन्त्रवारः । तन्त्रवारः तन्त्रवारः । तन्त्रवारः तन्त्रवारः ।

(5) राजा नितरामभ्यर्च्यज्जलानमो दिवसः । तन्त्रवारः तन्त्रवारः
तन्त्रवारः तन्त्रवारः ।

(6) अभ्यर्चः = अभि + अर्च + क्तः । अभ्यर्चयितुं इति (७।१।२५) अर्चतेर्निष्ठायां नेट् । सामीप्ये अर्थे । अभ्यर्च तु अभ्यर्चिती वाचः पीडित इत्यर्थः । अर्चति । आनर्च । आर्चिन् । अर्चिष्यति । अर्चते । आर्चिं अर्चिष्या । अर्चितुम् । प्राङ्भि—प्र + ङप् + छिप् । तस्याम् । गङ्-उति-उवि-व्यधि-वधि-सङ्-तनिषु क्वाचि (६।१।११६) पूर्वपदस्य दीर्घः । स्त्रियां प्राङट्, स्त्रियां भूचि वर्षा अर्थेत्वमरः ।

(7) उपकण्ठान्तिकाभ्यर्चयया अपोत्वमरः ।

(8) तोत्रे च खरसनापेन...वाध्यते...तप्यते...अभ्यर्चकज्ञानमीन...दिवसीन ।

(9) आर्या ।

(10) प्रतिवसूपमासकृतिः । वाक्यद्वारेकसामान्ये प्रतिवसूपमा मतेति लक्षणात् ।

(11) क्रमः सच्चिन्मयानामिदिरिति लक्षणादत्र क्रम-नाम-नाटकीयाङ्कारश्चः ।

विदू—(आकर्ष्य) । भोदि साधरिए, एसो क्खु, पिप्पल्ल-अस्सो तुमं ज्जेव्व उद्दिसिअ उक्खण्ठाबिम्भरं मन्तेदि । ता चिट्ठ तुमं । विवेदेमि वे तुहागमणं । (वासवदत्ताभिरःसंभ्रां ददाति ।) (राजानमुपसृत्य) ।

भो वधस्य दिष्टिआ बड्ठसि, एसा क्खु, मय आखोदा साधरिआ । (क)

राजा । (सङ्घर्षे सहस्रोत्थाय) कासौ कासौ ।

विदू । (सम्भ्रूभङ्गम्) अं एसा । (ख) ॥

(क) भवति सागरिके, एव खलु प्रियवयस्यस्त्रानेवोद्दिष्टोत्पन्नानिर्भवं मनुजते, । तस्मिन् त्वम् । निवेदयाम्यत्र तवामननम् । भो वयस्य, दिष्ट्या वर्धसि । एषा खलु मयागीता सागरिका ।

(ख) नन्दे वा ।

(1) वि—(अवगन्तुक) जाननीया मार्गद्विक, एहे शिव वरुण आगवात्र उद्देश्य

(3) तव मुखं शीतायः । इमी उत्पले । करो पद्मानुकारी । तव ऊदयुगलं रन्ध्रार्धनिभम् । बाहू वृषाखोपमी । इति आह्लादकराखिलाङ्गि त्वम् एहि एहि । रमसात् मां निःशब्दं माखिङ्ग्य अनङ्गतापविधुराङ्गि अङ्गानि निर्वापय ।

(4) प्रिये सागरिके तव मुखं माननं शीता अर्धवो मुखं सं शीताय अङ्गः । इमी नयने उत्पले कुवलये । करो इसी पद्मे अनुकुवत इति कर्मव्यङ्ग्यं । पद्मानुकारी पङ्कजतुल्यो । तव ऊदयुगलं ऊदयं रन्ध्रार्धनिभं कदलीमध्यसदृशम् । बाहू भुजौ वृषाखोपमी विससद्वयी । इति आह्लादकराङ्गि आनन्ददायीनि अखिलाङ्गानि समस्तशरीरानि यस्याः सा तयोक्ता तत्सम्बन्धी । हे प्रीतिजनकममल दीर्घे ! त्वमेष्टेहि आगच्छान् । आपले हे भवत इति वक्ष्यात् संवसे हितम् । रमसात् इवात् । रमसो वेगइवयो रिति हेमचन्द्रः । मां निःशब्दं निर्मयमाखिङ्ग्याङ्गि अनङ्गतापविधुराङ्गि कामदाङ्गिकाङ्गि ममेतिशेवः । अङ्गानि अवयवान् निर्वापय शीतलोकुद । अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपचन इत्यमरः ।

(5) उत्तरदेहस्य शीतलवस्तुसंयोगः सुखाय । त्वत् सर्वथा शीतलशरीरा । अतो मां निर्भरं निर्मयखालिङ्ग्य मम कामतापपीडितं दीर्घं शीतलोकुद ।

(6) रन्ध्रार्धनिभम् = रन्ध्रार्धस्य निभेव प्रभेव निभा यस्य तत् । नि + भा + अङ् अथवा आतथोपसर्ग इति कः (१।१।१६) निभातीति निभः । निभादय उत्तरपदे सङ्गमवचना भवन्ति । रन्ध्रार्धेन तुल्यमित्यस्यपदविग्रहं तत्पुरुषः अतएव सुवत्तरपदे त्वमी । निभसङ्गाजनीकाश्रयतीकाश्रयमादय इत्यमरः तेन नित्यसमास इति केचित् निर्वापय = नि + वा + (पुङ्) णिच् + लोट् सिप् । अतिश्रीवरीकृत्योच्चार्यातां पुग्वाङिति णिचि पुगानसः ।

(7) What is the distinction between उत्पल and पद्म ? स्वादिन्दीवरं सुतुपलम् । लोकोत्पलं कुवलय मिति राजीव सरविन्दश्च पद्मं पङ्कजमिष्यत इतिच इलायुधः । उत्पलं कुष्ठं सूक्ष्मं । इन्दीवरे मांसमूल्येयोति । संज्ञाकवीः पद्ममि भविन्दामिति च हेमचन्द्रः Hence according to इलायुध, कुवलय and इन्दीवर appear to be different. But उत्पल, and कुवलय, according to अमररिच, are identical whereas इन्दीवर appears to be different

from कुवलय i. e. आदुत्पलं कुवलयमवलीकानुक्रम च । इत्येवमपि नीलैः किञ्चित् । वा पुं लि पञ्च नक्षत्रं नरविन्द मङ्गोत्पलं नित्यमानः । So according to some, उत्पल, is a blue lotus and according to others it is any water lily. Of course पञ्च is an ordinary lotus and hence different from उत्पल । c. f. कुवलयवदवलीयां कोटिवा कल्युते इति । “नीलैर्दोवरज्जुका नवमखोर्वन् च वृद्धाचरे” इति च ।

(8) शीतांशुना सुखेन । उत्पलाभ्यां हस्ताभ्याम् । पञ्चातुष्टापाभ्यां, कपलाभ्याम् । ...निम्नेन ऊदवन्मुखेन । बाहुभ्यां कलाभ्यां पलाभ्याम् । ईशतामोयताम् । चङ्गावि लया निर्वाण्यनाम् ।

(9) गार्दूखाविस्त्रीकृतं वृत्तम् ।

(10) उपमादपकयोः सङ्घः ।

(11) शैलीं नाम गोटकोटी मलेश्वरिः । शार्ङ्गनाथानुमिति विप्रमायः ।

वास । (सवाप्यमपवार्यं) कञ्चनमासे एष्वं सधं मनोदि
अप्यउत्तो, पुचोवि कर्हं मं आलविसम्दि ति अहो
अचरोधं । (क)

काञ्च । (अपवार्यं भट्टिषि एष्वं खेदं किं उच अचरं
हाडसिआथं पूरिमाणं च दुक्करं सञ्चाबोधदि । (ख)

विदू । भोदि माधरिण कोस बोसहा भविष पिच-
वपस्यं च आलाबेसि, अप्य वि ताए बिचदहाए देवीह
वासवदत्ताए दुव्यपबेहिं कडुइदाहं सोत्ताहं सम्पदं सुहावेकु
तुह मङ्गुरवपचोवसासो । (ग)

(क) काञ्चनमासे, एवं खेदं मन्त्रगत आर्षेयम् । पुनरपि नो कञ्चनमासे-
वतीत्यहो आचर्यम् ।

(১) ভক্তি, এবমিদম্ । কিং পুনরপরং সাহসিকানাং পুংবাণী ন দুশ্বরং
সমাব্যতে ।

(২) ভবতি সাগরিকৈ কল্যাণিন্যম্মা মূল্য প্রিয়বয়সং নাশ্যপতি, অথ্যপি তস্মা
নিত্যবৃষ্টায়া দৈব্যা বাসবদন্তায়া দুর্ভবনে: কটুকৃতানি শ্রীমাশি সাম্প্রত সখ্যয়ত তব
মধুরবচনোপন্যাস: ।

(1) বা—(সবান্ধ ও জনাবিতর্ক) কাকসবানে আধাপূত্র নিজেই এইরূপ বলিতেছেন ;
আশ্রম আশ্রম আশ্রম সঙ্গত প্রেমালোপ হইবে ।

ক।—(জনাবিতর্কে) ভক্তি, তাই বটে । সাহসিক পুরুষের নিকটে কোন্ দুশ্বর নীচ কর্তৃ
অসম্ভব ?

বি—মাননীয়া সাগরিক: পূর্ণ বিশ্বাসে প্রিয় বয়সের সহিত আলোপ করিতেছেন না
কেন ? আপনায় মধুর বাক্য, সেই নিত্যবৃষ্টে। মহিষী বাসবদন্তার দুর্ভবানুভূত কর্তৃ
শীতল হঠক ।

(2) Q—(with tears and aside to the maid) O girl, my husband
himself speaks so ! and he will again court me ! O Strange !

M—(aside to the queen) Just so, mistress. There is nothing so
low and difficult that it may not be expected from such impudent-
ly daring persons.

J—Respected *Sagarika*, why do you not talk confidently with
my dear friend ? Let your melodious utterances now regale my
ears always grated with the coarse words of that constantly ill-
tempered queen.

(3) অপরম্—অশ্রুত—প্রাক্ত—নীচম্ । সাহসিকানাং—অবিশ্বাসকারি-
ণাম্ । সঙ্কম্, + ঠক্ । সঙ্কসা অতর্কিত বচনো দ্বার্যে নিবিশ্বাসে ইতি সাহসিকা: ।
তেষাম্ । বাংল: সঙ্কাসসা বর্ষত ইতি ঠক্ (৪৪১২০) । বিশ্বাসা—বিশ্বাসবতী ।
বি + অন্ + ক্ত: + টাৎ । দ্বন্দ্বসকারযুক্তোপি । লুঙি অশ্রুত অশ্রুত । সুত-
দিত্যত্ । বিশ্বাস: কিলকলহে বিশ্বাসে প্রবর্তে বচ ইতি ঐমতম্ ।

বাস—(অপর্যায় সর্বোপস্থিতম্ ।) ইচ্ছা কাশ্মীরমালী, অর্থাৎ
ইন্দিয়া কলুস ভাসিণী । অজ্ঞবসন্তাশ্রী উষ পিণ্ডবদী । (ক)

प्रतिकर्तुमिवोर्ध्वकरः स्थितः पुरस्ताद्विशानाधः ॥

ननु प्रिये, किं न दर्शितमनेनोद्गच्छता जडत्वम् । कुतः ।

(1) रा—(निरूपण पूर्वक सम्पूरकात्वे) अत्र, येष, येष, वक्ष्यन्तकान्ति-
सर्वत्र चन्द्र ऐनाद्ये आलोचन पूर्वक अधिकाराधै येन अत्र उद्धरण इहेऽऽ ररिहायेन ।
अत्र, सम्मित चन्द्र कर्तुं कर्तुं अर्पित इहेऽऽ न कि । केमना—

(2) K—(with observation and longing) My dear, see, see, robbed
of all the wealth of beauty by your face, the moon stands in the
front, on the top of the eastern mountain, with his hands (rays)
uplifted as if for revenge. Well my dear, does not this rising
moon betray foolishness (snowy state) ? Since—

(3) त्वदनापहतकान्तिसर्वस्वः निजानाधः शैलशिखरमावह्य प्रतिकर्तुमि-
वोर्ध्वकरः पुरस्तात् स्थितः ।

(4) तव वदनेन मुखेनापहतं चोरितं कान्तेः शोभायाः सर्वस्वं सकलसम्पत्तिः
यस्य स तथोक्तः । त्वदानापापहतसर्वशोभः । निजानाधचन्द्रः । शैलशिखर-
पर्यन्ताशमावह्य । प्रतिकर्तुं वैरनिर्व्याताशैत्यर्थः । इव ऊर्ध्वकरऊर्ध्वबाह्वद्वयतकिरणश्च ।
पुरस्ताद्ये स्थितः । ननु त्वं मुखं हिमशुक्लत्वं । नको मुखं हिमाघात इति
हेमचन्द्रः ।

(5) त्वमग्रहतकान्ति चन्द्रः पुनरात्मकान्तिशोभाय इव शैलाद्ये ऊर्ध्वकरः स्थितः ।

(6) आवह्य = आ + वह + ल्यप् । रोहति । करोह । रोचति । आवहन् +
वहति । आरोह । वहन् । वदन् । रोदन् । वहा ।

(8)सर्वस्वेन...ऊर्ध्वकरश्च स्थितः निजानाधेन ।

(9) आया ।

(10) उत्प्रेचानुप्राचितकाव्यलिङ्गावहारः ।

किं पद्मस्य रुचिं न हन्ति नयनानन्दं विधत्ते न किं

वृद्धिं वा भवकृतमस्य कुरुते नालोकमावेश किम् ।

वज्रोन्दी तव सख्यं यदपरः शीतांशुरुज्ज्वलते

दर्पः स्यादस्यतेन चेदिह तवाप्यस्येव विम्वधरे ॥

स्वरितञितः कर्णमिप्रायेऽक्रियाफल इत्यस्य प्राप्तिः । “क्रियाप्रवृत्तावाह्यता केचित् स्वार्थं परार्थता । असतो वा सती वापि विवक्षितनिवन्धनेति भर्तृहरिव्यवस्थयापुना पाश्चि-
नीये आत्मनेपदपरस्मैपदयोर्विवक्षापरतन्त्रत्वेन । तथाहि असती वेत्तनेन कमलव-
नोदघाटनं कर्तते य इत्यादयः प्रयोगाः समर्थिताः । तत्रापि स्वार्थताविवक्षायाः
सम्भवादिनि प्रौढमनोरमाशब्दकीदृशमयोर् भङ्गोक्तिः । अतएव कविषु—यमुना-
दोपनिग्नं संसमस्तल्लघुतिजिह्वं जिह्वारभु (४) तोचुवारचमिति माधः (११।२१) ।
सन्दर्शनं लोकगुरोरनोघं तवात्मयोनिरिव किं न वचति भारविः (३।७) लज्जीमांस्तद-
कामादव कमलवनोदघाटनं कर्तते ये इति सूच्यते । एकैव भूतैर्विभिर्देविषा सीत-
नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाचन राज्ञीति च कालिदासः । अहमिह निवसामि याहि
राघवमनुजं महचनेन चानयेया इति जयदेवः । तथापि जिह्वः न भवन्मनोवदा
तनाति सुखं गुचसम्पदा यत्र इति च भारविः । काकुत्स्त्वगब्दं यत् उन्नतेष्वाः त्राज्यं
दधत्तर कोशलेन्द्रा इति च कालिदासः ।

With regard to the परस्मैपद or आत्मनेपद, there is no relaxation any where, of the rule स्वरितञितः कर्णमिप्रायेऽक्रियाफले (1. 3. 72), in the statements of कात्यायन or पतञ्जलि. Hence the instances where this Rule is found not to be rigidly followed, appear to smack of inaccuracy. Nevertheless हरि, the commentator of the महाभाष्य who is supposed to be the highest authority below the भाष्यकार, has put a कारिका quoted above, making such uses depend on विवक्षा. This is now accepted as the authority for such cases by the followers of पाणिनि. विव्वाधरे—विव्वसहस्रः अधर शक्तिम् । समानाधिकरन्वाधिकारे आकपायिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोप-
येति तत्पुङ्गवः । यदाह्वानमः (वल्लभार हत्ती) विव्वाधर इति हत्ती मध्यमपदलोपि-
न्यामिति । विव्वाकारः अधर इति कातन्तपरिग्रहिटीकायां गोपीनाथः । केचित्तु
विव्वमिवाधर इति विग्रहमाहुः । तत्रापि तुल्यार्थकेन इवशब्देन समासः । ततस्तत्त्व-
लोपेन आकपायिवादित्वम् । नचोपमानानि सामान्यवचनैरित्यनेनाम समासः ।

अथरमन्त्रं नामावधयन्त्याभावात् । नाप्यपमितं व्याप्तादिभिर्गुणैर्नितकमात्रं
 कश्चिन् हि अथविश्वमिति स्यात् । तथाहि विश्वाथं स्वमसि चेद्वचनः विद्यावर्ति
 मात्रुत्तवत् । सोऽं तावदवयव तन्मि तनुतां विश्वाधरो रात्रवानिति अत्रदीवः । अथ
 पञ्चवापनमिति स्वात्मसपथ दृष्टवन्मथरविश्वमभीष्टे इति नाथः (१०।३३) । उवा
 दधारावरविश्वमोक्षमिति नेवधीये (३।३२) । विश्वं तु प्रतिविम्बे ज्ञान् मच्छे
 विम्लिकाकर्मइति कुलचन्द्रः । विश्वस्तुप्रतिविम्बेस्त्वान् मच्छे पुंनपुंसकम् । विश्वकावः
 क्वी जीवं कृत्वासी पुनः पुमानिति मेदिनी । The विश्व is *Bryonia grandis*
 and bears a red fruit. In Bengali, it is called भन्नाकुच । In
 विश्वाधर, the समास is मध्यपदस्योपि तत्पुद्गल and not उपमान तत्पुद्गल as
 अथर is not an adjective word ; nor उपमित तत्पुद्गल in which case
 अथर precedes विश्व । No doubt मङ्गिनाथ appears to adopt its
 मयुरम्यसकादित् (vide कुरन् सुवेपु मयुरमसिन्मन् &c. &c भारवि
 (14. 58)) but inserts इव in the विश्व which evidently leads to
 उपमानार्थवटित उपमान समास, thereby destroying its मयुरम्यसकादि
 State. Nor is इव inserted in the विश्व of such as मयुरम्यसकः,
 ज्ञानम्यसकः & &...

वक्रन्दी — भावे समन्ती । अथवा मति पदस्य विशेषणत्वात् “वक्रो ज्ञानादरे”
 इति समन्ती (१।१।३८) । वक्रमेव इन्दुरिति तत्किम् । मयुरम्यसकादरेति तत्पु-
 द्गलः । सच उपपन्नः ।

(7) अथिः श्रीं दीप्तौ आभावात्तन्मिच्छाभिजावयोति मेदिनी ।

(8) अथि ईश्वरे । ...मयमानम्यां विधीयते । उद्दिः क्रियते । अपरैश्च श्रीका
 वना उद्दिष्यते । इयं च भूयते...भूयते ।

(9) आहुंश्च विज्ञोदितं इत्यम् ।

(10) उपकावहारः ।

(12) “वक्र अमृतमसि स्थिते किमपरः आतांशुवक्रम्यते” इति रघुमङ्गल
 पुनःपाठः । मन्त्रमहत् “वक्रन्दी तव सत्यं वदपरः श्रीतांशुसुभायतः” इति पवाठ ।

वास—(सरोषमवगुह्यनपटमपनीय ।) अज्जउत्त, सच्चं
एव्व अहं साअरिआ । तुमं उअ साअरिओक्खित्तहिअओ
सव्वं एव्व साअरिआमअं पेक्खसि । (क)

राजा—(दृष्ट्वा सखेयस्वम् । अपवार्य ।) हा धिक् कष्टम् ।
कथं देवो वासवदत्ता । वयस्व, किमेतत् ।

विदू—(सविषादम् ।) भो वधस्व, किं अवरं । अज्जाअं
जीविदसंसओ जादो एसो । (ख)

राजा—(उपविश्याञ्जलिं बद्धा ।) प्रिये वासवदत्ते,
प्रसोद प्रसीद ।

(क) आद्यपुत्र, सखेयवाहं सागरिका । त्वं पुनः सागरिकोत्थितद्वयः सर्वमेव
सागरिकामयं प्रेक्षसे ।

(ख) ओ वयस्व, किमपरम् । अस्माकं जीवितसंशयो जात एवः ।

(१) ३।—(मर्यादेन अवसृष्टेन अग्नयेन गूर्लक) आर्यागृह, आर्य वधार्थे सागरिका ।
तुमि सागरिकाविश्लक्ष्णम सकलहे सागरिकाय प्रेषितेह ।

३।—(सर्वत्र वर्तनगूर्लक, अनादिके) हाव धिक्, कष्टे । एहे वे महिरो वासवदत्ता ?
वदतु, यागार कि ?

वि—(माववाते) उहे वदतु । आर कि ? आगवेर जीवममनर उगहित ।

३।—(उपवसन उ अज्जनिवकन गूर्लक) अत्रे वासवदत्ते, अमहा इउ, अमहा इउ ।

(२) Q—(throwing the veil with anger) Husband, I am really
Sagarika ! fascinated at heart by her you fancy everything identi-
fied with *Sagarika* !

K—(Seeing with wonder and aside to the jester) O fie, pity.—
The queen ?—Friend, what is this ?

J—(Sorrowfully) What else, friend, but, our future existence
doubtful.

K—(Sitting with joined hands) My dear, Pardon, Pardon.

(३) जीवितसंग्रहः—प्राचुर्यदेवः ।

वास—(तदभिसुखमयूषि निपातयन्ती ।) अज्जउत्त, मा एव्वं भव । अज्जगदाहं एदाहं अक्खराहं । (क)

विदू—(आत्मगतम् ।) किं दासिं एत्थ विरचयस्सं । भोदु । एव्वं दाव । (प्रकाशम् । भोदि, महाबुभावा क्व तुमं । ता क्वमीअदु दाव एत्तो अवराहो पिअवअस्सस्स । (ख)

वास—अज्ज वसन्तअ, अं पठमसंगमि विअं करन्तीए मएज्जिअ एदस्स अवराहं अ अज्जउत्तेअ । (ग)

(क) आर्यपुत्र, मेवं भव । अज्जगदाहं प्राचुर्यदेव ।

(ख) किमिदानीमत्र विरचयिष्यामि । भवतु । एवं तावत् । भवति, नष्टम्-भावा ज्ञानं भव । तत्पञ्चमीं त वदीहीऽपराधः प्रियवचस्य ।

(ग) आर्य वसन्तअ, ननु प्रथमसंगमि विअं कुर्वन्ता मदीयेतयापराहं नास्तिपुत्रेअ ।

(१) वा—(राजाऽऽ मनुष्य अङ्गनाठ गृहक) आरा गुह, अङ्गना वना विअःप्राचुर्य । कथा कुनि अङ्गदेक मका कःइह वना इहेउहेह ।

वि—(पत्र) अबन कि वक्खवं ठिक कःइव ?—इहेक—अहे वनि (अङ्गना) मक्कीहेह, आगनि महापुत्तावा, दिह वहेउहेह अहे एक अण्डाव कया वक्खव ।

वा—आरा वसन्तअ, अयम मज्जेव वाव विहा आहिहे आर्यापुत्रऽऽ दिक्के अण्डाव कःइहाहि—हेन कःइहेन नाहे ।

(२) Q—(Shedding tears near the king) Husband, do not say thus to me, these words are meant for another.

J—(Aside) What shall I now invent ?—let it be—Thus. (to the queen) O respected Lady. You are noble-minded. So forgive this one fault only, of my dear friend.

Q—Respected *Basantaka* It is I who have given offence by causing obstruction in the first union and not my husband.

(३) अन्धगतानि—अन्धा प्रति उद्दिष्टानि । अन्धा मतानि । द्वितीया तत्पुरुषः । सर्वनाम्नीकृतिसामने पुंवद्भाव इति साम्यकारिण्या पुंवद्भावः । अपराधि—कथाः । अपराधम्—अपराधः कृतः । अप + राध + क्तः । राध्यति । रराध । राधा । रातस्यति । चरात्सीत् । चराधि । राहुम् । राधा । अयं स्नादिष । विरचयिष्यामि रचयति । अररचत् चरचि ।

राजा—एवं प्रत्यक्षदृष्टव्यलीकः किं ब्रवीमि । तथापि विघ्नापयामि ।

आताम्रतामपनयामि विलक्ष एष

साक्षात्कृतां चरणयोस्तव देवि मूर्ध्ना ।

कोपोपरागजनितां तु मुखेन्दुबिम्बे

हर्तुं क्षमो यदि परं करुणा मयि स्यात् ॥

(इति पादयोः पतति ।)

(१) रा—मङ्गल अग्निर् कार्यं अर्पयन् दृष्टे इहेतादे । किं वनिष ? उवापि वनिषेहि—हे वनिषि, विघ्नशङ्कल (मिल) आनि निरोधन चारा तेषाम् चरणेषु लाकाराग दूर करिषेहि । अटःपत्र वदि आमार अति दृष्टा कर तवे तेषाम् मुखेन्दु-मण्डलेन क्रोधागमनजनित मोहितात् दूर करिषे सर्व इहेव । (पादे पतन) ।

(२) K—Thus detected in committing a wicked thing, what can I say ? Yet I say, O queen, though surprized (or shameless) I am wiping off the red dye of lac, from your feet, with my head. If you then favour me, I shall be able to remove, from your moon-like face, the flush caused by the disastrous anger (eclipse) (falls at her feet).

(३) देवि एष विलक्षः (विलक्षः) मूर्ध्ना तव चरणयो साक्षात्कृतामाताम्रतामपनयामि । परन्तु यदि मयि करुणा स्यात् मुखेन्दुबिम्बे कोपोपरागजनिताम् हर्तुं क्षमः ।

(१) प्रत्यक्षदृष्टव्यलीकः—प्रत्यक्षं यथा तथा दृष्टं स्पष्टीकं अप्रतिपाद्यं कल

यः । अक्षीकः अक्षवेद्ययाग्निकाशार्थेण पीडन इति हेमचन्द्रः । अक्षीकमवरावः
आदिति उच्यते । आतामेति ।

हे ईषि मङ्गिणि एव विद्युच्चः विद्युत्कान्तः ; विद्युच्च इति वा पाठः । अहं
सूत्रं शिरसा तव अरक्ष्योः पादवी कांचाकृतानवस्तकवर्जितामातायतां वीरिण्य
मपनवानि दूरीकरोमि । परम् अपनारम्भु यदि मयि कदादा ददा तर्हिनि श्रेयः
क्यात् तर्हि इन्द्रोर्विजं मच्छन् इन्द्रविजम् । सुखमेवेन्द्रविजमिति मन्त्रार्थकता-
दित्यात् तत्पुरुषः । तस्मिन् सुखचन्द्रमक्षी क्षोप एव उपरानः उपश्रवः पथे राक्ष-
संज्यैः । तेन अनितासुपादितान् । उच्यते राक्षसंज्यै उपराव उपश्रवश्चि
उच्यते । रोनीपश्रवश्चित्तानामातायतामिति श्रेयः । इत्थं मपनेतुं चमः मञ्जी
मविद्यामीति श्रेयः ।

(5) आदौ शिरसा तवास्तकवधुचिती पादौ रक्षमन्मुखी करोमि । ततस्तवम्
वक्षीव क्षोपरत्नमाननं प्रकृतिर्वा विधासे ।

(6) चमः = चम् + चप् । इच्छिचमिणां चम्यमिति चम्यकम् चमोपपदे कान् ।
चचं आदौ चाम्येपदी । दिवादौ परक्षेपदी । “चचितः चाम्यतेः चानिः चक्षुः
चमतेः चना ।” चमते । चचमे । चमिचते चंजते । चचमिच चचंज ।
चम्यते । चचमि । चानः । चमनाचः । चमिच्य चाम्या । चमिन् चम्यम् ।
ऊदित्वादेर् । पथे चाम्यति । चाम्यम् ।

(7) विजयो विजयान्वित इत्यमरः । कादर्थ्यं कदादा ददा कृपा ददातुमन्वा
आदित्यमरः ।

(8) आतायता अपनीयते...विजयेव एतेन...कांचाकृता...चमिच...उपश्रव
भूयते । -

(9) वस्तुनितकं वस्तम् ।

(10) उपकाशहारः ।

(11) अवाचिपथं नाम नाटकीयो मन्त्रार्थः ।

वास । (इत्येव वारयन्ती) अज्जठत्त उट्टेहि उट्टेहि,
विज्जज्जो क्खु सो अक्षो ओ अज्जठत्तस्स ईदिसं हिचथं

आणिष पुषो वि कुप्पदि, ता सुहं चिट्टु अज्जउत्तो, अहं
ममिस्सं (इति गन्तुमिच्छति) । (क)

काश्च । भट्टिचि करिहि पसादं, एवं चरचपडिचं
महाराषं उज्झिष गदाए अबस्सं पञ्चाहावस्स होदय्यं । (ख)

वास । अवेहि अपण्हिदे किं एत्थ पञ्चाहावस्स कारचं,
ता एहि मण्हय्य (इति निष्क्रान्ते) । (ग)

(क) आर्यपुत्र, उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । निर्दोषः सुखेन जनो य आर्यपुत्रस्तेहमे इदमे
ज्ञात्वा पुनरपि कुप्यति । तत्सुखं तिष्ठत्यार्यपुत्रः । अहं नमिष्यामि ।

(ख) भट्टि, कुब प्रसादम् । एवं चरचपतितं महाराजसुखं ज्ञात्वा मत्तावा अवश्यं
पश्चात्तापेन भवितव्यम् ।

(ग) अपेक्ष्यपण्हिते, किमत्र पश्चात्तापस्य कारणम् । तदेहि नद्यावः । (इति
निष्क्रान्ते) ।

(१) व।—(इत्यन्तरा राज्ञः उरणे पतन निवारणपूर्वक) आर्यपुत्र, उठूँ, उठूँ ।
आर्यपुत्रेण कथं एतत् आनिता आचारं कोपं कदा निलम्बता वटे । आर्यपुत्र नरे
वाहूँ । आनि वारिठेहि । (प्रत्युत्पत्ति) ।

क।—तत्रि, अत्रैव कथम् । उरणपतित महाराजके हाकिमांगेने अवत पन्थाप
वटिने ।

व।—दूर ह दूर । एहने पन्थापेने कि कारण आहे ? अस, वारि । (उठ-
नेन प्रत्युत्पत्ति) ।

(२) Q—(Stopping the King from falling at her feet, with her
hand) Rise, rise, husband, It is impudent to be angry when your
heart is known to be such. Stay happily. I depart (going).

M.—Be kind, mistress. Repentance is sure to ensue if you
forsake the king, thus fallen at your feet.

Q.—Be off, fool, what may be the reason of repentance here?
Come, let us go. (Exeunt).

(3) चरहि—हूरीभव । उज्ज्वला—लज्जा । उज्ज्वलित । उज्ज्वल-
कार &c. ।

राजा—देवि, प्रसीद प्रसीद । ('आताम्रतामपनयामि'
इति पुनः पठति ।)

विदू—भो, उठेहि । गदा सख वासवदत्ता देवी । ता
कीस एख अरखबदिदं करिसि । (क)

राजा—(मुखमुचमय ।) कथमस्त्वैव प्रसादं नता देवी ।

विदू—न किदो कहं प्रसादो जं अज्जवि अखखदख-
रीरा चिह्नम् । (ख)

(क) भोः, उज्ज्वल । नता सा वासवदत्ता देवी । तस्मिन्मण्यारखबदितं करोषि ।

(ख) न ज्ञतः कथं प्रसादो वदस्याखचतवरीरासिह्नम् ।

(1) राजा—राजि, अमरा हउ, अमरा हउ । (आताम्रता हेतामिह पुनरुक्ति)

वि—उठ, उठ । (स देवी उज्ज्वला निशाःकृतम् । आह अरपो होवन कर केन ?

रा—(मुख उज्ज्वला) (स कि अमुग्रह विनाई (स देवी नेनेन ?

वि—अमुग्रह करे माई किन ? एवनउ अकउ नरीरे आहि ।

(2) K.—Queen, pardon, pardon. (Speaks again 'the red-
dye &c.)

J.—Well, get up. The queen is gone. So why are you crying
in the wilderness ?

K.—(Looking up) Why, the queen is gone and no favour has
been shown ?

J.—Why no favour ? We are still with uninjured bodies !

(3) अरखबदितम्—उवा प्रावेना, निष्यब्दः कनिषदम् । अरखो कवि
बदितं रोदन कट्टम् । समीपमावः । उज्ज्वल्य—उज्ज्वल + यज् + चिप् + क्यप् ।
अनन्यत्वात् निजम् । अपि सवपुर्णादिति (दा०१४) खेरवादिनः ।

राजा—धिङ् मूर्ख, किमेवमुपहससि माम् । ननु
त्वत्कृत एवायमापतितोऽस्माकमनर्थक्रमः । यतः ।

समाकृता प्रीतिः प्रचयबहुमानादनुदिनं

व्यलीकं वीक्ष्येदं कृतमकृतपूर्वं खलु मया ।

प्रिया मुञ्चत्यथ स्फुटमसहना जीवितमसौ

प्रकटस्य प्रेम्णः खलितमविषह्यं हि भवति ॥

(1) राजा—धिङ् मूर्ख । आनादक उगहाग कश्चित्हेह केन ? त्वोनाकर्ण्यहे उ आनाद
एहे मरुन अनर्थ उगहित हरेहाह । (५:६५—

अनुदिन अति गुनादत्र व्योति वर्द्धित हरेहाहिन । अना आनाद एहे अर्वाथा कर्ण्य
अगर्हिषु शिवा निष्ठित व्यागताग कश्चित् । विस्तृत अगर्हिषु अगन अगह ।

(2) K—Fie, fool, why are you taunting me ? These awkward
things befalling me, are of your making ; as, the love with daily
endearments has been firm. Detecting me in this first unpleasant
work, my beloved wife, unable to bear it, will surely commit
suicide today. The slips of deep love are truly unbearable.

(3) अनुदिनं प्रचयबहुमानात् प्रीतिः समाकृता । अथ खलु मया कृतमिदमकृत-
पूर्वं व्यलीकं वीक्षा असौ प्रिया असहना स्फुटं जीवितं मुचति । प्रकटस्य हि प्रेम्णः
खलितमविषह्यं भवति ।

(4) आपतितः—समागतः । अनर्थक्रमः—विपत्समूहः । अनिष्टाक्रमश्च वा ।
क्रमचातुक्येन प्रती कल्पे आक्रमणेऽपिचेति मीदिनो । समिति । अनुदिनं प्रतिदिनं
प्रचयस्य प्रेम्णः बहुमानात् अत्यन्तादृशात् प्रीतिः खेदः समाकृता समक्षिका जाता ।
अथ खलु मया कृतमनुहितमिदमकृतपूर्वमनुहितपूर्वं व्यलीकमकार्यं वीक्षा हहा
असौ प्रिया वासवदत्ता असहना अचमा सती स्फुटं निश्चितं जीवितं प्राचान् मुचति
व्यजति । वर्तमानसामोप्ये वर्तमानवदेति भविष्यति खट् । हि खलः प्रकटस्वीतमस्य
प्रेम्णः प्रचयस्य खलितं पतनं भङ्गयति यावत् । अविषह्यं भवति ।

(5) ममेदृशेनाकार्येण प्रिया प्रतिदिनं वर्द्धितायाः प्रीतिः पतनं मत्वा नूनं प्राचा-
साचति । प्रकटप्रेमभङ्गः सर्वथा न सहनीयः ।

(6) अतुदिनम्—दिनं दिनमस्तु । अन्त्यं विमतीक्यादिनाम्यदीनाम् : (२१११६)
 अतुतपूर्वम्—पुनरेकतमिति सुपसुपेति सनाहः । न अतपूर्वमिच्छतपूर्वम् । विच्छ—
 ग्री + चः + टाप् । ग्रीचातीति । इमुपचक्राग्रीचिरः च इति चः । ग्रीचाति ग्रीचीति ।
 पित्राव पित्रिषु । प्रेषति ते । अग्रेवीम् अग्रेष्ट । ग्रीतम् । ग्रीचम् ग्रीचाम् । ग्रेतम् ।
 ग्रीमा । ग्रीयते । अग्रावि । अयं दिवादिवाक्यमेषहो । प्रकाशनग्रीयत कम्पना विव इति
 नाचः । अविचक्रम्—न विचक्रम् । वि + चक्र + क्तम् । परिमविचः शेषविचयविचय
 वचसुदंशु कक्षाविति वक्तम् ।

आवितम्—आवे क्रः । आवति । अक्ताव । अक्तावीत् ।

(8) वनाद्वय...ग्रीमा...विचया तुच्यते...वचयनका अतुता आवितेन अवि-
 चये च भूयते ।

(9) विच्छारिषीकृतम् ।

(10) अर्चानरन्धासाहकारः । अर्चेत् अर्चानरन्धासो वस्तु प्रत्युक्त विचयन । अन्
 आचनवननयंसा आसो ओ अन् वस्तुन इति आचनम् ।

(11) अनातुमानं नाम वनेसन्धिः ।

विदू—भोः, ब्रह्मा देवी । दाव च आशीचदि किं
 करिस्सदिति । साधरिषाए उच जीविदं दुक्कसंति
 तक्केमि । (क)

राजा—वयस्स, अहमप्येवं, चित्तयामि । हा विवे
 सामुत्तिके ।

(ततः प्रविशति वाचयदन्तापेवधारिषी सामरिका ।)

साम्—सोहेगम् । दिट्ठिआ इमिआ विरददेव देवी-
 वेवेव इमादो संगीदसालादो चिक्कमन्ती च मेवावि लक्खि
 दप्पि । ता दावि एत्थ किं करिस्सं । (इति सामं चित्त-
 यति ।) (ख)

(क) भो बट्टा देवी तावन्न ज्ञासते किं करिष्यतीति, सामरिकायाः पुनर्जीवितं दुष्परमिति तर्कयामि ।

(ख) हिट्टा! अनेन विरचितेन देवीविशिन चत्ताः सङ्गीतम्राजातो निम्बान्मनी न केनापि अचिताम्बि, तदिदानीमन्न किं करिष्यामि ।

(1) बि—उहे रुठो! बेबी कि करियेन जानि ना । किछु आमार बोध हर सांभ-
निकार जीवन हुकर ।

रा—बरउ. जानिउ तानाई ठाकिउठि । हा प्रिये सांभनिक ।

(वासवकृष्णवेषधारिणी सांभनिकार एवेन)

रा—(उत्प्रेषण सहित) ठानो! এই বিরচিত-রাজী-পরিষদের সহিত সমীচীনতা
হইতে নিষ্করণের পর কেহও আমাকে লক্ষ্য করে নাই । এখন কি করি ? (অসুখ
ও চিন্তা)

(2) J—Well, it is not known what the angry queen will do,
but I think *Sagarika's* life is not easy.

K—I too think so, friend. O dear *Sagarika*.

(ENTER SAGARIKA DISGUISED AS THE QUEEN.)

S—(Anxiously) Luckily I was not observed by any one while
coming away from this music hall with the queen's dress on.
What shall I now do here ?

(3) जीवितं—प्राणधारणम् । निम्बान्मनी—चाम्पकनी ।

विट्ट । भोः किं मूढो विष्य चिद्दसि, चिन्तोहि एत
पडिआरं । (क)

राजा—वयस्य, तदेव चिन्तयामि । देवीप्रसादं मुञ्जा
मान्यमुपायं पश्यामि । तदेहि । तत्रैव गच्छावः ।

(इति परिक्रान्तः ।)

साग—(सास्त्रं विस्मृत् ।) वरं दारिणं सधं जेव्य अत्ताअर्थं
उम्बन्निअ उवरदा भविस्सं । अ उअ आचिदसंकेतवुत्तन्ता

सुसंगदा विष देवीए परिभूदा चिट्छि । ता जाव चहं
पसोपपादबदखे गदुष अधासमीछिदं करिखं । (इति
परिक्रामति ।) (ख)

विदू—(आकल्य ।) चिट्छ दाव चिट्छ । भोः, पदखरो
सुखीपदि । जावामि कदापि गहिदपचादावा पुखोवि
देवो चापदा भवे । (ग)

राजा—वयस्य, महानुभावा खसु देवी । कदाचिदेवमपि
ख्यात् । तत्स्वरितं निरूपय ।

(क) भोः, किं भूद इव तिष्ठति, चित्तवान् प्रतीकारम् ।

(ख) वरनिदानौ क्षयनिवाक्यान्तुह्योपरता भविष्यामि न पुनर्जातकैवचकाया
सुसंगतय दैव्या परिभूता तित्थामि तद्यावद्वनमोक्षपादपतये मया वप्यन्मोक्षितं
करिष्यामि ।

(ग) तिष्ठ तावन्तिष्ठ । भोः, पदत्रयः भुवति । जानामि कदापि गृहीतपचादावा
पुनरपि दैव्यामता भवेत् ।

(१) वि—कः कं मुखेन ताडयति न ? एविवरे अतिताडयति कः ।

रा—वदत ताहाई कावः कः । बहिषोर अनुग्रह वाढीत अत्त ठेपाव देवि न ।

अन, मेवाने वाई (परिश्रवण) ।

मः—(अङ्गनात कः चिट्छः) वदत एवमेव उपरान्त आपताय कतिव । तथामि अत्त
मदतमुत्तावा बहिषोर कर्तुं अगम्यता, एतत्ताडयति ताडयति नः । अतएव अनात
मुक्कले वाईका अतिवित्त कावा मन्त्र कति (परिश्रवण) ।

वि—(अवगम्य) अनातः कः । पदत्रयं भुवति वाईकले । इत्त आतामुत्ता
ताजी आवाहक अन्तिष्ठ पदत्रय ।

रा—वदत, बहिषोर वतामुत्ताय, ताडयितुं वदत, नीय निवृत्तय कः ।

(२) J—Well, why do you fumble like a fool? Devise some
remedy.

K—Yes, friend, I am thinking of that. I see no means except
the queen's favour. Come, we shall go to the queen. (Walking).

S—(Thinking with tears) Better I now die by committing suicide than live like *Susangata* insulted by the queen after the matter of assignation was known. So I go under the *Asok* tree (*Jonesia asoca*) and do what I intend. (Walking)

I—(Listening) wait a bit. Treading sounds are heard. The repentant queen may call again.

K—The queen is truly magnanimous. It may perhaps turn so. Find out quickly.

(3) प्रतीकारम्—उपायम्। मुक्ता—वर्जयित्वा। मुञ्चति-ते। मुनीष मुमुषे। मोचति-ते। अमुचत् अमुक्त। मुञ्चते। अमोषि। मुक्तम्। मुञ्चत् मुञ्चमानम्। मोक्तुम्। वरम्—ईषत् प्रियम्। देवाद इते वरः श्रेष्ठे त्रिषु लोके मनाक् प्रिय-मित्यमरः। उदुबध्य उदु + बध्य + क्यप्। वध्नाति। ववन्। वन्वा। मनुत्सृति। वध्नातु। अवध्नात्। वधीयात्। वध्यात्। अभानुत्सीत्। अभनुत्सृत्। वध्यते। अवन्धि। वधन्। वधन्। वधुम्। वधा। उपरता—वृता। उप + रन् + क्तः + टाप्। विभावाकर्मकादिति वाक्यनेपदम्। (१।१।८५)। उपरमति। उपरमते वा। परिभूता—अवमानिता।

विदू—जं भवं आशुवेदिसि। (इति निष्क्रामति।) (क)

साग। (उपसृत्त्य) ता काव इमा ए माह्वीलदा ए पासं विरहस्य असोऽपपादवे अप्यायस्यं उन्वन्धिष बाबादहसं। (इति लतापाशं रचयन्ती) हा ताद हा अस्व, एसा दाधिं अहं अणाधा असरणा विवज्जामि मन्दभाइसो (इति कण्ठे लतापाशमर्पयति) (ख)

विदू। (विशोक्य) का उष एसा, कहं देवी वासव-दत्ता।

(ससम्भ्रममुच्चैः) भो वषस्स परित्ताहि परित्ताहि, एसा क्खु देवी वासवदत्ता अप्यायस्यं उन्वन्धिष बाबादेदि। (ग)

ରାଜା । (ସକ୍ଷନ୍ଦ୍ର ମନୁପକ୍ଷ୍ପତ୍ତ) ବସନ୍ତ ଜାଣି ଜାଣି ।
 ବିଢ଼ୁ । ଏଂ ହିତା । (ଧ)

(କ) ଶତ୍ରୁବାମାଜ୍ଞାପକ୍ଷୀମିତି ।

(କ) ମହାବଦନବା ଜାତବୃକ୍ଷମତା ପାର୍ଶ୍ବ ବିରବଜ୍ଞାଶ୍ରୀତପାଦବ ଆକାଶମୁଖ୍ୟ ଶ୍ଵାସ-
 ଦକ୍ଷିଣାମି । ତା ମୃତ, ତା ବନ୍ଧ, ପବେଶୀନତନମାହାନ୍ତରା ବିପଦେ ନନ୍ଦଜାବିନୀ ।

(ଗ) ଜା ପୁନର୍ବିବା । କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଦୈବୀ ବାନ୍ଧବଦତ୍ତା । ମୃତ ବନ୍ଧୁ ପରିପାଦବ ପରିପା-
 ଦକ୍ଷ । ପଦା କଳ୍ପ ଦୈବୀ ବାନ୍ଧବଦତ୍ତା ଆକାଶମୁଖ୍ୟ ଆପାଦବଦି ।

(ଗ) ମନୁ ବଦା ।

(୧) ବି—ବେତ୍ତମ ଆଜ୍ଞା (ସମୟ) ।

ମା—(ଆଗମନ ପୂର୍ବକ) ଏହି ସାଧବୀମତା, ସାଥୀ ବନ୍ଧନସିନ୍ଧୀମୂର୍ଖକ ଅନୋକବୃକ୍ଷେ ବିଛକେ
 ଉପକ୍ଷ କରନ୍ତି। ସନ୍ଧିବ (ମତା) ମାମ ମିନ୍ଧିବ । ହା ମିତା । ହା ବାନ୍ଧବ । ଅବାପା ଆକାଶଜ
 ନନ୍ଦଜାବିନୀ ଆସି ସନ୍ଧିବେତ୍ତ (କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ମାମ ମେତାମ ।)

ବି—(କର୍ମମୂର୍ଖକ) ଏ ଆସାର କେ ? ଏହି ସେ ଦେବୀ ସାମବଦତ୍ତା । (ମତେ ଉପକ୍ଷକେତ୍ତ)
 ତେ ବନ୍ଧବ, ମିନ୍ଧିବ କର, ମିନ୍ଧିବ କର । ଦେବୀ ସାମବଦତ୍ତା ଉପକ୍ଷେ ସନ୍ଧିବେତ୍ତେ ।

ମା—(ମତେ ଆଗମନମୂର୍ଖକ) କୋପାଦ, କୋପାଦ ?

ବି—ଏହି ସେ ।

(୨) J—As you command (goes).

S—(Coming) Making a halter of this *Jasmin* creeper, I shall
 hang myself on this *astok* tree (prepares a halter) O father, O
 mother, this helpless, unprotected and unfortunate one is dying
 (fastens the noose on her neck).

J—(Looking) who is this ? Well, the queen ! (with fright and
 aloud) Rescue, rescue, O friend. The queen is hanging herself
 to death.

K—(Coming quickly) Where is she, where is she ?

J—Well, here.

(୩) ଆପାଦକ୍ଷିଣାମି — ବିଜାଗ୍ନକ୍ଷିଣାମି । ବି + ଆଡ଼ + ପଦ + ବିନ୍ଦୁ + କୁନ୍ଦ

ମିତ୍ତ । ବିପଦେ = ଛିନ୍ନେ । ପଦମେ । ପିନ୍ଧି । ପନ୍ଥୁକ୍ଷି । ଅପାଦି । ପଦମି । ଅପାଦି । ବନ୍ଧୁ ।

ପଦମାନମ୍ ପନ୍ଥୁକ୍ଷି । ପଦା । ତା ବନ୍ଧ ! = ବନ୍ଧାବେଶୀ ତଂ ଜାଗତି ନନ୍ଦବୀ ତତ୍ତ୍ଵା ।

राजा—(कण्ठात्पाशमपनयन् ।) अयि साहसकारिणि,
किमिदमकार्यं क्रियते ।

मम कण्ठगताः प्राचाः पाशे कण्ठस्थिते तव ।

अतः स्वार्थप्रयत्नोऽयं स्वव्यतां साहसं प्रिये ॥

(1) रा—(कंठे दृष्टे वचनं श्रोतुं शक्यं) अयि साहसिकि । अहं अकार्यं कृतं कृतं दृष्टेऽहं ? अत्र, (कंठात्) कंठगतं अहं वचनं शब्दं प्राचाः आवासे आनं कंठागतं दृष्टेऽहं । अतएव (कंठात्) वचनं श्रोतुं शक्यं । शब्दं शब्दं । साहसं साहसं ।

(2) K—(Removing the halter) O daring one ! Why this wrong thing is attempted ? With this halter, O dear, on your neck, my life is about to depart. So this obstruction is for self. Give up the rash attempt.

(३) प्रिये पाशे तव कण्ठस्थिते मम प्राचाः कण्ठगताः । अतः अयं स्वार्थप्रयत्नः । साहसं स्वव्यताम् ।

(4) हे प्रिये प्रयत्नयिनि पाशे बन्धने तव कण्ठस्थिते गण्ठस्थिते सति मम प्राचाः जीवितं कण्ठगताः गमनोन्मुखा इत्यर्थः । अभूवन्निति शेषः । अतः अयं स्वार्थप्रयत्नः-वारणां कण्ठस्थानमोचनरूपः उद्यम इत्यर्थः । स्वार्थं निजार्थं प्रयत्नः आत्मप्रयोजनं कामुष्ठानमित्यर्थः । साहसं वशात्कारणतया । साहसं वशात्कारणतया । दमे पिबेति मीदिनी । स्वव्यतां परिश्रवताम् । (कश्चिच्च अयं साहसं स्वार्थप्रयत्नं स्वव्यताम् स्वव्यताम् । साहसमिति पदस्य तत्र साहसात्मक इत्यर्थः ।)

(5) उद्यमनयुक्तायां त्वयि मत्प्राचा निर्गमोन्मुखाः । अतस्मात् वारणां वशात् ।

(8) कण्ठगतेः प्राचेः... स्वार्थप्रयत्ने नानेन । स्व... ।

(9) अमुष्प ।

(10) असङ्कतिर्नामासङ्कतिः । भिन्नदिशतयात्वं कार्यकारणभूतयोः । युनयन्नेन योयं स्थातिः सा सादसङ्कतिरिति लक्षणात् ।

साग । (राजानं दृष्ट्वा) अहो कथं एसो भट्ट ।

(सहस्रमालगतम्) अं सखं एषं ऐक्यविषयं पुत्रो वि शि
जीविदाहिसासो संवृत्तो, अथवा एषं ऐक्यविषयं कदावा भविष्य
सुखेन अप्याचर्यं सन्निविष्टं जीविदं परिहरस्व ।

(प्रकाशम्) मुचदु मुचदु मं भद्रा, पराहीषी बन्धु चर्च
 कचो च उच ईदिसं चवसरं मरिदुं पावेदि, तुमं पि देवीय
 मा अपाचं चवराहिचं करिसि (इति पुनः कच्छे पात्रं दातु-
 मिच्छति) । (क)

(क) चक्षुः कक्षसिन्धु भर्ता । वत् सन्धिसिन्धु प्रेक्षा पुनरपि मे श्रीवितामित्राक्षः
 सहजः । अथवा एनं प्रेक्षा कृताक्षा भूत्वा मुञ्चेनात्मानमुत्तम श्रीवितं परित्यज्याग्रज ।
 मुञ्चतु मुञ्चतु मा भर्ता, पराधीनः क्लृप्तं जनः न पुनरीहृदयवचसं नर्यं शत्रोक्षि,
 ज्ञानपि दीप्ता मा आत्मानमपराधिनं कुब ।

(১) সা—(রাজ্যকে হেথিরা) এই যে মহারাজ ! (সর্ব্বের স্বপত্ত) সত্যই যে ইষ্টক
হেথিরা আবারও জীবন অতিলাষ হইতেছে। অথবা ইষ্টার ল্পন কুর্ভাৰ, ক্বে উৎকর্ষ
জীবন ত্যাগ করিব। (প্রকল্প) মহারাজ, আমায় ছেড়ে দিয়, ছেড়ে দিয়। আমি
পলাবো। যন্ত্রিতে আর এতল প্রাণপাট্য ন। আপনি ও রাজীর নিকট বিজ্ঞকে
অপস্কাবী করিয়েন ন: (পুনর্বার কঠে পানবন্ধনের ইচ্ছা)।

(2) Sa—(Seeing the king) Lo, this is the king. (Joyfully aside) Alas, his sight inspires me again with the love of life. Very well, happy to see him, I shall now hang myself with pleasure. (To the king) Release me, master, release me. I am not free and shall get no such opportunity again to die. You too must not make yourself faithless to the queen. (Wishes again to put the halter on her neck)

(३) महलः = जालः । पश्चिद्वाणि = द्वावाणि । मोवाणि । परि + वाच + मृट् निप् । मगति । तत्वात्र । पत्वाजीम् । मगते । पदात्रि । मगः । मगम् । मगः । मा कुह = On such application of सीट्, remarks पदार्थः—

“কথং মা ভবতু তস্য পাপং” মা ভবিষ্যতীত্যসাধুরেবাভবম্ । কেচিদাক্ষরচ্ছিত্তপরো মা
 শব্দো বিদ্যতে । তস্মায় প্রযোম ইতি”—কাসিক। মট্টোজি also says— “নায়ং
 মাঙ্ । কিন্তু মাশব্দঃ । cf :—পাণী মা কুর শ্বতসায়ক মমু মা আপনারোপযেতি
 জয়দেবঃ । ‘The objection is to the use of লোড়, ছড্ &c... ; as with
 মাঙ্, only লুড্ shall be used to indicate whatever tense is intend
 ed and no other লকার is admissible, মাচ্ছ লুড্, being the Rule
 (১।১।১০৫) which enjoins the শ্বতস্মা সৰ্ব্বলকারাভ্যাসপবাদঃ । They
 justify it by considering মা as another নিপাত and not মাঙ্ ।

রাজা—(নিরুপ্য সহর্ষম্ ।) কথং প্রিয়া মে সাগরিকা ।

(ইতি কষ্টাত্মাশমাচিয্য ।)

অলমলমতিমাত্রং সাহসেনামুনা তে

ত্বরিতময়ি বিমুচ্য ত্বং লতাপাশমেবম্ ।

চলিতমপি নিরোদ্ধু জীবিতং জীবিতেশে

চক্ষমিহ মম কণ্ঠে বাহুপাশং নিধেহি । ৬৯ ॥

(ইতি বাহুপাশমাচিয্য কণ্ঠে বহীত্বা স্মরণমুদ্বলমভিনয় বিদূষকং প্রতি ।)

সখ্যে, হৃদয়মনম্ভ্রা হৃষ্টিঃ ।

(১) রা—(নিরুপ্য পূর্বেক সহর্ষে) এই যে আমার প্রিয়া সাগরিকা । (কণ্ঠে হইতে
 বন্ধন টানিয়া ফেলিয়া) অগ্নি আবেশেরি তোমার অভিমাত্র সাহসের অশ্রোজন নাই । এই
 লতাযন্ত্রন সত্তর পরিত্যাগ কর । আমার এই প্রমোদনপ্রাপ্ত প্রাণ করবার জন্ত কর্ণকাল
 কণ্ঠে বাহুপাশ কর্ণন কর । (বাহুপাশ কণ্ঠে গ্রহণপূর্বক স্মরণমুদ্বলমভিনয় সহিত
 বিদূষকের প্রতি) বন্ধো, এ যে যেমন্ত বর্ণন ।

(২) K—(Finding joyfully) Well, this is my dear *Sagarika*,
 (Snatching the noose away from her neck) O the mistress of my
 soul, no need of that rash deed on your part. Throw this
 halter away and fasten your arms on my neck for a short time,
 to arrest my fleeting life. (Putting her arms round his neck and

feeling pleasure, to the jester) friend, this is a downpour without a cloud.

(3) अवि जीवितेति ! अमुना ते हास्येकमतिमात्रम् अस्मत्तम् । तं स्मरित-
मिदं क्षतापात्रं तुल्य । नन अस्मितमपि जीवितं निरोद्धुमिह कष्टं बाहुपात्रं अर्थं
निधेहि ।

(4) अवि जीवितस्य प्राधान्यमिदं अधीश्वरि ! अमुना पात्रवत्प्रत्ययेन ते स्व
हास्येन वक्ष्यान्कारकस्यार्थेन अतिमात्रमस्मत्तम् न प्रयोजनम् । अर्थं तुल्य
पक्षोद्भिन्नविवारकवाचकमित्यमरः । आपद्ये इं जयत इति वक्ष्यान् कथं
दिव्यम् । तं स्मरितं दूतमिदं क्षतापात्रं वक्ष्येवमं तुल्य त्वत् । नन अस्मितं वनयोद्धु-
मपि जीवितं प्राधान्यं निरोद्धुं कथं विदुमिह अस्मिन् नन कष्टं अर्थं कल्पकार्थं
बाहुपात्रं भुजवत्प्रत्यये निधेहि स्थापय । अन्धा—मैवमन्वा ।

(5) अतिमात्रविवारकरं विद्याय क्षतापात्रस्य क्षिप्त्वा नन अन्धा-
न्तुल्यप्राधान्यमात्रम् अस्मिन् कष्टं भुजपात्रं वक्ष्याम ।

(6) हास्येन...हास्यं नास्तीति मन्वानमस्मिन्नावाः करणे इतीदा । मन्वानमस्मिन्
क्षिप्त्वाकारकविभक्तौ प्रयोज्येति निबन्धात् ।

अतिमात्रम्—इति निपातः । अथवा अति मात्रा अस्मिन् ।

स्मरितम्—स्मर + क्तः । पठे तुल्यम् ।

अस्मितम्—आदिक्कर्मणि क्तः । आदिक्कर्मणि निष्ठा वक्ष्येति (१।१।१०२) ।

निरोद्धुम्—नि + वृत् + तुम् । वृत्ति कर्त्तुं । वरीय वर्ये । रीत्यस्मिन् ।
अवचन् अरीत्योन् अवच । दध्यन् दध्यन् । वदन् । वदन्ति वरीय । कर्मकर्त्तुं
अवच । वृत् ।

(8) विदुष्यतां त्वदा...क्षतापात्रः अवन्...बाहुपात्रः निधावताम् ।

(9) नास्तिमोक्षम् ।

(11) अथ कथंमोक्षं भावः । तथाहि आदरातिशयाहेतुकारणैः कथंमोक्षं
इति वरकतीकच्छाभरते ।

विदू—भोः, एवं वेदं । जह्म अञ्जलवादावली भविष्य
य आञ्जलि देवी वासवदत्ता । (क)

(ततः प्रविशति वासवदत्ता क.चनमाणा च ।)

वास—हस्ते काञ्चनमाले, तं तद्वा चरणशिवडिदं अञ्ज,
उत्तं अवधीरिभ आञ्जलिनीए मए अदिशिङ्गुरं किदं । ता
दाशिं सभं जेव्व गदुअ अञ्जउत्तं अण्णुणरसं । (ख)

काञ्च—को अञ्जो देवीं वळ्ळिअ एव्वं भण्णितुं आणादि ।
वरं सो एव्व देवो दुळ्ळणो होदु । अ उअ देवी । ता एदु
एदु देवी । (ग)

(इति परिष्कारतः ।)

राजा—अयि मुग्धे, किमद्यापि मध्यस्थतया वयं त्रिफल-
मनोरथाः क्रियामहे ।

काञ्च—(कर्णं दत्त्वा ।) भट्टिणि, जह्म समीचे एसो
भट्टा मन्तेदि तह्म तक्केमि तुमं जेव्व अण्णुणदुं आञ्जलिदि ।
ता उवसप्पदु भट्टिणी । (घ)

(क) भोः, एवं त्विदम् । यद्यञ्जलवादावली भूत्वा नायाति देवी वासवदत्ता ।

(ख) अयि काञ्चनमाले तं तथा चरणशिवडिदं त्वत्पुत्रमवधीरिभ आञ्जलिनीए मया अतिनिष्ठुरं कृतं, तदिदानीं स्वयमेव गत्वा आञ्जलिपुत्रमनुनेष्यामि ।

(ग) कोऽञ्जो देवीं वळ्ळिअ एवं भणितुं आनाति, वरं स एव देवी दुर्जनो
भवतु, न पुनर्देवो, तदितु एतु देवो ।

(घ) भट्टि, यथा समीप एव भर्ता मन्त्रयते तथा तर्कयामि त्वमिवानुनेतुमा-
गच्छति । तदुपसर्पतु भर्ता ।

(୧) ବି—ତା ବଢ଼ି, ସହି ସାନବନ୍ଧା ଅକାଳବାତାସନୀ ହୁଅନ୍ତା ବା ଆମେନ ।

(ସାନବନ୍ଧା ଓ କାକନସାମାର ଅବେଶ ।)

ବା—ତୋ କାକନସାମେ, ଚରମପତିତ ଆର୍ଦ୍ରପୁତ୍ରକେ ଅକହେଲନପୁରୁଷ ଆମିତା ଆତି
ନିହୁର କାସା କରିଛାତି । ଏବନ ନିବେଇ ସାହିତା ଡାଗାକେ ଅନୁସର କରିବ ।

କା—ସେବୀ ତିର ଆସ କେ ଏକମ୍ପ ବଳିତେ ଗାମେ । ସହ ସହସାରାଜି ହୁର୍ଜନ ହଟିବ, କିନ୍ତୁ
ରାଜୀବ ତାହା ହତା ଉଚିତ ନହେ । ଅଟଏବ ଆହୁନ (ଉତ୍ତର ପରିହସ୍ୟ) ।

ବା—ଆସି ହୁଅସି, ଏବନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କେନ ଉପାଶିତ ବାସା ଆମାତକ ବିକଳକରୋତବ
କରିତେହ ?

କା—(ଅନ୍ତର୍ଗମ୍ଭୀର) ତର୍ଜି, ସହସାରାଜି ନିକଟିଏ କସା ବଳିତେହନ । ଯୋସ ହସ ଆମନାତକ
ଅନୁସର କରାବ ବନ୍ଧୁ ଆମିତେହନ । ଆମିନି ଆହୁନ ।

(୨) J—O yes it is, but if the queen does not appear like a sudden squall (Enter the queen and her maid)

Q—O wench, I have acted very cruelly by coming away, after disregarding my husband fallen at my feet. I shall now go back myself and entreat him

M—Who else but the queen would say this? Rather the king be wicked, than your majesty. So come mistress (They proceed)

K—O charming one ! why am I still baffled with your indifference.

M—(Listening) Mistress, the master is talking by, I think he is coming to entreat you. So go near mistress.

(୩) ଅକାଳବାତାସନୀ—ଅକାଳସିଦ୍ଧାସନୀ । ଅବସୀରସିତା—ଅବସୀରସିତା ଶବ୍ଦ
—ଉପସା । ଅବ ଅବସୀରସିତା ଶାନ୍ତ : । ଶାନ୍ତ : ଶା । ଅବସୀରସିତା ଶାନ୍ତ ବା ଶାନ୍ତନୁ ।
'The form ଅବସୀରସିତା occurs in ଶାନ୍ତ and ଶେଷ and in this ଅବ is ଶବ୍ଦରୂପ
and ଶାନ୍ତ the root. ମଧ୍ୟାହ୍ନଶାନ୍ତ—ସୀଦାଶାନ୍ତେନ—with indifference.
ଶିବାନନ୍ଦ—ଶ୍ରୀ ଶର୍ମସ୍ତ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ । ମଧ୍ୟ—ସୁନ୍ଦର, ଶୁଦ୍ଧ ବା, Beautiful or
simple. ମଧ୍ୟାହ୍ନ ସୁନ୍ଦର ଶ୍ରୀ ଶାନ୍ତ ଶିଦିନୀ ।

ସାମ । ମହର୍ଷୟ, ତା ଅଳକ୍ଷିଦା ଏବଂ ପୁଣ୍ଡରୀକା
କଣ୍ଠେ ଗନ୍ଧିଧ ପସାଦହରମ । (କ)

विदू । भोदि सागरिण वीसहा भविष्य पिप्रबधस्सं
आलावेहि । (ख)

वास । (आकस्म्यं सविषादम्) कक्षणमाले कथं सा
सागरिणा वि एय एव्व चिट्ठदि, ता सुणन्ता दाव, पच्छा
उपसप्पिस्सं इति तथा करोति । (ग)

साग । भट्टा किं एदिणा अलीअदाक्खिस्सेव, जीवि-
दादो वि अर्धअवस्रहाण देवीए पुणो वि अस्तावधं अएरा-
हिणं किं करेसि । (घ)

(क) तदलक्षितैव वृत्ततो गत्वा कच्छे गृहीत्वा प्रसादयिष्यामि ।

(ख) भवति सागरिके, विप्रया भूत्वा प्रियवयस्यमाश्रय ।

(ग) काशमनाले, कथं सा सागरिकायमेव तिष्ठति । तच्छृणुमस्मात् । पश्या-
पसर्पस्यामि ।

(घ) भर्तः, किमितिनालोकादालिख्यते । जीवितादयश्चिकवत्तभावा दीप्ताः पुनरप्या-
त्मानमपराधिनं किं करोषि ।

(१) वा—(सर्वे) अलक्षिते गुष्ठेन निकटे बाईरा कळे ग्रहणं पूर्णक अस्य करिष ।

वि—माननीया सागरिके, अति विषासे प्रियवयस्यस्य सहित आलाप करुम ।

वा—(अवगुण्ठितं सविषादे) काकमनाले, तेनै सागरिकाय एवातेनै आह ।
आः न तुनि, पच्छा९ निकटे बाईव (अवगुण्ठितं)

सा—महाशय एह विषादुराण अर्धनर आरोहण कि ? आलापेक। सविकप्रिया
महिरोर।निकटे निजके अपराधी करिउहेन केन ?

(२) Q—(Joyfully) Going unperceived to his back, I shall take
him by the neck and thus please him.

J—Respected *Sagarika*, talk confidently with my dear friend.

Q—(Hearing and sorrowfully) Girl, why, that *Sagarika* too is
here, I shall overhear and then go near. (Overhears).

S—Master, what is the use of this false affection? Why are you making yourself again faithless to the queen who is dearer to you than your own life?

(3) उपपद्यामि = समीपं गमिष्यामि । सपेति । सपये । कदा कदा । कदापि नर्त्तति । सपेत् । असपेत् । सपेत् । कदा । नर्त्तन् सत्तन् । मुक्तिं तु एवमेव वदन् । निरिन्धनस्य-
द्रात्री विस्मयनकसत्त्वमिति भद्रिः । सः प्रत्यक्षपदपदपां चलेः मित्रता व्यक्त्यन्वि-
वार्त्तिके (११।१४) सपेः पाठस्तन्मार्त्तत्वादुपेयाः । अतोऽप्यासीत् असासीद् । असादि-
कनपाचिनीयम् । “माया त्वसासीदसासीदिति चित्रपुटाङ्गनस्य प्रामादिकम् ।
ज्ञापयति वार्त्तिकस्ये कपेः प्रत्येयस्य प्रामादिक एवेत्यपेक्षम्” इति श्रीदत्तनीयम् ।
“प्रामादिकीत्युपात्तं प्रकृतवार्त्तिके अपि नपि नपि च असासीदसासीदिति उपपत्त्युदाह-
तम् । तत्तु प्रामादिकत्वादुपेयम् ।” इति अदकोनम् । असादीदसाचिन्धेन =
निष्ठाह्वानानुवर्त्तनीय = निष्ठाह्वानानुवर्त्तनीय = निष्ठाह्वानानुवर्त्तनीय = with false
humouring । दक्षिणो दक्षिणोद्गत्त सरसश्चन्दर्वर्त्तिष्यति शिदिनी । असादीदसाचिन्धेन
भासे चित्त इति इत्यन्धः । अक्षिणश्चन्द्रभावाः = अक्षिणश्चन्द्रभावाः । इति वदन् इति-
मित्यन्धः ।

राजा—अयि, मिथ्यावादिनी स्वस्वसि । कुतः ।

आसोत्कम्पिनि कम्पितं कुचयुगे मीने प्रियं भाषितं

वज्रोऽस्त्राः कुटिलोक्ततन्त्रुषि तथा यातं मया पादयोः ।

इत्थं नः सहजाभिजात्यजनिता सेवैव देव्याः परं

प्रेमाबन्धविवर्द्धिताधिकरसा प्रोतिसु या सा त्वयि ॥

(1) राजा—अयि = अयि, (कन ना, —इहा (वागवत्ता) कृतं न वागवत्ता इह-
कम्पित इहेन आसि कम्पित इहे । इति मीने वागवत्ता, इति वागवत्ता इति । इहा नृप
कुटिलोक्ततन्त्रुषि इहेन आसि मया पठित इहे । अहं एतां वदितुं नयते अयं मेवा
कन ना वागवत्ता मया कृतवत्ता । किञ्च एतां अति वागवत्ता इति अति
वागवत्ता इहेन ।

(2) K—O you are telling fibs, since—if her breasts shake

with breathing, I shake ; if she keeps silent, I talk sweet words ; if she frowns, I fall at her feet and thus my attendance to her is only owing to her natural high birth, but the regard I feel for you, is full of attention produced from deep love.

(३) अस्याः त्रासोत्कम्पिनि कुचयुगे मया कम्पितम् । मीमे प्रियं भाषितम् । तथा वक्षे कुटिलोक्तसुचि पादयो योतम् । इत्थं दैव्याः नः सेवा परं सहजाभिजात्यजनितैव । त्वयि तु या प्रीतिः सा प्रेमावन्वविर्वाहं ताधिकरसा ।

(४) अस्याः वासवदत्तायाः । त्रासेन उत्कम्पिनि प्रेषेपिनि त्रासवले कुचयुगे सनदये । मया कम्पितं वेपितम् । तथा तस्या मीमे निर्वचनावस्थायां । मया प्रियं मधुरं भाषितम् कथितम् । तथा अस्या वक्षे आनने अकुटिले कुटिले सम्पद्यमाने कृते ते भूवो यस्मिन् तत् तथोक्तं तस्मिन् वक्षोक्तसुचि । दतोयादिषु भाषितपुंस्त्वं पुंश्च गालवलेति (७।१।७४) विभाषा तुम् । सति । यस्य भावेन भाववचनमिति सप्तमी । मया पादयोः चरचयोर्यातं मतं पतितमित्यर्थः । इत्यमनेन प्रकारेण । दैव्याः महिष्याः । नः अस्माकम् । अभयप्राप्तौ कर्मचोक्तम् (२।१।६६) श्रेषे विभाषेति वक्तव्यात् कर्तरि वही सेवा गुणः । परं कैवल्यं । परः श्रेष्ठारिद्रूपान्तरे लोचनं कैवल्य इति मीदिनी । अभिजाताया भावः अभिजात्यं । गुणवचनब्राह्मणादित्यः कर्मणि चेति अच् । सहजायत इति सहजं स्वाभाविकम् । सहजेनाभिजात्येन जनितम् । मेसमिककौलीन्योत्पादितम् एव भुवम् । अभिजातः कुलीनः स्वादिति इत्यायुधः । त्वयि तु किम् । या प्रीतिः केहः सन्तोषो वा सा प्रेक्षः प्रचयस्य आवन्नेन गादतया विवर्धित उपचितः अधिकः रसः अनुरागः यस्यां सा तथोक्ता । प्रचयगादत्वं पविताधिकानुरागा । भवतीति शेषः । रसः स्वादि वले योर्थे शृङ्गारादौ विषे द्रवे । योक्षे रामे दिङ्घातो तिल्लादी पारदिपि चेति हेमचन्द्रः ।

(५) त्रासकम्पितस्तनाया मीमावक्षन्मिन्नुदायाद्य दैव्या वासवदत्तायां मया यानि कम्पनप्रियभावचपादपतनानि अनुष्ठायन्ते तानि तस्याः सत्कुचसम्भवत्तोत्पातितानि । त्वयि प्रीतिस्तु प्रकृतप्रचयोपचितभावा ।

(६) कम्पितम् = कम्प + क्तः । कम्पते । अकम्पे । कम्पयते । अकम्पितम् ।

(७) मीमे = सुनि + अच् । तस्मिन् । इत्यन्ताश्च कचपुर्वादिभ्यश्च (५।१।१९१)

तुमि भावः कर्म वेति । वचवाचक words ending in इच् which is preceded by a वच् vowel, takes चच् instead of वच्, in the sense of भाव or कर्म ।

कुटिनीकृतधुवि = पच् कुटिनीकृतधुवि ।

(8) कल्पितवान्...भाषितवान्...वातवान् चक्षम्...कर्मितवान्...दीवन्...रक्षन् प्रीत्य । वया तवा... ।

(9) भार्द्वन्विनीकृतं कृतम् ।

वास — (उपसृत्य सरोवम् ।) अज्जउत्त, जुत्तं एदम् । ख-
रिसं एदम् । (क)

राजा — (दृष्ट्वा सवेसज्जम् ।) देवि, न खस्वकारणे मामु-
पासधुमर्हसि । त्वामिव मत्वा वेससाहृश्यादिप्रसव्वा वयमिहा-
गताः । तत्सम्यताम् । (इति पादयोः पतति ।)

वास — सरोवम् । अज्जउत्त, उडेहि उडेहि । किं
अज्जवि सहजाभिजादाए वेवाए दुक्खं अज्जभवीयदि । (ख)

राजा — (स्वगतम् ।) किमेतदपि श्रुतं देव्या । तत्सर्वथा
देवीप्रसादनोपायं प्रति निराशीभूताः स्मः । (इत्यधीमुच्य-
स्तिष्ठति ।)

विदू — भोदि, तुमं किल अत्ताअच्चं उज्जन्धिअ वावा-
देसि न्ति वेससारिस्समोहिदेअ मए पिअवअस्सो एत्थ आचीदो
अह मम वचचं अ पत्तिआअसि ता पेक्ख इमं सदापासम् ।
(इति सत्तापाशं दर्शयति ।) (ग)

(क) चार्द्वन्वि, कुर्मितम् । सहजमितम् ।

(২) 'আখ্যপুত্র তলিষ্ঠ', তলিষ্ঠ, কিলখাপি সহজামিজাতয়া সিবয়া দুঃখ-
মশুমুযতে ।

(৩) भवति त्वं किञ्च आत्मानमुपलब्ध व्यापादयसीति वैश्याद्व্যয়েन मोहितेन मया
प्रियवयस्योऽन्धानीतः, यदि मम वचनं न प्रत्येयि तस्मैच्छस्त्र इमं क्षतापात्रम् ।

(১) বা—(নিকটে আসবন পূর্বক সরোবে) আর্ধ্যপুত্র, ইহা যুক্ত বটে,
সদৃশ বটে ।

রা—(বর্ণন পূর্বক বিস্ময়ান্বিতভাবে) মহিষি, অকারণে আমাকে ভিন্নকার করিও
না। বেশ সাদৃশ্যে প্রভাবিত হইয়া তোমাকে মনে করিয়াই আমি এখানে আসিয়াছি।
ক্ষমা কর। (পদে পতন ।)

বা—(সরোবে) আর্ধ্যপুত্র উঠুন উঠুন । সহজাতিজাত সেবা দ্বারা এখনও কষ্ট অনুভব
করিতেছেন কেন ?

রা—(ব্যগত) এই যে, ইহাও দেখী শুনিয়াছে । ইহার প্রসাধনের একেবারেই আর
আশা নাই (অধোবদন)

বি—মাননীয়ে, আপনি উৎকর্ষে নিজকে বিনাশ করিতেছেন বুঝি। বেশসাদৃশ্য-
মোহিত আমি প্রিয় বাক্যকে এখানে আনিয়াছি । আমার বাক্যে বিশ্বাস না হইলে এই
লতাপাশ দেখুন (লতাপাশ প্রদর্শন ।)

(২) Q—(Coming near angrily) Husband, this is proper
indeed !

K—(Looking with wonder) Queen, do not censure me without
any cause. Deceived by the dress, I mistook you and came here.
Pardon (falls at her feet).

Q—(Angrily) Husband, rise, rise, why are you still aggrieved
with attendance naturally proper ?

K—(Aside) This too has been overheard. So I am thoroughly
hopeless in reobtaining her favour (Hangs his head).

J—O respected lady, having mistaken by the similarity of dress
that you were dying by hanging yourself, I brought my dear friend
here. If you do not trust my words, just see the halter. (Shows
the same).

(৩) उपानयम्—दुर्वदितम् । विमद्व्याः—वचिताः । विधेयविधिवत्सादृश्ये-
पि अजदी बन्तु न दोषात् । सहजामिजातया—समावस्थायया । अभिजातः कुलीनि-

आह व्यापयच्छित्तवीरपीति शैदिनी । व्यापादवशि—निर्दिष्टि—नारद्विष्ट । जोडिनिष्ठ
—जनितवशैव । प्रमेयि—विश्वविधि । प्रति + इव + कट्, क्तिप् ।

वास । (सकोपम्) इच्छे कश्चनमासे एतेषु देव्य
सदापासेषु बन्धित गेह एव वञ्चयन् । दुर्मित्रीदकचक्षां
य चम्पदो करेहि । (क)

काञ्च—अ देवी काञ्चवेदिति । (सतापाशेन बन्धनार्थं
गले बद्धा ताडयति ।) इदास । अतुभय दाव चत्तपो चवि-
चक्षस्स फलं । देवीए दुम्भचक्षे कहुइदासं सोत्ताइंति
सुमरेहि तं वचनं । साचरिए, तुमंयि चम्पदो होहि । (ख)

साग—(स्नगतम् ।) चकिदपुष्पाए मए मरिदुंवि चत्तपो
इच्छाए च पारिदं । (ग)

विटू—(सविषादम् ।) भी वचस्स, सुमरेहि मं चत्तावं
देवीए बन्धनादो विवज्जन्तं । (इति राजानमाशोकवति ।)

(वासवदत्ता राजानमाशोकयन्तीं सागरिकां बन्धनार्थं
च गृहीत्वा काञ्चनमासया सह निष्क्रान्ता ।) (घ)

(क) अथ काञ्चनमासं एतेनैव सतापाशेन बद्धा गृहस्थेन राज्ञेन, दुर्मित्रीक-
चक्षुषा च वचनः कृतः ।

(ख) गृहेत्याज्ञापयतीति । इताञ्च, अतुभय तावदात्मनीऽविमलस्य कथम् ।
देव्या दुर्मचनेन कटुकतां निजोपासीत अत्र तद्वचनम् । साचरिहे, जन्मवत्करो
अथ ।

(ग) चक्रतपुष्पाया नया नर्तनपञ्चाङ्गन इच्छया न पारितम् ।

(घ) भी वचस्य, अत्र जाननायं देव्या बन्धनादिवचनावत् ।

(1) বা—(সকোপে) ওলো কাকিনমালে, এই ব্রাহ্মণকে লতাপাশে বন্ধন করিয়া নেও—আর এই দুর্ভিনীত কস্তাটিকেও অশ্রু কর ।

ক।—দেবীর বেষণ আজ্ঞা (লতাপাশে বিদূষককে বন্ধন ও ডাকুন) হত্যাশ. নিজের অধিনয়ের কল অনুভব কর । “দেবীর বাক্যে কর্ণ অনিরাহে” কথা মনে কর । সাগরিকে, তুমিও চল ।

স।—(বগত) অকৃতপূণ্য! আমি নিজের ইচ্ছায় মরিতেও পারিলাম না ।

শি—(সমিধাদে) ওহে বড়ো, রাজ্যের বন্ধনে হ্রিয়মাণ অনাথ আমাকে মনে করিও । (রাজ্যভেদে বর্ণন । বাসবদত্ত! রাজ্যকে বর্ণনকারিত্তি সাগরিকা, বিদূষক ও কাকিনমালার সহিত নিব্ধ্রাতা)।

(2) Q—(Angrily) O *Kanchanamala*, secure this *Brahmin* with this creeper noose and take him away. And make this hussy go on before you.

M—As the queen directs (Ties down the jester and beats him) Wretch, bear the consequence of your impertinence. Remember your ears were tingling with the queen's coarse words” You too, *Sagarika*, move on.

S—(Aside) Impious as I am, I cannot die, even, of my own accord.

J—(Sorrowfully) O friend, remember me who am helpless and dying as bound down under the queen's orders. (Looks at the king. Exit the queen with the maid, jester and *Sagarika* eyeing the king.)

(3) দুর্ভিনীতকম্বকাম্—দুর্ভিনীতা কৃত্বেসিতা কাম্বা তাম্ । কৃত্বেসিতা ইতি কন্ ।
কৈঃ ইতি কৃত্বে: কাম্বা + কন্ + টাৎ । মদ্রাসিনতে কাম্বাহব্দ: শিপকাদৌ পঠিত: ।
শ্রীপতিনতে ন । ১। মাণ্ডকারিকয়ারপি ন হৃৎ: । কটুজ্ঞানি—কটু + জ্ঞ + ণ + ক্ত: ।
তানি । শ্রীথেতি দৌষে: (৩।৪।১৫) । মত্ + ন্ = ম + ত্তম্ । জিঘতে । মমার । মর্শা ।
মরিষ্যতি । জিঘতাম্ । অজিঘত । জিঘেত । চ্যবোচ । অচত । অনরিষ্যত্ । জিঘতে ।
অনারি । চৃত: । জিঘমাণ: । স্বল্য । বিপদমানম্—জিঘমাণম্ । বি + পদ +
মানম্ । তম্ ।

রাজা—(সখেদম্ ।) কষ্টং ভো: কষ্টম্ ।

কিং দেব্যা: কৃতদৌর্ঘরোষমুপিতস্মিগ্ধক্ষিতং তন্মুখং

पक्षां सामरिकानां सुसेधतत्त्वा संतर्ज्यमानां तथा ।
 बद्धा नीतमितो वसन्तकमहं किं चिन्तयामीत्यहो
 सर्वाकारकृतव्ययः अयमपि प्राप्नोमि नो निर्हतिम् ।
 तत्किमिदानीमिह स्थितेन प्रयोजनम् । देवीमिव
 प्रसादयितुमभ्यन्तरं प्रविशामि ।

(इति निष्क्रान्ताः सन्ते ।)

इति संक्षेपेण नाम तृतीयोऽङ्कः ।

(1) राजा—‘सर्वेषु’ इति कहे । अहो, राजाजीव अवलोकनागच्छति नित्यं नृप, तेन सर्वं
 ज्ञातव्यं ज्ञातं किञ्चित् । ओहा सामरिकानां एव सन्तर्ज्यमानां नीतं वसन्तकम् । अहोकारं
 विचारं विचारं इति उच्यते ‘एव’ सकलमेव आकृष्टितं यत्किञ्चित् इति । कदाचित् कदाचित्
 कदाचित् न । अहो एव एवम् एवम् एवम् अहोकारं नहि । देवीकहे अहोकारं
 कदाचित् अहोकारं अहोकारं । (निष्क्रान्तः ।)

इति अङ्कः नायक कृतीव अह ।

(2) K—(Sorrowfully) O pity ! Alas, the queen's sweetly
 smiling face now flushed with anger, the rebuked and frightened
Sacarika, as well as the restrained and removed *Basanti*, are
 now the objects of my thought. Pained by their looks, I am
 unable to get any comfort even for a short time. So what is the
 good of staying here ; I go to the inner apartment to regain the
 queen's favour.

(exit) The end of Act III.

(3) किं दैव्याः तन्मूर्तनीचरीयसुचितविविधानां सुखं मुच्यतवत्तं यत्
 वसन्तकं नामां बद्धा सामरिकानां किं बद्धा इतो नीतं वसन्तकं चिन्तयामीत्यहं सर्वाकारकृत-
 व्ययः अहो अयमपि निर्हतिं न प्राप्नोमि ।

(4) किमिति वितर्कः । दैव्या मन्त्रिणा वाचयन्तावाक्यं ‘अहोकारं’ इति नीचरीय
 वसन्तकं नीचरीयं कदाचित् मुचितवत्तं विविधं मनीषरं चिन्तयामीत्यहं वसन्तकं
 तर्ज्यमानम् । विहितप्रयत्नकोपहतमनीषरवदुहाकम् । मुच्यतवत्तम् । अहोकारं

सम्यक्संस्थिता षट् क्रान्धी यया सा तथोक्ता तथा सुवर्णितकोपया । (क्रमोद्धतश्चेति पाठे क्रमेण आनुपूर्व्येण उद्धता उद्धीपिता षट् यस्यास्तया क्रमोद्धीपितक्रोपया) सन्तर्ज्यमाना भर्तृस्यमानाम् अतएव वस्ता भीता सागरिकास्तु किं वद्वा संयम्य इतोऽद्यात् स्थानात् नीतं वसन्तकं चिन्तयामि मनसि करोमि इति अहं सर्वेषां दीवीसागरिकावसन्तकानाम् आकारे राज्ञतिभिः कृता व्यथा कष्टं यस्य स तथोक्तः सकलाकृतिजनितकष्टः । अहं अर्थं स्वल्पमपि निर्दुतिं स्वस्थितिं सुखमिति यावत् । निर्दुतिः स्वस्थितावसन्तकमने च सुखेस्त्रियामिति मीदिनी । ना न प्राप्नोमि क्षमे ।

(5) कोपकृतचित्तं दीवीमुखं तिरस्कृता भीता सागरिका पाशवद्भी नीता वसन्तकस्य मनः चिन्ताविषयः । सर्वेषामाकृतिभिर्दुःखैश्च अर्थं न किञ्चिदपि ज्ञानं क्षमे ।

(6) सुषितम् = सुष + क्तः । सुषसेधे इति क्त्वादिः । सट् च । कथन्नाहं सुष्टं प्रति-याहयता समर्थं पामौकृतो दसुरिवासि येनेति प्राकृतसम् । चिन्त्यमेव । अथवा आदित्येति सूत्रे (७.२।१६) कात्रिका—“अकारोक्तसमुच्चयार्थः । आचलः । बालः इति” तथाहि सेन्धरेणुसुषिताकंदोषितिरिति रच्यो । निरङ्कुत्रा हि कथयः ।

सन्तर्ज्यमानाम् = सम् + तर्ज् + चिच + कर्मणि शानच् । ताम् । तर्जयते । अत-तर्जत । चौरादिकः । आकुञ्जीयत्वादात्मनेपदी । तर्जयन्निव कृतुमिरिति रच्यो राजसो तर्जयत् सूतमिति भट्टो च (१७।१८) कथं परलोपदम् ? अथाहं त्वं तुमन्विच्योति मनोरमायां भट्टोजिः ।

(8) मुखं...वस्ता सागरिका सन्तर्ज्यमाना...नीता वसन्तकः...मया चिन्त्यते...व्यथेन प्राप्यते निर्दुतिः ।

(9) आर्दूलविक्लीकृतं कृतम् ।

इति सङ्केतोनाम तृतीयोऽङ्कः

चतुर्थोऽङ्कः ।

—:०:—

प्रवेशकः ।

(गतः प्रविशति रत्नावलीनादाय हाहा। सुखवता ।)

सुखं—(सकलं निश्वास्य ।) हा पित्रसहि सागरिण,
 हा लज्जालुए, हा सहीएववच्छले, हा उदारसीले, हा
 सोनदंसले, कहिं गदासि । देहि मे पडिवचनं । (इति
 रोदिति ।) अहंमवलोक्य निश्वास्य च ।) इहो देवदत्त,
 अकलक, असामान्यदुखोहा तादिसी तुए अहं चिन्तिदा ता
 कोस उच ईदिसं अवतन्तरं पाबिदा । इयं च रत्नमाया
 जीविदचिरासाए ताए कलकवि बल्लवस्स इत्ये पडिवादेवुत्ति
 भविष्य मम इत्ये समर्पिदा । ता आव कंयि बल्लवं
 पश्येसामि । (नेपथ्याभिसुखमवलोक्य ।) अए, कहं एसो कहु
 बल्लवो वसन्तपो इध एव्य आपण्णदि । ता इमस्सि एव्य
 पडिवादेवस्सं । (क)

(क) हा प्रियसहि सागरिण, हा लज्जालुके, हा सहीमववच्छले, हा उदारसीले
 हा सोनदंसे, कृप नतासि । देहि मे प्रतिवचनम् । इहो देवदत्त, अकलक !
 रत्नावलीपद्मोहा तादृशो त्वया यदि निर्मिता तत्कालान्तरादुदभवत्तावत् प्रापिष्य ।
 इयं च रत्नावली जीविदचिरात्तया तया कस्यापि बालकस्य इत्ये प्रतिपादयति अविज्ञा
 नम इत्ये समर्पिता । तयावत्कल्पेन बालकमन्त्रिष्यामि । अथ, कल्पेन कहु बालवो
 वसन्तक इतिवाचयति । तद्वत्ता एव प्रतिपादयिष्यामि ।

চতুর্থ অঙ্ক । প্রবেশক (অন্তঃপুর)

(রত্নমালা হস্তে অশ্রুপূর্ণা হৃদয়তার প্রবেশ)

(১) স্ব—(সকরণ নিবাসের সহিত ।)—হার শ্রিয় সখি সাগরিকে, হার লজ্জাশীলে, সখীজনবৎসলে, সরলচরিত্রে, হার দৌষদর্শনে কোথায় গেলে? বল। (রোদন, উর্ধ্বে অবলোকন ও নিবাস ত্যাগ) রে নষ্ট দৈব! নিবঁর! এই অসামান্যরূপশালিনী অজনা নির্মিতা হইয়া কেন অজ্ঞানশ্রী প্রাপিতা হইল? প্রাণধারণে নিরাশ হইয়া সে আহার হাতে এই রত্নমালা প্রদান পূর্ব্বক বলি রাখে একজন ব্রাহ্মণকে ইহা বিণ্ড। অতএব কোন ব্রাহ্মণকে ধ্বজিতে হইবে। (নেপথ্যে দৃষ্টি) এই যে বসন্তকই আসিতেছে। ইহাকেই রত্নমালা প্রদান করিব।

ACT IV. PRELUDE. SCENE—HAREM.

(ENTER Soosangala WITH A PEARL NECKLACE, SHEDDING TEARS).

(2) Soo—(Sighing pitifully) O my dear friend *Sagarika*, so coy and affectionate to your companions, so frank and beautiful, where are you? respond to me? (Weeping, looking up and sighing) O cruel, wicked fate! why have you created such an extra-ordinary beauty and then reduced her to such a state? She gave this necklace to me with a request that it was to be presented to a *Brahmin*. So I shall have to get one. (Looking within). Here comes *Basantaka*. I shall hand it over to him.

(3) লজ্জাশীলকী = লজ্জাশীলী । প্রকৃতিপ্রসূয়ী চিন্তনীয়ী । কিঞ্চিৎ লজ্জাশীলী ইত্যেব সংস্কৃতমাতৃ: । The derivation should be sought out. Some give লস্ + আলুচ্ and others লজ্জা + আলু । No Rule in চণ্ডাভ্যাসী or in the চণ্ডাভিহাস commented on by চণ্ডাভিহাস is to be found. হঁহী = আমনুধি নিপাতীঃয়ম্ । অহঁহী আমনুধি হঁহী ভী ভী ইতি চ কথ্যত ইতি ইত্যুপ: । প্রতিপাদয় = দৈহি ।

(তত: প্রবিযতি হঁহী বসন্তক: ।)

বস—হী হী । ভী ভী:, অল্ল কলু, পিণ্ডবপ্পল্লোষ
পসাদিদাণ তত্তভোদীণ বাসবদত্তাণ বস্বসাদৌ মোচিপ্প সহ-
লদিষে হিঁ মোদপ্পলল্লু, অপিঁ চদরং মে সুপূরিদং কিদং । অল্ল

च । एदं पट्टं सुभजुषत्तं कथाभरत्तं च दिव्यं । ता आस
दाणिं पिपवपस्सं पेक्खिस्सं । (इति परिक्रामति ।) (क)

सुसं—(दृष्ट्वा) सहस्रोपसृतम् ।) अयं वसन्तच, चिह्न
दाव तुमं सुसुत्तम् । (ख)

विदू—(दृष्ट्वा) कथं सुसंगदा । सुसंगदे, एतं किं
चिन्मिन्नं रोदिषदि । अ स्सु, साधरिषाए अद्यादिदं किंपि
संवुत्तम् । (ग)

(क) ही ही । ओ भोः, अद्य खलु शिववस्त्रेण तन्मभयम् आचरन्तया वस्त्र-
नान्योचयित्वा कण्ठस्तदाभिर्मादकस्तदुच्चारयित्वा मे सुसुरितं कृतम् । अन्वयः ।
एतत्पट्टाद्यकसुभजं कथाभरत्तं च दत्तम् । तदावदिदानीं शिववस्त्रं वेदिष्ये ।

(ख) आर्य वसन्तक, तिष्ठ तावत्तं सुसुत्तम् ।

(ग) अयं सुसंगता । सुसंगते, अयं किन्मिन्नं दद्यते । न खलु साधरिषाया
अद्यादितं किमपि संवुत्तम् ।

(सुदे विवृणुते अत्रेण)

(१) वि—ही ही । (ता.ताः ।) अद्य शिववस्त्रं कर्तुं अनाजितं महिषी वानक्या
वसन्तवस्त्रमूर्त्तकं वस्त्रवस्त्रं नाङ्गु, मोक्षं महितं आयातं उक्तं पूर्णं करिष्याम्येव । अहं
पट्टवस्त्रं आह कर्त्तुमिच्छामि तावत्तः । अयं वस्त्रं वेदिष्ये ह । (परिचयः) ।

इ—(सोऽयं उक्तं महिषी विकटं प्रयत्नं) आर्य वसन्तक, विदुषः अङ्गका कृतम् ।

वि—(वर्त्तमानक) : क, इत्यत्र ? इत्यत्र, कौचित्ते क्व ? नापि तावत्तं वेदिष्ये
अद्यादितं न ह ।

(ENTER THE JESTER FULL OF GLEE.)

(२) J—O, O, having me released from custody, the respected
queen appeased by my royal friend, has regaled me with all sorts
of sweetmeats from her own fair hands and presented me also
with silk cloths and ear-rings. So I shall now see my friend
(Moving).

(৭) আখ্য বসন্তক, এখা ছলু রজমালা তথা জীবিতনিরাশ্রয়া আখ্যবসন্তকজ
হসে প্রতিপাদ্যেতি ভবিতা মম হসো সমর্পিতা, তন্ননু শৃঙ্খল আখ্য এনাম্।

(ঘ) ভবতি, কথং মম ইদং প্রসাবী হমা যজ্ঞীতুং হসঃ প্রসরতি।

(১) হু—আখ্য বসন্তক, আমি বলিতেছি। নিরুপায়া সাপত্রিক। “উজ্জ্বলিনীতে
প্রেরিতা হইয়াছে” জনরব রটাইয়া রাজী অর্ধরাজ্যে তাহাকে কোথায় নির্যাসেন জানি না।

বি—(উৎপন্ন সহিত) হায় মাননীরে, অসামান্যরূপালিনি, বৃদ্ধভাবিনি সাপত্রিকে।
তুমি কোথায়? উত্তর দাও। রাজীর কার্য অভিযুক্ত হইয়াছে।

হু—আখ্য বসন্তক, এই ব্রহ্মমাল। জীবিতনিরাশ্রা সাপত্রিকাকর্তৃক আপনাকে প্রদান
করায় জনা আমার হস্তে অর্পিত হইয়াছে। অতএব গ্রহণ করুন।

বি—(সাত্ত্ব ও সত্ত্বভাবে কর্ণাচ্ছাদন পূর্বক) এরূপ বাগারে ইহা গ্রহণের মত
আমি কিরূপে হস্ত প্রদারণ করিব (উত্তরের প্রাণন।)

(2)—Soo—Sir, I shall tell you. That poor *Sagarika* was spirited
away in the midnight, nobody knows where, by the queen circula-
ting a rumour of her despatch to Ujjein.

J—(Anxiously) O *Sagarika*, so fair, so sweet-tongued, where
are you? respond to me. The queen has acted very cruelly indeed.

Soo—Sir, despaired of her life, *Sagarika* gave this necklace
to me to present you with. So accept, it, Sir.

J—(With tears and pitifully closing his ears) O good one, how
can I extend my hand to receive it under such circumstances
(Both weep).

(3) তপস্বিনী—দীনা—অনুকম্পনীয়। অর্ধরাজ্যে—নিগ্রহীণী। অর্ধরাজ্য
নিগ্রহীণী হাবিত্যমরঃ। রাজেরাজ্যে তপস্বিনীকে দীক্ষিততপুস্বিনী। অর্ধে নপুংসকমিতি।
অর্ধঃ সর্ব্বৈকদেশসংখ্যাতপুস্বিনী রাজেরাজ্যে প্রত্যয়ঃ সমাসাত্মকঃ। রাজাভাষাঃ পুংসীতি
পুংস্বম্।

জনপ্রবাদং—কিংবদন্তীম্। জ্ঞান্য=উদ্ভাস্য। অতিমিহং=অতিমিহুরম্।
অনুকম্পঃ জ্ঞাপা শূকং দয়া চ ককচা। চুচেতি হস্যায়ুধঃ।

সুসং—(অশ্লীলি বহা।) তাএ এল্ল অশ্লীলমহং করন্তী
অঙ্গীকরিতু এদং অল্লী। (ক)

Soo—(Weeping and coming near) Respected *Basantaka*, wait a little.

J—(Looking) It is *Soosangata Soosangata*, why do you weep ? Has anything disastrous happened to *Sagarika* ?

(3) अस्माद्धृतम् — जीवनपेचकम् — some deed depending on life or death. अस्माद्धृतं महाभीती जीवनपेचकमेवेति भादयो ।

सुसं । अस्म्य वसन्तस्य, अहं ज्येष्ठा विवेदयिष्यामि । सा क्व, तवस्त्रिणी देवीए उज्ज्वलं पेसिदे ति अत्रापवादं कदुच उच्यते अत्रसे च आशीषदि कहिं बोदेति । (क)

विदू । (सोद्वेगम्) भोदि साधरिए, हा असामान्यदृश्य-सोद्वे, हा मिदुभासिणि, कहिं सि दासिं देहि मे पङ्क्ति-अर्थ, अदिशिग्विधं देवीए किदं । (ख)

सुसं । अस्म्य वसन्तस्य, एसा क्व रथचमासा ताए जीविदणिरासाए अस्म्यवसन्तस्य इत्ये पङ्क्तिदेहि ति भविष्य मम इत्ये समर्पिदा, ता चं गेहदु अज्जो एदम् । (ग)

विदू । सास्त्रं सकरणं कर्णो पिधाय) भोदि, कर्णं मम ईदिसे पत्याये एदं गेहदुं इत्यो पञ्चादि (इत्युभौ वदितः) । (घ)

(क) आर्या वसन्तक, अहमेव निवेदयिष्यामि । सा क्वन्तु तवस्त्रिणी देवी उज्ज्वलं पेषितं अत्रवादं क्वन्तु उच्यते अत्रसे च आशीषं क्वन्तु बोदेति ।

(ख) भवति सागरिके, हा असामान्यदृश्यमेव, हा कदुभासिणि, क्वचित् इदानीं, देहि मे प्रतिपत्तनम्, अतिनिष्ठं च देया कृतम् ।

विदू—(विचिन्तय ।) अहवा । उववेहि । जेष इमाए
ज्येष्ठ साभरिआविरहक्कण्डिदं पिअवअस्सं विओदेमि ।

(सुसंगता वसन्तकाल इति रत्नावली ददाति ।)

(गृहीत्वा निरूप्य सविस्मयम्) भोदि, कुदो उव इदिसस्स
अलंकारस्स समागमो । (ख)

सुसं—अस्स मएवि कोट्टहलेण सा पुच्छिदाएव्वआसी । (ग)

विदू—तदो ताए कि भविदम् । (घ)

(क) तस्या एवानुग्रहं कुर्वन्नङ्गीकरोत्वित्यन्वयः ।

(ख) अथवा । उपनय । येनैतयेव सागरिकाविरहोत्पन्नितं प्रियवयस्यं
विनोदयामि । भवति, कुतः पुनरीदमलंकारस्य समागमः ।

(ग) आर्यं मयापि कोट्टहलेन सा पृष्टेवासीत् ।

(घ) ततस्तथा किं भवितुम् ।

(1) सू—(कुठक्कण्टे) ताहाकेहं अमुअहं कविआइ अउ आगमि हेह । अएण कम्म ।
वि—(चिन्तापूर्वक) अथवा वेणु । माग्निकावित्रहोणकण्डिदं अत्रवहकके हेह
आउ । नाउ कविअ (अमङ्गता इहेते उव्वमाला अएण पूर्वक निरूपण कविआ विमलेश्वर सहित)
मानोरे, जेपुण अलङ्कारेण कोआ इहेते आशि मळव ?

सू—आर्य, आनिउ हेह कोट्टहलहेट्ट ताहाके विज्जागा कविआहिमाव ।

वि—से कि बलिशाहे ?

(2) Soo—(With joined palms) Sir, accept it as a favour to her.
J. (Thinking) Or bring it. I shall console with it my dear
friend suffering from her separation. (Taking and looking at it
with surprise) ? O good one, whence could such an ornament be
procured ?

Soo—I too, sir, asked her, as it excited my curiosity.

J—What did she reply ?

(3) अङ्गीकरोतु = स्वीकरोतु । शिषे प्रथम इति प्रथमः पुनः ।

(2) Soo—She then looked up and sighed and began to weep, saying “O *Soosangala*, what will you do now with that story ?”

J—So she had in fact indicated her noble birth, being the owner of this ornament rare to any ordinary people. *Soosangala*, where is now my dear friend ?

Soo—Sir, the king has just left the queen's house and gone to the crystal palace. So go, sir. I too shall be a servant to the queen (exeunt).

THE END OF THE PRELUDE TO ACT IV.

(3) महाभिजनसमुत्पन्ना = उत्कृष्टकुलजातया । सकृत्निर्गमनकुलान्-भिजनान्मयी इत्यमरः । अभिजनः = कुलम् = race or lineage.

इति प्रवेशकः ।

चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशन्त्यासन्नस्यो राजा ।)

राजा—(विचिन्त्य ।)

सव्याजैः शपथैः प्रियेष वचसा चिन्तागुह्यत्वाधिकं

वैलक्ष्येण परेण पादपतनैर्वाक्यैः सखीनां मुहुः ।

प्रत्यासत्तिमुपागता न हि तद्या देवी रुदत्या यथा

प्रक्षाल्येव तथैव वाग्यसंलिलैः कोपोऽपनीतः स्वयम् ॥

(आसनम् आसीत् अत्रेव ।)

(1) राजा—(चिन्तापूर्वक) रोदनपरारम्भा राज्ञी भिक्षुः इत्युक्तं येन कोपं व्यञ्जयति ; सवाक्यं शपथं, प्रियवाक्यं, अतस्तु चिन्तापूर्वकं, विचित्रविधितं पादपतनं अथवा पुनः पुनः गवीवाक्यं वात्रा किञ्च तेन असन्नतां मातुं करोति ।

(11) विरोधजननं प्रक्रिरिति सचचादनं प्रक्रिर्मानं नाटकीयावमर्शविशेषः । विरोधश्च मानोत्थः । औचामीर्शोक्तो मानः कोपोन्मासङ्गिनि प्रिय इति दम्बपक्षे । तन्निरासोपायाश्च प्रसङ्गतः कथिताः । ते च वङ् वचा तत्रैव । साक्षा मीदिन दानेन नल्ल-
पेक्षा रसान्तरेः । तत्र प्रियवचः साम, मेदस्तात् सख्युपाज्जनम् । दानं व्याजिन
भूषादिः, पादयोः पतनं नतिः । सामादौ तु परिचीने स्वादुपेक्षावशीरचम् । रभसमास-
हर्षादिः कोपभङ्गो रसान्तरमिति ।

(12) प्रत्यापत्तिस्तुपानतेति दम्बपक्षस्थः पाठः । आत्मनिवर्धः ।

(सोत्कण्ठं निश्नस्य ।) तावदिदानीं देव्यां प्रसादितायां
सागरिकाचिन्तैव केवलं मां बाधते । कुतः ।

अश्वोजगर्भसुकुमारतनुस्तदासौ

कण्ठग्रहे प्रथमरागघने विलीय ।

सद्यःपतन्मार्गमार्गपरन्ध्रमार्गे-

र्मन्ये मम प्रियतमा हृदयं प्रविष्टा ॥

(विचिन्तय ।) योऽपि मे विश्रामस्थानं वसन्तकः सोऽपि
देव्या संयतः । तत्कस्यायतो बाध्यमोक्षं करिष्ये । (इति
निश्नसिति ।)

(1) (उत्कण्ठितं महिष्टं निर्वानतामर्शपूर्णक) — देवोऽपि साधनेन परं एवम केवलं
सागरिकारं चिन्तां आयाते कष्टं विद्यते । ये हेतुः — पञ्चमर्शकान्तरेण आचारं
नेहै प्रियतमा बोध इति अनेन एवम प्राज्ञानिजने विनीत इति सा अविष्टिपुल्लन
रक्तं गेहे मे उभये हृदये एवेन करिष्ये । — (उत्कःपूर्णक) आचारं विश्रामस्थानं वसन्तक
देवोर्पूर्णक आचर । काश्चरं निकटे कविष ? (निर्वानतामर्श) ।

(2) (Anxiously sighing) Now that the queen is conciliated, I
am pained with the thought of *Sagarika* ; since, — It seems that my
beloved *Sagarika* , with a body as soft as the interior of a lotus,
melting while first embraced with deep love, entered into my
heart, through the openings made by Cupid's arrows, all falling at

once.—(Thinking)—My only confidant *Basantaka* too, is confined by the queen, So before whom shall I shed tears ? (Sighs).

(3) चञ्चोत्रमर्ममुकुमारतदुरही मम प्रियतमा प्रथमरात्रयै कच्छवह्निं विधीय
त्यः पतच्छदनमार्गैरभ्युपार्ज्येतादा उदयं प्रविष्टा मय्ये ।

(4) चञ्चोत्रस्य पक्षस्य मर्म इव मुकुमारः खीनया तत्तु रंजनाः सा वक्षीया
पञ्चाभ्यनरपेक्षयैहा । अहो मम प्रियतमा सागरिका । प्रथमरात्रयै चादिमेनमाह्वे ।
कच्छवह्निं कच्छाः/कच्छयै विधीय इतीधुव सत्यः सपरि । सत्यः सपरि मनुष्य इत्यनरः ।
पततां प्रविशतां नदनमानेवानां काननरावां रम्याणि क्षिप्ताणि एव भावीः वन्द्य-
ये तादा तस्मिन् काये उदये चित्तं प्रविष्टा मता इति मय्ये मय्येवानि । पञ्चमोचम्
चनुमीचनम् ।

(5) पक्षजखीनया प्रियतमा प्रथमरात्रयै कच्छवह्निं विधीया ततो कदा
काननरपेक्षयैव मम चित्तं प्रविशेति मय्ये ।

(6) विधीय = वि + ली + क्त्वा विधाया लीयतेतिरिति क्त्वापि वा चाकम्
(१।१।११) । पक्षे विधाया । सत्यः = सनाथेऽङ्गि । सत्यः पक्षदिव्यादिना (१।१।१२)
समानमन्यात् यः प्रत्ययेन निपातने लिङ्गम् ।

विद्यामन्त्रानाम् = विद्यामन्त्रानां क्त्वाभिदृश्याचार इति साधम् । कच्छं विष्णुः ?
विष्णुर्वात् त्वाभ्येर्वात् नु विष्णु एव । मोक्षार्थोपदेशक्य मानसार्थाचरितेति (७।१।७७)
जिह्वपञ्चाङ्गिमे । विद्यामार्गमुपगुप्तमन्त्रमिति भावः (१०।८८) अतएव कच्छं विष्णु-
मिति मेवधीयै (१।८०) । अविष्णुं यावद्विदं शरीरं पतन्मय्यं परित्यागदुर्बुद्धिभि
(काननगुटीकायां विधायाचनम्) । कच्छमर्हि—विद्यां लभतामिदं कच्छमिदं
वन्द्यकच्छमुरिति प्राकृतम् । मोक्षेराकां मोक्षमपि वक्षे कच्छविद्यामर्हितीरिति निवृत्ति—
विद्यायां उदयस्य मम मरणा बलिहाराद्यैरसु इत्युत्तरपरिते—वक्षीयसि कच्छवह्निं
कच्छवह्निं कच्छं विद्याम इति द्वितीयद्वै ? अपाचिनीयसि । कच्छ-उदय-वक्षीय-
प्रथमवक्षु विद्यामि लभतामिति पाठः कच्छवहि । एवम् द्वितीयद्वै कच्छं विष्णु-
रिति पठनीयम् । तथाच काञ्चिका—“वक्ष्येविद्यामर्हिनिवेदनादिकं कच्छमप्य-
क्षेय मय्ये इति ।” The word विद्याम cannot be formed against the

Rule 7. 3. 74 which means that the मकारान्त roots that are asserted as उदात्त in the चातुष्पाठ shall not have their चकार in the उपधा lengthened under जित् or चित् affix in कृत and चित् । विनाम is to be therefore replaced by विनामि ।

- (7) रागोऽनुरक्तौ मातृसव्यं ज्ञेयादौ लोहितदिङिति आश्रयः ।
- (8) ...तन्वा...चमुया...मन्वते...प्रियतमया...प्रविष्टया...
- (9) वसन्ततिखर्बं डेतम् ।
- (10) उत्प्रेषा ।

(ततः प्रविशति विदूषकः ।)

विदू—(परिक्रम्यावलोक्य च सविस्मयम् ।) एसो क्व, गिरन्तरकक्कच्छापारिखामंपि सखाहणिज्ज तस्सं समुव्वहन्तो उदिदो दुदिष्वाचन्दो विक्क अहिषदरं सोहदि प्पिअवअस्सो । ता जाव थं उपसप्पामि । (उपसृत्य ।) सोत्थि भवदे । भोः, दिट्ठिआ वड्ढसे । देवीहत्थगदेषावि मए पुत्तोवि एदेहिं अच्छीहिं जं दिट्ठोसि । (क)

राजा—(हृष्टा सङ्घर्षम् ।) अये, वसन्तकः प्राप्तः । सखे, परिष्वजस्व माम् ।

विदू—(परिष्वज्य ।) भो वअस्स, देवीए अखण्णही-दोस्सि । (ख)

(क) एष खलु गिरन्तरोत्प्रेषापारिखामानपि ज्ञातृगोत्रं तसुं समुव्वहन्तौ द्वितीयाचन्द्र इवादिभूतं प्रियवयसः । तस्यावर्द्धनमुपसर्पामि । खल्वि भवते । भोः, दिट्ठा वड्ढसे । देवीहस्तगतेनापि मया पुनरप्येतैरक्षिभिर्वदुटोऽसि ।

(ख) भो वयस, दीवानुवर्द्धीतोऽसि ।

विदू—अपिपिपं दे निवेदिदुं च पारेमि । (क)

राजा—(सोहे गं ससंभ्रमम् ।) वयस्व, कथमप्रियम् ।
किं व्यक्तमेवोक्तुं जीवितं तया । हा प्रिये सागरिके । (इति
मोहं नाटयति ।)

विदू—(ससंभ्रमम् ।) समस्तसदु समस्तसदु पिपिप-
वस्यो । (ख)

(क) अप्रियं ते निवेदयितुं न पारयामि ।

(ख) समस्तसदु समस्तसदु प्रियवयस्यः ।

(1) राजा—पत्रिच्छन वाराहे देवीत्र 'अनुग्रह' वृत्ता वारेतेदेह । एषन मागत्रिक।त्र मागवोप
किं वन । (विदूषकत्र अयोत्रुषे अवहनि) कथं वन ना वे ?

वि—डोनाः क अग्रिन्न वनिते गात्रितेति ना ।

रा—(उपेक्षनं च उदरेन सहितं) अग्रिन्न किन्नन ? मताहे किं उदकं क जीवन् पत्रितक
हरेत्रादेह ? हात्र अग्रिन्न मागत्रिके । (मोहः)

वि—(मदरे) आवत्त हउ, अग्रिन्नवत्त, आवत्त हउ ।

(2) K—It is perceived from the dress. Tell me now the
news of *Sagarika*. (The jester bends his head) Why do you not
speak ?

J—I cannot inform you of any unpleasant tidings.

K—(With anxiety and fear) Why unpleasant ? Has she commit-
ted suicide ? O beloved *Sagarika* ! (Swoons)

J—(With fear) B: calm. my friend, be calm.

(3) पारयामि=प्रणीमि । व्यक्तम्=कृतम् । अनुग्रहम्=वक्तम् ।

राजा । (समाश्रय्य सास्त्रम्) ।

प्राणाः परित्यजत काममदक्षिणं मां

रे दक्षिणा भवत महचमं कुरुष्वम् ।

ग्रीष्मं न यात यदि तन्मुचिताः का मूढा
याता सुदूरमधुना मज्जामिनी सा ।

(1) शा—(नयापठ इहेम अज्ज मडि) वे आन । मूढेन आनारु क्काम कव । मज्ज (वा वचिन्निम्वडो) इव । आयात वाका अमूढेन कव । वे मूढ । मज्जामिनी वा इहेम वडि इहेवे । जेहे मज्जामिनी वड्ढुए निगएव ।

(2) K—(Recovering and shedding tears) O life, leave me who am not frank. Be candid and act to my words. O fool, if you linger, you will be deceived. That lady proceeding like an elephant, has gone far enough.

(3) रे प्राचाः ! अदक्षिणं मां कामं परित्यजत । दक्षिणा भवत । मरचमं सुवध्यम् । रे मूढाः ! ग्रीष्मं यदि न यात तन् मुचिताः का । का मज्जामिनीया सुदूरं याता ।

(4) रे प्राचाः जीवनम् अदक्षिणमवरचं मां कामं निवृत्तं परित्यजत सुवध्यम् । दक्षिणाः सुवधा मयि प्रसन्ना इत्यर्थः (अथवा दक्षिणदिग्वादिनी) भवत वर्यजम् । मनभवनस्य दक्षिणदिग्वादिनीम् । मरचमं ममादिष्टं सुवध्यम् अनुविद्यत । सुवध्य- निव्यपपाठः । प्रसन्नेः परस्मैभावत्वात् । (वाक्येवदनिव्यदि परस्मैवदिवा क्वचिदिवादि व्यवहृत्य नावन्त्येया ।) रे मूढा मूढाः प्राचाः ! यदि ग्रीष्मं दुष्मं न यात मज्जत । तन् तर्हि मुचिताः वचिताः का भवत । वती मज्जतव मज्जतीति कव मामिनी । वर्यज्येपमान इति चिन्तिः द्विदमामिनी । सा सामरिका । अद्वय- ज्जिन्वासे । सुदूरमतिदूरं । याता मता । अतः परं निव्यज्ये तन् सुवध्यदिन- मचिरात्पथा दुर्लभं भविष्यतीतिभावः ।

(5) रे प्राचाः कुटिलं मां विहाय दक्षिणा भूत्वा मरचमामुक्ताया दुष्मं तानमुवरत । अथवा दूरवर्तिन्या लज्जा आसादमस्य दुर्लभमाह दुष्मं वचिता भविष्य ।

(8) ...परित्यजे अदक्षिणः अहम् । दक्षिणेष्टंमानम्...मिदमानम् । काममानम् । मुचिनेः...कोपने । यातवा मज्जामिनीया तथा ।

(9) वर्यजतिमर्थं वचम् ।

(10) दीपकसाव्यलिङ्गयोः सङ्करः ।

विदू । भो मा अस्वधा सम्भावेहि, सा क्खु तबस्सिणी
देवीए उज्जइणि पेसिदेस्सि सुणीअदि, अदो मए अप्पिअं
स्सि भणिदम् । (क)

राजा । कथमुज्जयिनीं प्रेषिता । अहो निरनुरोधिता
मयि देव्याः । वयस्य केन तवैतदाख्यातम् ।

विदू—भो, सुसंगदाए । अस्सं च । मम इत्थे ताए
केणावि कज्जेण इत्थं रत्नमाला पेसिदा । (ख)

(क) भो मा अस्वधा सम्भावय सा क्खु तपस्विनी दीव्योजयिनीं प्रेषितेति
ब्रूयते । अतो मयाप्रियमिति भवितम् ।

(ख) भोः, सुसंगतया । अन्वयः । मम इतो तथा केनापि काव्येभ्यं रत्नमाला
प्रेषिता ।

(1) वि—उह, अस्वकृप नने करिउ हो । मेहे निरुपात्रा मावत्रिकाके राज्ञी
उज्जयिनीठे पाठोईराहेन, उना वार ; डाई आनि अमिर बनिराहि ।

रा—कि ? उज्जयिनीठे अत्रिता इईराहे ? हाव, आवात्र अति राज्ञीर अनिठोत्तरण ?
वसत, के ठोमाके ईहा बनिराहे ?

वि—इतवता । आत्रउ, मे कोम कार्पोर जत आवात्र ताउत अई रत्नमाला अत्रण
करिराहे ।

(2) J—Well, do not think otherwise. It is heard that, that
poor lady has been sent to Ujjein. So I said unpleasant.

K—What, sent to Ujjein ? O the queen's opposition to me !
Who has told you so, friend ?

J—*Soosangata*. Besides, she has sent to my hand this pearl
necklace for some purpose.

(3) निरनुरोधिता = अनुरोधरूपता = अनिष्टाचरकम् = want of regard.

राजा—किमपरं । मामाश्वासयितुम् । तद्वयं, उपनय ।

(विदूषक उपनयति ।)

—(यद्गीत्वा रत्नमासां निर्बन्धं हृदये निधाय ।) चण्ड-
कण्ठाक्षे च समासाय तस्याः प्रभ्रष्टयामया ।

तुल्यावस्था सखीवियं तनुराश्वासते मम ॥ ४ ॥

वयस्य, त्वं परिधन्वन्नाम् । येन वयमेनामपि तावद्गुहा
धृतिं करिष्यामः ।

(1) ३।—आवाःक आपनिउ कइ। बाडोक बाइ अउ कारी कि ? बहउ, आगम
कइ । (विदूषक कहुँक आनयन, हावाइ अरु उ पर्जन अउ इहनामा कइउ हागम)
आहो—आवाइ कहेमरुन गाहेइ। अउठो अई इहनामा पुनारिहा। मरीइ उत आवाइ
कहुँक आपनिउ। कहिउउइ—अवा, कुनि हेइ। बाइन कइ । हेइउउ उपिहाई लीकि
(देखी) नाउ कइव ।

(2) K—What else except to console me? Fetch it friend.
(The jester brings in the necklace, receiving and putting it on the
breast) Oh ?—My body is consoled, like a companion under equal
circumstances, by this necklace, also fallen away from her body,
having been once attached to it. Wear this, friend, and by obser-
ving it, I shall be contented (or patient)

(3) तस्याः कण्ठाक्षे च समासाय प्रभ्रष्टयामया इव मम तनु तुल्यावस्था सखीव
आवासते ।

(4) तस्याः मागरिकायाः कण्ठाक्षे च मममरुनं समासाय तस्या प्रभ्रष्टय
पतितया चमया रत्नमासया इव मम तनुः प्ररीरं तुल्या समासा चमया कस्याः क
तंलोका समासयया । आदी मागरिकायाः आदिहमं कस्या पचापुनिमयः । सखीव
सहचरीव आवासते क्षिरीक्षयते ।

(5) अमे एव मागरिकाकण्ठमस्थिते । ततस्तदोपगतया चमयया मम कहु-
क्षिरीक्षयते ।

(8) प्रथमा इयं तुभ्यावस्थां सखीमिव इमां तनुनाशासयति ।

(9) अगुटुप् ।

(10) उपमा ।

विदू । जं भवं आसवेदि (इति कण्ठे परिदधाति ।) (क)

राजा । (सास्त्रम् निश्चय्य) वयस्य दुर्लभं पुनर्दर्शनं प्रियायाः ।

विदू । (सभयम् दिशोऽवलोक्य) भो मा एवं सखं मन्तेहि, कदापि कोवि देवीए एव सखरेदि । (ख)

ततः प्रविशति वेदहस्ता वसुन्धरा ।

वसुं । (अपसृत्य) जपदु जपदु भट्टा । एसो क्खु कमसदो भाइवेधो विजयवन्धा किं पि निवेदिदुं दुपारे चिट्ठदि । (ग)

राजा । वसुन्धरे अविलम्बितं प्रवेशय ।

वसुं । जं देवो आसवेदि (इति निष्क्रम्य विजयवन्धा सह पुनः प्रविश्य च) विजयवन्धा एसो क्खु भट्टा, ता उपसप्पदु अल्लो थं । (घ)

(क) यद्वानाशासयति ।

(ख) भो मा एवमुद्यमेन नृपस्य, कदापि कोऽपि देव्या अत्र सखरति ।

(ग) जयति जयति भर्ता । एष खलु कमस्ततो भागिनीवो विजयवन्धा किमपि निवेदयितुं हारे तिष्ठति ।

(घ) यद्येव आशापयति विजयवन्धाम् एष खलु भर्ता, तदुपसर्पतु आर्य एवम् ।

(1) वि—(वस्त्रं तावतीं अनुवति (कठे धारय) ।

३।—(अक्षरं गहितं निवासं तावत् पूर्वक) दक्षो, अक्षरं पुनर्दर्शनं दुर्लभं भट्टे ।

বি—(স্তম্ভে, সকলদিক্ বর্ণন পূর্বক) ওহে এতদপ উচ্চৈঃস্বরে বলিও না । হৃদয়
বেদীঃ কোনও পরিজন এখানে সঞ্চার করিতে পারে ।

(বেত্রহস্ত বৌদ্ধিকীর প্রবেশ)

কো—(আগমন পূর্বক) মহারাজের জয় । রত্নপুন্ডরিক তাক্ষকের বিজয়বর্ণী কিছু
নিবেদন করায় অতঃপর উপস্থিত ।

মহা—বল্লেখ্যে, নীচ তাহাকে প্রেরণ কর ।

কো—বে আজ্ঞা মহারাজ । (গমন ও বিজয়বর্ণীর সহিত পুনঃপ্রবেশ) । বিজয়-
বর্ণন, এই মহারাজ । বিকটে গমন করুন, মহাশয় ।

(2) J—I obey you, (Puts on his neck)

K—(With tears sighing) Friend, it is hard to see my beloved
again.

J—(Looking round with fear) Do not talk so loud. There may
be some creature of the queen here.

(ENTER THE WARDER BEARING A CANE).

W—(Coming near) Victory to the king. *Bejoy Barman*
Roomannan's sister's son, is at the door, wishing to submit some-
thing.

K—Send him soon.

W—As your Majesty commands (Going and reentering with
Bejoy) *Bejoy Barman*, this is the king. Go to him, sir.

(3) সচরতি = জনতি । মানিষ্য = মানিনীপুত্র । সৌম্যে হনিষ্য মানিনী-
জন্মাদ ইত্যাদি ।

বিজ্ঞ—(উপস্থিত) । জয়তু জয়তু দেবঃ । দেব, দ্বিষ্ট্যং
বর্ধসে রমণ্যুতো বিজয়েন ।

রাজা—(সপরিতোষম্) । বিজয়বর্মন, অপি জিতাঃ সৌ-
সঙ্গাঃ ।

বিজ্ঞ—দেবস্ব প্রভাবেষ ।

রাজা—সাধু রমণ্যু, সাধু । অধিরাশ্বহস্তবীজ-
ন-

मनुष्ठितम् । विजयवमन्, तत्कथय कथाम् । अतिविस्तरतः
श्रोतुमिच्छामि ।

विज—देव, श्रूयताम् । वयमितो देवादेशात्कतिपयै-
रेवाहोभिरनेककरितुरगपत्तिदुर्निवारेण महता बलसमूहेन
गत्वा विन्ध्यदुर्गावस्थितस्य कोसलनृपतेर्द्वारमवष्टभ्य सेनाः
समावेशयितुमारब्धवन्तः ।

(1) विजयवर्मा—(आगमनपूर्वक) महाराज, जयपुर के विजय
हैराट है । आगमन है आगमन ।

रा—(गतिविशेष सहित) विजयवर्मान्, कोसलवत्त हैराट है ?

विज—महाराज, अठारह है राट ।

रा—ठाग, जयपुर, ठाग । अविशेष है विजय कथा सम्पादित हैराट है । विजयवर्मान्,
मय वन, मयिष्ठत सुनिष्ठ है ।

विज—महाराज, जयपुर । आगमन हैराट है महाराज, आगमन करेकरिनेन
महो है महाराज, विजयवर्मान्, अवन नैमिष्ठत मयन करिना विजयवर्मान् कोसलवत्त
वत्त नैमिष्ठत मयन करिनेन अवन है ।

(2) Bejoy—(Coming near) Victory to the King. Prosperity to
your Majesty through the conquest of your general.

K—(Joyfully) *Bejoy Barman*, is *Kosal* conquered ?

Be—Yes, through your Majesty's power.

K—Well done, *Roomannan*, well done. A great deed has been
achieved, within a short time. Tell me the news. I wish to hear
it fully.

Be—Please to listen your Majesty. Marching from hence under
your orders, we commenced, within a few days, to encamp our
force and besiege the king of *Kosola*, in the *Bindhya* fort, with
a grand invincible force, composed of many elephants, horse and
foot.

(3) कौशल्या—तद्विषयं संज्ञाप्रसाधत्वादिति (१।१।५३) जनपदवाचिनां
लिङ्गवचनयोः समा वसिष्ठत्यादय इत्यम् । The ancient Rules लुपिमुक्तवाचि-
वचने and जनपदे लुप are rejected by १.२.५३ asserting that the

words indicating जनपद get, by nature, plural number and fixed gender and no rule is necessary for the purpose. कोसल is modern Oude.

चतिविसरतः = स्वर्यं चापि चरन्ति विसरते चेति वाच्यम् पञ्चम्यास्तस्मिन् । चति विसरतभिर्लुक्तेत्यर्थः = चति + वि + कृ + चप् । प्रथमे वाच्यत्वे इति न चप् । *i.e.* the root कृञ् preceded by वि takes चप् in the sense of प्रत्यय (*i.e.* extension) provided it be not of words e. g. पठन् विसरतः पठे विसरो वचसाम् । अहोभिः = अपवर्गे इति द्वितीया ।

अनेककारितुरनपत्तिदुर्मिशारेण = बहुमन्त्रापदातिदुर्मिशरेण । न एकमेकम् । मञ्जतनुवधः । करिष्वच तुरमाय पत्तिरेति करितुरनरति । इत्यत्र शाकिन्त्यैकाङ्ग-मानिति लोकेकवचनम् । अनेकक करितुरनपत्ति च तेन दुर्मिशार क्षेत्रे ।

वचसमूहेन = संवचसमूहेन ।

अवटम्ब = चात्रित्य अवटम्बेत्यर्थः । अवटम्बः तु यत्र च सत्यनारयणरीरसीति विच-चव + कम् + ल्यप् । अवाचामन्त्रनारिद्वयैरीति वचम् । सम्भूयति सम्भवोक्तिः । तस्य । सम्भवति । असम्भत् असम्भान् । सम्भवे । असम्भिवि । सम्भवे । सम्भुवम् सम्भुवम् । सम्भित्वा सम्भवा । सम्भितम् ।

राजा—ततस्ततः

विज्र—ततः कोसलेन्द्रोऽप्यतिदर्पात्यरिभवमसहमानो
हास्तिकप्रायमशेषमात्ममेव सञ्जीकृतवान् ।

विदू—भो, लड्डुं लड्डुं पावकम् । वेवदि मे द्विच-
चम् । (क)

राजा—ततस्ततः ।

(क) भो लड्डुं लड्डुं पावकम्, वेवदि मे द्विच-चम् ।

(१) इ—उः १६, ३१६ १६ *

বিজ—তারপর কোনলেনবর ও অপরজন সহ মা করিয়া অভিমর্শে হস্তিবহন বহু সৈন্য সংকীর্ণ করেন ।

বি—ওহে, শীঘ্র শীঘ্র বল, আমার স্তবর কোণতেছে ।

রা—তার পর, তার পর ?

(২) K—Proceed.

Be—Then the king of *Kosal* too, unable to bear the insult, prepared a great force full of elephants, in extreme pride.

J—Well, finish quickly. My heart trembles !

K—Then, then ?

(৩) হাসিকপ্রায়ম্—মলসমূহবহনম্ । হসিন্ + ঠক্ = হাসিকম্ । অশিত-
হসিধেনোত্তমিতি ঠক্ (৪।১।৪৩) । তেন প্রায় বহনম্ । প্রায়ো বহনমগ্নে স্বতী বাহনম্
তুস্বমোরিতি ঈদমগ্নঃ ।

সম্মীকৃতবান্—বসন্ত মতাবিতি ভ্রাদেব সস্ব্যঃ ক্রতীধনঃ । ততঃ সস্ব্য + ষ্ণি +
ক্র + ক্তবতুঃ । সস্ব্যতি সস্ব্যতে । সসস্ব্য সসস্ব্যে । অসস্ব্যোন্ অসস্ব্যিট । ভাষ্যকার-
প্রয়োগপ্রাসাচ্ছাড়াভ্যাসনেপদমপি । “ঈতুসতি ষেতি সূত্রে স্বভিমপ্রায়ে সস্ব্যতে ইতি ভাষ্য-
প্রয়োগাদ্যমাত্মনেপদমপি । অতোস্বাস্ত্রনেপদং দূষয়ন্তী বহুমানসৌরস্বাস্ত্রাদ্য এব দুটী”
ইতি ধাতুহতী মাধবঃ (সাযনাচার্য্যঃ) ।

আচল্ল = বৃষ্টি । আচ্ + চল্ + লোট্ সিপ্ ।

বিজয় । কৃতনিশ্চয়শাসী ।

যোহুং নির্গত্ব বিম্ব্যাদভবদভিমুখস্তত্শ্বং দিগ্বিভাগান্

বিম্ব্যেনৈবাপরেণ দ্বিপপতিপ্লুতনাপীড়বন্ধেন বন্ধন ।

বেগাছাণান্বিমুশ্চবথ সমদগজোতিপ্টিপত্তির্নিপত্য

প্রত্যায়াহাঙ্কিতাসিদ্ধিগুণিতরমসস্ব্যং রমণান্ অশ্বেন ॥

(১) বিজ—কৃতনিশ্চয় শব্দে কোনলেনবর বিজা দুর্গ হইতে নির্গত হইয়া বিভিন্ন
বিজ্ঞান জ্ঞান প্রধান প্রধান প্রজ্ঞ ও সৈন্যসৈন্য নিরোপিত হইয়া গুলীক বিন্ধন
করিয়া বুদ্ধি অশ্ববলী হইলেন । মনস্করনিহতেমসিক রমণান্ ও বাপকিবাচন
পুল্কক মবেগে আগমন করিয়া অভিনবিতমোক্ত বিত্তবিত্ত রমণ সহিত অপরজন
উদ্যোগে নিরুত্তর হইল ।

(2) Be—The king of *Kosal* coming out from his fort in the *Bindhya* and covering the quarter, like another *Bindhya* hill, with the positions of the head dresses of his soldiers and elephants, advanced to fight. Then the general too, whose soldiers were being crushed by proud elephants, throwing his arrows, swiftly over-took him with doubled motion on finding what he had wanted.

(3) कृतमिच्छसी विभ्राद् निर्मल्यं तत्पञ्चमपरैश्च विभ्येन इव विपवसिपुत्रस्य-
पीकृष्येन दिग्बिभ्रामान् बभूवुः शोभुनमिस्तुल्यमभवत् । अथ बाह्वन् विस्तुल्यन्
समदमजोत्पिष्टपतिः समन्तान् शैनाद् निपत्य बाह्विस्तारिभिर्मुचितरजसः अक्षेण
तं प्रत्यावाप्तम् ।

(4) कृतमिच्छसः क्षिरसंकल्पः अनी कोमलेश्वरः विभ्राद् विभ्रव्यादावापुर्वी-
दिव्यैः । निर्मल्यं पट्टिर्वात् । तत्पञ्चं तदानीमपरैश्च वित्तोद्येन विभ्येन इव सज्जस्य
पर्यन्तैश्च विपानां वृष्टिनां पतोनां वेष्टानां वृत्तानां शैनामाद्यः । आपीकृष्यान् शिखराणां
शिरःक्षितनाम्नानामिति यावत् । आपीकृष्यशिरःशिरः । शिरसि सज्ज इति उवाचुः ।
बभूवुः चारुशेन । दिग्बिभ्रामान् दिग्ब्रामान् । बभूवुः प्रत्यावृत्तम् शीघ्रे रथादिभ्यः ।
अभिस्तुल्यः अचरणी । अभवत् अतिष्ठत् । अथ तदनन्तरं बाह्वन् शिरान् विस्तुल्यन्
निक्षिपन् समदेः समर्थैर्गोत्रैश्चैवभिस्तुल्यपिष्टा विनाशिता पतिः शैना सज्ज स तथोक्तः ।
मर्त्यपुत्रानामिच्छतक्षेपः । समन्तान् । शैनामाद्यः । निपत्यानयः । बाह्विस्तारिभिर्मुचितरजसः
कोमलपतिरित्यर्थः । आत्मा । आत्मेन विमुचितो रजसो शैनी सज्ज स तथोक्तः । उद्वेग-
विमुचित वेगः । अक्षेण सज्जकालेन । तं कोमलपतिं । प्रत्यावाप्तं शान्तम् ।

(5) कोमलेश्वरः बाह्वन्मर्त्यैश्चक्षिरपुङ्गवैश्चैव दिग्ब्रामानाद्यन्मुदाहृत्य
समार । समन्तानपि तत्पञ्चमिच्छितवेगः शिरान् निक्षिपन् अक्षेण तं प्राप ।

(6) उत्पिष्टा = अन् + पिष्ट् + क्त + टाप् । पिनष्टि । पिपिब । पिष्टा । पिष्टादि ।
पिपिष्ट । अपिपिष्ट । पिष्टान् । पिष्ट्यात् । अपिपिबन् । अपिपिष्टान् । पिपिबन् । अपिपि-
पिष्टा । पिष्टन् । पिष्टन् ।

पतिः — पठ् + ति । औचादिकः । पदातिरित्यर्थः । प्रत्यावाप्तम् = अवि + वा + क्त
+ लुङ् तिप् ।

- अपिच ।**

विदू । जेदु जेदु भवं, जिदं अहोहिं (इति नृत्यति) । (क)

ବି—ସହାୟାଭେର ଅଗ୍ର, ଆସାଦେର ଅଗ୍ର (ନୃତ୍ୟ ।)

असृक्—देवादिकादस्तेरीवादिक सृज्प्रत्ययः । असृक् असृजी असृजि प्रथमायाम् । असृजि असानि वा असि । पङ्क्तिद्विदिना (६।१।६१) असादी वा असञ्जा-
देशः । तृतीयायाम् असृजा असा असृग्भ्याम् असम्भामिन्वादि ।

उत्तमानानि—उत्तमानि अङ्गानि । सन् मङ्गत् परमीर मीतृजटाः पूज्यमानैरिति
तत्पुरुषः ।

आरूय—आरू + ह्वेज् + क्यप् । अर्ह्यायामाङ् इति आह्वयते । अन्वयः पुत्रमाह्वयति ।
कुपय कुपये । ज्ञाता । ज्ञास्यति-ते । ज्ञयत्-ताम् । अज्ञयत्-त । ज्ञयेत्-त । पूजयत्
ज्ञासीष्ट । अज्ञत् अज्ञत अज्ञास्य । अज्ञास्यत्-त । पूजते । अज्ञायि । पूज्या । ज्ञातुम्
ज्ञूतम् । ज्ञयत् ज्ञयमानम् ।

(7) रणेऽप्याजिरित्यमरः ।

(8) तं कीदृशपतिमीकः...रमस्यान् मत्तद्विपश्यं इत्यवान् ।

(9) आर्दूलविभ्रीडितं इत्यम् ।

(10) अनुप्रासः ।

राजा—साधु कीदृशपते, साधु । मृत्युरपि ते श्लाघ्यः ।
यस्य हि रिपवोऽपि पुरुषकारमेवं वर्चयन्ति । ततस्ततः ।

विज—देव, ततो रमण्यानपि कीदृशेषु मदभ्रातरं
ज्यायांसं जयवर्माणं स्थापयित्वा प्रहारवर्षितहास्तिकप्रायमशेष
सैन्यमनुवर्त्तमानः शनैःशनैरागच्छत्येव ।

राजा—वसुधरे, उच्यतां योगन्धराययः । प्रदर्शयतां
मत्प्रसादस्य विभव इति ।

वसु—जं देवो आस्यवेदिति । (इति विजयवर्मणा सह
निष्क्रान्ता ।) (क)

(क) बह्वेव आश्रययतीति ।

(୧) ରା—ନାଥ, କୋଳମତେ, ନାଥ । ଦୁହାଡ଼ ଡୋମାର ଗାଆ । ଅନ୍ତରାତ ଡୋମାର
ପୁରସ୍କାର ବର୍ଣ୍ଣା କରିଛନ୍ତି । ତାର ମର, ତାର ମର ?

ବିଜ—ସହରାଜ, ତାର ମର ଜୟଦ୍ରାମ କୋଳ ବେଶେ ଆସାର ଅନ୍ତର ଗାଆ । ଶରବର୍ଣ୍ଣାତ
ହାମନ କରିଅ । ଶହାବଦ୍ଧ ବାସିନୀବଦ୍ଧନ କୋଳ ମେଳନେ ଶିରେ ଶିରେ ଆସିଛନ୍ତି ।

ରା—ବହୁତେ, ଦୌରଦ୍ରାମେକେ ବଳ, ଆସାର ଅନ୍ତରାତ ବିଜୟ ଅନ୍ତରାତ ହେବ ।

କୋ—ସହରାଜେକେ ଦେଖନ ଆଜ୍ଞା (ବିଜୟବର୍ଣ୍ଣାତ ନିହିତ ଗହାମ)

(୨) K—Excellent, O *Kosal*, excellent, your death even is glorious as your enemies too applaud your prowess. What then ?

Be—O King, then the general, quartering my elder brother *Joy Barman* in *Kosal*, is slowly returning, following the large army with many wounded elephants.

K—Warder, tell the minister to show him the wealth of my favour.

W—As your Majesty commands (Exit with *Bejoy Barman*) •

(୩) ଦ୍ରବ୍ୟବାରମ୍—କୌରବ । ଆସାରମ୍—ତହ + ଶିବୁମ୍ । ନମ୍ । ଅବ୍ୟବଧି-
ରାମିନୀନ ତହ । ତହରା ସିନୀ/(୩୧୫୧) ଆସାର । ଆସାର । ଦବେ ବର୍ଣ୍ଣାତ ।
ଜିବୀ ଆସାର । ବିଜୟ—ଜାମି । The Statement of the king, କହ
କୌରବଦେବୀ &c. made here, has been much admired by the Eu-
ropean Scholars.

(ତତ: ପରିସ୍ଥିତି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟମାଣା ।)

କାହ—ଆସାରମ୍ ଦେବୀ । କହ ଗହ୍ମ ହସ୍ତେ କହ-
ମାଣି, ଏନ୍ଦ୍ରେଜାଲିକ୍ ଅଞ୍ଜୁତାତ୍ତ ଦେବି । (ହାଦି ପରି-
ସ୍ଥାବରାବଳୀ ଚ ।) ଏମି କହୁ, ମହା । ତା ଜାବ ଚି ଉବଦ୍ଧପାମି ।
(ଉପହାସ ।) ଓଦୁ ଓଦୁ ମହା । ମହା, ଦେବୀ ବିଜୟେଦି । ଏବି
କହୁ, ଉଞ୍ଜୟିବିଦୋ ସଞ୍ଜରମିଦି ଆମ ଇନ୍ଦ୍ରେଜାଲିକ୍ ଆସାର
ତା ପିକ୍ସଦୁ ମହା । (କ)

ରାଜା—ଅସ୍ତି ନ: କୌତୁକମିନ୍ଦ୍ରଜାଲିକେ । ତତ: ଶ୍ରୀମ୍
ପ୍ରବେଶୟ ।

কাশ—জ মদ্য আশ্ববেদিত্তি। (ইতি নিষ্প্রসন্ন্য পিচ্ছ-
কাহুস্তেনৈন্দ্রজালিকেন সহ প্রবিষতি।)

এদু এদু অক্ষো। (ইন্দ্রজালিক: পরিক্রামতি।) এসো
মদ্য। তা উপসপ্পদু অক্ষো।

(ক) আশ্বনাথি ইত্যা. যথা নষ্ট কাশনমাথি ইন্দ্রজালিকস্যর্থ্যপুণ্য। দর্শ-
যতি। এব স্তু মর্চা, তদ্যাবদীনস্তুপসর্পানি। জয়তি জয়তি মর্চা। মর্চা দেবী
বিশ্রাপয়তি, এব স্তু উজ্জয়িনীত: সৎবরসিদ্ধির্নাং ইন্দ্রজালিক আনত:, তত
প্রেক্ষতা মর্চা।

(খ) যদ্বর্চা আশ্রাপয়তি। এতু এতু আর্থ্য:। এব মর্চা, তদুপসর্পেতু আর্থ্য:।

(কাকনবানার প্রবেশ)

(১) কাক—রাজী আবেশ করিরাছেন বে ওলো কাকনবানে, এই ইন্দ্রজালিককে
আধিপত্যের সর্বোপে দেখাও। (গরিজন ও অবলোকন) এই বে মহারাজ। নিকটে-বাই
(নিকটে গমন)। মহারাজের দর হউক। মহারাজ, রাজী নিবেশন করিতেছেন
উজ্জয়িনী হইতে সৎবরসিদ্ধি মানক ইন্দ্রজালিক আনিরাহে। তাহারক মহারাজ দেখুন।

র।—ইন্দ্রজালিকে কোতুল আহে বটে, সৎবর আনয়ন কর।

কাক—বে রাজী মহারাজ (গহ্বান ও গিচ্ছিকাহত ইন্দ্রজালিকনহ পুনঃ প্রবেশ)
আনয়ন করুন। (ইন্দ্রজালিকের আনয়ন) এই মহারাজ। নিকটে আনয়ন, মহারাজ।

(ENTER A MAID)

(2) Maid—I am directed by the queen to show a magician to
the king (Moving and looking). Here is the king. I go to him
(Coming near). Victory to the king. Your majesty, the queen
submits—‘here is a magician named *sambarsiddhi* come from
Ujjein. May your majesty be pleased to see him.’

K—I have some curiosity for a magician. So bring him
soon.

Maid—As the king commands. (Goes and re-enters with a
magician bearing a bundle of peacocks feathers). Here, here, sir
(The magician moves) This is the king. Go to him, Sir.

(३) ऐन्द्रजासिधः—इन्द्रजासिध दीव्यतीति इन्द्रजास + ठक् । तेन दीव्यसि
 क्षमति जवति जितनिति ठक् (४।१।२) । बह्वा इन्द्रजासंश्लेषकसंज्ञितं मिश्रमिति ठक्
 (४।४।५५) पिप्पिका—पिप्प + क + टाप् । अस्म इति कः । अस्मत्कालं काव्यपूर्वकालं
 इत्याख्यसुपसतीम् । पिप्पिकरहं मनुंसकनिष्पन्नः । मयूरपुष्पकमयूररत्नैः ।

ऐन्द्र । (उपसृत्त) अक्षदु अक्षदु भट्टा ।

(पिप्पिकां भ्रमयित्वा बहुधा हास्यं कृत्वा)—

पञ्चमत चक्षणे इन्द्रस्य इन्द्रजास इति सहचामस्य ।

तह एव्य अस्म अक्षुरस्य संस्वरस्य सुपरिहिदवस्यस्य ।

देव किं—

धरणीय मिषपक्षो आभासे महिषरो जसे जवयो ।

मज्झिम्हमि पयोसो सिक्खउ तह देहि आचरिं ।

अथवा—

किं अपिदेव बहुधा जं जं हिषएव महसि संदिहं ।

तं तं दंसेमि अहं गुरुयो मत्तप्यहावेव । (क)

(क) जवति जवति भरी ।

पञ्चमत चरथे इन्द्रस्य इन्द्रजासिति चक्षणावः ।

तमेवमप्य अक्षुरस्य संस्वरस्य सुपरिहितवसस्यः ।

देव, किं

धरणीयं जवतु आभासे महिषरो जसे जवयः ।

मज्झिम्हे प्रदोषतामनुसिद्धमनु दीक्षाप्रतिम् ।

अथवा—

किं अपिमेव बहुधा जम् जम् इदमेव वाच्यसि संदिहम् ।

तम् तम् दंसेमि अहं गुरोर्मेनुप्रभावेव ।

(১) এই—(নিকটে আসন্নপূর্বক) মহারাজের জয় । (পিচ্ছিকা সকালন ও হাত) ইত্যাদি শেষে বাহির নাম পাওয়া যায় সেই ইচ্ছার চরণে প্রণাম কর—ভক্তগণ সুপ্রতিষ্ঠিত-বশাঃ মহারাজের চরণেও অর্থাৎ প্রণাম কর । মহারাজ,—পৃথিবীতে চন্দ্র, আকাশে পর্বত, জলে অনল, যথাক্রমে প্রবেশ ঘটবে কি ? আজ্ঞা করুন । অথবা অনেক কথার প্রয়োজন কি., মনে মনে বাহ্য দেখিতে ইচ্ছা করেন, গুরুমন্ত্রবলে তাহা সকলই দেখাইতেছি ।

(২) M—(Coming near) Victory to the king (Moving the bundle of feathers and laughing) Bow to the feet of Indra whose name occurs in the word meaning Indra's net, and so also of the demon *Sambar* of the established fame. O king, pass orders if the moon on the earth, mountain in the sky, fire in the water, or twilight in the noon, is to happen ;—or it is useless to talk much, whatever you wish at heart to see, I will show in the name of the power of my preceptor.

(৩) বন্দ্যজাতি = অন্ন বর্ষসমবায়মানবিবচিত্ত্বাদর্শ্যমাবিন প্রাপ্তিপদিকলা-
ভাবান্ন নিপাতযোগে প্রচলিত । সংবরো = মায়াবীজীঃসুরবিম্বঃ । জ্ঞানপুণ্যে প্রসু-
খং হত ইতি ভাষ্যবত্তী কথ্য । তদ্বাদি সংবরারিসংগতিঃ ইত্যনন্তঃ ।

মধ্যাহ্ন = মধ্যমহ্নঃ ইতি সর্বাণ্যেবদ্বিঃ অত্র সমসৃজতে । সংজ্ঞাযিস্যয়পূর্বজ্ঞান-
ভুক্ত্যনন্তরস্য জীবিত (৫।১।১১০) প্রাপ্যাত । একদ্বিতীতত্প্রবণঃ । অত্রোক্ত এতৎ
ইত্যত্রাদিঃ (৪।৪।৮) । রামাক্ষয়ঃ পুংসীতি পুংলিঙ্গ । তজ্জিহ্ব । কর্মচার্যেণ চ
মধ্যাহ্ন ইতি স্মৃত । The Rule (2.2.1) for একদ্বিঃ সমাস does not
contain মধ্য । Still by the Rule 6.3.110, in which optionally the
forms স্যাহ্ন, স্যাহ্নি, স্যাহ্নি are obtained. This is an indication
that the word অত্র can be compounded in একদ্বিঃ তত্প্রবণ with
any of its parts. So মধ্য, when a part, can also be com-
pounded with it, as the word স্যাহ্ন, meaning অত্রভাষ্য, is .অত্রঃ
স্যাহ্ন ইতি ।

বিদুঃ । মো বক্ষস অত্রদ্বিঃ হীহি । মো ইতিসো যে
অত্রদ্বিঃ জেয এষ সন্ধ্যাবীষদি । (ক)

ରାଜା—ଭଦ୍ର ତିଥ ତାପତ୍ । କାଞ୍ଚନମାଳେ ଚକ୍ରତା ଦେବୀ,
ସୁଧାଦୀୟ ଏବାୟମେନ୍ଦ୍ରଜାଲିକଃ, ବିଜନୀକ୍ଷତସ୍ୟାୟମୁଦ୍ଦେୟନ୍ଦାଦାନଞ୍ଚ
ସହିତାବେପ ପଞ୍ଜାବଃ ।

ସେଠୀ । ଓଁ ଭଟ୍ଟା ଶାସ୍ତ୍ରବେଦି (ଇତି ନିଷ୍କ୍ରମ୍ୟ ବାସବହରତ୍ୟା
ସହ ପ୍ରବିଷତି) (ସ୍ଥ)।

ବାସ । କାଞ୍ଚନମାଳେ ଚକ୍ରହରୀଦୋ ଶାସ୍ତ୍ରଦୋ ଗ୍ନି ଅଗ୍ନି ଶି
ତକ୍ଷିଂ ଇନ୍ଦ୍ରଜାଲିଏ ବକ୍ଷୁବାଦୋ । (ଗ)

(କ) ଖି ସହଜ ଅବଦିତୀ ଖସ । ଖି ଶୁଭକ୍ଷୀଃଶାସ୍ତ୍ରଦୟାଃ ସ୍ବପ ସର୍ବ ଚକ୍ରାଞ୍ଜଳି ।

(କ୍ଷ) ସହର୍ଷା ଆଶ୍ରାପୟତି ।

(ଗ) କାଞ୍ଚନମାଳେ ଚକ୍ରସିଂହୀତ ଆଗତ ଇତି ଅଗ୍ନି ଶି ତକ୍ଷିଂଶୁଭାଦିତି ବକ୍ଷ-
ପାତଃ ।

(1) ବି—ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟେ, ଅବସାନ କର । ସେହୁ ଆଗତ କରିଦେଉ ତାହାଠାରୁ ମହଲେ
ମହତ୍ତ୍ବ ବଢ଼େ ।

ଶା—ଉହ, ଏକତ୍ରୁ ଅଂଶକ କର । କାକନମାଳେ, ଦେବୀକେ ସନ, ଶେଷଜାଲିକ ତାହାକେହି ।
ଏହି ହାନିରୁ ଲମ୍ବୁକ୍ତ, ଅତଏବ ଏକମଃକ୍ଷେହି ଦେଖିବ ।

କାକ—ସହାୟତାକର ସେହୁ ଆଜ୍ଞା । (ସହ ଓ ସାମସକ୍ଷୀର ସହିତ ପୁନଃକ୍ଷେପେ ।)

ବାସ—କାକନମାଳେ, ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରୀ ହେତେ ଆଗତ, ଅତଏବ ଏହି । ଶେଷଜାଲିକେ ଆସିବ ନକ-
ପାତ ହେଉ ।

(2) J—Be attentive friend. His commencement shows all
possible .

K—Good man, wait a bit. *Kanchanamala*, tell the queen
that the magician is hers. This place is also lonely. So she may
come and we shall see together.

Maid—As your majesty commands (Goes and re-enters with
the queen.)

Q—*Kanchanamala's*, I feel some partiality for this magician as
he comes from Ujjein

(૩) અવહિતઃ—અભિનિવિષ્ટઃ । અવટન્નઃ—પારન્નઃ । અવટન્નસુ કાષ્ઠાને । સંરન્નારન્નયોઃ સન્ને ઇતિ હ્રેમચન્દ્રઃ । સૌઠવં વા । સૌઠવં સ્વાદવટન્ન ઇતિ હજ્જાસુપ્પઃ । અવટન્નઃ સુવચ્છેષ સન્નપારન્નયોરપોતિ વિચ્છેદિત્થી । કેવિચ્છોર્જિત્થવં કેવિ-
ચ્છ દર્શાર્યમાણુઃ । વસુતસુ “અવાચાસન્નનાવિદૂર્થયો” રિભેવ વલે નિહિંટે તયોરિચ્છ-
તરમવલન્નોવાસાર્યસ્ય નિચંવઃ । અન્નવા વલં દુષ્કટમ્ । યુષ્કટીયઃ—યુષ્કટ+હઃ ।
પષ્ઠે વીષાકઃ યોષાકોષઃ । સન્નયિનીનિવાસિનાં સન્નત્થી । હરિન્નઃ—સ્નાનમ્ ।
પચ્ચપાતઃ—દયોદ્દેકઃ ।

કાશ્વ—આદિચલબહુમાત્રો કક્ષુ एसो देवीए । ता एदु
एदु भट्टिणी । (इति परिक्रामतः ।) भट्टिषि, एसो भट्टा ।
ता उपसप्पदु देवी । (क)

वास—(उपसृत्य ।) जेदु जेदु चप्पउत्तो । (ख)

રાજા—દેવિ બહુતરમનેન ગર્જિતમ્ । તદિદ્દસ્યાવેવ
પશ્ચાવસ્તાવત્ । (વાસવદત્તોપવિશતિ ।)—ભટ્ટ, પ્રસૂ-
યતાં બહુવિધમિન્દ્રજાલમ્ ।

(ક) પ્રાતિકુલચક્રમાનઃ કક્ષુ એવ દેવ્યાઃ, તદૈતુ એતુ ભર્મિ, એવ ભર્તા । તદુપ-
સપેતુ દેવી ।

(ખ) જયતિ જયતિ પાર્યપુત્રઃ ।

(૧) કાક—ફેર । વેયોર પિટુરૂન્નેર જજ્જ ચ્છેટે આણર । હરિં, આણ (પરિ-
ક્રમન) એર મહારાજ । નિકટે ગમન કરન ।

વાસ—(નિકટ ગમન) આવીપુલ્લેર જર ।

રાજા—રાણિ, એર જેલ્લજાનિક અનેક ગર્જન કરિજાતે । એવાને ચાકિરાઈ વેધિવ ।
(રાજીર ઉપવેનન) હજ, વહવિવ જેલ્લજાન આરહ કર ।

(૨) Maid—This is the queen's great regard for her father's
people. Come, mistress. (Moving) Here is the king, go to him.

Q—(Coming near) Victory to my husband.

K—This man has boasted much, queen. Let us see now and here. (The queen sits) Sir, begin the different sorts of magic.

[illegible]

गर्जितम् - गर्जेत् व्यक्तम् । गर्जति । गर्जयति । गर्जयति ।
गर्जते । 'वर्जति' cf. - गच्छं गच्छं चरं मूढः । मनु जायते पितामहम् । गच्छ
त्ययि इतिऽनेन गर्जितमप्यत्र दिशता इति दीर्घावाप्याम् ।

ऐन्द्र—अं देवो आशुतेदिति । बहुविधं मायं कृत्वा
पिण्डिकां भ्रमयन् ।)

हरिहरवक्त्रपुष्पं देवं दंसेमि देवराजं च ।

गणेशे वि सिद्धचारणसुरबहुसत्यं च यद्यन्तः । (१) (क)

(सर्वे सविज्ञासं पश्यन्ति ।)

राजा—अर्धं दृष्ट्वा मनादवतरन् ।) आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

विदू—अक्षरिणं अक्षरिणम् । (४)

(क) यद्वैद्यः पञ्चापयतीति ।

हरिहरमन्त्रप्रसूतान्दं वान्दमं वाजि दिवराजं ॥

ममनेऽपि सिद्धयारब्धसुरयधुसार्ये न ह्यन्यथा ॥ (१)

(ख) आद्यर्धमाद्यर्धम् ।

(১) ইঙ্গ—মহাভারতের বেঙ্গল আদেশ। (বহুবির মাটা ও শিখিকা দুই) হরিব-
ত্রয় প্রসূর বেঙ্গল, বেঙ্গল ও আকাশে নর্তনকারী সিদ্ধচারণঃকবচবৃন্দকে বেশভিজেতি।
(সকলের হিন্দুত্ব ঘণন)।

રા—(ઉઠે, વર્તનપૂર્વક અગ્નિનતાન કરિશ)આન્કરી, આન્કરી ।
વિ—આન્કરી, આન્કરી ।

(2) M—As the king commands. (Acting differently and moving the feather bundle) I shall show the gods with the Creator, Preserver and Destroyer, and the celestial king and also the wives of the gods and demigods dancing in the sky. (All look with wonder)

K—(Looking up and descending from his seat) Strange, strange !

J—Strange, strange !

(3) દેવરાજન્—ઇન્દ્રન્ । દેવાનાં રાજા । રાજાહઃસહિશ્વદત્રિતિ ટપ્ સમા-
સાનઃ । પારવાઃ—કુશીલવા નટા ઇત્યર્થઃ । Dancers, mimics, strolling
actors or bards. સાર્વન્—સમૂહન્ । ઈન્દ્રજાલિકવાણ્મે શી શ્રીશી ઉદ્યાયા-
હન્દસા શી ચ નાયાહન્દસા વચિતી । સ્વચ્છે ચ યયા—“પૂર્વ્વહે ચત્તરે મત્તા તી-
સતિ સુમચ સંભચિષા । સો સમ્પાદો મુત્તો પિત્તચ્ચક ઇદિહ સદ્દિ મત્તહો ।”
ઇતિ તયા—“પદમં વાહ્વનમત્તા વોષ અદ્યાચદૈવ સંજુતા । જહ પદમં તદ્દ તીર્થ દદ્ધ
પચ વિમૂચિષા નાદા ॥” ઇતિ । અતઃ પ્રાક્રતે યા નાયા સંસ્ક્રતે સાર્થા ।

રાજા—દેવિ, પશ્ય ।

एष ब्रह्मा सरोजे रजनिकरकलाशेखरः शंकरोऽयं

दोभिर्देत्यान्तकोऽसौ सधनुरसिगदाचक्रचिह्नं चतुर्भिः ।

एषोऽप्यैरावतस्यस्त्रिदशपतिरमी देवि देवास्तथाग्रे

मृत्युमन्ति व्योम्नि चैताश्चलचरणरश्मिपूरा दिव्यनार्यः ॥

(1) રા—હે રાજા, આકાંને એ પદ્મરૂપા, એ છેલ્લેનથર નકર, એ અગ્નિનાજ
પદાંજલ્યર ટેવતાનુવન વિરૂ, એ શ્રેરાવતરૂ હેલ્લ ઓ અદ્યાચ વેવનન વેવ । એવર એ છેલ-
લ્લેનથરનાંન-નુપુર વિશાખનાંરોઝ નૃત્ત કરિજેહે, વેવ ।

(2) K—O queen, see here in the sky, this is the Creator on a lotus, this is the moon-crested God, this is the Preserver, the destroyer of demons, with his four arms with a bow, sword, mace and a disc. This is the heavenly king on his elephant, with other

gods. And here are the celestial maids dancing with noise from anklets on their moving feet.

(3) ईषि पञ्च ज्योतिः सरोमि एव ब्रह्मा चरं रत्नमकरकलाभिः करः चरती
सुभनुरसिमदाचक्रचित्रेऽतुमिर्दोभिर्देव्यानामः एषोपि शिरावतकः विदमवमिदम
चरती चरते ईषाः एताव चरचरचरचरचरुरा दिव्यनार्यः वृत्तानि ।

(4) ई ईषि मन्त्रिणि पञ्च चरचोचर ज्योतिः वाचाभिः सरोमे एते एव ब्रह्मा
चरता चाविभेवतीतिशिवः । चरं रत्नमकरकलाभिः करः चरती चरती चरती चरती
चरता स तचोचरचरचरचरचरः ब्रह्मरः शिवः । चरती चरुच चरुच चरुच चरुच
मन्त्रिण्येकेनाज्ञानानि ज्ञोवेकम् । तेन सङ्गं वर्तमानं सचरुचि । तदा कदा च
चरचर मदाचक्रम् इति च इत्यः । सचरुचि च मदाचक्रचेति करचरचरः । सचरु-
चिमदाचक्रम् । तन् च चित्रं चरती शेषु ते तचोचः । तेः सचरुचरुचमदाचक्रचे
चतुर्भिः दोभिर्दोभिर्देव्यानामः चरुचरुचः विचरिचरः । एषोपि शिरावतक-
जिदमवमिदमदाचक्रा चरती चरते चरते ईषाः सुराः । एताव चरुचु मन्त्रिणीषु
चरचुचु रत्नः जननः मन्त्रा मन्त्रीरा वाचा ताः तचोचः । मन्त्रिणीषुचरचर-
चोराः दिव्याः कर्णोवा नार्यः शिवः सुराज्ञाना इत्यर्थः वृत्तानि वाचविशेषं कुर्वन्ति ।

(5) ऐन्दव्यादिनामाज्ञानं ॥ ब्रह्मादीनामाज्ञानं इत्यर्थः सुराज्ञाना नर्तक-
कृत्तानि ।

(6) रत्नमकरकलाभिः — सतनीविशेषे बहुव्रीह्याविति प्राचक्रान् व्यधि-
करचरुचो बहुव्रीहिः । कर्मचरुचाभिः कामनडाचीदिति भावकारक्योक्तानामाज्ञानं
समन्वयस्य परनिपातोऽपि साधुः । शर्मिः — रत्नचक्रचक्र इति इतीक । सुच चाङ्ग
प्रवेष्टो दोरिचरः । साङ्गचक्रान् पुंसम् । तदाच मैत्रे—दोषं तदा तदाचिचक्र-
भजनचामस्य यङ्गम् नृचमिति (१२।८०) । सङ्गुचोचरी इति भावकारक्योक्तम्
ज्योत्स्नमपि । तत्तुपाङ्गचक्रमप्य दक्षिणं दोर्मिचर इति रची (१३।११) । चरुचिच-
दिना (४।१।६१) ब्रह्मादी वा दोचक्रादिभः । पञ्च दोचभिः । चरुचिचरुचिरुचक्रादौ
चोचोचोचिरुचरुचिरिति ।

सुभनुरसिमदाचक्रचित्रेः — शेषिच धनुषा सङ्गं वर्तमानमिति विग्रहमिति । सच
धनुषचैवमङ्गं प्राप्तिः स्नात् (३।३।११२) । चरचरा सनामानामित्यर्थं चरचोचरुचम् ।

सखान्साग्रंसाष्टतचतुषमत्राय दृक्चवदिति पुपदमप्रयोमे (महिवः सवे) यथा । एतच्च
स्निग्धपुतवीचास्त्रीध्वकुचि सौरनाम चेलन नाम (६।१।१८०) चध्वन् मन्दयङ्गचाह आप-
कादिति उत्तिकारसौरदेवौ । प्रतेरन्नादयस्तत्पुत्रच इत्यत्र (६।१।१८१) राजन्मन्दयङ्गचाह
आपकादिति भट्टाभिः । निदम्नपतिः—तिष्ठो दद्या वास्यकीनारयीवनामि येषामिति
निदम्नासेवा पतिः । अथवा निराश्रया दम्न परिमाचमिवाति निदम्ना । उज्ज्वलो वज्र-
मोहिः (१।१।१५, ५।४।०९) । समासेनैव सुजयैस्सामिचानात् पुनर्न सुच ।

दिव्यनायकः—दिव इमा दिव्याः । शुभानपाशुदक्षप्रतीचो यदिति (४।१।१०१) यत् ।
तास्य नायकः । आर्क्षरवायजोऽनीति नृगरयो उद्विषेति वक्तव्याह । वृ + ऊनीन् = नारी ।

(४) एतेन...मन्त्राचा...मेखुरेच मन्त्ररेचामेन...दैव्यान्मन्त्रासुना...एतेन...ऐरावत
स्थेन...निदम्नपतिना...चमौभिर् देवे रन्धेः वृष्यते...एताभिः...नृपुराभिः...नारीभिः ।

(५) सन्धराश्रमम् ।

वास । अश्वरीशं अश्वरीशं । (क)

विदू । (अपवार्य्य) हा दासीए पुत्त इन्द्रजालिभ किं
एदेहिं देवेहिं अश्वराहिं, च दंसिदाहिं । जह दे इमिचा
परितुष्टेण कज्जं, ता दंसेहि साअरिभं । (ख)

ततः प्रविशति वसुन्धरा ।

वसुं । (राजानमुपसृत्य) जेदु जेदु भट्टा । अमञ्चो
जोअन्धराअणो विस्सवेदि, एसो क्खु बिककमवाहुवा पधा-
नमञ्चो वसुभूदो अनुप्पेसिदो, ता अरिहसि देव इमस्मिं एव्व
सुन्दरमहुत्तए पेत्तिदुं, अहं पि कज्जसेसं समाप्पिअ आअदो
ज्जेज्ज त्ति । (ग)

(क) आश्रय्यमाश्रय्यम् ।

(ख) हा दास्याः पुत्र ऐन्द्रजालिक किमेतेदेवेरसुरोभिश्च दंशितैः, यदि ते अनेन
परितुष्टेन कार्य्यं, तत् द्रष्टव्यं सागरिकाम् ।

রাজা । যদ্যহ দেবী ।

(ঐন্দ্রজালিকং প্রতি) ভদ্র বিশ্বস্ম্যতামিদানীম্ ।

ঐন্দ্র । (পুনঃ পিচ্ছিকাং ভ্রময়িত্বা) জং দেবী আশবেদি
(ইতি নিষ্কামন) এককো চণ মহ খেলণম্বী অবস্সং দেবেণ
পেক্ষিদম্বো । (খ)

রাজা । ভদ্র দ্রক্ষ্যামঃ ।

বাস । কচ্ছলমালি গচ্ছ তুমং দেহি সে পারিতোসিচ্ছং । (গ)

চেটী । জং দেবী আশবেদি (ইতি ঐন্দ্রজালিকেন সহ
নিষ্কান্তা) (ঘ)

(ক) আয্যেপুত্র তিষ্ঠতু তাবদিন্দ্রজালং, মাতুলকুলান্ আয্যৈঃ কন্যাস্বপ্নানী
বসুভূতিরামতসাদিসং তাবদ্রোচ্যতামায্যেপুত্রঃ ।

(খ) যদেবশাস্ত্রাপয়তি । একং পুনর্মৈম খেলনকমবশ্যং দেবেণ প্রেচিতম্যম্ ।

(গ) কাচ্ছলমালি, গচ্ছ ত্বম্ । দৈত্বস্য পারিতোষিকম্ ।

(ঘ) যদেবশাস্ত্রাপয়তি ।

(১) বাস—অর্ধাপুত্র, এখন ইন্দ্রজাল ক্ষান্ত হউক । মাতুলকুল হইতে কন্যাস্বপ্ন-
অথবা আর্ধা বসুভূতি আসিরাছেন । তাঁহাকেই বর্ণন করুন ।

রা—রাজার বরুণ হইল । (ঐন্দ্রজালিকের প্রতি) তুমি এখন পিচ্ছিকা লইতে কর ।

ঐন্দ্র—(পিচ্ছিকা বর্ণনপূর্বক) যে আত্মা বহিরাগত । (বসন সনন) কিন্তু আমার আরও
একটা জোড়া বহিরাগতকে দেখিতে হইবে ।

রা—তুমি দেখিবে ।

বাস—কাকনয়নে, ইহাকে পারিতোষিক দাও ।

কাক—বরুণ রাজার আদেশে (ঐন্দ্রজালিকের সহিত নিকৃষ্ট) ।

(২) Q—Husband, let magic stop, My maternal uncle's prime
minister has come. Please to relieve him.

K—As the queen says. (To the magician) My good man, take
rest for a while.

M—(Turning the feather bundle) I obey the king. (Going) But one more play of mine must be seen by the king.

K—Yes, I shall see.

Q—*Kanchanmala*, go and give him rewards.

M—As the queen directs (Exits with the magician).

(३) खेचनवं—क्रीडा । संज्ञायां कम् ।

राजा—वसन्तक, प्रत्युद्गम्य प्रवेश्यतां वसुभूतिः ।

विदू—अं भद्रा आशुवेदिति । (इति निष्क्रान्तः ।)

(ततः प्रविशति वसन्तकेन प्रत्युद्गम्यमानो वसुभूतिर्वाचस्पतिः ।)

एदु एदु अमखो । (क)

वसु—(समन्तादवलोक्य ।) अखो वसुधैवकुटुम्बकमात्मनः ।

तथाहि ।

आक्षिप्तो जयकुञ्जरेण तुरगाद्विर्वर्णयन्वज्रभान्

संगीतध्वनिना हृतः क्षितिभृतां गोष्ठीषु तिष्ठन्वचम् ।

सख्योविष्कृतमिंहल्लेगविभवः कक्षाप्रदेशेऽप्यहो

ह्यास्येनैव कुतूहलेन महता याम्यो यथाहं क्षतः ॥

(क) यदन्तांशपयतीति । एत एत अलाभः ।

(१) कः—वसन्तक, अङ्गवसनं पुरीषं वसुभूतिके आवयनं कर्तुम् ।

वि—वेद्यप, महाशक्तिः आत्मानम् । (वसन्तकः अङ्गवसनं वसुभूतिके आशुवेदिति ।)

वसु—(आक्षिप्तो जयकुञ्जरेण तुरगाद्विर्वर्णयन्वज्रभान्) । (वसुधैवकुटुम्बकमात्मनः) । (संगीतध्वनिना हृतः क्षितिभृतां गोष्ठीषु तिष्ठन्वचम्) । (सख्योविष्कृतमिंहल्लेगविभवः) । (कक्षाप्रदेशेऽप्यहो ह्यास्येनैव कुतूहलेन महता याम्यो यथाहं क्षतः) ।

(२) K—Friend, go to welcome the Ceylon minister and bring him here.

J—I obey the king. (Goes and re-enters in company with the Chamberlain and the Ceylon minister) The minister may please to come here.

Ceylon minister—(Looking round) O the power of the king of *Batsha*—since—attracted by the grand elephant, inspecting the stately steeds, charmed with songs and staying for a short time in the assembly of the kings, I forgot for the moment the wealth of the king of Ceylon and was made a rustic, while in the entrance room, through curiosity, by the sentry (or through the curiosity which came to me when at the gate.)

(3) जयकुञ्जरेण आचिन्तः वल्लभान् तुरगान् निर्वर्चयन् सक्रीतध्वनिना हतः
चित्तिभ्रतां गोष्ठीषु चचं तिष्ठन् सद्योविद्युत्सिंहलेखविभवः अहं कचाप्रदीपेपि
हाःस्येनेव महता कुतूहलेन अहो याम्यो यथा कृतः ।

(4) प्रत्युदगम्य = प्रत्युदयाद्य = अयतः गत्वा । अनुभावः = तेजः । अनुभावः
प्रभावः स्यादित्यमरः । आचिन्तेति । जयस्य प्राधान्यद्योतनार्थं रचितस्य कुञ्जरेण
गजेन आचिन्त आकृतः । आचोपो भर्तृसमाकृष्टिकाव्यालकृतिषु व्युत इति मेदिनी ।
वल्लभान् प्रियान् तुरगान् अत्रान् निर्वर्चयन् पश्यन् । निर्वर्चयन्च निर्ध्वान् दर्शनालोकने-
चचमित्यमरः । सक्रीतध्वनिना गानबन्धेन हतः मोहितः । चित्तिभ्रतां राज्ञां
गोष्ठीषु सभासु चचं स्वल्पकालं तिष्ठन् आसीनः । सद्योविद्युत्सिंहलेखविभवः
तत्त्वचविद्युत्सिंहलेखनाद्येवार्थः । अहं कचायाः प्रकोष्ठस्य प्रदीपे एकस्मानपि हाः
स्येनेव दीवारिकेचवे । महता विपुलेन । कुतूहलेन हर्षेण । (अथवा हाःस्येनेव
हारसमागतमेव महता कुतूहलेन अनुसन्धित्तया) अहो याम्योऽदृष्टमनपादिकः
अनभिज्ञः इत्यर्थः । यथा इव । कृतः विहितः ।

(5) वत्सराजस्य वत्ससम्पद्भेदेन विद्युत्सिंहलेखपतिसम्पदहं हाःस्येनेव क्रीतकै-
नेव अनभिज्ञः कृतः ।

(6) हाःस्येन = हार + स्या + कः । तेन । सुपि स्य इति कः । खरपरे
अरि वा विसर्गलोपो वक्तव्य इति पठे हास्येन हास्स्येन इति वा । याम्यः = यामाद्
यत् खञी इति (४।१।८७) यत् । यामि भवो याम्यः । पठे यामिचः ।

- (7) सनम्या परिपद मोठी समेकनरः । सचा सचोडे उर्वादीरमनरः ।
 (8) चाचिमन्...निर्वैद्यमन्...हतम्...तिष्ठमन्...विमवं नां साः (मन्त्रम्)
 ...कुलपद इति वा) सार्थं हतमन् ।
 (9) आर्द्रं चविज्ञोचितं इत्यम् ।
 (10) अत्रतुरजादिवत्सम्पदं नादम् उदात्तावहायः । उदात्तावहायः सन्निहितं
 सचमन् ।

वाञ्छव्यः—वसुभूते, यद्य खलु चिरात् स्वामिनं दृष्ट्वा मो-
ति यस्तत्त्वमानन्दतिशयेन किमप्यवस्थान्तरमनुभवामि । कुतः ।

विवृद्धिं कम्पस्य प्रथयति तरां साध्वसवशा-

दविष्यष्टां दृष्टिं तिरयति पुनर्वाच्यसहितैः ।

सखसहर्षा' वाचीं जडयतितरां गद्गदतया

जरायाः साहाय्यं मम हि परितोषोऽथ कुर्वते ।

(১) ককতী—বহুকালের পর অদ্য প্রভুকে বেধিব, অতঃপর বর্ষাবধি অজ্ঞাত আলাপে অবস্থাতর অনুভব করিতেছি। খেচু—অদ্য আমার সন্তোষ, তরলমিত কল্পনের বৃত্তি/বধান, অপ্রজ্ঞাচিত্রিত মূর্খির ভিরোধান, ও বদ্বন্দ্ব্যকৃত পণ্ডিতকর বদ্যোদয় অলম্ভিতা সন্মানজন করি। আমার মুক্তাবস্থার সহায় হইয়াছে।

(2) I feel a change through pleasure as after a long time, I shall see again my master today ; It is causing a fearful trembling and is covering my weak sight with tears. So my old state is helped,—my words being inarticulate through the choking voice.

(3) परिनीचाङ्गि चय माध्यसमाप्त कल्पस्य विरहितं प्रवर्तितस्य पुनः कल्पलैरेवित्यदि दृष्टिं तिष्ठति । ननु इदमपि कल्पद्वयं वाच्यं न प्रवर्तितस्य । नन जरायाः साक्षात् पुनरिति ।

(4) परितोषः शान्तः हि यस्मात् साध्यस्यमाह भवति तोः शब्दभावोच्यते हि-
 न्तोः । सन्त्यस्य शान्तं कृतमस्य वेति भावः । विद्वद्भिनाश्रितं प्रवर्तिततत्त्वविश्लेष-
 प्रवृत्तयति । पुनर्भूयः शान्तसिद्धयेः निवृत्तमेव विवृष्टां प्रवृत्तरीं हृष्टिं विवृष्टि-
 प्रवृत्तयति । ननु दत्तता करतो धनता साधकतां यद्वद्वरां शान्तो वाच्यं कथं विवृष्ट-

मतिप्रयेनास्पृशकरोति । इत्थं मम जराया वाहकस्य साहाय्यं सहायतां कुर्वते विदधाति ।

(5) मम सन्तोषः अथ कल्पवर्चनेन दृष्टिष्वादेन वाक्सायटलसम्पादनेन च उद्धतस्य साहाय्यं विधत्ते ।

(6) यदिति = सत्यमवस्थानरमणुभवामि यद्यपि खलु द्रष्टव्यमिति विपरिभा-
मेनान्वयादुत्तरपदे स्थितत्वात् तत्पक्षोपादानम् । अथवा इति यत् तस्मादिवाच्या-
हार्यम् ।

गदगदतया = गदगदस्य भावः । तथा । गदगद वाक्स्वरूपेण इति कक्षादिः ।
काञ्चुदयस्य विधा । घातवः प्रातिपदिकानि च ।

प्रययिततराम् = प्रच् + चिच् + कट् तिप् + तरप् + आसु । चिज्जने कुञ्जि
अपप्रक्तम् । (अ० ४।२५) । तिरवति = तिरस् + चिच् + कट् तिप् ।

(8) विवृद्धिः प्रयतेतराम् । अविस्मृता दृष्टिः तिर्यते । स्वचदवर्णा वाचो
अयतेतराम् । परितोषे च निवर्ते ।

(9) निस्सरोचो वृत्तम् ।

विदू । (अग्रे भूत्वा ।) एदु एदु अमञ्चो । (क)

वसु । (विदूषकस्य कण्ठे रत्नमालां दृष्ट्वापवार्यम् ।)

बाभ्रव्य, जाने सैवेयं रत्नमाला या देवेन राजपुत्रे प्रस्थान-
समये दत्तेति ।

बाभ्र । अमात्य, अस्ति सादृश्यम् । तत्किं वसन्तका-
दवगच्छामि प्रभवमस्याः ।

वसु । बाभ्रव्य मा मेवं, महति राजकुले रत्नबाहुल्यात्
दुर्लभो भूषणानां संवादः (इति परिक्रामति) ।

विदू । (राजानमुद्दिश्य) एसो बच्छाधिबो ता उबसप-
पदु अमञ्चो । (ख)

વસુ । (ઉપસૂત્ય) અયતિ અયતિ દેવઃ ।

રાજા । (ઉત્થાય) અભિવાદયે ।

વસુ । અતિચ્ચેયાંસ્વં ભૂયાઃ ।

રાજા । આંસનમાસનમાર્યાય ।

વિદૂ । (આસનમાદાય ।) ઓ, એદમાસચમ્ । સ્વ-
વિસદુ અમચો । (ગ) (વસુભૂતિરૂપવિગતિ ।)

(ક) વસ્ત્રેભ્યામ્ ।

(છ) એવ વસ્ત્રાવિષયઃ । તદુપસર્પભ્યામ્ ।

(ઘ) ઓ, એતદાસચમ્ । ઉપવિગતભ્યામ્ ।

(૧) વિ—(અર્થે વચનપૂર્ણક) આત્મ, અવાતા, આત્મ ।

વસુ—(વિષુષ્કર કહે છે રજવાળા વેપિશા કમાલિક) રાજવા, રાજાનકાલે રાજપૂતીકે
મહારાજ વાલા વિશાલિભેન એ છે તેજે રજવાળા ।

કક્કુ—અવાતા, માવુડ આલે રહે, વનકક રહેતે જેવા અવચ-ગુણાક કાવિય જે ૧

વસુ—કવનક નરે । એવાન રાજકુલે રજવાળાવિચકન કુવનમાવુડ કુવનક નરે ।

(ગરિફમય) ।

વિ—(રાજાક વેવારેશ) એ વસુરાજ । અવાતા નિકટે વચન કરવ ।

વસુ—(નિકટે વચનપૂર્ણક) મહારાજેશ્વર કહે ।

રા—(કેવાનપૂર્ણક) અતિચાવન કરીકેકેકે ।

વસુ—આગતિ મલનપુક રહેન ।

રા—મહારાજેશ્વર કહે આસન, આસન ૧

વિ—(આસન પ્રશ્ન પૂર્ણક) એ આસન, અવાતા ઉપવચન કરવ । (વસુકુલિ
ઉપવચન) ।

(૨) J—(Going in the front) Please to come this way, sir.

C. M—(Seeing the necklace on the jester's neck, aside to the Chamberlain) Chamberlain, I know this necklace was given by the king to the princess on her departure.

Chamberlain—Minister, it is similar ; shall I know its origin from the jester ?

C. M.—Oh no, no. In this great palace, there are many gems ; and the similiarity of jewels cannot be unusual. (Moving)

J—(Showing tke king) This is the king of *Batska*. Please approach, Sir.

C. M.—(Coming near) Victory to the king.

K—(Rising) I salute.

C. M.—Be highly prosperous.

K—A seat, a seat for the respected minister.

J—(Taking a seat) Here is the seat. May the minister be pleased to sit. (The minister sits.)

(3) संवादः—साहस्यम् । अभिवाद्ये—बन्दे । अतिश्रियान्—अत्युन्नतः । अति-
गतं श्रेयो यस्य इति बहुव्रीहिः ईयसेति न कप् समासान्ताः (५।३।१५६) सूत्राः—
आसिषोष्ठाः । आशिषि सिङ् ।

कक्षु—देव, बाभ्रव्यः प्रणमति ।

राजा—(इष्टे हस्तं दत्त्वा ।) बाभ्रव्य, इत आस्यताम् ।

कक्षु—(उपविश्यन् ।) देवि, बाभ्रव्यः प्रणमति ।

विदू—अमच्च, एसा देवी वासवदत्ता पणमदि । (क)

वास—अज्ज, पणमामि । (ख)

वसु—आयुष्मति, वत्सराजसदृशं पुत्रमाप्नुहि ।

राजा—आर्य वसुभूते, अपि कुशलं तत्रभवतः सिंहली-
श्वरस्य ।

वसु—(ऊर्ध्वमवलोक्य निःश्वस्य च ।) देव, न जाने किं
विज्ञापयामि मन्दभाग्यः । (अधोमुखस्तिष्ठति ।)

वास—(सविषादमात्मगतम् ।) इहौ इहौ । किं दाशिं
वसुभूदी कधइस्सदि । (ग)

- (क) अमान्य, एव। ईदो वासवदत्ता प्रवर्तमानि ।
 (ख) आर्य, प्रवर्तमानि ।
 (ग) हा धिक्, हा धिक् । किमिदानीं वसुभूतिः कवचिन्नानि ।

(1) कष्ट—बहाणिक, बाजरा प्रभाव कष्टितः ।

જા—(નૃપેંદ્રે હસ્યપ્રધાનપૂર્વક) રાત્રિયા એવાંને રસ ।

বকু—(উপবেশন পূর্বক) রাজি, বাস্তব প্রণাম করিতেছে।

বি—অমাত্য, মহিষী বাসবকন্ত! প্রণাম করিতেছেন।

বাস—আধা, এণাম করিতেছি ।

বহু—আনুসঙ্গি ! বৎসরাজের তুল্য পুত্র প্রাপ্ত হও ।

২১—আৰ্থাৎ বহুভুক্ত, পূজাৰীৰ সিংহলোকেৰেৰে বহুল ৩ ?

বহু—(উর্ধ্বে দৃষ্টি ও নিশ্বাস ত্যাগ করিয়া) মহারাজ, বসন্তাশ্ব আমি কি বন্দি
জানি। (অধোমুখে অবস্থান।)

বাস—(সবিবাহে বশত) হাত বিদ্ধ, এখন বহুকৃতি না। জানি কি বলিবে ?

(2) Cham—O king, your, Chamberlain salutes you.

K—(Patting) Chamberlain, sit here.

Ch—(Sitting) O queen, the Chamberlain bows.

J—Minister, the queen salutes you.

Q—I salute, Sir.

C. M—O long-living one, may you get a son like the king of *Ratska*.

K—Is the king of Ceylon all right, sir?

C. M.—(Looking up and sighing) O king, I do not know what to say, unfortunuate as I am. (Hangs down his head).

Q—(Sorrowfully aside) Alas, alas, what will now the minister say?

[illegible]

तत्रभवतः — इतराभ्यांपि दृष्टमस्ति (५।१।१४) सार्वविधिसिद्धान्तव्यवहारः ।

सूत्रे दृष्टियङ्गं प्रायिकविध्यम् । तेन भवदादिभिर्विनि एव एतद् स्यात् । सुप्सुपेति समासः । तल् can be used for सप्तमौ only. But this Rule 5. 3. 14 makes it possible in place of any other विभक्ति as well, provided it is followed by such words as भवत्, दोषायुस् &c.... This limitation is obtained from the word दृष्टान्ते in the Rule. In the case under discussion, तल् is used in the room of चटो viz : तत्तभवतः in stead of तत्तभवतः ।

राजा—वसुभूते, कथय । किमेवं मां पर्याकुलयसि ।

वाभ्र—(अपवार्यं) चिरमपि स्थित्वा यत्कथनीयं तदिदानीमेव कथ्यताम् ।

वसु—(सास्त्रम् ।) देव, न शक्यं निवेदयितुम् । तद्याध्येष कथयामि मन्दभाग्यः । यासौ तत्रभवतः सिंहलेश्वरस्य दुहिता रत्नावली नामायुष्मती सिद्धादेशेनादिष्टा योऽस्माः पाण्डित्यद्वयं करिष्यति स सार्वभौमो राजा भविष्यतीति ।

राजा—ततस्ततः ।

वसु—तत्प्रत्ययादार्यायै यौगन्धरायणेन बहुशः प्रार्थमानापि सा सिंहलेश्वरेण वासवदत्तायाश्चित्तस्तेदं परिहरता न दत्ता ।

(1) ३।—वसुभूते, वसु, केन आनाके पर्याकुल करिउहे ?

कक्—(अनादिके) विलस करिउहा बाहा वनिउहे इहेवे ताहा एवनेहे वसुन ।

वसु—(अस्त्रं सहित) महाराज, निवेदन करा झुकर । तयाग वसुताया आनि वनिउहेहि । सिंहलपतिर आमुष्मती रत्नावली नाम ये कठोर सवधे एक सिद्ध पूरुव वनिउहिजेन, हेहात्र पाणिशरीता सक्तेडोव राणा इहेवेन—

३।—तार पर, तार पर ?

वसु—जेहे विवासे आगनात्र अउ वीरकनारण ककुं मे वसुता आर्थाया इहेहाउ, वासवदत्तार छिउधेव परिशरिउहात्र सिंहलराजकक् आगनाके वसु इहे नाहे—

(2) K—O minister, speak out. Why do you disquiet me ?

Ch—(Aside to the C. M.) Better say now what will have to be stated later.

C. M.—(With tears) O king, it is painful. Yet I say, unlucky as I am. That blessed daughter of the respected king of Ceylon, called *Ratnabali*, who was declared by a sage, to have been predestined to make her husband a universal emperor—

K—Then, then ?

C. M.—Was not, though repeatedly asked in marriage, for you, by your minister, betrothed to you, desiring thereby to avoid the jealousy of your queen—

(3) पयोधुनवसि—अस्मिन् करोषि । शारंगीनः—उवाच । सर्ववृत्तिरीकृत इति । तल्लेश्वर इत्यप् (५।१।४९)

राजा—(अपवार्य ।) देवि, किमिदमिदानीमस्मीकं
त्वदीयमातुलामात्यः कथयति ।

वास—(विस्मय ।) अज्जउत्त, च आणामि की एव
अस्मिन् मत्तेदि । (क)

विदू—तदो किं संवुत्तं । (ख)

वसु—ततो लावणकेन वज्रिना देवी दग्धेति वार्तामु-
त्पाद्य देवेन तदन्तिकं बाभ्रव्यः प्रहितः । पुनरपि सा
प्रार्थिता च । ततस्तत्रभवता सिंहलेश्वरेण चिन्तितम् । देवेन
सहाय्याकं संबन्धलोपो मा भूदिति दत्ता सा रत्नावली देवाय
प्रतिपादयितुमस्माभिरानीयमाना समुद्रे यानभङ्गादिमव्या ।
(इति रुदबधोमुखस्मिन्निति ।)

(क) आर्यवृत्त, न आणामि का, आस्मीकं ननुवने ।

(ख) ततः किं संवत्तम् ।

(1) রা—(অন্যভাবে) রাজি, তোমার মাতুলমন্ত্রী মিথ্যা বলিতেছে কি ?

বাস—(চিন্তাপূর্বক) আর্ধ্যপুত্র, কে মিথ্যা বলিতেছে, জানি না ।

বি—তার পর কি হইল ?

বসু—তার পর লাভপুত্রবাহে দেবী বন্ধ। হইরাছেন এইরূপ জনরব তুলিয়া সিংহল-রাজের নিকট বাজ্বাকে প্রেরণপূর্বক পুনর্বার রত্নাবলী বাচিতা হইল। তৎপর আপনার সহিত সম্বন্ধলোপ নিবারণের ইচ্ছায় সিংহলরাজপ্রবৃত্তা, আপনার ভ্রাতৃ আনাদিগকর্তৃক আনীতা, রত্নাবলী সমুদ্রে বানতজনিনরা—(রোদন ও অধোমুখে অবস্থান) ।

(2) K—(Aside to the queen) Queen, does your maternal uncle's minister now tell an untruth ?

Q—(Thinking) Husband, I do not know who is here telling it.

J—What did then happen ?

C—Then raising a report that a conflagration at *Labanaka* killed the queen, your Chamberlain was sent and she was again asked for. Wishing to preserve a relation with you, the princess was now betrothed to you and while being brought away by us, she was drowned in the ocean by a shipwreck. (Weeps and hangs down his head.)

(3) অশ্বীকম—অসম্ভবম্ । অশ্বীকমপ্রতিষিদ্ধি স্নাতৃ দ্বিত্বসম্মে লগুংসকমিতি ।
মিহিনী । জাবজকীন—জাবজকদেবী জ্ঞানিতেন । জাবজকদেবীষ বসুসরাজা-
জ্ঞতঃ সনমদেবদ্রোণে আসীত । তস্মৈদমিত্যত্ । জাবজক was a border-district
near the kingdom of Magadha and it was under Udayan the
king of *Batsha* (vide *কথাসরিৎসাগর*, Book III. Ch. 15) Here
a palace was burned to ashes under a plot concerted between
যৌনস্বরাজ, কুমারত্ন and নৌবালক brother to বাসবদত্তা । The rea-
ding also is “জাবজকীন দ্বীপে দত্তা” । But its interpretation that
জাবজক was the name of an officer of বসুসরাজ or the name of a
certain person in a city of Ceylon, does not agree with the
কথাসরিৎসাগর । Some also read “জাবজকীন বহিনী ।”

প্রতিষিতঃ—প্রতিরিতঃ । দ্বিনোতি জিহ্বাষ । দ্বিষতি । অউদীত । উদীত । অদ্যাপি ।
দ্বিন্যত্ । দ্বিত্বা । উদুত্ ।

वास—(सास्त्रम् ।) हा इदं हि मन्दभादयो । हा वदित्वि
रपचावसि, कश्चिं दासिं सि । देहि मे पण्डितवचं । (क)

राजा—समाश्रसिहि समाश्रसिहि । दुरवगाहा नतिर्दे-
वस्य । वाङ्मनभङ्गपतितोऽप्यितौ नखेतावेव ते निदर्शनम् ।
(इति वसुभूतिवाभ्रव्यौ दर्शयति ।)

वास—अज्जत्त, जुज्जदि एवम् । परं कुहो मम एत्तिहं
भाषधेयं । (ख)

राजा—(अपवार्यं ।) बाभ्रव्य, किमेवमिति सर्वथा नाह-
नञ्छामि ।

बाभ्र—देव श्रूयताम् ।

(क) हा इदं हि मन्दभादिनो । हा भवितु रत्नावलि, छेदायोगवि । ईदं
मे प्रतिवचनम् ।

(ख) आद्येपुत्र युज्यते एवम् । परं कुतो ममेतद् भाषधेयम् ।

(1) वाग—(अस्मिन् गृहे) हाह मन्त्रादिनो आसि हाहा इतिहाहि । हा कश्चित्
वृद्धावलि ! कायात्र कुमि, उद्धर वात ।

रः—मन्त्रावता हाह, मन्त्रावता हाह । देवस्य प्रति ह्येवम् । वसुभूतिवृद्धावलि एव
वृद्धेनैव वृद्धाव । (वृद्धावलि उ ककुकोक प्रदर्शयति)

वास—आदिपुत्र, हा वद । किम्, आयात्र काया एवम् कि ?

रा—(अनादिः क) वाङ्मनभङ्ग कि ? एतेषां इति वृद्धावलि वा ।

ककु—(एव, उद्धर ।

(2) Q—(With tears) O, unlucky I am undone. O cousin,
where are you? Respond to me.

K—Be calm. The course of fate is inscrutable. These two,
drowned and saved, are the instances before you (Points to the
Ceylon minister and his own Chamberlain).

Q—Just so, my husband, but how can my luck be so ?

K—(Aside to Chamberlain) Chamberlain, I do not understand the matter at all—

Ch—O king, listen—

(3) दुरवगाहा = दुर्विभाव्या = दुःखेन निषेत्तव्या । दुर् + अच् + गाह् + खल् + टाप् । गाहते । जगाहि । गाहिष्यते, जाह्यति । अगाहिष्ट, अगाह् । गाह्यते । अगाहि । गाहितुम् गाह्, म् । गाहित्वा गाह्, । गाहः । गाहमानः । देवस्य = भगवतस्य । बाह्वन्भक्तपतितोत्थितौ = बाह्वन्स्य यागस्य भक्तेन पूर्वं पतितौ पश्चादुत्थितौ । पूर्वकाख्यैकसर्वजगतपुराणवर्णनः समानाधिकरक्षेनेति तत्पुरुषः ।

निदग्धं = दृष्टान्तः । भगवतस्य = देवो द्रष्टुं भगवतस्य भाग्यं खो निधत्ति-
विधिं धारित्यमरः । रूपमानभागेभ्यो घेयो वाच्य इति घेयप्रत्ययः । अवगच्छामि = बुध्ये ।

(नेपथ्ये महान् कलकलः ।)

हर्म्याणां हेमशृङ्गत्रियमिव निचयैरर्चिषामादधानः

साम्प्रोद्यानद्रुमायम्बपनपिष्टनितात्यन्ततीव्राभितापः ।

कुर्वन् क्रीडामहीध्रं सजलजलधरश्यामलं धूमपातै-

रेष श्लोघार्तयोषिज्जन इह सहस्रैवोत्थितोऽन्तःपुरेऽग्निः ॥

(1) — (नेपथ्ये अठ्ठाक्ष कलकल) अन्तःपुरे महान् अग्नि उगदित । अत्रमागतेन च
उपवनेन च वृक्षाद्रेण, गच्छेत्तत्र तीव्रं तेजः प्रकान्तिं इहेतेह । दूमायम्बपनपिष्टः
नेम सजलजलधरश्च एव निधत्तिर्यत्र आगतेन हेमशृङ्गोत्तरेण अविर्भाव इहे-
तेह ।

(2) (A great noise within) A fire has blazed out, all on a sudden, in the inner apartment and has assumed the beauty of the golden tops of the palaces with its massive flames. It shows its strong power by scorching the tops of the thick garden trees and distressing the females and it has made the hillock for sports, like a black cloud full of water, with its smoke:

(3) अर्चिषां निचयै हर्म्याणां हेमशृङ्गत्रियमादधान इव साम्प्रोद्यानद्रुमायम्बपन
पिष्टनितात्यन्ततीव्राभितापः धूमपातैः क्रीडामहीध्रं सजलजलधरश्यामलं कुर्वन् श्लोघार्त-
योषिज्जन एव अग्निः इहान्तःपुरे सहस्रैवोत्थितः ।

(४) अर्थिवा त्रिकानां निषयेः समूहेऽर्थानां प्राशस्त्यानां ऐक्यवृत्तिर्न सती च-
 शोभा । शोभाश्चैपि प्रबुध्यत सञ्जीवीकानिबिम्बना इति वक्तव्यम् । अथवा-
 धारवृत्तिः । सम्भवात् अनागतप्राप्तयोपपन्नस्य इत्याद्यां उपादानाद्यां स्वकीय
 दृष्टेर्न विद्यमानः सूचितः अस्मत् तोमः स्वरः उपायः शेष उ तयोक्तः । अनागतस्य
 उपायदृष्टमसूचितानितीत्यसमापः । अन्वयान्तेर्धनमप्यादयेः लोकाग्रहीधं खेतादीन्
 सप्तसप्तत्यधरग्रामसं सप्तसप्तत्यधरग्रामं । ग्रामस्यः पितृस्ये ह्यस्ये इति वेदिवी ।
 कुर्वन् सत्यादयन् । और्ध्व दाष्टिन चार्त्तः पौष्टिनः कोपिच्छनः रत्नवीर्यः शेष उ
 तयोक्तः । दाष्टपौष्टिताद्वनाचयः । एवः अक्षिरनस्य इह अस्मिन् अनागते वृत्ताये
 सप्तसप्तत्यधरग्रामस्य । उत्थितः चाविर्भूतः ।

(५) इत्याद्यल्लेखानि गृह्यन् उपवनउपायान् दृष्ट्वा लोकाग्रहीतस्य पुनस्तेन स-
 ग्रामं कुर्वन् वृत्तिः सप्तसप्तत्यधरग्रामस्य प्राशस्त्यपक्षितः ।

(६) विद्यमानः = विद्यमान इव आचरतीति विद्यमान इति । विद्यन् + विच् + कः ।
 विद्यन्ः सूचके स्ये इति ऐक्यवृत्तिः ।

लोकाग्रहीत = लोकाया महीध इति वहीधनासः अथवाकादिवन् । एकवि-
 षकतेरभावात् । तन् । मही + ध + कः । कश्चरये सूचविभुत्रादिव उपलब्धग्राम-
 मिति कः । मही धरतीति ।

और्ध्वः = दाहः । प्रपुदाहं आदिः । शेट् । और्ध्वति । दिवादिष । It is
 read twice in दिवादि, once सिञ्चर्त्त, (अऔर्ध्वीन्) and again for अह,
 (अप्रपुषन्) (3.1.55) in भृङ् । Another भृङ् is read in आदि । प्रपुषादि ।
 But आदि takes the forms और्ध्वत्वा, प्रपुषत्वा and भृङ्गा and भृङ्गः ।

चार्त्तः = चार्त्त + च + कः = चार्त्तकः । Why not like महुर्त्तः, joined
 in सङ्घितः ? उपसर्गादतिधाताविति (6.1.91) इतिः i. e. when a अकारादि
 root is preceded by अथवांन उपसर्गं, चार्त्त should be the result (and
 not चर्त्त) of the सङ्घिता ।

अपवन् = आ + विच् + ष्ट् । आकारमुपनासेत्युपसर्गात् निजं न वही
 उपधादीर्घः ।

(8) आदधानेन...अमितापिन...कुर्वता...एतेन...असेन...उत्थितम्...अग्निना ।

(9) सग्वराडतम् ।

(10) उत्तमे वा ।

अपि च

देवीदाहप्रवादोऽयं योऽभूत्तावयके पुरा ।

करिष्यन्निव तत्सत्यमत्राग्निरयमुत्थितः ॥

(सर्वे संभ्रान्ताः पश्यन्ति ।)

(1) आत्र७—एहे वे राज्ञीप्राज्ञवाच पूर्वे नावयके इहेराह्नि ताहा ववार्थ करि-
वार वत्तहे वेन अहःपुरे अग्नि आविर्भूत इहेराहे । (मकलेन मठेन वर्णन)

(2) Besides—This fire has blazed out in the harem, to verify,
as it were, the old rumour of the queen's having been burnt to
ashes at *Labanaka*. (All look afraid).

(3) योयं देवीदाहप्रवादः पुरा लावयके अभूत् तं सत्यं करिष्यन्निव अत्रायमग्नि-
रुत्थितः ।

(4) योयं देवीदाहप्रवादः राज्ञीमञ्जोभवनवार्ता पुरा पूर्वं लावयके बंक्षराजाधि-
कृतप्रदेशविशेषे अभूत् तं सत्यं यथार्थं करिष्यन् विधास्यन्निव अत्रान्तःपुरे अयमग्नि-
रनयः उत्थित आविर्भूतः ।

(5) लावयके प्रचारितपूर्वं जनश्रुतिं यथार्थं विधास्यत्यं वक्तिः सुज्ञाने
प्रश्रुतः ।

(8) ...प्रवादिनानि येन...अभावि...करिष्यतापिनानेनोत्थितम् ।

(9) अनुष्टुप् ।

(10) उत्तमे वा ।

(11) अत्र विद्वदो नाम नाटकीयावमज्ञाङ्गम् । विद्वदो वचनम्यादिरिति
संज्ञात् ।

(12) करिष्यन्निव तत् सत्यं नन्ये वक्तिः संश्रुत्यत इति वा पाठः ।

राजा । कथमन्तःपुरेऽग्निः । (ससम्भ्रममुत्थाय) क्वचं देवी
वासवदत्ता दग्धा ।

वास । अज्जउत्त परित्ताहि परित्ताहि । (क्व)

राजा । अये कथमतिसम्भ्रमात्पार्श्वं स्थापि देवी नीप-
सन्निता । (देव्याः पाणिं गृहीत्वा आनिष्ठ) देवि समाज्ज-
सिद्धिं समाज्जसिद्धिं ।

वाम—अज्जउत्त, मए अत्तचो किदे च भविदम् । किं
उच्च एसा क्खु, मए निग्गविचाए इध विषडसंजमिदा साच-
रिथा विवज्जेदि । ता परित्ताअदु अज्जउत्तो । (क्व)

राजा—कथं देवि, सागरिका विपद्यते । एव मच्छामि
वसु—देव, किमिदमकारणमेव पतङ्गहृत्तिः क्रियते ।

बाभ्र—देव, युक्तमाह वसुभूतिः ।

विदू—(राजानमुत्तरीये गृहीत्वा ।) ओ, मा क्खु, खा-
इसं करेहि । (ग)

(क) आर्यपुत्र परिवासक परिवासक ।

(ख) आर्यपुत्र, मयात्मनः क्लेशे न भवितम् । किं पुनरेवा क्खु नया विप्लवका
इह निमग्नमयनिता सागरिका विपद्यते । तत्परिवासकानामार्यपुत्रः ।

(ग) ओ मा क्खु साइसं कुच ।

(१) क—कि ? अज्जउत्त च ह ? (महेश्वरः) राज्ञी वानस्पत्या वदा इहेव ?

वास—आर्यपुत्र, इका क्कम्, इका क्कम् ।

क—एहं (व पार्श्वे) देवी, अति उदात्त मया कवि महे (वःकीर हृद्यश्च, ७
आनिष्ठमनुजः) राज्ञी, मयावता इह, मयावता इह ।

বান—আধিপত্য আমি নিজের জন্য বনি না । কিন্তু নির্ধরা আমি সাগরিকাকে শৃঙ্খলবদ্ধ করিয়াছি । সে এখানে বসিতেছে । আধিপত্য, রক্ষা করন ।

র।—কি রাজি ? সাগরিকা বসিতেছে—আমি বাইতেছি ।

বহু—বধীরাজ, অকারণে পতনযুক্তি করিতেছেন কেন ?

কহু—বধীরাজ, বহুকৃতি ভালই বলিয়াছেন ।

বি—(রাজার বস্ত্রে ধরিয়া) ওহে, সাহস করিও না ।

(2) K—What ? Fire in the harem ? (Rising hastily) The queen is burned !

Q—Husband, help, help.

K—O, here is the queen by my side. I did not see owing to extreme haste. (Holding her hand and clasping) Be calm, queen, be calm.

Q—Husband, I do not entreat for myself. But *Sagarika* fettered by my cruel self, is dying there. Rescue her, husband.

K—Well, queen, *Sagarika* is dying ? I go—

C. M.—O king, why are you uselessly imitating the fatal folly of the moth and rushing into the fire ?

Ch—The minister speaks rightly, sir.

J—(Detaining the king in his cloth) Do not dare—

(3) दग्ध = मज्जीभूता । दह् + क्तः + टाप् । दहति । ददाह । चक्षति । चक्ष-
चोत् । दहते । ददाहि । दग्धम् । दग्धा । पतिसम्भूमात् = पतित्वरया । निनृसं-
मिता = मृदुलवन्विता । पतद्दहतिः = जलमक्रिया, अपिप्रवेष्ट साक्षात् प्राचल्लान् दग्धैः ।

রাজা । (উত্তরীয়মাকর্ষণ) অরে বিস্ময় সাগরিকা
বিপদ্যতে কিমদ্যপি প্রাণাঃ পরিরক্ষ্যন্তে । (অবলম্বপ্রবেশ
নাটয়িত্বা ধূমাভিভবং নাটয়তি ।)

विरम विरम वङ्गे मुञ्च धूमानुबन्धं

प्रकटयसि किमुच्चैरर्चिषां चक्रवालम् ।

विरहहुतभुजाहं यो न दग्धः प्रियायाः

प्रलयदहनभासा तस्य किं त्वं करोषि ॥

(୧) ଗା—(ଓଡ଼ିଶୀର ଆକର୍ଷଣପୂର୍ଣ୍ଣତା) ଓଡ଼ିଶା ଦୁର୍ବ ଦିବ୍ । ମାନସିକା ବଞ୍ଚିତେ, ଏବେକ
କ୍ଷୀଣ ହାସିବ ? (ଅସ୍ଥିତେ ଯେବେ ଓ ଦୁଃସାହା ଅତିତର)—ଅବନ ବିରତ ହେ, ବିରତ ହେ,
ବିରତ ହେ ଦୁଃଖନେ ଡାମ୍ କର । କହୁ ମିଶାମତେ ଏକାମ କଞ୍ଚିତେ ? କହାହାକିବିବି
ସିରାବିରହାଧନେ ଆସି ବନ୍ଧ ହେ ନାହି । ତୁମି ଆସାବି କି କଞ୍ଚିବ ?

(୨) K—(Snatching away the cloth) Fie, fool ! *Sagarika* is
dying ? Am I to save my life ? (Enters into the fire and appears to
be suffocated with smoke). O fire, stop, stop. Do not produce
smoke continually. Why do you shine so with flames ! O, I have
not been killed by the fire of separation from my sweet heart, the
burning of which is like that of the fire destroying the universe.
What can you do to me ?

(୩) ବଢ଼ି ବିରମ ବିରମ । ଧୁମାମୁଦ୍ୟ ଶୁଭ । କିମର୍ତ୍ତିବା ଅକ୍ଷବାଦଶୁଦ୍ଧି: ଗଢ଼-
ବସି ? ଯୋଡ଼ି ମହାବଦହନଭାଟା ମିଶାବା ବିରହବୁତଭୁଜା ନ ଦନ୍ଧ: ତଳ ଲେ ଖିଁ କରୋସି ?

(୪) ଓ ବଢ଼ି ! ଅଗଷ୍ଟ ! ବିରମ ବିରମ । ନିବର୍ତ୍ତକ । ଆସନ୍ତି ହେ ଶବ୍ଦ ଶୁଦ୍ଧି
ବିଲ୍ଲ୍ । ଶ୍ବାହ୍ ପରିକ୍ଷା ରମ ଶମି ପରକ୍ଷପଦମ୍ । ଧୁମାମୁଦ୍ୟ ଶାମଲେ ଧୁମାମୁଦ୍ୟ ଶୁଭ
ଭଜ । ଖିଁ କହମର୍ତ୍ତିବା ଆକାଶୀ ଅକ୍ଷବାଦ ଶବ୍ଦଶୁଦ୍ଧିରଜନ ମହଟବସି ? ମହା-
ଭବସି ? ଯୋଡ଼ି ମହାବଦହନଲ କଲ୍ୟାଣାପେ: ଭା ଡବ ଭା ବଜା ହ ମଜୋ: ନିମ କଲ୍ୟାଣ-
ଭବନମସୁଦ୍ଧନ । ଭା: ମହାବେ ମଧୁକ୍ଷେ ଶୋତି ମିଦିନୀ । ମିଶାବା ବିରହ ବସ ବୁଦ୍ଧମ୍
ବଞ୍ଚିକେନ ବିକ୍ଷେଦାମିନା ନ ଦନ୍ଧ: ଧର୍ମୀଭୂତ: । ତଳ ଲେ ଖିଁ କରୋସି ବିଦବାସି ? ବ
କିକିଦିଲ୍ଲେ: ।

(୫) ମିଶାବିରହଦହନମୁକ୍ତି ବଞ୍ଚିନା ନ ଦନ୍ଧା: । ଅଗଷ୍ଟ ଧୁମାମୁଦ୍ୟପରିକ୍ଷାବି
ବିରମ ପବ ମେଶାମ୍ ।

(୬) ବିରଲ୍ଲତା ବିରଲ୍ଲତା ଶୁଦ୍ଧତା ଧୁମାମୁଦ୍ୟ: ମହାବଦହନ...ଅକ୍ଷବାଦ...ବିରହ-
ଭଜମୁଦ୍ଧ ଧର୍ମୀ ନ ଦନ୍ଧାମ୍...ମହାବଦହନଭା:...ଲ୍ଲବା ଖିଁ କିବିନି ?

(୭) ଶାମିନୀଭଜମ୍ ।

(୮) ଦରକାଳହାର: । ଶବ୍ଦ କାବ୍ୟବିଜ୍ଞାନୁବାସିତ: ।

(୯) ଅଧି ନାଟକୀୟ ଆବେଶୀ ବଞ୍ଚିତ: ।

(୧୦) ଧୁମାମୁଦ୍ୟଲିପି ବା ପାଠ: ।

વાસ—કથં મમ દુઃસ્થભાવ્યપી વપ્ત્યાદોઽય્યં વ્યવસિદં
અજ્ઞતસ્તેષાં । તા કિં મય દ્વિદાણાં । અહંપિ અજ્ઞતસં ઝેવ્ય
અણુગમિસ્સાં । (ક)

વિદુઃ—(પરિક્રામચ્ચતો ભૂત્વા) ભોદિ, અહંચિ પથો-
વદેસકો હોમિ । (ઘ)

વસુ—કથં પ્રવિષ્ટ એવ ઝવલનં વક્ષરાજઃ । તત્કામાપિ
દ્વિદરાજપુત્રીવિપત્તેર્યુક્તમિદૈવાત્માનમાહુતીકર્તુમ્ ।

કશ્ચુ—(સાન્નમ્) હા મહારાજ, કિમિદમકારણમેવ
મરતકુલં સંશયંતુલામારોપિતમ્ । અથવા કિં પ્રલાપેન ।
અહમપિ ભક્તિસદૃશમાચરામિ ।

(હતિ સર્વેઽગ્નિપ્રવેશં નાટયન્તિ ।)

(ક) કથં મમ દુઃસ્થભાવિન્યા વપ્ત્યનેવં વ્યવસિતમાર્થપુત્રેષાં । તત્કિં મયા
સ્થિતયા । અહમપ્યાર્યપુત્રસીવાનુગમિન્વામિ ।

(ઘ) ભવતિ, અહમપિ પથુપદેશકો ભવામિ ।

(૧) વાસ—હુઃશતાગિની આત્રાં કથાં આર્થાગુલ્લ એકેકળ કરિત્તેન । આમિ કેન
આત્રાં શાકિ ? આર્થાગુલ્લેન અનુગમન કરિત્તે ।

વિ—(અત્રે ગમન પૂર્ણક) માનનીતે, આમિઠ પથિશર્વર્ણક હૈવ ।

વસુ—વત્સરાજ વપ્ત્યાદિ અગ્નિઠે યત્તેન કરિત્તેન । આમિ રાજગુલ્લીં મત્તેન પથિ-
શાકિ, આત્રાંઠ એકેકે નિલકે આશ્ચિ કરા કર્ત્તવા ।

કશ્ચુ—(અત્રેન મહિત) શાક, મહારાજ, અત્રાંતે કેન એકે ઉત્તરત્રેન મત્તે-
તુનાતે આત્રાંનિત કરિત્તેન ? અથવા યત્તેન યત્રોચન નાદે । આમિઠ અત્રાંત્રકળ
આત્રાંત્ર કરિ । (મત્તેન અગ્નિઠે યત્તેન)

(૨) Q—Alas, my husband has done this for my unfortunate
words. So why shall I stay ? I too follow him—

J—(Going in the front) Lady, I shall also be your guide.

C. M.—Well, the king has really rushed into the fire ! I was a spectator of the princess' death. So it is better to sacrifice my life here.

Ch—(With tears) O my king ? Why have you thus needlessly imperilled the *Bharat* race ? Or what is the use of raving ? I also act in accordance with my regard to them. (All enter into the fire).

(3) व्यवसितम् = चतुष्टितम् । पञ्चपदीयः = पद्यः उपदीयः इति षष्ठी-समासः । इत्यत्राभ्यां कर्त्तरीति (१।१।१४) निषेधस्तु न । सःत्रकादिभ्याम् (१।१।२) । अथवा, शिववष्टाः समासः । तत्रादि षष्ठीयां निर्मातृस्त्रिवन्विधागुच कश्च इति । तत्कर्मो फलभूतयत इति शेषः कुतश्च भवत्येवमेति । वस्तुतस्तु अनिर्गुणः कश्चिदिति तत्पद्योक्तो हेतुर्बेति प्रापकादिभ्यः प्रतिषेधः । Under the Rule 2. 2. 15. there can be no षष्ठीसमास with कर्त्तृर्बहुम् and चत् । But they say, since the मुद्रकार himself has made such समास in अनिर्गुणः and तत्पद्योक्तः, this prohibition is not universal.

अवधनं = वधिम् । आकृतं कर्त्तुम् (आकृ + कृ + क्तुम् = आकृतिः । आकृति + कृ + क्त + क्तुम् । अो वेति दीर्घः ।) = आकृतिकपेव चवेत्तिम् । कुटीति । कुटवाक्-पाठ, बभूव, -चकार, अद्याव । होयति । चोदीरोत् । इवने । चडावि । कृष्ण । होतुम् । ज्ञातुम् ।

संश्रवणानाम् = मन्दिन्यावल्यां = विनाशोन्मुखदशानाम् । प्रकाशिन = निष्कलबाजो व भक्तिसङ्घर्षं = भक्त्यनुपपन्नम् ।

राजा । (दक्षिणशास्त्रस्यन्दं निरूप्य ।) एतदवस्थस्य मज्ज-
कृत एतत्फलम् । (अपतोऽवलोक्य सहर्षं हिम् ।) कथमाह-
चक्षुतवहा वर्तते सागरिका । तत्त्वविरतिमेनां संभावयामि ।

(ततः प्रविशति निवर्त्तयता सागरिका ।)

साग । (समन्तादवलोक्य) दिङ्दिष्टा समन्ततो व्यक्त-
सिद्धो बुद्धवहो भज्य मे दुःखावसाधं करिष्यदि ।

রাজা । (ত্বরিতমুপগম্য) অয়ি প্রিয়ে কিমন্যাপি
মধ্যস্থতয়া বর্ন্তসে ।

সাগ । (রাজানং দৃষ্ট্বা আত্মগতম্) কাথং অক্সচস্তৌ তা
এদং পেন্ধিস্থপু পুণৌ বি মে জীবিতদাসা সংবুস্তা ।

(প্রকাশম্) ভদ্রা পরিত্তাহি পরিত্তাহি । (ক)

(ক) দিষ্টা সমস্যাপ্রজ্ঞালিতৌ বৃতবহীঃস্য মে দুঃখাবসানং করিষ্যতি ।

(খ) অযমার্থ্যপুত্রঃ । তদেদং প্রেচ্ছা পুনরপি মে জীবিতাশা সংবুস্তা । মর্ন্তে, পরিমা-
য়স্ব পরিমায়স্ব ।

(১) রা—(দক্ষিণবাহুস্থলনামুত্তর পূর্নক) এই অবস্থাতে কোথা হইতে একপ
কন বটবে ? (অত্র বর্নন ও হর্ষোৎসেহ সহিত) এই যে সাগরিকা অগ্নির নিকটে ।
ইহাকে নীচ আঁচ কহি । (নিগড়মরবতী সাগরিকার অবেশ)

সা—(চাঞ্চিরিক অবলোকন পূর্নক) সর্বত্র অক্সিত অনল অগ্নি ভাগ্যে আবার
দুঃখের অবগান করিবে ।

রা—(অক্সিত নিকটে আগমনপূর্নক) অগ্নি প্রিয়ে, এখনও যে উদগীর্ণা ?

সা—(রাজাকে বর্ননপূর্নক বগত) এই যে আর্ধাপুত্র, ইহাকে দেখিয়া আবারও জীব-
নের আশা হইতেছে । (অক্সিত) মহারাজ রক্ষা করুন, রক্ষা করুন ।

(২) K—(Feeling a throbbing sensation in the right arm)
Whence will come its issue in this situation ? (Seeing in front,
with pleasure and fear) Here is *Sagarika* near the fire. Just I
console her. (Enter *Sagarika* shackled)

S—(Looking round) Luckily, the fire blazing on all sides, will
terminate my sufferings.

K—(Coming near hastily) Oh my dear, why are you still
indifferent ?

S—(Seeing the king, aside) Why, my husband ! His sight ins-
pires me with the hope of life. (To the king) Sire, rescue, rescue.

(৩) एतत्फलम् - स्त्रीलाभद्वयं फलम् । उक्तञ्च—दृष्ट्वा पुनरित्युक्ते पुन-
रु-
लभते स्त्रियमिति । संभावयामि—आश्वासयामि । मध्यस्थतया—मीमांसित्वेन ।

राजा—भीर, चरं भयेन ।

सुहृत्तमपि सङ्घतां बहुल एव धूमोद्गमो

(चलतोऽप्यबोल ॥)

इहा धिगिदमंशुकं कुरुति ते स्तनाग्रच्युतम् ।

(निबोल ॥)

सुहृः क्वससि किं

(निपुचनबोल ॥)

क्वचं निगृह्ययतासि ? द्रुतं

नयामि भवतीमितः प्रियतमोऽवसम्बन्ध मां ॥

(१) राजा—उपनीत, डर नाहै । ऐसे गर्हात धूम किरकन नष्ट कर । (आगे बर्न) हाथ धिक्, ऐसे डोमार उमड़ात बन्धु बनिःकर । (बर्नगुरुक) बाह बाह धमिडवति हैःकर केन ? (उत्तमकणे (बर्नक) ने कि । नृचनबन्धा हैःहा ? आनि डोमारक कुरु एवान हैःकर नईहा बंईःकरि । मिःकर आमारक वर ।

(२) K—O frightened one, no need of fear. Just pass, for a short time, through, this profuse mass of smoke. (Looking in the front). Alas. The scarf fallen from your breast, is on fire. (Looking) Why do you stumble so often ? (Looking carefully) Why, you are shackled ! I shall lead you away from this place. Cling to me, my dearest.

(३) एव बङ्गलः धूमोद्गमः सुहृत्तमपि सङ्घताम् । इहा धिगिदं ते स्तनाग्रच्युतम् चरुचं कुरुति । किं सुहृः क्वससि ? क्वचं निगृह्ययतासि इतो नयतो ह्रुतं क्वससि प्रियतमी नामवसम्बन्ध ।

(४) एव पुरोवर्ती बङ्गलः पञ्चातः धूमोद्गमः धूमाविर्भावः सुहृदे क्वससि सङ्घताम् । इहति विषये निपातः । धिमिति कटे । इदं ते तव स्तनाग्रच्युतं वसिष्ठ-चरुचं वस्य क्वसति भयोभवति । किं क्वचं सुहृः पुनः पुनः क्वससि वतिं विवकवति ? क्वचं निगृह्ययता मङ्गलवहा । निगृहः पादवन्धु विहोरः मङ्गलोऽप्युच इति

हृत्तामुषः । असि भवसि । इतः अस्मात् स्वात् भवतीं त्वां हृतं गयामि । प्रियतमी
सामयलललल गृह्णाच ।

(5) इमं पर्याप्तं धुमोद्रेकं चणं सहस्र । एतत्ते मनश्चतुर्तं वल्लं दहते । कथन-
संवाचं न चलसि ? अये प्रहलललललललल । मामाश्रय । त्वां लघुस्मात् स्वामात् गयामि ।

(8) सहस्रं बहुलमेतं धुमोद्रेकम् । अमीनामुक्तेन व्यवहते...प्रच्युतेन । व्यवहते ।
निगदसंयतया । गीयते भवती । अहमीवाचललल ।

(9) प्रच्युतेन ।

(कण्ठे गृहीत्वा निमीक्षिताक्षः स्पर्शसुखं नाटयन् ।)
अहो, क्षणादपगतोऽयं मे संतापः । प्रिये, समाश्रसिहि
समाश्रसिहि ।

व्यक्तं लग्नोऽपि भवतीं न धव्यति हुताग्रनः ।

यतः संतापमेवायं स्पर्शस्ते हरति प्रिये ॥

(अक्षिणी समुन्मील्य निरीक्ष्य च ।) अहो महदाश्चर्यम् ।

(1) —(आनिमन, मेजमिनीमन उ अर्पणशुद्धय पूर्वक) अहो, आश्रय गच्छाग
दूर इहेन । अहो, गमावता इउ, गमावता इउ । अक्षिणी अर्पण करिष्याउ शिन्धु त्वांका
वह करिष्ये ना—कारण त्वांका अर्पण गच्छाग दूर करे ।—(मेजमिनीमन उ अर्पण पूर्वक)
अहो अछाउ आकर्ष ।

(2) (Embracing, closing the eyes and feeling pleasure) O, my
suffering is off at once. My dear, be calm, be calm. The fire,
though reaching, will not surely scorch you, as your touch removes
the burning feeling.

(3) प्रिये, हुताग्रनः लग्नोऽपि भवतीं व्यक्तं न धव्यति । यतोयं ते स्पर्शः
सन्तापं हरत्येव ।

(4) हे प्रिये, हुताग्रनोऽपि लग्नोऽपि भवतीं व्यक्तं निश्चितं न धव्यति
अक्षीकरिष्यति । यतः अयं ते स्पर्शः सन्तापं ह्वानि हरति दूरीकरोत्येव हि ।

(5) सन्तापहरिणो त्वां कथमननः सन्तापविष्यति ।

(6) वयः = वयम् + ऋः । वयस्ते । वयस्ये । वयस्मिन् ।

(8) वयं न...भवती... भवती कृताग्रमेव । कृतापः वयम् अग्रेव तिष्ठती ।

(9) वयस्ये ।

कासी गतो पुनर्वहस्तदवस्थमित

दन्तःपुरं (वासवदत्तां दृष्ट्वा) कथमवन्तिकृपात्मजेयम् ।

वास । (रान्नः शरीरं परावृण्वती सहर्षम्) दिदृक्षा
अस्मद-सरीरो अज्जउत्तो । (क)

राजा । बाभ्रव्य एव,

बाभ्र । विजयतां महाराजः । देव दिष्ट्या वईसे,

पुनर्वहसिताः अः ।

राजा । वसुभूतिरयं,

वसु । देव दिष्ट्या वईसे ।

राजा ।

वयस्यः,

विदू । जेदु जेदु भवं । (ख)

राजा । (विचिन्तय सवितर्कम्)

स्वप्ने मतिर्भ्रमति किं त्विदमिन्द्रजातम् ॥

(क) दिष्ट्या अक्षतजरोर आर्यदुष्टः ।

(ख) वयम् वयम् भवान् । (प्राक्कल्पितं पाठ्यः—कासी गतो पुनर्वहस्तदवस्थमित-
दन्तःपुरं, कथमवन्तिकृपात्मजेयम् ।

बाभ्रव्य एव, वसुभूतिरयं, वयस्यः,

स्वप्ने मतिर्भ्रमति किं त्विदमिन्द्रजातम् ॥ इति ।)

(1) अत्र (क) पाठः 'वयम्' - वयस्यः पुरं गृहीतव्यं वः ।—(वासवदत्ताः क. लेखिका)
एव (ख) अक्षतजरोर अक्षतः !—एव वयस्यः !—इति वयस्यः—एव वयस्यः—
कश्चित्कश्चिद्वि ? अथवा ईदृ ? ईदृवान् ।

বাস—(রাজার শরীর স্পর্শ করিয়া সহর্ষে) ভানো আঁধাশূল অকণ্ঠ শরীরে আছেন ।
ককু—সহরাজের ভয় । সহরাজ মরণ হউক । আবার আবার বাঁচিলেন ।
বহু—সহরাজের মরণ হউক ।
বি—আগুনই ভয় ।

(2) Where is the fire ? The harem is as it was ; (Seeing the queen) This is the king of Ujjein's daughter ? Here is the Chamberlain—here the Ceylon minister and this is my friend ! Does my mind move in dream ? But it is magic.

Q—(Touching the king's body and joyfully) Luckily my husband is unhurt.

Ch—O king, may you prosper. We are revived !

C.M.—Prosperity to you, king.

J—Victory to you.

(3) অসী—বৃতবহুঃ ক্রমতঃ । এতদন্যঃ পুরং তদবস্থাম্ । কথমিয়মবলিনৃপাশ্রয়ঃ ? এষ বাধ্যত্ব্যঃ । অয়ং বসুভূতিঃ । বয়স্যঃ । মতিঃ স্নগ্নে ভ্রমতি কিম্ ? ইদং ইন্দ্রজালম্ ।

(4) অসী বৃতবহুঃ ক্রমতঃ । এতদন্যঃ পুরং তদবস্থাম্ পূর্বাৱস্থানিব । কথমিয়মবলিনৃপাশ্রয়ঃ ? উজ্জয়িনীরাজপুত্রী বাসবদত্তোদ্যতঃ । এষ বাধ্যত্ব্যঃ ককুভী । অয়ং বসুভূতিঃ সিংহলেন্দ্ররাজ্যঃ । বয়স্যঃ বিদূষকঃ অয়মিতি শ্রীষঃ । মতির্মমঃ স্নগ্নে ভ্রমতি ভ্রমতি কিম্ ? ইদং । তু কিম্ । ইন্দ্রজালং মায়া । উজ্জয়িতাঃ প্রাশস্ত্রীকণাঃ ।

(5) অনন্তোন্মদিতঃ । অন্তঃপুরে যথাবস্থাম্ । বাসবদত্তাদীনামাশ্রয়ঃ স্থিতিঃ অতোয়ং বিধমৌ মম কিম্ ? নকীদং মাযোদ্ধাবননীব ।

(6) বৃতবহুঃ=বৃতস্ব বহুঃ । বহুতোতি পচাষ্যৎ । ক্র=ক্রিম্+অত্ । ক্রিমৌ-ইদৃশি (১।১।১২) তলপবাদঃ অত্মমত্ব্যঃ ।

(8) অসুনা মতেন (মতং বা) বৃতবহুঃ । এতেন তদবস্থেন অন্তঃপুরে । ...স্থপা-
শ্রয়য়া অনয়া । বাধ্যত্ব্যে এতেন । অমেন বসুভূতিনা । বয়সেন । ময়া ধম্যতে ।
অমেন ইন্দ্রজালিন ।

(9) বসন্ততিস্রকং ভ্রমম্ ।

ବିଦୁ । ଭୋ ମା ସନ୍ଦେହ କରିବି, ଚନ୍ଦ୍ରଜାଲ କ୍ଷୁଦ୍ର, ଏହି ।
ଭବିଷ୍ୟତେ ତେଜ ଦାସୀଏ ଉତ୍ତେଜ ଚନ୍ଦ୍ରଜାଲିଏ, ଏହି ଅବସ୍ଥା ଏକ
ଦେବେ ମହା ଏକ୍ବୋ ଶ୍ରେଷ୍ଠାଧୋ ଦହ୍ୟୋ ଗ୍ନି, ତା ତ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଏହି । (କ)

ରାଜା—ଦେବି, ଶ୍ରେଷ୍ଠାଦିୟମକ୍ଷାଭିରିହାଣୀତା ସାମରିକା ।

ଦାସ—(ସିଦ୍ଧାନ୍ତ) ଅବସ୍ଥାତ୍ତ, ଭାବିତ ଦେ ସବ୍ୟମ୍ । (ଖ)

ସବୁ—(ସାମରିକା ଦୃଷ୍ଟାପବାର୍ଯ୍ୟ) । ବାହ୍ୟ, ସୁସହସ୍ରୀର
ରାଜପୁତ୍ରା ।

ବାହ୍ୟ—ଅମାତ୍ୟ, ମମାପ୍ତେତଦେବ ମନସି ବର୍ତ୍ତେ ।

ସବୁ—(ପ୍ରକାଶ ରାଜାନୁସିଦ୍ଧି) । ଦେବ, କୁତ ଯଦି କାବ୍ୟା ।

ରାଜା—ଦେବୀ ଜାନାତି ।

(କ) ଭୋ ମା ସନ୍ଦେହ କର, ଚନ୍ଦ୍ରଜାଲ କ୍ଷୁଦ୍ର ବସ୍ତୁ । ଭବିଷ୍ୟତେ ତେଜ ଦାସୀ: ପ୍ରବେଶ
ଚନ୍ଦ୍ରଜାଲିକେ, ଯଦି ଅବସ୍ଥାତ୍ତେ ଦେବେ ମନ ଏକ ଶ୍ରେଷ୍ଠାଧୋ ଦହ୍ୟୋ ଗ୍ନି, ତନ୍ ମହାଦେବୀ ।

(ଖ) ଆଦ୍ୟୁଗ, ଜାତେ ତେ ସର୍ବମ୍ ।

(1) ୧—ତେ ମୋର କରଣ ନା । ଯେହ ଶ୍ରେଷ୍ଠାଧୋ ଶ୍ରେଷ୍ଠ । ମୋ ଦାସୀର କୌଣସି
ଶ୍ରେଷ୍ଠାଧୋ ବାସିନୀ, ଏକତ୍ର ସହାଧାର କରୁକ ଆମାର ଆଉ ଏକଟା ବେଳା ଦେଖିତେ ହେବେ
ଶ୍ରେଷ୍ଠାଧୋ ।

ରା—ରାଜା, ତୋର କଥା ମୋର କଥା ଶ୍ରେଷ୍ଠାଧୋ ।

ଦାସ—(ରାଜାଙ୍କୁ) ଆମାତ୍ୟ ମନେ କାବ୍ୟାଦେବ ।

ସବୁ—(ସାମରିକା ଦେଖିବି କାବ୍ୟାଦେବ) ବାହ୍ୟ, ଶ୍ରେଷ୍ଠାଧୋ ଶ୍ରେଷ୍ଠାଧୋ ।

କବୁ—ଅମାତ୍ୟ, ଆମେ ତାହା ଦେଖିବେ କାବ୍ୟାଦେବ ।

ସବୁ—ରାଜାଙ୍କ ମତି ସହାଧାର, ଏହି କଥା କୋପା ଦେଖିତେ ମୋର କାବ୍ୟାଦେବ ?

ରା—ରାଜା କାବ୍ୟାଦେବ ।

(2) J Well, do not doubt. This is magic. It was said by
that bastardly magician that the king should see another play of
his. This is it.

K—Queen, *Sagarika* has been brought here under your words.

Q—(Laughing) You know all, husband.

C. M.—(Seeing *Sagarika*, aside to the chamberlain) Chamberlain, she is very like the princess !

Ch—I too think so, minister.

C. M.—(To the king) O king, whence this girl ?

K—The queen knows.

(৩) রাজপুত্রা—তুচ্ছার্থে রত্নাবলীমাতা তৃতীয়ান্বতরস্বামিতি তৃতীয়া । পশ্যে
বহু । অমাক্ষিনোঃনতুসম্যাকং নাম রসদৌবঃ সস্বটমিত্রনাথাদিমিত্রতঃ । বাচস্পানমণে
সাগরিকায়াঃ বিজুতে: ।

বসু—দেবি, কুত: পুনরিত্যং কন্যকা ।

বাসু—অমস্ব । এসা ক্সু, সাগরদৌ পাবিদেতি ভবিষ্য
অমস্বজোঅম্বরাশ্বেণ মম হৃদ্যে শিক্ষিতা । অদৌ এষ
সাগরিভ্রান্তি সহর্দ্যমিদি । (ক)

রাজা—(স্বগতম্ ।) কথং যৌগন্ধ্যায়শ্চেন ন্যস্তা । কথ-
মসৌ মমানিবেথ কিঞ্চিল্করিষ্যতি ।

বসু । (অপবর্ত্য ।) বাভ্রব্য, যথা সুসহৃদৌ বসন্তকাস্থ
কণ্ঠে রত্নমালা । অস্মা অপি সাগরাত্মাশিত: । তথা ব্যক্তং
সিংহলেশ্বরস্য দুহিতা রত্নাবলীম্ । (ইত্যুপস্থত্ব প্রকাশম্ ।)
প্রায়ুষ্মতি রত্নাবলি রাজপুত্রি, ত্বমীদৃশোমবস্থাং গতাশি ।

(ক) অমাত্য, এষা খলু সাগরত: প্রাপ্তেতি মণিত্বানাম্যবীনম্বরাশ্বেণ মম হৃদ্যে
শিক্ষিতা । অতএব সাগরিভ্রান্তি ব্রূয়তে ।

(১) বসু—দেবি, এই কস্তা কোথা হইতে ?

বাসু—অমাত্য, সাগর হইতে প্রাপ্তা বলিয়া অমাত্য যৌগন্ধ্যায়গ ইহাকে আনিয়া হৃদে
নিক্ষেপ করিয়াছেন । অতএব ইহাকে সাগরিক কন্যা হয় ।

রাজা—(স্বগত) যৌগন্ধ্যায়গ কতক কুস্তা ? আনাকে না বলিয়া সে কার্য করে ?

वह—(वनाडिके) राजा, वनछूटकर कठे दुग्धूनि उडवाला, हेराव मावव हहेरु
आलि । अउएव निम्किठ हेनि निरुजनेवउकडा उडवावनी । (निकटे आवयव उ
अकाले) आतूवति राजकरु उडवावनि, आगनि एहेरु अवह ! आउ हरेउरुअन !

(2) C. M.—O Queen, whence this girl ?

Q—She was given to me by our minister saying that she was rescued from the sea. So we call her the maid from the sea.

K—(Aside) Well, given by our minister ! Does he act without my knowledge ?

C. M —(Aside) Chamberlain, the necklace with the jester is similar, she too is got from the sea. So clearly she is *Ratnabali*, the king of Ceylon's daughter. (Coming near and to *Sagarika*) O blessed princess *Ratnabali*, are you in this state !

(3) अन्दाति—अन्दाते । अन्द् + णिच् + अर्मेणि अट् न । नत् करोतीति किञ्च
पीचत इति आसकारः । नत् अन्द्देरकसहायकपुत्रीवेत्यः करव इति कण् । तव हि
अर्मेणि अन्दाप्यते इति स्यात् । अर्मेरि अन्द्बति । अन्द्बन् ।

साग—(वसुभूतिं दृष्ट्वा सास्त्रम् ।) कथं अमचो वसु-
भूदौ । (क)

वसु—हा इतोऽस्मि मन्दभास्यः । (इति भूमी पतति ।)

साग—हा इदंमि मन्दभास्यो । हा ताद, हा अन्व,
कहिं सि । देहि मे पडिवचनम् । (इत्याकाशं पातयन्ती
मोहमुपगता ।) (ख)

वास । (समम्भ्रमम्) कसुह इयं सा मम बहिषिचा
रचचावली । (ग)

कसु । देवि इयमेव सा ।

वाम् । (रत्नावलीमालिङ्ग्य) बहिषि समस्त
समस्तस । (घ)

- (ક) કથમમાલ્યો વસુસૂતિઃ ।
 (છ) હા હતાલ્લિ મન્દમાગિની । હા તાત, હા અન્ન, કુમાસિ । દીદિ મે પ્રતિ-
 વચ્ચનમ્ ।
 (ગ) કસ્યકિન્ રથં સા નમ મગિની રત્નાવલી ।
 (ઘ) મગિનિ સમાશ્વસિદિ સમાશ્વસિદિ ।

- (૧) સા—(વસ્ત્રકૃતિકે વેષિત્રા અસ્ત્રમ્ સહિત) એ વે અમારો વસ્ત્રકૃતિ ।
 રત્ન—હાર, મન્દમાગિની આસિ હતા હૈરાહિ । હાર પિતઃ, હા માતઃ, કોનમ
 કાશાર ? ઉચ્ચર માં (પતિતા ઓ મોદગ્રાણા)
 રાસ—(સચ્ચે) કક્કુકિન્, એ આમાર સેઈ કમિની રત્નાવલી ?
 કક્કુ—આજે હૈ ।
 રાસ—(રત્નાવલીકે આનિત્રન પૂર્ણક) કમિનિ, મમાવતા હૈ, મમાવતા હૈ ।
 (૨) Sa—(Seeing the minister, with tears) Why, this is the
 minister !
 C. M.—Alas, I am undone, unfortunate as I am. (Falls down)
 Sa—Alas, I am undone, O father, O mother, where are you ?
 Respond to me. (Falls down and swoons.)
 Q—Chamberlain, is this my cousin, *Ratnabali* ?
 Ch—Yes.
 Q—(Embracing *Ratnabali*) Cousin, be calm, be calm.
 (૩) સા—નુતપૂર્ણા ।

રાજા । કથમુદાત્તવંશપ્રભવસ્ય સિંહલેશ્વરસ્ય વિક્રમ-
 વાહોરાત્મજેયમ્ ।

વિદૂ । (રત્નમાલાં દૃષ્ટા સ્વગતમ્) પદ્મને એન્ન આશિદં
 મણ, અહુ સામસ્રજણસ્ય હદિસો પરિચ્છદો હોદિ સ્તિ । (ક)
 વસુ । (ઉત્થાય) રાજપુત્રિ સમાશ્વસિદિ સમાશ્વસિદિ,
 નન્વિયં જ્યાયસી તે મગિની દુઃસ્વમાસો, તત્પરિચ્છજસૈનામ્ ।
 રત્નાવલી । (સમાશ્વસ્ય રાજાનં તિર્થંગવલોક્ષ

ସ୍ବଗତମ୍) କିଦାବରାଧା କ୍ଷୁ, ଅହଂ ଦେବୀଏ ଯ ସକ୍ଷ୍ୟସ୍ୟୋମି ମୁହଂ
ଦଂସିଦୁଂ (ହସ୍ୟଧୌମୁଖୀ ତିଷ୍ଠତି) । (କ)

(କ) ମହନମିଏ ହାଣି ନୟା ମ କ୍ଷୁ ଶାଳାୟମନକାହଂ ପରିଷ୍କାସୀ ଉପସୀମି ।

(କ) ଜନାପରାଧା କ୍ଷୁଜହନ୍ । ଦିକ୍ଷା ମ ସଞ୍ଚାମି ମୁହଂ ହର୍ଷସିନ୍ତୁନ୍ ।

(୧) ଶା—କି, ହିନି ସହାହୁନମତ୍ତୁ ମିରଂଜିତାଂ ବିହସ୍ୟାହଂ କତା ?

ବି—(ହସ୍ୟମାମା ହର୍ଷନମୂର୍ଖକ ସମତ) ଆମି ଅଥସେହି ବୃତ୍ତଶାସ୍ତି, ହିନ୍ଦୁନ ଅନନ୍ତାର ନାସାତ୍ତ
ଜନେର ହୈତେ ପାରେ ନା ।

ବହ—(ଓଡ଼ିଶା) ଶାଳମୁସ୍ତି, ମହାବତୀ ହତ । ଏହି ତୋହାର ବଡ଼ ତପିନୀ ହୁଅଏ ଆହୁୟନ ।
ଅତଏବ ହିଂସାକେ ଆମିଜନ କର ।

ହସା—(ମହାବତୀ ହୈତା, ଶାଳାକେ ଅପାଦେ ହର୍ଷନମୂର୍ଖକ ସମତ) ଆମି ଦେବୀର ମିତ୍ର
ହୁତାମହାସା । ମୁଏ ଦେବାଃତେ ମାଃତେହି ଶା (ଆସୋଧୁରୀ)

(୨) K—Well, she is a daughter of *Bikramabahu*, the king of
Ceylon, who is of noble birth !

J—(Looking at the necklace, aside) I knew it first. This
ornament cannot be the property of a common person.

C. M.—(Rising) Princess, be comforted. This your elder
cousin is in grief. Embrace her.

Ratna—(Being calm, looking at the king askance, aside) I
have offended the queen and am ashamed to show her my face.
(Hangs down her head)

(୩) ଚନ୍ଦ୍ରାବତୀବିଭବନ — ନନ୍ଦାହୁକୋହବନ । ଚନ୍ଦ୍ରାବତୀ ହାତମହତୀ ହଂସେପି କରମି-
ଦ୍ୟପୀତି ହିନବନ୍ଦଃ । ଆସତୀ — ସର୍ବୋତ୍ତମୀ — ଅସିଦବଦା । ଚନ୍ଦ୍ର + ହିବଦୁନ୍ + ଚୌର୍ ।
ହୁଃକନ୍ — ସନ୍ଦ୍ୟାସେତି କ୍ରିୟାସିଦ୍ଧିବଦନ୍ ।

ବାସ—(ସାକ୍ଷୀ ବାହୁ ମସାର୍ଯ୍ୟ) ଏହି ଅଦିବିଦ୍ଵୀର ପିତ୍ତ-
ବହିଷି, ଦାସି ଏହି । ସିଦ୍ଧିହଂ ଦଂସେହି । (ହତି କ୍ଷୁଦ୍ଧେ
ସ୍ଵପ୍ନାତି । ରଜାବତୀ ସ୍ଵପ୍ନାତି ନାଟୟତି । ଅପସାର୍ଯ୍ୟ) ଅସ୍ଵ-
ତନ, କ୍ଷୟେମି ଅହଂ ହମିଷା ଅନନ୍ତୋ ସିଦ୍ଧିସମ୍ପଦେବ । ତା କ୍ଷୁଦ୍ଧ
ଅବସିଦ୍ଧି ସେ ଏତଂ ବନ୍ଧନଂ । (କ)

राजा—(सपरितोषम् ।) यथाह देवी । (इति सामरि-
काया बन्धनमपनयति ।)

वास—अज्जउत्त, अमच्चओअन्नराअवेन एत्तिअं कालं
दुज्जणीकिदस्सि । जेण जा एत्तेणवि ण मे विवेदिदं । (स)

(क) एहि अतिनिष्ठुरे प्रियभगिनि इदानीमिह, खेदं दर्शय । आर्यपुत्र लज्जे
अहमनेनात्मनो नृशंसत्वेन तङ्गसु अपनयास्या इदं बन्धनम् ।

(ख) आर्यपुत्र अमात्ययौगन्धरायसेन एतावत् कालं दुर्जनौकताभि, वीन
जानतापि न मे निवेदितम् ।

(1) वास—(अक्षरं सहितं वाह् असावर्णं पूर्वक) असु. अतिनिष्ठुरं प्रियभगिनि,
एवम् असु । त्वेह वेधाऽ । (कर्णे अहं—रत्नावलीं अङ्गन—अनादिके) आर्यपुत्र,
आमार एहं नृशंसताऽत लज्जां पाहेतेहि । ईहाय वचनं चैत्र बोधनं करुणम् ।

रा—(परितोषेन सहितं) सहिषीयं वेक्षणं वाक्य—(सामरिकारं वचनं बोधनं)

वास—आर्यपुत्र, जगता बोधनकारणं जानिमांसे आमाके वने नाहे । एतकालं उ-
क्तं कहे दुर्जनकाले परिणतां हरेराहि ।

(2) Q—(With tears and extending her arms) O very cruel
cousin, come now and show your love. (Embraces—Sagarika
stumbles—aside to the king) Husband, I am ashamed of this
cruelty of mine. Please undo her fetters soon.

K—(Joyfully) As the queen says—(Removes her shackles)

Q—Husband, I was not informed by the minister who had
known all these. So he made me a wicked person so long.

(3) नृशंसत्वेन—क्रूरचरणेन । दुर्जनौकता—खलीकृता—रत्नावली निरुराचा-
रेखुपादिता ।

(ततः प्रविशति यौगन्धरायसः ।)

यौग—

देव्या महचनान्तथाभ्युपगतः पत्युर्वियोगो महान्-

सा देवान्यकलत्रसंघटनया दुःखं परं प्रापिता ।

તત્ત્વાઃ પ્રીતિમયં કરિષ્યતિ ઝગજ્ઞામિત્વશામઃ પ્રભોઃ

સત્ત્વં દર્શયિતું તથાપિ વદનં શ્વક્રોમિ નો કલ્પયા ॥

(યોગકશાસ્ત્ર ૪ અધ્યયન)

યોગ—આવા શાકો (વયો) થઈ શકે છે કે પતિના અલગ થવાથી તેણી દુઃખ પામી શકે છે. નૂન માર્ગોએ જોઈને ઠીક ઠીક જોઈને મઠા કિંમત તથાપિ અર્થ મળ્યાએ નૂન વેચાઈ શકે પામી શકે ના ।

ENTER THE MINISTER.

(2) Mi—For my words, the queen has got a great separation from her husband. She has also been aggrieved as the king has taken another wife through me. Though the universal empire of her husband will please her, I am ashamed to show my face.

(3) તત્ત્વા મહાશયેભ્યા મહાન્ પદ્મવિદ્યોઃ અપ્યપતતઃ । શા દેવાન્કલ્પકલ્પ-
ચટમશ મથા દુઃખં પ્રાપિતા । પ્રભોરથં ઝગજ્ઞામિત્વશામઃ તત્ત્વાઃ પ્રીતિં સત્ત્વં કરિષ્યતિ
તથાપિ કલ્પયા વદનં દર્શયિતું ન શક્નોમિ ।

(4) તત્ત્વા તત્ત્વચારેષુ પૂર્વં યથા કથિતં તથીત્યર્થઃ મહાશયો નન વાચ્યાન્ દેવ્યા
રાજા મહાન્ મુઠઃ પદ્મવિદ્યોઃ વિદ્યોદઃ અપ્યપતતઃ કલ્પઃ । વનિતાવનરકલ્પકલ્પ
કલ્પપૂર્વાનાદરેભ્યર્થઃ । દેવિત્વ મુપલ અપ્યન્ કલ્પમં બાવ્યાં । કલ્પમં ચીવિત્વચીવે-
રિત્વનરઃ । તત્ત્વા મંચટમથા મંચીતમથા । શા વાસવદત્તા મથા દુઃખં કલ્પં કલ્પિત
મનિતા । પ્રભો શ્વંપલ્પાથં ઝગજ્ઞામિત્વશામઃ શર્વંમીત્વકલ્પં । શામીવિદ્યં કલ્પનિત્વ-
નરઃ । તત્ત્વા દેવ્યાઃ પ્રીતિ સત્ત્વં સત્ત્વં પૂર્વં કરિષ્યતિ અનવિષ્યતિ તથાપિ કલ્પયા
મોહયા વદનં સુત્ત્વં દર્શયિતું પ્રકાશયિતું ન શક્નોમિ પારવામિ ।

(5) દેવ્યાઃ પતિવિષ્ણુદં ચટયતા સપત્નીવીજનિયં ચ દુઃખં દદતઃ મથા મથા
મથુઃ સામ્યનોમત્તે સપ્તાદિતેપિ તથે સુલ્પવદનં કલ્પં ન શક્નોમિ ।

(6) શા—દુહાદિત્વાદિ-બુદ્ધિ-અધાર્થ-અન્નકલ્પકલ્પતિરિત્ત્વાના, મથાદીવી
વાતુના પ્રયાગ્યકર્મણિ ત્વાદયઃ ક્વઃ । તથાહિ—

“મીચે કલ્પચિ દુહાદિઃ પ્રથામી નીહત્ત્વવાન્ ।

બુદ્ધિઅધાર્થયોઃ અન્નકલ્પકલ્પ વિભેદયા ॥

रत्नावली ।

१७५

प्रयोग्यकर्मस्त्वेषां स्थानानामिह निश्चितः ।

चक्रवर्त्यस्य चर्यानां प्रयोगो भाष्यपारमर्शः ॥

इति शब्दकौस्तुभे महोदधिः ।

जगत्स्वामित्वलाभः—जगत्स्वामित्वस्य लाभः फलं । ननु प्राप्तिः । शिववष्ट्या समासः । प्राप्तायेतु कर्मचिं चेति उभयप्राप्तिव्यात् समास एव न घटते (१।१।१७) पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्द्धनमित्यादौ कर्मचिं च येन संध्यमात् कर्तुः शरीर-सुखमिति (१।१।१९) कर्मस्युपपदे भावे व्युटि नित्यसमासः । अतएवाह श्रौपतिः “अर्घेहा हरिद्रावा, पायसभोजिका विप्रावा, क्षीरपिपासा कुमारानामिति । मेघं नियमार्थां वृत्तीति समासः स्वादेव ।” इति । अमार्घ्येति शिववष्ट्या समासः । ततः हरिद्रावानामिति सम्बन्धः । तथा अवापि । ननु उभयप्राप्ती कर्मचिं चेति निवर्तितवा वष्ट्या । शक्नोति = शक् + लट् तिप् । शक्नाक । शक्नाति । अशक्नात् । अशक्नाकि । शक्नुम् । शक्ना । शक्नुम् । शक्नुवत् । अर्थं दिवादातुभयपदी । अर्थं पटः प्रावरितुं न शक्नते इति सूत्रकटिके ।

(७) अभ्युपगतः—स्वोक्तं इत्यर्थेस्तु यन्मानसं वाच्यमत्र न समीचीनः प्रतिभाति ।

(८) देवो अभ्युपगतवती वियोगं महानम् । तां दुःखम् अहं प्रापितवान् । प्रीतिरमेन करिष्यते (कारिष्यते वा)...लाभेन शक्नते ।

(९) शार्दूलविश्रीकृतं व्रतम् ।

अथवा किं क्रियते । ईदृशमत्स्यन्तमाननीयेष्वपि निरनु-रोधवृत्तिं स्वामिभक्तिव्रतम् । (निरूप्य) अयं देवो महाराजः । यावदुपसर्पामि । (उपसृत्य) जयतु जयतु देवः । (पादयो-र्निपत्य) देवं, क्षम्यतां यन्मयानिवेद्य कृतम् ।

राजा—कथय किमनिवेद्य कृतम् ।

यीग—करोत्वासनपरिग्रहं देवः । सर्वे विघ्नापयामि । (सर्वे राज्ञा सह यथास्थानमुपविशन्ति ।)—देव, श्रूयताम् ।

যেয় সিংহসৈন্যরস্ব দুহিতা সা সিংহেনাদিষ্টা । যথা যোঃস্বাঃ
পাশ্চিমদ্বর্ষ করিষতি স সার্বভৌমো রাজা भविषति ।
ততস্তত্প্রস্থয়াদক্ষাभिः स्वामिनोऽर्थे बहुयः प्रार्थमानेनाधि
সিংহসৈন্যরস্ব দেব্যা বাসবদত্তায়াশ্চিস্তথৈদং পরিহরতা যদা
ন দত্তা—

রাজা—তদা কিম্ ।

যৌগ—(সসজ্জম্) । তদা সাবচক্বেন বহুজা দেবী
দৃশ্যেতি প্রসিদ্ধিসুত্পাদ্য তদন্তিষ্ঠ্য বাভ্রব্ধঃ প্রস্থিতঃ ।

(১) অথবা কি করা যায় ? বাসিকভিত্তক অত্যন্ত মামনীর কন্যের সবচেয়ে অনু-
রোধার্থিলক্ষ্যনমূলক । (নিউপন পূর্বক) এই মহারাজ । বিকটে যাই । (আত্মক
পূর্বক) মহারাজের উত্তর । (পায়ে পড়ন) মহারাজ, লগা না জানাইয়া করিয়াছি, অজ্ঞ
করুন ।

র।—কি না জানাইয়া করিয়াছ, বল ।

। যৌগ—মহারাজ, আসন গ্রহণ করুন । সকল বলিভক্তি । (সকলের কন্যারূপ
উপবেশন) মহারাজ, শুভ—এই যে সিংহসৈন্যরস্ব ইনি সিদ্ধ কর্তৃক আশীর্ষিত হয়েছিল-
লেন যে এইর বামী মন্ত্রটু হইবেন । তথিবাঃস আপনার উক্ত পুত্র পুত্র আশীর্ষক
হইয়াও, যেমী বাসবদত্তার চিত্তবেশপরিহারকামনার সিংহসৈন্যকর্তৃক বন্দ ইনি
একজা হইবেন না—

র।—তাঃ পর ?

যৌগ—(লক্ষ্যার সহিত) তখন লাবণ্যকররূপে প্রকাশিত অর্জিতে বসিলতা বস্তু
হইয়াছেন বোধবা করিয়া উহার সমীপে বাসবাৎকে প্রেরণ করি ।

(২) Or what else can be done ? No heed can be paid to any
consideration whatever, in the avowed devotion to one's master
(Finding) This is the king, I go to him (Coming near) Victory to
the king. (Kneeling) Pardon me, O king, for what has been done
without informing you.

K—Tell me what has been done ?

Mi—Please to take your seat. I shall describe all. (All sit)
O king, listen. A sage predicted of this daughter of the king of
Ceylon that her husband shall be an emperor. Believing in

that, I asked her in marriage for you, repeatedly. But Ceylon, desirous of avoiding the queen's jealousy, did not betroth her to you.

K—What then ?

Mi—(Bashfully) I then circulated a report that the queen was burnt in the fire at *Labanaka* and sent the chamberlain again to Ceylon.

(3) अत्यन्तमाननीयेषु = अत्यन्तानां माननीया खेचिति बहीसमासः । कर्म-
धारये तु कृत्यतुल्याख्या अजात्येति (२।१।६८) माननीयशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात् ।
तस्य सत्कृत्यशास्त्रिन इति भट्टिप्रयोगेऽपि सती कृत्यमिति बहीसमास एव । यत्तु
नागिन्निनाम सन्महदित्यादिना बाहुलकात् पचानरे समास इत्युक्तं तत् पदमक्षरी-
शब्दकोस्तुभादिमहायन्त्रविरोधादुपेक्ष्यम् । एवमेव परमपूज्यपरमाराध्यादिषु ।

निरनुरोधमिति = निर्नासि अनुरोधः यस्यां सा च इतिर्व्यवहारी वञ्चितमिति तत्
= अनुरोधादिलङ्घनमूलकम् ।

प्रार्थमानेन = गीषे कर्मणि दुष्प्रादेरिति गीषकर्मणः अस्मिन्नित्यम् । प्र + अर्ध +
चिच् + यङ् + भानच् । अर्धयते । प्रार्थयत । अर्धते । चार्धि । चुरादिरदनः ।
आत्मनेपदी । प्रसिद्धिं = चोषचाम् = जनरवम् ।

राजा—योगन्धरायस्व, ततः परं श्रुतं मया । अद्येयं
देवीहस्ते किमित्यनुचिन्तय स्थापिता ।

विदू—भो, अष्टाचक्रिदोवि एदस्व अभिष्याभो मए
जाणिदो एव्व । अहं अन्तेउरगदा अन्तेउरगदस्व सुहेव
अण्णपधं गमिस्सदित्ति । (क)

राजा—योगन्धरायस्व, गृहीतस्तेऽभिप्रायो वसन्तकेन ।

योग—यदाप्रापयति देवः ।

राजा—ऐन्द्रकाक्षिकवृत्तान्तोऽपि मन्ये स्वतुप्रयोग एव ।

ଯୌଗ—ଅନ୍ଧକାନ୍ତ:ପୁରି ବନ୍ଦାୟା ଅନ୍ଧା: କୁତୋ ଦେବେ
 ହର୍ଷମମ୍ । ଅହଃପାୟାସ୍ତ ବସୁଭୂତିନା କୁତ: ପରିଜ୍ଞାନମ୍ ।
 (ବିହସ୍ମ) । ପରିଜ୍ଞାନାୟାସ୍ତ ଭଗିନ୍ୟା: ସମ୍ପ୍ରାପ୍ତି ଯଦା କରସୀଷ
 ତତ୍ର ଦେବୀ ପ୍ରମାଦମ୍ ।

(କ) ଖି: ଅନାକ୍ଷାତାଃପି ସତସ୍ମାଜିମାସୀ ନକ୍ଷା ଜ୍ଞାନ ସବ, ବଦା ଅନା:ପୁରବନ୍ଧ
 ଅନା:ପୁରବନ୍ଧକୁ ଶୁଦ୍ଧେନ ନୟନପର୍ବ ମନିଷ୍ୟତୀତି ।

(୧) ଶା—ସୌମନ୍ତରାଜ୍ୟ, ଅବନିଟି ଆମି କୁସିଃସି । ଇହଋକ ଦେବୀର ହସ୍ତେ ଦେଖା
 ହୁଅନ୍ତି କେମ ?

ସି—ହେ, ନା ବାମିଲେକ ତାହା ବୁଦ୍ଧା ବାସ । ଅନ୍ଧ:ପୁରସିଃସି ଅନାକ୍ଷରମ୍ବେ ଅନ୍ଧ:ପୁର-
 ମତ୍ତ ତୋହାର ନୟନପର୍ବେ ପଡ଼ିତା ହୁଅନ୍ତେ ।

ଶା—ସୌମନ୍ତରାଜ୍ୟ—ବସନ୍ତକହି ତୋହାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ବୁଝିପାରେ ?

ସୌମ—ଆଜ୍ଞେ ହଁ ।

ଶା—ଐଶ୍ଵରୀଲିକ ବାମାମତ୍ୟେ ଯୋଗ ହସ୍ତ ତୋହାରହି କିମ୍ବା ?

ସୌମ—କହବା ଅନ୍ଧ:ପୁରସିଃସି ଇହାକେ ଆମି ଦେଖିଲେନ କି ? ନା ଦେଖିଲେ ବହୁବିଧି
 ବା କି ଶକ୍ତି: ପରିଚୟ କରିବ ? (ହାତମୂର୍ଚ୍ଚକ) ପରିଚିତା ତସିବିଧି ନୟନେ ଏବଂ ତି
 କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ହାତୀହେ ତାହାର କର୍ତ୍ତା ।

(୨) K—Minister, I have heard the rest . But why did you
 put her into the queen's hands ?

J—Well, it is understood though not expressed. Being in
 the harem, she will easily fall in your view as you move there.

K—Minister, I think the jester understands your purpose.

Mi—Yes, your majesty.

K—I think also the matter with the magician is of your doing ?

Mi—Otherwise how could your majesty again see her confined
 in the harem and the Ceylon minister recognise her ? (Laughing)
 Now that her cousin is known, it lies with the queen to do whatever
 is to be done with her.

(୩) ଦିବୀ ମନାବନ୍—ନବିବଦି ରାଜୀ ସବ କର୍ତ୍ତା । ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟବିଦ୍ୟାବିଳାସକ୍ତ ।

वास—(संक्षिप्तम्) अज्ज भमच्च, फुडं एव्व किं च भवसि । अज्जउत्ते पडिवादेहि रत्ननावलींति । (क)

विदू—भोदि, सुद्ध, तुए जाणिओ एत्तिओ भमच्चस भमिप्पाओ । (ख)

वास—(हस्तौ प्रसार्य ।) एहि रत्ननावलि, एहि । किं पि दाणिं मे बहिष्णिभाभणुखं होदु । (इति रत्नावलीं स्वकीये-
राभरणैरलंकृत्य हस्ते गृहीत्वा राजानमुपसृत्य ।) देव पडिच्छ
एदं रत्ननावलीं । (ग)

राजा—(सहर्षं हस्तौ प्रसार्य ।) को देव्याः प्रसादो न बहु मन्यते । (इति सागरिकां गृह्णाति ।)

वास—अज्जउत्त, दूरे क्खु एदाए खातिउत्तम् । ता तह करेदु जह बन्धुजणं ण सुमरेदि । (इति समर्पयति ।) (घ)

(क) आर्यं वसन्त, कुटुम्ब किं न भवसि । आर्यपुत्रे प्रतिपादय रत्ना-
वलीमिति ।

(ख) भवति, सुदु लया ज्ञात एतावानमात्मस्वामिप्रायः ।

(ग) एहि रत्नावलि, एहि । किमपीदानीं मे भनिष्यतुष्टुं भवतु । देव, प्रती-
क्षेतां रत्नावलीम् ।

(घ) आर्यपुत्र, दूरे स्वस्वतया ज्ञातिकुलम् । तत्तथा कुत्र वया बन्धुजनं न
स्मरति ।

(१) वास—(सन्निधौ) तद्विशरणं, परित्रातृत्वेन वनिनेहैव तत्र तद्वान्नीके आर्य
पुत्रे समर्पणं कृतम् ।

वि—राजि, आगमि वेण वृक्षेहम् । हेहैव अवात्तम् अकिंया ।

वास—(हस्तप्रसारणं पूर्वक) एव, तद्वानि, एव । एवम् आगतं तद्विनीतं अत्रैव ।

किन्तु हटके । (बकीहाउतने उच्चावलीक अनङ्कता करि।) राजास दिक्कट वयनपूर्वक) बहाराउ, एहे उच्चावलीक अहण कइय ।

रा—(सर्वेहउअनाशन पूर्वक) (क बेवीस अनुअहक अजउ आवर वा करे (सागरिकाक अहण) ।

बस—बारीपुअ, ईहारा निहुकून हूँ । बाहारात वहुअनक अहण वा करे उहारा करियेव । (सागरिकाक समर्पण ।)

(2) Q—(Smiling) O respected minister, why do you not plainly say "Marry *Ratanabali* to your husband?"

J—Lady, you have accurately guessed. That is the minister's design.

Q—(Extending her arms) Come, come, *Ratanabali*, let there be now something becoming my cousin (Taking and adorning her with her own ornament, to the king) O king, accept this *Ratanabali*.

K—(Joyfully extending his arms) Who does not think much of the queen's favour. (Takes *Sagarika*).

Q—Husband, her paternal friends are at a distance. Please to treat her so that she may not have cause to remember them. (Offers *Sagarika*).

(3) कइटे—अनङ्क । प्रतिपादव—समर्पण । प्रतीअ—अहण । बिअवि उहारा नीम् &c. —पूर्व निमङ्कवअनादिक वन ज्ञातं तदीर्यया सपवातुवपनालीम् । अशुना कन करियते तद्वनिअनुदप भविअतीअहं ।

राजा । यथाज्ञापयति देवो ।

विदू । (सहसं वृत्त्यति) ह्री ह्री भो अचदु अचदु भवं, पुहबी क्कु, दानिं हत्यगदा पिअवअअअ । (क)

वसु । राजपुअि वासवदत्तां प्रचामिनाअय ।

बाअ—देवि, खाने देवीअन्दमुहअसि । (वासवदत्ता

रत्नावलीमानिअ देवीअन्देन प्रसादं करोति ।)—

रदानीं सफलपरिअमोअसि संवृत्तः ।

(क) जयति जयति भवान्, पृथिवी खलिवानीं इत्येतत् । प्रियवचनम् ।

[illegible]

পাইলাম। বহিষীও ভবিষীনাতে সন্তোষ। ভোজন বিত হইয়াছে। অতঃপূর্ব
কুণি থাকতে আবার কি না। আরে যে অত বড়তে পুরা কবির?

(2) K—Is there anything more gratifying? Since—The king of Ceylon is made a relation, the beloved *Sagarika*, the wealth of this earth and the cause of her possession with the seas, is obtained. My queen is glad for recovering her cousin. *Kosal* is conquered. So what is wanting that I shall desire when I have a great minister like yourself?

[illegible][illegible]

(5) विज्ञानप्राप्तिः समस्तया, सुधनमाभ्यस्यत्वात् सावरीकासाय ज्ञानेन प्राप्तिरन्तर्धिव क्रियमजयनं च मया सर्वमेव ज्ञातम् । त्वत्वि ज्ञानेनेष्टे विद्यमाने च विच्छिदपि मनोमधितनं वर्तते यस्मै स्पष्टवानि ।

(6) कति-वतीनाम् । वद् + प्रत्य-सत् । पुंलिङ्गम् । तद्धितम् । चङि ।
 वभूव । भविष्यति । वभूत् । भवति । वभावि । भुतम् । सत् । भविष्यत् । भूय ।

(7) सारम् = पञ्चद्विद्वत्वात् छोरम् ।

(8) जीतवान्...विजयवाङ्मनः...प्राप्तवानिना सावरिकान्...हेतुम् विजयम् ।
 देव्या प्रीतिपयानता । जितवान् कांश्चान्...हिं न भूयते...किंलौ लुप्रा ।

(५) आर्द्राविकीर्णितं तजम् ।

(10) अत्र भावार्थं नाम नाटकीयनिर्देशसंज्ञिः । भाषाशास्त्रे भाषासंज्ञि-
संज्ञात् । इतिनाम भावार्थः । तथाहि—अमोघाद्यैः सम्प्राप्तौ स्मृतापेक्षिता इति-
रिति सरस्वतीकण्ठाभरणे ।

तथापीदमस्तु ।

उर्वीमुद्दामशस्यां जनयतु विद्वज्जन्मासवो वृष्टिमिष्टा-
मिष्टैस्त्रैपिटपानां विदधतु विधिवत् प्रीत्यनं विप्रमुखाः ।
आकल्यान्तश्च भूयात्समुपचितमुखः सङ्गमः सज्जनानां
निःश्रेष्ठं यान्तु शान्तिं पिप्पलजननिरो दुर्जया वज्रलेपाः ॥
(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति ऐन्द्रजालिकी नाम चतुर्थोऽङ्कः । इति श्रीरत्नावली नाटिका समाप्ता ।

(1) तथाहि इहा इति—इहा अतिनवितुष्टिमानपूर्वकं पृथिवीकं पृथीत्युक्तं
एव एतान् उक्तेषु वज्रं वाता विधिवत् देवविशेषेण व्योमविधानं कथनं । मातृप्रेतं जलं
उ एतन् पृथीकं वदितुम् इति । इति वज्रमेतन्मन्त्रं वज्रवाक्यं सम्पूर्णमेव अङ्कितं
इति । (मि. १७)

इति इष्टं अथ । इति उद्गातरी नाटिका समाप्ता ।

(2) Yet let it be—may the God of heaven make the earth full
of corn with the desired rains. Let the great Brahmins duly
please the gods with sacrificial rites. May also the union of good
people be full of happiness till the end of the world 'and may the
irresistible and deeply wounding words of the wicked, fully dis-
appear. (Exeunt omnes).

The end of Act IV. The Finish.

(3) वासव इति वृष्टिं विद्वजन् उर्वीमुद्दामशस्यां जनयतु । विप्रमुखा विधि-
विदधेः त्रैपिटपानां प्रीत्यनं विदधतु । सज्जनानां सङ्गमः आकल्यान्तं समुपचितमुखः
भूयात् । दुर्जया वज्रलेपाः पिप्पलजननिरो निःश्रेष्ठं शान्तिं यान्तु ।

(4) वासव इति वृष्टिं वाञ्छितां वृष्टिं सर्वं विद्वजन् ददतु उर्वी वृष्टिर्वा
उद्दामानि असंयतानि शस्यानि यस्यां सा तद्योक्ता तां समचित्कृत्यां जनयतु
करीतु । विप्रेषु ब्राह्मणेषु मुख्याः तेषां विधिवत् निवन्तासारेण इष्टैर्वज्रैः त्रैपिट-

पानां सर्वसम्पत्तिना दैवानामित्यर्थः श्रीचमं सर्वोप विदधतु कल्याणम् । कल्याणां साधूनां तु अपिच सङ्गमः शिवम् आह्वयानं प्रकल्पयन् । सर्वतः प्रकृतः सत्य इत्यमरः । यथा तथा, सत्पचितसुखः वर्द्धितसुखः भूवान् भवतु । चात्रिचि चिह्नं । दुर्लभं दुरभिमवनीया वज्रस्य कुक्षिप्रसन्न शेषः शेषं सत्यं इति यावत् । इव शेषो कदा तादात्म्यः अत्रनिचिह्नकठिनाः । शेषः प्रक्षेपने, जम्भाविति शैदिनी । विशुद्धत्वमितः कल्याणकथाः निःशेषं सत्यं ज्ञानं विरामं ज्ञानं कल्याणम् । कल्याणकल्याणमित्यात् कल्याणविषयसुखानामित्यन्तरात्प्रकल्पितं ज्ञानं आह्वयानं आजीवन् ।

(5) इन्द्रो सर्वं चैव इन्द्रोऽस्यमात्रिणीं करोतु । ब्राह्मणा दैवान् वीक्षन् । कल्याणः सुखेन सततं मिलन् । दुरपमेयानि कल्याणवचनानि च सर्वकामार्थदायान् ।

(6) जनकम्—पुत्रपुत्रधनप्रभेदमुद्वृज्य शेरिति परस्मैपदम् । अजीवन् । अक्षिकने चकनि चकनित ।

उटान्—उच् + णः । तान् । उच्यति । उच्येच । उच्यति । उच्येत् । उच्यते । उचि । उचिषु । उचिषु । उचिषु । उचिषु । उचिषु । उचिषु ।

उटः—उच् + णः । तेः । उच्यति । उच्यते । उच्यते । उच्यते । उच्यते । उच्यते । उच्यते । उच्यते । उच्यते । उच्यते ।

त्रिपिटपानाम्—त्रिपिटप + अच् । त्रिपिटपानामिनि । तेषाम् ।

श्रीचमम्—श्री + चिच् + ण् । श्रीचमोऽस्यमात्रमिति शेषः सुखमयः ।

आह्वयानम्—आह्वयानः । आह्वयानम् । आह्वयानम् । आह्वयानम् । आह्वयानम् । आह्वयानम् । आह्वयानम् । आह्वयानम् । आह्वयानम् । आह्वयानम् ।

(7) सुरकोको योर्द्वितीये चिदां द्वितीये त्रिपिटपमित्यमरः ।

(8) सर्वे उद्दानप्रसा जन्मतां विदधतां वाचयेन । विदधतां वीक्षन् विदधतुः भविषीत् (भाविषीत् वा) सत्पचितसुखेन सङ्गम्य । वाक्यां ज्ञानिः विशुद्धजननीभिः दुर्गाभिः वंजुषेयाभिः ।

(9) कल्याणम् ।

इति पञ्चमोऽङ्कः ।

इति श्रीचमन्देवप्रसन्न रत्नावलीविदधतु कल्याणम् ।

APPENDIX.

UNIVERSITY AND OTHER QUESTIONS.

MADRAS UNIVERSITY.

M. A. EXAMINATION, 1899.

Thursday, January 19, 2 to 5 P. M. Text Books.

... ..

VI. What is the *बीज* of *रत्नावली*? Trace its development through the various Acts. Explain with all the allusions, the following verse. Show to what stage of development of the *बीज* it belongs.

“किं देव्याः कृतदीर्घरोचमुचितस्त्रिगुणितं तन्मुखं...

... .. नो निर्भतिम् ॥”

VII. Explain fully in Sanskrit the following passages, giving the contexts :—

(1) “पुरः पूर्वमिव स्वनयति ततोऽन्वामिव दिशं

... .. हरश्चन्द्रमुतिहरः ॥”

(2) “दुःखद्वन्द्वव्यपुपायी खल्ला मुदरं ... मरुतं सरुतं च वारुतं ॥”

... ..

Friday, January 20, 10 AM to 1 P. M.

I. Translate into English :—

(5) “महीदिति ब्रूवामिदमसति कोपे न चटते

... .. न वेदितुं शिष्यतये ॥”

(5) वसन्तकः—(सपरितोषम्) ह्रीं ह्रीं श्रीः श्रीः चहरिचं चहरिचं । कोट-
जिरण्यं साहिबावि च तादिसं । पिचवचचच चिचचपरितोही जादिसी वन सहा-
सादी चय्य पिचवचचं मुनिच भविचदिसि तच्छेनि ता जाव वदुच विच वचच
चिवेदचचं ।”

II. What is a विचचचच ? What object does it serve in a
drama ? What others serve the same purpose ? Differentiate
between the विचचचच and the latter.

... ..

THE PANJAB UNIVERSITY.

PAJNA EXAMINATION.

April, 1901. Paper II.

Examiner—Pandit Balaki Ram Sastrin—

I. (क) मन्त्रमन्त्रमन्त्रविशेषविशेषकानि; &c.... ... (1)

(ख) मन्त्रं वचनं वेदं नृप नृपनाभावाद् &c.... ... (2)

(ग) चण्डाल मेकचण्डः &c.

मन्त्राज्ञावन्निष्ठकुरपरिकरकुराष्टहेमरपठन्ति

मन्त्राज्ञावन्निष्ठता &c. (3)

(घ) विठ्ठलं कथ्यते &c. (4)

समासीदघाटनपूर्वकं समकरचक्षु व्याख्यायन्नामिती श्लोकाः । कुत्र किं कृतम् ? कथासंस्कारः इत्यपि सत्यचक्षुं लिख्यताम् ।

II. “ततस्तथा भवितम् । अथ खलु दिव्या चित्रफलककहणान्नातिशयितया सान्निध्यां मन इत्ये समर्पयन्त्या &c. &c. ... माधवोक्ततामश्चपि तथा सङ्ग भर्तुः सङ्गमो भविष्यति ।”

वक्रवर्तीकानामनिर्देशपुरःसरं यथावसरं व्याख्यायतामिदं गद्यम् । अपिच कौसी चित्रफलककहणान् ? का च श्रद्धा ? इत्यपि प्रकटीक्रियताम् ।

III. “दुर्लभत्रयचक्षुराचो लब्धा मुदई &c....”

प्राकृतपद्यमिदं संस्तुते परिचयमयं टीकाम् । केन कदा कम् प्रत्युक्तमिदमिदमपि लिख्यताम् ।

IV. “द्विदोदाहप्रवादीयं योभूत्तावचके पुरा ।

करिष्यन्निव तं सत्यमनाधिरयस्तुलितः ॥”

पद्यमिदं वाच्यान्तरेण गद्ये परिवर्तनीयम् । कौसी द्विदोदाहप्रवादः ? केन कथं प्रकाशितम् ? किं तत्र तत्त्वम् । तत् फलम् किं सञ्जातम् ? कथञ्चापिः समुत्थितः ? कथञ्चोपपन्नं गतः ? अपि च कश्चिन् द्रव्ये “अग्ने”रन्तर्भावः ? कथम् ? तस्य किं लक्षणम् ? कति च भेदाः ? सर्वं सुविचार्य लिख्यताम् ।

V. मञ्जुम् । वामनः । रघुः । गदगदः । नेपथ्यम् । उत्थितः । इत्येतेषु पदेषु प्रकृतिप्रत्ययौ विभज्य प्रदर्शयितव्यौ ।

VI. “रत्नावली नाटिका” कश्चिन् काव्यमिदं कथमनमंविस्तृतमर्हति ? रत्नावलीति विशेषचक्षु नाटिकायां कथं संन्यस्यते ? अस्याश्च को नेता ? किंलक्षणचक्षु सः ? का नायिका सान्निध्या वासवदत्ता वा ? सोपपत्तिकं लिख्यताम् ।

VII. नाम्नी प्रस्तावना सूच्यार विदूषक कस्यकिम् कानि लक्षणानि ? रत्नावल्याश्च कौटुम्बी प्रस्तावना ? तद्वचने चाम संनययितव्यम् ।

VIII. स्वगतम् । प्रकाशम् । अपवायम् । इत्येतेषां के नाट्याभिनया वर्णाः ?

पूर्ववक्त्रसारस्वतसमाजधीनपरीक्षा ।

साहित्यम् ।

११०८ । ज्येष्ठमासं विंश दिवसे ।

रत्नावलीप्रश्नाः ।

(१) वक्त्रभाषणा मूल्यानाम्—

“वक्त्रापाकसमस्तभाषासि नमस्तः पार्श्वं प्रकृति रवी

&c. &c. विचोदयतीति ॥”

(२) व्याख्यायमानम्—

“भाषाः परित्यक्तं कामनदक्षिणं न

&c. &c. मन्त्रमालिनी वा ।”

(३) रत्नावलीमाटिकायाः कः प्रणेता ? कीदृशी यावत् चिन्तयन्ती ?

(४) रत्नावलीवर्णितकृतानामां समाहारः कः कथं वा कविनीपनिबद्धः ?

उद्दिष्टतां कविवाक्यम् । स्वयं वा विख्यातां तदर्थं नम् । (अमीत्यर्थं—“मीमांसा विद्वत्-
पादराजसमतां प्राप्ते यत्तुर्वीतमे सारं कामरिक्तैर्भाषां श्लोकः यत्तुर्वीतपरिचयानी
इत्यर्थः) ।

CALCUTTA :

PRINTED BY SANYAL & CO., AT THE BHARAT MINIR PRESS,
25, ROY BAGAN STREET.

शुद्धिपत्रम् ।

पन्नाङ्कः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम् ।
2	22	मितद्वादिव्य	मितद्वादिव्य
11	13	क्रोधेहे	क्रोधेहे
14	3	द्विज	द्विज
14	14	उद्धृता	उद्धृता
16	8	नामादिन्	नामादिन्
21	3	दूरस्त्रेन	दूरस्त्रेन
21	8	नार्त्तितम्बम्	नार्त्तितम्बम्
26	14	तस्या	तस्य
27	8	बमस्तथात्	बमस्तत्
27	11	धृतिने	धृतिने
27	14	प्रायः	प्रायं
34	25	निर्वृतत्वा	निर्वृतत्वा
37	7	ब्राह्मचावटो	ब्राह्मचावटो
38	17	पिष्टारितानि	पिष्टारितानि
41	9	Fron	Front
45	8	भट्टोजि	भट्टोजिः
47	1	मतः	ततः
60	18	चुचन्तो	चुचन्तो
61	10	ब्रह्मः	ब्रह्मः
63	15	चुतो	चूतो

पत्राङ्कः	पङ्क्तिः	अथर्वम्	अथर्वम् ।
74	:8	विजनातिविजनाः	विजनाविजनाः
76	15	विजनाय	विजनाय
81	7	प्राच्ये	प्राच्ये
81	9	मंवासाह, तदर्थे	मंवासाह, तदर्थे
83	1	कः प्रकरणे	कः प्रकरणे
104	9	विजना	विजना
106	3	क्रान्ता	क्रान्ता
107	23	अथर्वम्	अथर्वम्
125	14	सं।	सं।
132	23	चिती	चिती
145	20	अथर्वम्	अथर्वम् पाठे अथर्वम्
152	2	अथर्वम्	अथर्वम्
158	17	तदीयम्	तदीयम्
169	24	वभाम	वभाम
181	3	अथर्वम्	अथर्वम्
190	1	अथर्वम्	अथर्वम्

तृतीयचतुर्थादयोः ।

34	27	अथर्वम्	अथर्वम्
60	5	तीत	तीत
65	19	द्विती	द्विती
69	25	पातितानि द्विती	पातितानि द्विती
74	2	वि	वि
95	1	विजयवमम्	विजयवमम्
137	17	तदर्थम्	तदर्थम्

**This book is a preservation photocopy.
It was produced on Hammermill Laser Print natural white,
a 60 # book weight acid-free archival paper
which meets the requirements of
ANSI/NISO Z39.48-1992 (permanence of paper)**

**Preservation photocopying and binding
by
Acme Bookbinding
Charlestown, Massachusetts

1996**

